

DÜŞÜNSEL

DAVID HARVEY

Sermaye Muamması

KAPİTALİZMİN KRİZLERİ

Türkçesi: Sungur Savran

*SEL

***SEL YAYINCILIK**

Piyerloti Cad. 11 / 3 Çemberlitaş - İstanbul
Tel. (0212) 516 96 85 Faks: (0212) 516 97 26

<http://www.selyayincilik.com>

E-mail: halklailiskiler@selyayincilik.com

***SEL YAYINCILIK:549**

DÜŞÜNSEL : 12

ISBN 978-975-S70-567-5

SERMAYE MUAMMASI

Kapitalizmin Krizleri

David Harvey

Türkçesi: Sungur Savran

Kitabın Özgün Adı:

The Enigma of Capital
and the Crises of Capitalism

© David Harvey, 2010

© Onk Agency aracılığıyla Sel Yayıncılık, 2010

Genel Yayın Yönetmeni: İrfan Sancı

Dizi Editörü: Bilge Sancı - M. Onur Doğan

Editör: M. Onur Doğan

Kapak ve teknik hazırlık: Gülay Tunç

Kapak görseli: Victor Dubreuil, Money to Burn (1893)

Birinci Baskı: Nisan 2012

Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaası

Fatih Sanayi Sitesi, 12/197-203

Topkapı-İstanbul, 567 80 03

David Harvey

Sermaye Muamması

KAPİTALİZMİN KRİZLERİ

Türkçesi: Sungur Savran

İÇİNDEKİLER

1 Sarsıntı	11
2 Sermaye bir araya getiriliyor	50
3 Sermaye işe gidiyor	68
4 Sermaye piyasaya çıkıyor	115
5 Sermaye evriliyor	127
6 Olan bitenin coğrafyası	147
7 Toprakta yaratıcı yıkım	191
8 Ne yapmalı? Ve de yapacak olan kim?	222
Sonsöz	269
 Ek 1: Büyük Borç Krizleri ve Kurtarma Operasyonları, 1973-2009	 288
Ek 2: ABD'de Finans Alanında Yenilikler ve Türev Piyasalarının Yükselişi, 1973-2009	 290
Kaynaklar ve Daha Derinlemesine Okuma	291
Dizin	295

Girizgâh

Bu kitap sermayenin akışı üzerinedir.

Sermaye, kapitalist olarak adlandırdığımız bütün toplumların siyasi gövdesine hayat veren kandır; bazen sızıntı halinde, bazen bir sel misali, yeryüzünün insan tarafından yerleşilmiş en ücra köşesine yayılır. Kapitalizm koşullarında yaşayan bizler, günlük ekmeğimizi de, evlerimizi, otomobillerimizi, cep telefonlarımızı, gömleklerimizi, pabuçlarımızı, günlük hayatımızı sürdürmek için gereken bütün öteki malları da bu akış sayesinde elde ederiz. Bizi ayakta tutan, eğlendiren, eğiten, hayata döndüren ya da temizleyen bütün hizmetler bu servetin içinden çıkarak bize sunulur, bu akış aracılığıyla yaratılır. Bu akışı vergilendirme yoluyla ki devletler iktidarlarını, askeri güçlerini ve yurttaşları için yeterli bir yaşam standardını sağlama kapasitelerini artırırlar. Bu akışı kesintiye uğratmaya, yavaşlatmaya veya daha da kötüsü geçici olarak durdurmaya hele bir kalkışın; sonucunda günlük yaşamın alıştığımız tarzda devam edemeyeceği bir krizi ile karşılaşırız kapitalizmin.

Sermayenin akışını, dolambaçlı patikalarını, davranışının tuhaf mantığını anlamak, bu yüzden içinde yaşadığımız koşulları anlamak açısından hayati önem taşır. Kapitalizmin başlangıç yıllarında her soydan ve boydan siyasal iktisatçı bu akımları kavrayabilmek için çaba gösteriyordu; bunun sonucunda, kapitalizmin nasıl işlediğine dair eleştirel bir değerlendirme belirlemeye başlamıştı. Oysa son zamanlarda bu tür eleştirel bir kavrayışa sır-

tımızı dönmüş bulunuyoruz. Bunun yerine, sofistike matematiksel modeller geliştiriyoruz, sonsuza dek veri analizi yapıyoruz, hesap çizelgelerimizi dikkatle irdeliyoruz, ayrıntıları ince ince araştırıyoruz ve nihayet sermaye akışı konusunda sistemik bir kavrayış olasılığını bir makaleler, raporlar ve öngörüler yığını altına gömüyoruz.

Majesteleri Kraliçe II. Elisabeth 2008 Kasım ayında London School of Economics'in iktisatçılarına günümüzün krizinin gelişini nasıl olup da fark edemediklerini sorduğunda (bu soru hiç kuşku yok herkesin dudaklarının ucundaydı, ama ancak bir feodal hükümdar bunu bu kadar yalın biçimde sorup bir yanıt almayı bekleyebilirdi), iktisatçıların verilebilecek hiçbir hazır cevabı yoktu. Altı ay süren bir araştırma, geviş getirme ve kilit mevki-lerdeki ekonomi politikası aktörleriyle derinden yürütülen bir danışma sonunda, British Academy'nin güvenli çatısı altında bir araya gelerek Majestelerine yazdıkları ortak bir mektupta, kendilerinin "sistemik risk" adını verdikleri şeyi nasıl olduysa gözden kaçırdıklarını, herkes gibi kendilerinin de bir "inkâr politikası" içinde yollarını yitirmiş olduklarını itiraf etmekten başka bir şey yapamayacaklardı. Peki, inkâr ettikleri şey neydi?

On yedinci yüzyılın başında yaşamış olan adaşım (ve benim gibi İngiltere'nin Kent bölgesinin batısında doğmuş olan) William Harvey, genellikle, kanın insan bedeninde nasıl dolaştığını doğru ve sistematik biçimde göstermiş olan ilk insan olma onuruna layık görülür. Bu temelden hareketledir ki, tıbbi araştırmalar kalp krizlerinin ve başka hastalıkların insan bedeninin yaşama gücüne nasıl ciddi biçimde zarar, hatta son verdiğini açıklayabilmiştir. Kan akışı durduğunda beden ölür. Günümüzde tıbbın kavrayışı elbette Harvey'in hayal bile edebileceğinden çok daha sofistikedir. Yine de bilğimiz hâlâ ilk kez onun ortaya koymuş olduğu bulgular üzerinde yükselmektedir.

Politik bedenin kalbinde meydana gelen ciddi sarsıntıları ele almaya çalışan iktisatçılarımız, iş dünyasının önde gelenleri, siyaset alanında politikaları belirleyenler, sermaye akışının sistemik doğası konusunda herhangi bir kavrayışa sahip olmadıklarından, ya kadim pratikleri yeniden canlandırmışlar ya da postmodern anlayışlara başvurmuşlardır. Bir yandan, uluslararası kurumlar ve kredi çığırtaanları, “yapısal uyum” paketi adı verilen programlar ve akla gelebilecek başka her türlü strateji (mesela kredi kartlarımızdan alınan ücretleri birden bire iki katına çıkarmak) aracılığıyla (ne derecede yoksul olurlarsa olsunlar) dünyanın bütün halklarına hayat veren kanı bir sülük misali emmeye devam ediyor. Bir yandan da, merkez bankacıları, çok daha radikal türden bir teşhis ve müdahale gerektiren bir hastalığı acil kan nakli sayesinde iyileştirebilme umudu içinde kendi ekonomilerine fazla kan pompalıyor, küresel politik bedeni aşırı likidite ile şişiriyorlar. Bu kitapta sermaye akışının nasıl bir şey olduğu konusunda bir kavrayışa geri dönmeye çalışıyorum. Günümüzde hepimizin maruz kaldığı sarsıntı ve yıkımı daha iyi kavrayabilecek duruma gelirsek, bu konuda ne yapmamız gerektiğine dair fikir sahibi olmaya başlayabiliriz.

David Harvey
New York, Ekim 2009

Sarsıntı

2006 yılında, Amerika Birleşik Devletleri'nde gelecek için kaygı yaratan bir gelişme çıktı ortaya. Cleveland ve Detroit gibi görece olarak eski kentlerin düşük gelirli bölgelerinde konut hacizlerinin sayısı birdenbire bir sıçrama gösterdi. Ama resmi dünya ve medya bunu görmezlikten geldi, çünkü etkilenenler düşük gelirli, çoğunlukla da Afro-Amerikalı, göçmen (Hispanik) ya da kadınların tek başlarına aile reisi olduğu ailelerdi. Özellikle Afro-Amerikalılar, 1990'lı yılların sonlarından itibaren konut finansmanı konusunda zaten güçlüklerle karşı karşıya kalmaktaydılar. 1998-2006 arasında, haciz krizi tam olarak patlak vermeden önce, standart-altı (*subprime*) olarak anılan krediler dolayısıyla konutlarından 71 milyar dolar ila 93 milyar dolar arasında bir miktarda varlık kaybına uğradıkları hesaplanıyor. Ama hiçbir şey yapılmamıştı. Bir kez daha, aynen Reagan döneminde ortaya çıkan HIV/AIDS pandemisinde olduğu gibi, ateş hattının en ön safında olanlar konusundaki kolektif aldırmazlık ve önyargı dolayısıyla, aslında gayet berrak olan uyarı işaretlerinin görmezlikten gelinmesinin topluma sonuçta yükleyeceği insani ve finansal maliyet hesaplanamayacak kadar yüksek olacaktı.

Ancak 2007 ortasında, haciz dalgası ABD'nin güneyinde (özellikle Florida) ve batısında (Kaliforniya, Arizona, Nevada) o ana kadar çok hızlı büyümekte olan ve büyük ölçüde Cumhuriyetçi Parti'ye yakın olan kent ve uydKent (*suburb*) bölgelerini vurduğunda resmi dünya durumu kaydetti, ana akım basın da bu konuya değinmeye yöneldi. Yeni kat mülkiyeti tipi konutlar ("*condominium*"lar) veya siteler (çoğunlukla sadece konutların olduğu bölgelerde veya kentlerin çevresinde) etkilenmeye başladı. 2007'nin sonuna gelindiğinde, 2 milyona yakın insan evlerini yitirmişti, 4 milyonun da haciz tehlikesi ile karşı karşıya olduğu düşünülüyordu. ABD'nin hemen hemen her yerinde

konut değerleri başaşağı düşüyor, birçok hanehalkı kendilerini evlerinin değerinden daha fazla kredi borcu içinde buluyordu. Bu da konut fiyatlarının daha da fazla düşmesine yol açan aşağıya doğru bir sarmalı harekete geçiriyordu.

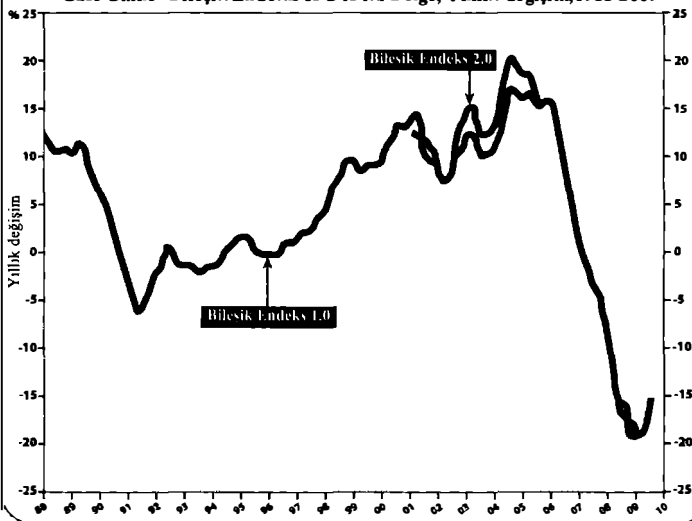
Cleveland'da sanki bir "finansal Katrina" vurmuştu kenti. Yoksul, çoğunlukla siyahi mahallelerde terk edilmiş ya da kapısının üzerine kalaslar çakılmış evler hâkim görüntüyüdü. Kaliforniya'da Stockton gibi koskoca kentlerin sokaklarında ilerledikçe ardı ardına boş, terk edilmiş evler görüyordu insan. Florida ve Las Vegas'ta *condominium*'lar bomboş bekliyordu. Evleri haczedilmiş olanlar başlarını sokacak bir yer bulmak zorundaydı: Kaliforniya'da, Florida'da çadır kentler oluşmaya başladı. Başka yerlerde, aileler ya arkadaşlarının, akrabalarının yanına sığınuyordu ya da daracık motel odalarını şipşak ev haline getiriyorlardı.

Bu mortgage felaketinin finansmanından sorumlu olanlar başlangıçta tuhaf biçimde gelişmelerden etkilenmemiş gibiydiler. Ocak 2008'de Wall Street'te primlerin toplamı 32 milyar dolara ulaşıyordu; yani 2007'dekinden bir nebze daha az. Dünyanın finansal sistemini batıranlara hatırı sayılır bir ödül verilmişti. Kabaca hesaplandığında, sosyal piramidin tabanındakilerin kayıpları doruktaki finansçıların olağanüstü kazançlarına eşdeğerdi.

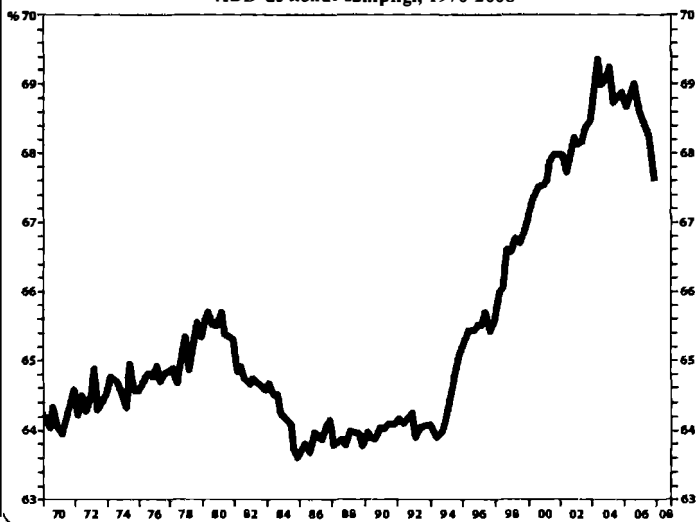
Ama 2008'in sonbaharına gelindiğinde, daha sonra verilen adla "standart-altı konut kredisi krizi" ("*subprime mortgage crisis*") Wall Street'in yatırım bankalarının, statü değişikliği, zorla gerçekleştirilmiş şirket evlilikleri veya iflas yoluyla çöküşüne yol açmış bulunuyordu. Lehman Brothers adlı yatırım bankasının çöktüğü gün, 15 Eylül 2008 belirleyici bir andı. Küresel kredi piyasaları da, dünya çapında borç verme faaliyeti de donmuştu. Federal Reserve'ün¹ (beş yıl önce birkaç başka bilgili yorumcu ile birlikte, ABD devleti bankacılık sistemini kullandığı usuller konusunda reforma zorlamazsa finansal bir felaket yaşanacağını öngörmüş olan) saygın eski başkanı Paul Volcker'ın belirttiği gibi, geçmişte hiçbir zaman "dünyanın her yerinde işler bu kadar hızlı ve bu kadar birörnek biçimde" başaşağı gitmemiştir. O ana kadar (konut piyasasında benzer sorunlar daha erken bir aşamada or-

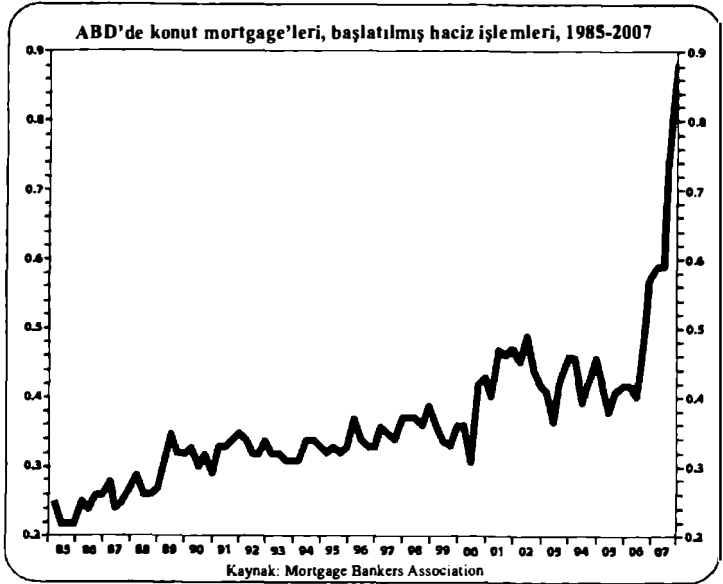
1 ABD Merkez Bankası (ç.n.).

Case-Shiller Bileşik Endeksi İstatistik Bölge, Yıllık değişim, 1988-2009

ABD'de konut sahipliği, 1970-2008

taya çıktığı için hükümetin büyük kredi kurumlarından biri olan Northern Rock'ı devletleştirmek zorunda kaldığı Britanya hariç) bu sorunlardan muaf kalmış olan dünyanın geri kalan ülkeleri, süratle esas olarak ABD'nin finansal çöküşünün yarattığı bataklığın içine çekiliyordu. Sorunun ağırlık merkezinde bankaların ellerinde bulundurdukları veya dünyanın dört bir yanında durumdan en ufak bir kuşku duymayan yatırımcılara pazarlanmış olan mortgage temelli "toksik" menkul kıymetler vardı. Herkes sanki gayrimenkul fiyatları ebediyen yükselbilirmiş gibi davranmıştı.

2008 sonbaharına gelindiğinde, neredeyse ölümcül sarsıntılar bankacılıktan mortgage borcunu elinde tutan büyük alacaklılara doğru yayılıyordu. ABD devletinin desteğiyle çalışan mortgage kurumları Fannie Mae ve Freddie Mac'in² kamulaştırılması gerekti. Hissedarları yıkıntıya uğradı, ama aralarında Çin Merkez Bankası'nın da bulunduğu tahvil sahipleri korundu. Dünyanın dört bir köşesinden, emeklilik fonlarından küçük bölgesel Avrupa bankalarına, Norveç'teki yerel yöne-

2 ABD'de mortgage piyasasında sigorta işlevlerini üstlenen iki dev kuruluş.

timlerden Florida'dakilere kadar, "yüksek notla derecelendirilmiş" menkul kıymetleştirilmiş mortgage havuzlarına, hiçbir şeyin farkında olmaksızın yatırım yapmaya cezbedilmiş yatırımcılar, kendilerini ellerinde hiçbir değeri olmayan kâğıt parçalarıyla, yükümlülüklerini karşılayamaz, çalışanlarına maaşlarını ödeyemez halde buldular. İşin daha da kötüsü, hem ABD bankalarını hem de uluslararası bankaların riskli yatırımlarını sigortalamış olan AIG türü sigorta devlerinin, karşı karşıya kaldıkları muazzam hasar talepleri dolayısıyla kurtarılması gerekti. Borsalar yerlerde sürünmeye başladı; özellikle banka hisseleri neredeyse değersiz hale geldi. Emeklilik fonları basınç altında çatırdamaya başladı. Panik, finansal sistemin her köşesine yayılıyordu.

Gittikçe berrak biçimde anlaşıyordu ki ancak devletin büyük ölçekli bir kurtarma operasyonu finansal sisteme olan güveni yeniden tesis edebilirdi. Federal Reserve faiz oranlarını neredeyse sıfıra indirdi. Lehman'ın iflasından kısa bir süre sonra, aralarında geçmişte Goldman Sachs'in baş yöneticisi olmuş olan Hazine Bakanı ile Goldman'ın halihazırdaki CEO'sunun da bulunduğu bazı Hazine sorumluları ve bankacılar, bir toplantı salonundan ellerinde banka sistemine 700 milyar dolarlık bir kurtarma paketi talep eden üç sayfalık bir dokümanla çıktılar. Aksi takdirde piyasalarda kıyamet kopacağı tehdidini savuyorlardı. Öyle görünüyordu ki Wall Street Amerika Birleşik Devletleri yönetimine ve halkına karşı bir finansal darbe yapmıştı. Birkaç hafta sonra, orasına burasına bazı koşullar ekleyerek ve epeyce de retorik ilave yaparak Kongre ve başkan George Bush bu talebe boyun eğiyor, herhangi bir denetim falan uygulanmaksızın, "iflas edemeyecek kadar büyük" olarak değerlendirilen bütün finans kurumlarına tonlarla para akıtılıyordu.

Kredi piyasaları yine de donmuş durumdaydı. IMF'in raporlarında sık sık belirttiğine göre, "fazla likidite bolluğu içinde yüzen" bir dünya birdenbire kendini nakit kıtlığı ve fazla konut, fazla ofis binası ve alışveriş merkezi, fazla üretim kapasitesi ve daha öncesinden bile fazla işgücü ile baş başa buluyordu.

2008 sonuna gelindiğinde, ABD ekonomisinin bütün sektörleri batağa saplanmış durumdaydı. Tüketici güveni gerilemiş, konut inşaatı durmuş, efektif talep göçmüştü, perakende satışlar başaşağı düşmüştü, iş-

sizlik patlamış, birçok mağazanın yanı sıra imalat sanayiinde birçok fabrika kapanmıştı. ABD sanayiinin geleneksel ikonlarının birçoğu, örneğin General Motors, iflasın eşiğine gelmişti. Detroit otomobil şirketlerinin geçici olarak kurtarılması gerekiyordu. Britanya ekonomisi eşit derecede güçlkle karşı karşıyaydı. Avrupa Birliği de etkilenmişti, ama eşitsiz biçimde: İspanya ve İrlanda, Avrupa Birliği'ne yeni katılmış birkaç doğu Avrupa ülkesi ile birlikte, en ciddi şekilde etkilenen ülkeler oldu. Bankaları bu finansal piyasalarda spekülasyona başvurmuş olan İzlanda bütünüyle iflas halindeydi.

2009 başına gelindiğinde, doğu ve güneydoğu Asya'da o denli çarpıcı bir büyümeyi sağlamış olan ihracata dayalı sanayileşme modeli ürkütücü bir oranda daralmaya başlamıştı (Tayvan, Çin, Güney Kore, Japonya gibi birçok ülkenin ihracatı sadece iki ay içinde % 20, hatta daha fazla düşmüştü). Küresel uluslararası ticaret birkaç ay içinde üçte bir oranında düşünce, bu, Almanya ya da Brezilya gibi ihracat temelli ekonomilerde büyük sorunlar yaratmıştı. 2008 yazında durumları çok iyi olan hammadde üreticileri birdenbire başaşağı düşen fiyatlarla karşı karşıya kaldılar: Bu, Rusya ve Venezüella'nın yanı sıra Körfez ülkeleri gibi petrol üreticisi ülkeler için ciddi güçlükler anlamına geliyordu. İşsizlik şaşırtıcı bir tempoda yükselmeye başladı. Çin'de birdenbire 20 milyon insan işsiz kaldı ve toplumsal çalkantılar konusunda can sıkıcı haberler gelmeye başladı. Amerika Birleşik Devletleri'nde işsizlerin safları birkaç ay içinde 5 milyonun üzerinde bir artış yaşadı (bu alanda da Afro-Amerikalılar ve Hispaniklerde yoğunlaşıyordu sorun). İspanya'da işsizlik oranı yüzde 17'nin üzerine sıçradı.

2009 baharına gelindiğinde, Uluslararası Para Fonu (IMF) dünya çapında 50 trilyon dolar üzerinde varlık değerinin imha olmuş olduğunu hesaplıyordu (bu, kabaca dünya ölçeğinde bir yılın mal ve hizmet üretiminin değerine eşittir). ABD'de Federal Reserve Amerika hanehalkları için varlık değer kaybını sadece 2008 için 11 trilyon doların üzerinde tahmin ediyordu. Bu aşamaya gelindiğinde, Dünya Bankası da küresel ekonomide 1945'ten beri ilk kez negatif büyüme yaşanacak bir yıl öngörüyordu.

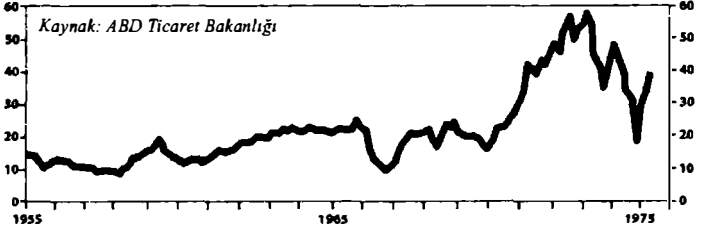
En ufak bir kuşku yok: Bu, bütün krizlerin anasıydı. Ama bu aynı zamanda kapitalizmin 1970'li yıllarda ve 1980'li yılların başında ya-

şadığı son büyük krizden bu yana hem daha sık görülen hem de daha derin hale gelmiş olan finansal krizler dizisinin doruğu olarak da görülmelidir. Doğu ve güneydoğu Asya'yı 1997-98'de sarsmış olan finansal kriz devasa idi. Bu krizin (1998'de temerrüde düşen) Rusya'da ve 2001'de (siyasi istikrarsızlığa, fabrika işgallerine ve bunlara el koyma örneklerine, kendiliğinden oluşan karayolu kesmelere ve mahalle kolektiflerinin oluşmasına yol açan bir toplu çöküş yaşanan) Arjantin'de görülen uzantıları yerel ölçekli felaketlerdi. Amerika Birleşik Devletleri'nde, esas olarak türev adı verilen finansal enstrümanların alışverişi ile uğraşan WorldCom ve Enron gibi yıldız şirketlerin 2001'deki düşüşü, (yönetiminde ekonomi alanında Nobel Ödülü kazanmış iki kişi de olan) Long Term Capital Management adlı hedge³ fonunun 1998'deki iflasını taklit ediyordu. 1990'dan sonra sanki sihirli bir değnek değmişçesine ortaya çıkan, "gölge bankacılık sistemi" olarak ünlenen, ikinci el finansal ürün ticaretine dayanan, kamu düzenlemesinin dışında kalan sistemde işlerin iyi gitmiyor olduğuna dair epeyce işaret daha önceden vardı.

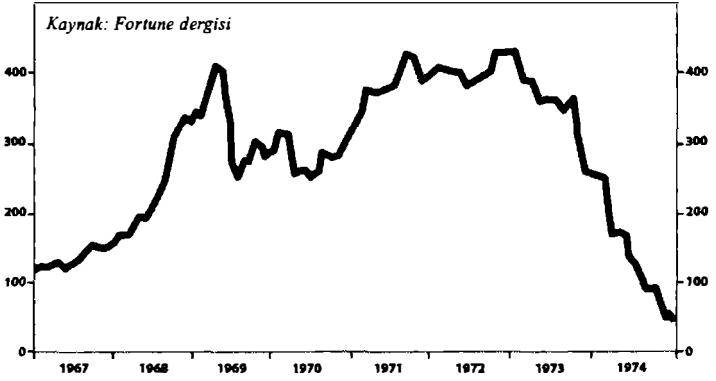
1945 ile 1973 arasında yaşanan çok az sayıda finansal krize karşılık, 1973'ten bu yana dünyanın dört bir köşesinde yüzlerce finansal kriz yaşanmıştır; bunların birkaç tanesi de gayrimenkul ya da kentsel gelişme temelli olmuştur. Kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı sonrası döneminin ilk küresel ve bütünsel krizi de 1973 baharında, Arapların petrol ambargosunun petrol fiyatlarını yükseltmesinden tam tamına altı ay önce başlamıştı. Bu krizin kökeninde küresel çapta bir gayrimenkul piyasası çöküşü yatıyordu. Bu çöküş birkaç bankayı batıracak, yalnızca (1975'te teknik anlamda iflas durumuna düşen, nihai olarak kurtarılan New York Belediyesi gibi) belediyelerin değil, daha genel olarak devletlerin de bütçelerini ağır bir şekilde etkileyecekti. Japon ekonomisinin 1980'li yıllardaki canlılığı borsanın çöküşü ve başaşağı düşen toprak fiyatları (bu hâlâ devam ediyor) ile sona erdi. İsveç'in bankacılık sistemi 1992'de, emlak piyasasında aşırılıkların sonucu olan ve Norveç ve Finlandiya'yı da etkileyen İskandinavya çapında

3 "Risk giderimi" de denilen, spekülatif amaçlı değil riski azaltmak amacıyla yapılan yatırım. Pek çok farklı yöntemle gerçekleştirilse de genel olarak ekonomik bir yatırımın risklerini başka bir yatırımla dengelemek üzerine kuruludur. (ç.n.)

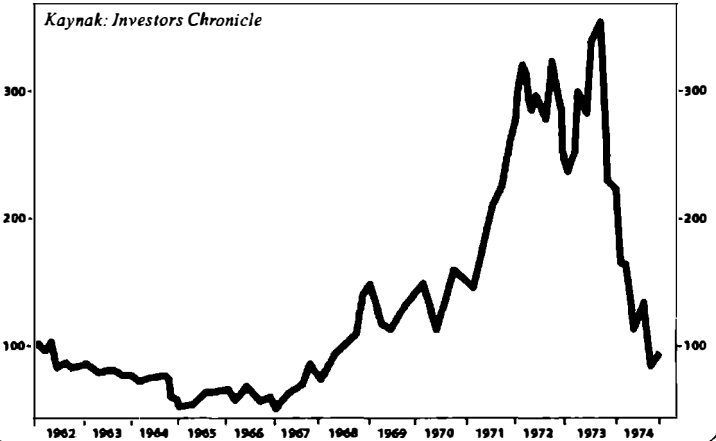
ABD'de mortgage borcunda yıllık değişme oranları

Hisse fiyatları: Gayrimenkul Yatırım Fonları – ABD

Gayrimenkul Hisse Fiyatı Endeksi—Britanya

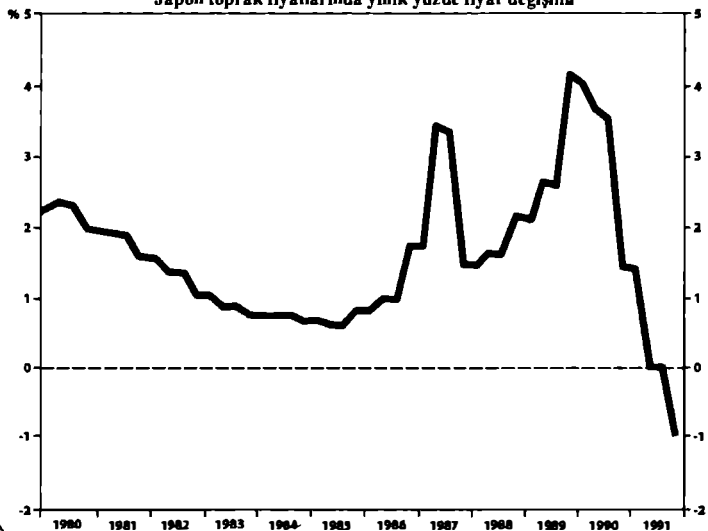

bir krizin orta yerinde kamulaştırılmak zorunda kalacaktı. 1997-98'de doğu ve güneydoğu Asya'da yaşanan çöküşü tetikleyen etkenlerden biri, Tayland, Hong Kong, Endonezya, Güney Kore ve Filipinler'de, yabancı spekülâtif sermayenin bu bölgeye akmasının da ateşlediği aşırı kentsel gelişme idi. ABD'de 1984-92 arasında uzatmalı bir kriz halinde yaşanan ticari gayrimenkul temelli tasarrufkasaları (*savings and loan*) krizi, 1.400'den fazla tasarrufkasasının ve 1.860 bankanın sizlere ömür olmasına yol açacaktı. Bu, Amerikalı vergi mükellefine 200 milyar dolara mal oluyordu. (Bu durum o dönemde Federal Mevduat Sigortası Kurumu'nun (FDIC) başında olan William Isaacs'i o kadar zora sokacaktı ki, 1987 yılında Amerika Bankalar Birliği'ni, yaklaşımlarını düzeltmezlerse bankaları kamulaştırmakla tehdit edecekti.) Gayrimenkul piyasalarıyla bağlantılı olan krizler, zaman zaman borsaları ve bankacılığı daha doğrudan sarsan kısa ama derin krizlerden daha uzun erimli olmaya eğilim göstermektedir. Göreceğimiz gibi, bunun nedeni mimari çevreye yapılan yatırımların genellikle kredi temelli, yüksek riskli ve gerçekleşmesi uzun süre alan yatırımlar olmasıdır; aşırı yatırımın kendini belli ettiğinde (son dönemde Dubai'de olan budur) yaratılması yıllar almış olan finansal karmaşanın çözüme kavuşturulması da yıllar almaktadır.

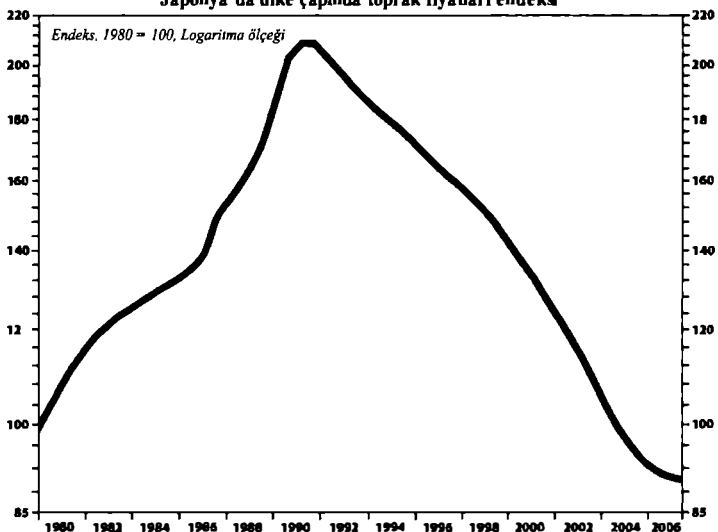
Dolayısıyla, ölçeği ve kapsamı bir tarafa bırakılırsa, günümüzdeki çöküşte hiç de alışılmadık bir yan yoktur. Ne de bu çöküşün kaynağının kentsel gelişmede ve emlak piyasasında yatıyor olmasında olağan dışı bir şey vardır. Şu sonuca ulaşmak gerekiyor: Burada, dikkatle yeniden kurulması gereken içkin bir bağlantılılık mevcut.

Peki, şu anda yaşanan karmaşayı nasıl yorumlayacağız? Örneğin, bu kriz serbest piyasa neoliberalizminin kapitalist gelişmenin hâkim ekonomik modeli oluşunun sonunu ilan ediyor mu? Cevap, o neoliberalizm sözcüğü ile ne kast edildiğine bağlıdır. Benim görüşüm bunun 1970'li yılların krizi içinde oluşan bir sınıf projesi olduğudur. Bireysel özgürlük, hürriyetler, kişisel sorumluluk ve özelleştirmenin, serbest piyasa ve serbest ticaretin erdemleri konusunda bir retoriğin ardına gizlenerek kapitalist sınıfın iktidarını yeniden tesis etmeyi ve sağlamlaştırmayı hedefleyen acımasız politikaları meşrulaştırıyordu. Neoliberal yolu tutmuş olan bütün ülkelerde gözlemlenebilecek ina-

Japon toprak fiyatlarında yıllık yüzde fiyat değişimi

Japonya'da ülke çapında toprak fiyatları endeksi

nılmaz servet ve iktidar merkezileşmesine bakılırsa, bu proje başarı kazanmıştır. Sona erdiğine dair de hiçbir bulgu yoktur.

Örneğin, 1980’li yıllarda ortaya atılan pragmatik ilkelerden birine göre siyasi iktidar finansal kurumları her ne pahasına olursa olsun korumalıdır. Neoliberal teorinin tavsiye ettiği müdahale etmeme politikasına bütünüyle ters düşen bu ilke, 1970’li yılların ortalarında New York Belediyesi’nin yaşadığı mali krizden kaynaklanıyordu. Daha sonra, 1982’de Meksika’yı ilğine kadar sarsan borç krizinde bu ilke uluslararası planda o ülkeyi kapsayacak biçimde genişletildi. Kabaca politika şuydu: kârları özelleştirmek, riskleri toplumsallaştırmak; bankaları kurtarmak, halkı cendereye sokmak. (Örneğin, Meksika’da 1982 kurtarma operasyonunu izleyen dört yıl içinde halkın yaşam standardı yaklaşık dörtte bir oranında düşüyordu.) Bunun sonucu, sistemik “ahlaki tehlike” olarak bilinen şey olacaktı. Bankalar, yüksek riskli davranışlarının olumsuz sonuçları konusunda sorumlu tutulmayacakları için kötü davranırlar. Günümüzdeki banka kurtarma operasyonları da aynı hikâyedir; sadece daha büyük ölçüde ve bu kez merkezi ABD’de olmak üzere.

Aynen neoliberalizmin 1970’li yılların krizine bir yanıt olarak ortaya çıkışı gibi, bugün seçilmekte olan yol da kapitalizmin daha sonraki evriminin karakterini tanımlayacaktır. Şimdiki politikalar bu krizden kapitalizmin sınıf iktidarının daha da ileri derecede sağlamlaştırılması ve merkezileşmesi ile çıkılmasını öngörmektedir. Amerika Birleşik Devletleri’nde ayakta kalan dört ya da beş büyük bankacılık kurumu vardır, ama halen Wall Street’te pek çok insan gününü gün ediyor. Örneğin şirket birleşmeleri ve satın almaları alanında uzmanlaşan Lazard’s para içinde yüzüyor; birçok insanın günümüzde Hazine Bakanlığı politikası üzerindeki etkisine işaret etmek için şakayla “Government Sachs” (“Devlet Sachs”) olarak andığı Goldman Sachs’in işleri de çok iyi gidiyor. Teşekkürlerimizle. Bazı zengin insanlar zarar görecektir, hiç kuşku yok; ama Andrew Mellon’ın (Amerikalı bankacı, 1921-32 arası Hazine Bakanı) bir zamanlar söylediği ünlü sözdeki gibi, “kriz döneminde, varlıklar hakiki sahibine geri döner” (yani kendisine). Alternatif bir politik hareket ortaya çıkıp duruma el koymazsa bu sefer de öyle olacaktır.

Finansal krizler kapitalizmin akıldışılıklarını akılcı hale getirmeye yarar. Tipik olarak, yeniden yapılanmalarla, yeni gelişme modelleriyle, yeni yatırım alanlarıyla, yeni sınıf iktidarı biçimleriyle sonuçlanırlar. Politik açıdan bakıldığında bu başarısızlığa uğrayabilir. Ama ABD'nin siyaset sınıfı şimdilik finansal pragmatizme teslim olmuş ve sorunun köklerine değmemiştir. Başkan Obama'nın danışmanları eski ekol-dendir. Ulusal Ekonomi Konseyi'nin başkanı Larry Summers Clinton döneminde, finans alanının kurlsızlaştırılması heyecanı doruğunda iken Hazine Bakanı idi. Obama'nın Hazine Bakanı Tim Geithner, daha önce New York Federal Reserve'ün başındaydı, Wall Street ile yakın ilişkiler içindedir. "Wall Street Partisi" olarak anabileceğimiz güçler Cumhuriyetçi Parti kadar Demokrat Parti içinde de yoğun etki sahibidir. (New York eyaletinin güçlü senatörü Charles Schumer sadece kendi siyasi kampanyaları için değil, bir bütün olarak Demokrat Parti için yıllarca Wall Street'ten milyonlarca dolar toplamıştır.)

Eskiden Clinton yıllarında finans kapitalin sözcülüğünü yapanlar şimdi yine dümenin başındadır. Bu, finansal mimariyi yeniden tasarlamayacakları anlamına gelmez, çünkü bunu yapmak zorundadırlar. Ama kimin adına yapacaklardır bu yeniden tasarlamayı? Bankaları kamulaştırıp halkın hizmetine mi koşacaklardır? Şimdi *Financial Times*'da etkili seslerin bile önerdiği gibi, bankalar düzenlenmiş kamu elektrik, su vb. şirketleri gibi mi çalışacaktır? Korkarım ki hayır. Şu anda duruma hâkim olan güçler sorunu halkın aleyhine önlemlerle temizlemekle, sonra da bankaları bizi bu karınaşaya sokan çıkarlara teslim etmekle yetinecek midir? Politik bir muhalefet yükselip aksini dayatmazsa, bu yöne doğru gitmekte olduğumuz hemen hemen kesindir. Daha şimdiden Wall Street'in çeperinde "butik yatırım bankaları" olarak anılan kurumlar oluşmakta, Lehman ve Merrill Lynch'in yerini almaya hazırlanmaktadırlar. Bu arada, büyük bankalar, çöküşten önce ödemekte oldukları kocaman primleri yeniden ödemeye hazırlık olarak bir kenara fon koymakla meşguldür.

* * *

Bu krizden farklı bir biçimde çıkıp çıkamayacağımız büyük ölçüde sınıf güçleri dengesine bağlıdır. Halk kitlesinin ne ölçüde ayağa kalkıp

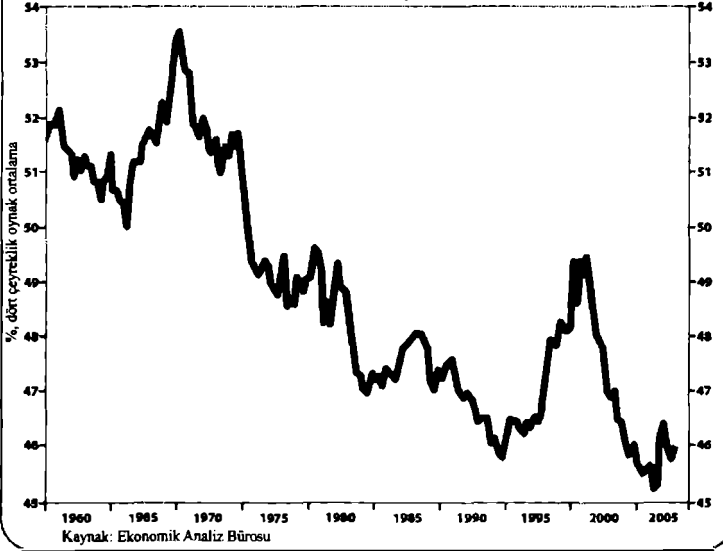
“Yetti gayrı, sistemi değıştirelim” diyeceğine bağılıdır. Ortalama erkek ve kadının (isterlerse tesisatçı olsunlar) bunu söylemek için yeterli nedeni vardır. Örneğin ABD’de 1970’li yıllardan beri, kapitalist sınıf çıkarlarının muazzam bir servet biriktirdiğı bir ortamda, hanehalkı gelirleri genel olarak durağan kalmıştır. ABD tarihinde ilk kez emekçiler üretkenlik artışından hiç pay almamıştır. Otuz yıl boyunca ücretler baskı altında tutulmuştur. Bu neden ve nasıl olmuştur?

1960’lı yıllarda devamlı sermaye birikiminin ve kapitalist sınıf iktidarının sağlamlaştırılmasının önündeki büyük engellerden biri işçi sınıfı idi. Hem Avrupa’da hem ABD’de işgücü kıtlıkları vardı. İşçi sınıfı iyi örgütlenmiş durumda idi, oldukça iyi ücret alıyordu ve politik olarak güçlüydü. Ne var ki, sermayenin daha ucuz ve daha uysal işgücü rezervlerine erişmeye ihtiyacı vardı. Bunu yapmanın birkaç yolu vardı. Biri, göçün teşvik edilmesi idi. Ulusal köken kotalarını ortadan kaldıran 1965 Göç ve Vatandaşlık Yasası, ABD sermayesine küresel emek fazlasına erişme olanağı tanıyordu (daha önce yalnızca Avrupalılar ve beyazlar bu ayrıcalığa sahipti). 1960’lı yılların sonunda Fransız hükümeti Kuzey Afrika’dan işgücü ithalatını sübvansiyonlarla destekliyordu, Almanlar Türkleri getiriyordu, İsveç Yugoslavları topluyordu, Britanya ise eski imparatorluğunun nüfusundan yararlanıyordu.

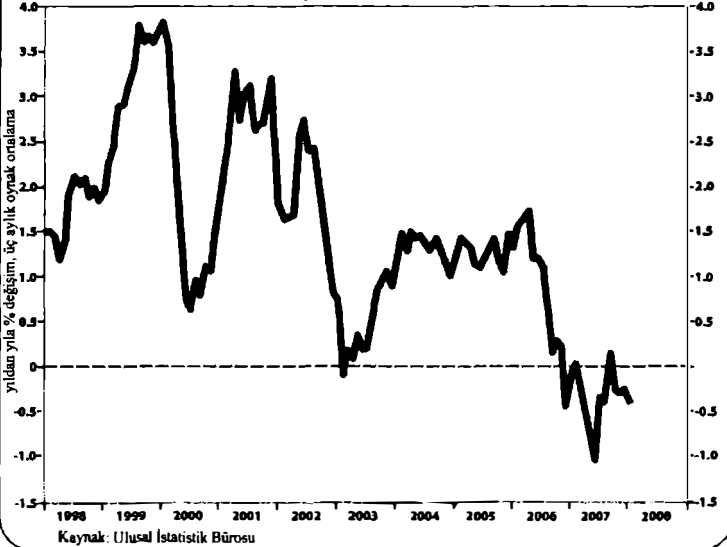
Bir başka yöntem emekten tasarruf edecek teknolojilere, örneğin otomobil imalatında robotizasyona geçmekti. Bu işsizlik yaratıyordu. Bu geçiş bir miktarda gerçekleşecekti, ama verimlilik anlaşmaları konusunda ısrarcı olan işçi sınıfı epeyce direnç gösteriyordu. Şirketlerin tekel gücünün sağlamlaşması yeni teknolojilerin kullanılması yönündeki dürtüyü de zayıflatıyordu, çünkü daha yüksek işgücü maliyetleri tüketiciye daha yüksek fiyat olarak aktarılabilirdi (bu da sürekli bir enflasyona yol açıyordu). Detroit’in “Üç Büyük” otomobil şirketinin yaptığı tipik olarak buydu. En sonunda, Japonlar ve Almanlar 1980’li yıllarda ABD otomobil pazarını istila ettiğinde bunların tekel gücü kırılacaktı. 1970’li yıllarda kilit önemde bir ekonomi politikası amacı haline gelmiş olan daha yüksek rekabet koşullarınadönüş, ardından emek tasarruf eden teknolojileri dayattı. Ama bu, oyunun oldukça sonlarında geldi.

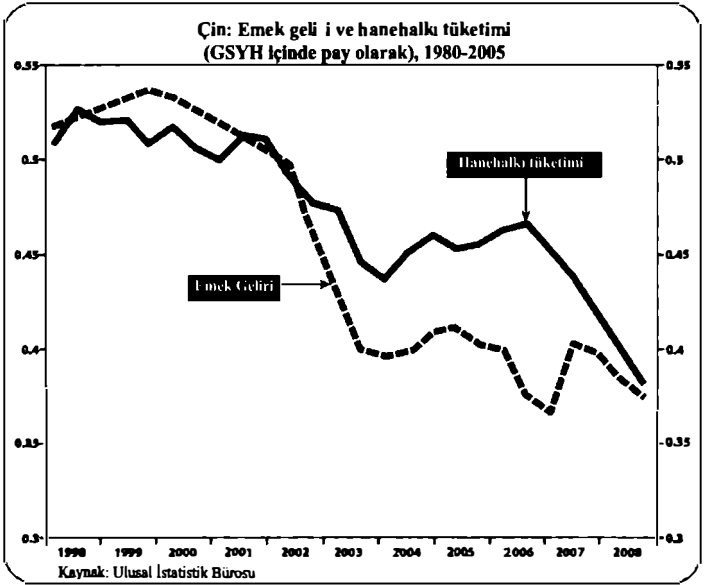
Bütün bunlar işe yaramazsa, kenarda bekleyen Ronald Reagan, Margaret Thatcher ve Augusto Pinochet gibi insanlar vardı. Bunlar neoli-

ABD ücret ve maaşlar/GSYH

Britanya reel ortalama kazanç

beral doktrinle silahlanmış, devlet iktidarını kullanarak örgütlü işçi sınıfını ezmeye hazır insanlardı. Pinochet'nin yanı sıra Brezilya ve Arjantin'in generalleri de bunu askeri güce dayanarak yaparken Reagan ve Thatcher güçlü işçi hareketiyle hesaplaşma içine girdiler. Ya Reagan'ın hava trafik kontrolörleri ile boy ölçüşmesinde, Thatcher'ın madenciler ve matbaa işçileri sendikalarıyla giriştiği amansız kavgada olduğu gibi doğrudan oluyordu bu ya da işsizlik yaratma yoluyla dolaylı biçimde. Thatcher'ın baş ekonomi danışmanı Alan Budd daha sonra "1980'li yılların enflasyonla, ekonomiyi ve kamu harcamalarını sıkıştırarak mücadele eden politikalarının işçilere saldırmanın bir örtüsü" olduğunu, amacının da işçi sınıfının gücünün altını oyacak ve ondan sonra kapitalistlere kolay kâr etme olanakları yaratacak bir "yedek sanayi ordusu" oluşturmak olduğunu itiraf edecektir. ABD'de enflasyonu kontrol etme adına işsizlik 1982'de % 10'un üzerine yükseliyordu. Sonuç ücretlerin yerinde saymasıydı. ABD'de buna yoksulları suçlu durumuna sokarak hapse atan bir politika eşlik ediyordu: 2000 yılına varıldığında 2 milyon insan demir parmaklıkların arkasına atılmıştı.

Sermayenin aynı zamanda işgücü fazlasının olduğu yerlere gitme alternatifi vardı. Barbados'tan Bangladeş'e, Ciudad Juarez'den Dongguan'a kadar her yerde küresel güneyin kırsal kadınları işgücüne katılıyordu. Sonuç, proletaryanın artan ölçüde kadınlaşması, "geleneksel" kendine yeterli köylü üretim sistemlerinin yok edilmesi, dünya çapında yoksulluğun kadınlaşması idi. İki milyar insan, gittikçe daha yüksek ölçekte sağlıklı kentlerin gecekondularına, *favela*'larına ve gettolarına sıkışmış, günde iki dolardan aza geçinmeye çalışırken, kadınları ev hizmeti köleliğine ve fuhuşa sürükleyen uluslararası kadın ticareti patlama yaşıyordu.

Sermaye fazlasına boğulmuş ABD kökenli şirketler kıyı ötesi üretime aslında 1960'lı yıllarda başlamıştı, ama bu yönelişin gerçekten istim kazanması için bir on yıl daha gerekecekti. O aşamadan sonra, dünyanın neresinde olursa olsun (tercihen işgücünün ve hammaddelelerin daha ucuz olduğu yerlerde) yapılmış parçalar ABD'ye getirilerek pazara yakın bir yerde nihai satış hedefiyle monte edilebiliyordu. "Küresel otomobil" ve "küresel televizyon seti" 1980'li yıllarda artık standart bir ürün haline gelmişti. Artık sermayenin bütün dünyanın düşük maliyetli işgücü arzına erişmesi olanaklı idi. Bütün bunların ötesinde, komünizmin Sovyetler Birliği'nde dramatik biçimde, Çin'de ise tedrici tarzda çöküşü, küresel ücretli işgücüne 2 milyar insan daha ekleyecekti.

"Küresel hale gelme" ulaştırma sistemlerinde taşıma maliyetini düşüren radikal bir reorganizasyon sayesinde kolaylaşmıştı. Konteynerleşme kilit bir yenilik idi ve Brezilya'da imal edilmiş parçaların Detroit'te montaj yoluyla otomobil haline getirilmesini mümkün kılıyordu. Yeni iletişim sistemleri, küresel mekân boyunca zincirleme meta üretiminin sıkı biçimde organize edilmesini olanaklı kılıyordu. (Paris markalarının çakmaları Hong Kong'un merdiven altı atölyeleri yoluyla derhal Manhattan'a yollanabiliyordu.) Ticaretin önündeki tarifeler ve kotalar gibi hayali engeller indiriliyordu. En önemlisi, uluslararası planda likid para sermayenin en kârlı olarak kullanılabileceği yere kolayca akmasını sağlamak için yeni bir finansal mimari yaratılmıştı. Finans alanında 1970'li yılların sonunda başlayan deregülasyon 1986'dan sonra hızlandı, 1990'lı yıllarda ise durdurulamaz hale geldi.

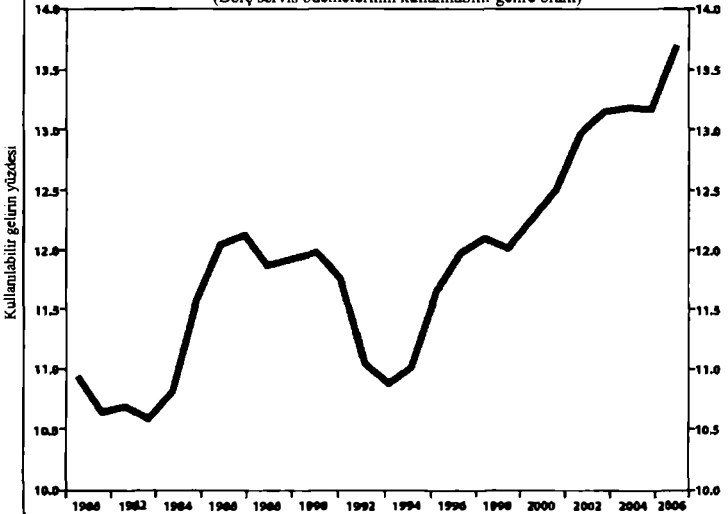
Bugün sermaye için hazır işgücü bulmak hiç sorun oluşturmuyor. Bu son yirmi beş yıldır böyle. Ama gücünü yitirmiş bir işçi sınıfı düşük ücretler anlamına gelir; yoksullaşmış işçiler ise canlı bir pazar oluşturmaz. Yani ücretlerin sürekli baskı altında tutulması kapitalist şirketlerin genişleyen üretimi için talep yokluğu sorununu ortaya çıkarır. Sermaye birikiminin önündeki engellerden biri, işgücü sorunu, bir başka sorun yaratılma pahasına aşılmıştır: pazar yokluğu. Peki, bu ikinci engelin etrafından nasıl dolaşılabilirdi?

* * *

İşçilerin kazandığı ile harcayabileceği arasındaki fark kredi kartı sektörünün yükselişi ve artan borçluluk sayesinde kapatılıyordu. ABD’de 1980’de ortalama hanehalkının borcu 40 bin dolardı, oysa günümüzde bu borç, mortgage’ler dahil olmak üzere (sabit fiyatlarla) 130 bin dolar. Hanehalkı borcu roket hızıyla yükselmiş bulunuyor. Ama bu, finansal kurumların, kazançları arttırmakta olan emekçilerin borcunun artmasını hem desteklemesini, hem de teşvik etmesini gerektiriyordu. Bu, düzenli işi olan nüfus ile başlamıştı, ama 1990’lı yılların sonuna gelindiğinde bunun daha da genişlemesi gerekiyordu, çünkü pazar tüketilmişti. Pazarın daha düşük geliri olanlara genişletilmesi gerekiyordu. Fannie Mae ve Freddie Mac gibi finansal kurumlara siyasi basınç uygulanarak kredi koşullarının herkes için gevşetilmesi sağlandı. Kredi bolluğu içindeki finansal kurumlar, düzenli geliri olmayan insanları kredi yoluyla finanse etmeye başladı. Bu yapılmısaydı, kredi ile finanse edilmekte olan müteahhitlerin yaptığı yeni evleri ve *condominium*’ları kim satın alacaktı? Talep sorunu konut alanında hem müteahhitlerin hem de alıcıların kredi yoluyla finanse edilmesi sayesinde geçici olarak aşılmıyordu. Finansal kurumlar toplu olarak hem konut arzını, hem de konuttalebini kontrol ediyordu!

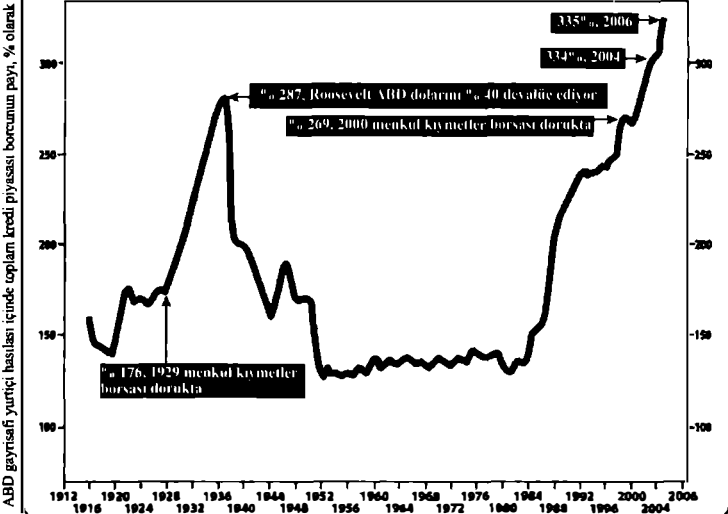
Aynı hikâyeye otomobilden çimen biçme makinelerine ve Toys ‘R’ Us ve Wal-Mart’ta Noel hediyelerini kapışmaya kadar bütün alanlarda tüketici kredisi sayesinde gerçekleşiyordu. Bütün bu borçluluğun riskli olduğu aşikârdı, ama bu sorun, güya riski dağıtan, hatta riskin ortadan kalktığı yanılsamasını yaratan menkul kıymetleştirme denen o hari-kulade finansal yenilik sayesinde çözülebilirdi. Hayali finansal ser-

Tüketici borç servisi oranı (Borç servis ödemelerinin kullanılabilir gelire oranı)

Kaynak: Gubernatör Kurulu, Federal Reserve Board, Hanehalkı Borç Servisi ve Finansal Yükümlülükler Oranları

Amerika'nın büyük borç balonu

maye kontrolü eline almıştı; kimse ona dur demek istemiyordu, çünkü sözü geçecek olan herkes bol bol para kazanıyor gibiydi. ABD’de Wall Street’in siyasi partilere mali katkısı büyük ölçüde artmıştı. Bill Clinton’ın başkanlık görevini devralırken sorduğu retorik soruyu hatırlıyor musunuz? “Yani bana ekonomik programın başarısının ve benim yeniden seçilmemin Federal Reserve’e ve bir avuç siktirboktan tahvil simsarına mı bağlı olduğunu söylüyorsun?” Clinton, her şeyden önce, çok çabuk öğrenen biriydi.

Ama talep sorununu çözmenin bir başka yolu daha vardı: sermaye ihracı ve dünyanın başka yerlerinde yeni pazarların yaratılması. Kapitalizmin kendisi kadar eski olan bu çözüm 1970’li yıllardan itibaren yeni bir şevkle hedeflendi. O dönemde Körfez Ülkeleri’nden kaynaklanan petrodolar fazlasına boğulmuş olan ve ABD içinde kârlı yatırım potansiyeli tükenmiş olduğu için çaresizce yeni yatırım fırsatları aramakta olan New York’un yatırım bankaları, Meksika, Brezilya, Şili, hatta Polonya gibi gelişmekte olan ülkelere büyük ölçekli krediler vermeye başladılar. Bunu mümkün kılan, Citibank’ın başındaki Walter Wriston’ın belirttiği gibi, ülkelerin ortadan kaybolamayacağıının bilinmesi, yani sorun olduğunda bunların nerede bulunabileceği konusunda kuşku olmaması idi.

Sorunlar kısa zaman içinde, gelişmekte olan ülkelerin borç kriziyle birlikte ortaya çıkacaktı. Çoğu Latin Amerika’da ve Afrika’da olmak üzere, kırktan fazla ülke 1979’dan sonra faiz oranları birdenbire artınca borçlarını ödemekte zorlanmaya başladılar. Meksika 1982’de iflas tehdidi savurdu. ABD derhal IMF’yi canlandırdı (oysa Reagan 1981’de, katı neoliberal ilkelere uygun olarak bu kuruluşu fonsuz bırakmaya çalışmıştı). IMF, bankaların paralarına kavuşmalarını ve ödemeyi halkın yapmak zorunda bırakılmasını garanti altına alacak küresel disiplin amiri olarak devreye girdi. IMF’in bankalara olan borcun geri ödenmesi için kemer sıkmayı öngören “yapısal uyum programları” bu aşamadan sonra dünyanın her yerine yayılacaktı. Bunun sonucu, uluslararası bankaların ödünç verme faaliyetlerinde bir “ahlaki tehlike” dalgasının yükselmesi idi. Bu uygulama bir süre boyunca çok başarılı oldu. Meksika kurtarma operasyonunun yirminci yıldönümünde Morgan Stanley’in baş ekonomistleri bu operasyonu “dünya

çapında yatırımcı güvenini arttırma bakımından ortamı hazırlayan ve 1990'lı yılların sonlarında, ABD'nin güçlü ekonomik genişlemesiyle birlikte büyüyen piyasayı ateşlemiş olan bir faktör" olarak selamlıyorlardı. Bankaları kurtarın, halkın canını okuyun formülü harikalar yaratıyordu, tabii bankacılar için.

Ama bütün bunların gerçekten etkili olabilmesi için küresel çapta karşılıklı olarak birbirine bağlı bir finansal piyasalar sistemi kurulması gerekiyordu. Amerika Birleşik Devletleri içerisinde bankacılık üzerindeki coğrafi kısıtlamalar 1970'li yıllar sonundan itibaren adım adım tasfiye edildi. Mevduat kuruluşlarından hukuki bakımdan ayrılmış olan yatırım bankaları dışındaki bütün bankalar, o zamana kadar sadece tek bir eyalette iş yapma iznine sahipti. Tasarruf kasaları ise, mevduat bankalarından ayrılmış olan mortgage'lerin finansmanını üstlenmişti. Ama ulusal finansal piyasalar kadar küresel finansal piyasaların bütünleştirilmesi de hayati önemde görülüyordu; bu amaçla, 1986'da küresel menkul kıymetler ve finansal aracılık piyasaları karşılıklı olarak birbirine bağlandı. O dönemde verilen adıyla "Big Bang" [Türkçesiyle "Büyük Patlama"], Londra ve New York'u ve hemen ardından dünyanın bütün büyük (daha sonra da yerel) finansal piyasalarını tek bir alışveriş sistemi içinde birbirine bağlıyordu. Bu andan itibaren, bankalar sınır ötesi faaliyet yürütmekte özgürdüler. (2000'e gelindiğinde Meksika'nın bankalarının çoğunluğu yabancıların mülkiyetine girmişti; HSBC ise her yerde idi ve kendisine büyük bir keyifle "halkın yerel küresel bankası" diyordu.) Bu, uluslararası sermaye akımlarının önünde hiçbir engel kalmadığı anlamına gelmiyordu, ama küresel sermaye akımlarının önündeki teknik ve lojistik engeller hiç kuşku yok ki büyük ölçüde azaltılmıştı. Likid para sermaye, getiri oranının en yüksek olduğu yeri aramak için dünyayı kolayca dolaşabiliyordu. 1999'da ABD'de 1933 Glass-Steagall Yasası'ndan beri yürürlükte olan yatırım bankacılığı ile mevduat bankacılığı arasındaki ayırımın askıya alınması bankacılık sistemini, tek bir dev finansal güç network'ü içinde daha da bütünleştirdi.

Ama finansal sistem küreselleşirken finansal merkezler (özellikle de Londra ile New York) arasındaki rekabet de zorlayıcı hasarını yapacaktı. Goldman Sachs, Deutsche Bank, UBS, RBS ve HSBC'nin

şubeleri rekabeti içselleştiriyordu. Eğer Londra'daki düzenleme rejimi ABD'ninkinden daha az katı ise, Wall Street'teki şubelerdense Londra'nın City'sindeki⁴ şubeler işi alabiliyordu. Kârlı işlerin düzenleme rejiminin en gevşek olduğu yerlere kayması, düzenlemeciler üzerinde birçok şeyi görmezlikten gelme yönündeki politik baskıyı arttırıyordu. New York Belediye Başkanı Michael Bloomberg'ün 2005'te hazırlattığı rapor ABD'deki aşırı düzenlemenin kentin finansal sektörünün geleceğini tehdit altına soktuğu sonucuna ulaşıyordu. Hem Wall Street'te herkes, hem de Kongre'deki "Wall Street Partisi" bu sonuçları yüksek sesle duyurmaya çalışıyordu.

* * *

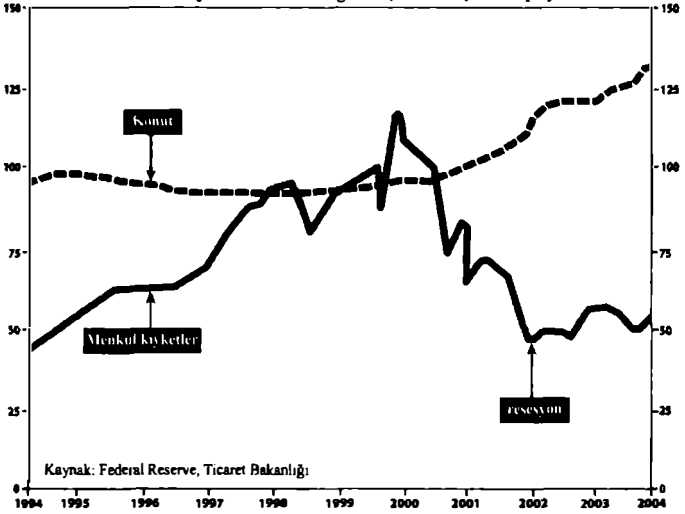
1980'den sonra ücretlerin baskı altına alınması politikasının başa-
rıya ulaşması zenginlerin çok daha zengin olmasını olanaklı kıldı. Ge-
nellikle bunun iyi olduğu, zenginlerin yeni ekonomik faaliyete yatırım
yapacağı söylenir (tabii önce gösteriş tüketimi konusundaki rekabetçi
dürtülerini doyuracaklardır). Evet, yatırım yaparlar, ama ille de üre-
time değil. Çoğu varlık değerlerine yatırım yapmayı tercih eder. Ör-
neğin, paralarını borsaya yatırırlar; hisse senetlerinin fiyatı yükselir;
o zaman, yatırım yaptıkları şirketlerin ne kadar başarılı olduğundan
bağımsız olarak daha da fazla yatırım yaparlar borsaya. (1990'lı yıl-
ların sonunda Dow Jones endeksinin 35 bine çıkacağı konusundaki
öngörülerini hatırlıyor musunuz?) Borsanın Bernie Madoff⁵ gibilerinin
özel çabası olmadan bile saadet zinciri türü bir yapısı vardır. Zenginler
her tür varlık değerini arttıracak biçimde yatırım yaparlar: hisse se-
netleri, gayrimenkul, kaynaklar, petrol ve öteki emtia vadeli borsası
ve hatta sanat piyasası. Aynı zamanda müzelere ve her tür kültürel faa-
liyete sponsorluk yoluyla kültürel sermayeye de yatırım yaparlar (bu
şekilde "kültür endüstrileri" olarak anılan faaliyetleri kentsel ekono-
mik gelişmede tercih edilen bir strateji haline getirirler). Lehman Brot-

4 City, Londra'da Wall Street'e tekabül eden, kentin finans kuruluşlarının toplandığı bölgesidir (ç.n.).

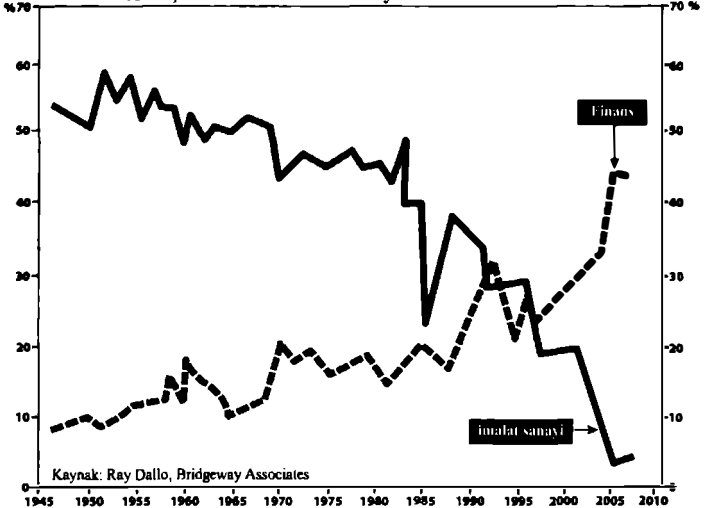
5 UyduRNA bir saadet zinciri sayesinde müşterilerine yıllarca yüksek getiri sağlayan, ama sonunda kriz döneminde her şey çökünce hepsini iflasa uğratan bir yatırım fonu sahibi. Şu anda hapis cezasını çekiyor.

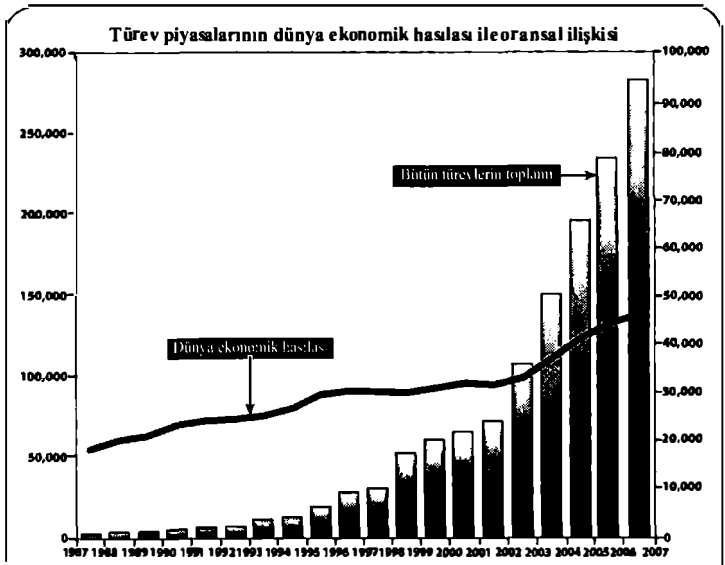
ABD'de menkul kıymet ve konut değerleri, GSYH içindeki payı cinsinden

ABD'de menkul kıymet ve konut değerleri, GSYH içindeki payı cinsinden

ABD şirketlerinin kârlarının kaynaklarında ters dönme

hers battığında New York'taki Modern Sanatlar Müzesi (MoMA) sponsorluk gelirinin üçte birini yitirdi.

Öncülüğünü “gölge bankacılık” diye anılan sistemin üstlendiği tuhaf tuhaf piyasalar ortaya çıkıyordu: kredi borcu takası, döviz türevleri ve benzerleri. Vadeli piyasalar doğayı kirletme haklarından havanın nasıl gideceği konusunda iddiaya kadar her şeyi kapsıyordu. Bu piyasalar 1990'da neredeyse sıfırdan 2005'e gelindiğinde 250 trilyon dolara yakın (o aşamada toplam küresel üretim 45 trilyon dolar dolayında idi), 2008'de ise belki de 600 trilyon dolarlık bir hacme erişiyordu. Yatırımcılar artık varlık değerlerinin türevlerine, son aşamada hatta varlık değerlerinin türevleri üzerine sigorta sözleşmelerinin türevlerine yatırım yapabiliyordu. Hedge fonlarının patlama yaptığı, bunlara yatırım yapanların muazzam kârlar elde ettiği ortam buydu. Bunları yönetenler devasa servetler ediniyordu (2007 ve 2008'de birkaç tanesinde kişisel yıllık kazanç bakımından 1 milyar doları aşkın gelir, en üst düzeyde kazananlar için 3 milyar dolar).

Varlık değerlerine yatırım yapma eğilimi yaygınlaşıyordu. 1980'li yıllardan itibaren birçok büyük finans dışı kuruluşun mal üretmekten kazandıklarından daha fazla parayı finansal faaliyetlerden kazandığını ortaya koyan haberler dönemsel olarak sızmıştır. Bu özellikle otomotiv şirketleri için geçerliydi. Bu şirketleri artık mühendisler değil muhasebeciler yönetiyordu; bunların, tüketicilere kredi vermekle uğraşan finans bölümleri yüksek derecede kârlı idi. General Motors Acceptance Corporation, kârlı bir otomobil satış şirketi olmanın yanı sıra, kısa sürede elinde gayrimenkul mortgage'i tutan en büyük özel kuruluşlardan biri haline geldi. Ama daha da önemlisi, dünyanın her yerinde otomobil parçaları üreten bir şirketin kendi içinde yaptığı ticaret değişik dövizler cinsinden fiyatların ve kâr tablolarının öylesine manipüle edilmesine olanak tanıyordu ki, hem vergi oranlarının en düşük olduğu ülkelerde kâr beyan ediliyor, hem de döviz kuru hareketleri kendi içinde bir parasal kazanç kapısı haline getiriliyordu. Ama şirketler kendilerini korumak için aynı zamanda döviz kurlarında beklenmedik değişikliklere karşı hedge yapmak zorunda kalıyorlardı.

1960'lı yılların sabit döviz kuru sisteminin 1973'te çöküşü, oynaklığı daha yüksek bir döviz kuru rejimine geçilmesi anlamına geliyordu. 1970'li yıllarda Şikago'da yeni bir vadeli döviz piyasası oluştu, ama çok katı oyun kuralları çerçevesinde işleyen bir borsa idi bu. Sonra 1980'li yılların sonlarına doğru oynaklığa karşı tedbir olması için hedge yapma (yani döviz kurlarının geleceğine çift-yönlü yatırım yapma) yaygınlaştı. Borsaların düzenleme çerçevesinin ve kurallarının dışında bir "ikinci el piyasası" çıktı ortaya. 1990'lı yıllarda bir yeni finansal ürünler seline (kredi borcu temerrüt takasları, döviz kuru türevleri, faiz oranı takasları ve diğerleri) yol açan işte bu tür özel inisiyatiflerdi. Bu, tümüyle düzenleme dışında kalan bir gölge bankacılık sistemi idi. Birçok şirket bu piyasada yoğun şekilde oynamaya başladı. Bu gölge bankacılık sistemi New York'ta işleyebiliyorsa, Londra'da, Frankfurt'ta, Zürih'te ya da Singapur'da neden işleyemesindi ki? Ayrıca bu faaliyet neden bankalarla sınırlı kalsındı ki? Enron sözde enerji üretip dağıtmak için kurulmuştu, ama artan ölçüde sadece vadeli enerji sözleşmeleri alıp satmaya başlıyordu. 2002'de iflas ettiğinde,

yüksek riskli piyasalarda ortada kalıvermiş bir türev ürünler simsarlık şirketinden başka hiçbir şey olmadığı ortaya çıkıyordu.

Olan biten inanılmaz derecede saydamlıktan uzak olduğu için, örnek olsun diye bir öykü anlatayım. Salomon Brothers adında bir yatırım bankasında vadeli döviz sözleşmeleri alışverişinde bir ölçüde başarı elde etmiş biri olan 29 yaşındaki Andy Krieger 1986'da, tam da "Big Bang"ın eşiğinde, Bankers Trust'a geçmiştir. Döviz opsiyonlarını fiyatlandırarak kâr elde edebilmesini sağlayan zeki bir matematiksel yöntem keşfeder. Aynı zamanda gelecekte bir tarihte bir dövizden büyük miktarda alım yapmak üzere bir opsiyon ileri sürerek başka oyuncularını o dövizden mümkün olduğu kadar çabuk satın almaya cebetmekle piyasayı manipüle etmeyi başarır. Krieger, bu öteki alıcılara o dövizin yükselen fiyattan satmaya girişir, sonra da opsiyonunu iptal eder. Opsiyon için yatırdığı depozitoyu yitirmektedir elbette, ama dövizin kârlı olarak satmaktan servet kazanmaktadır. Bunun mümkün olabilmesinin sebebi, alışverişlerin "ikinci el" olmasıdır (yani Şikago vadeli döviz borsasının çerçevesi dışında özel sözleşmeler yoluyla yapılmasıdır). Krieger büyük paralar yatırmaktadır: Bir defasında, 1987'de, Yeni Zelanda kıvillerinin bütün değeri kadar yatırım yapar (Yeni Zelanda hükümetinin paniğe kapılmasına yol açar bu), ama sonuçta yaklaşık 250 milyon dolar kazanır. 1987 bir finansal kriz yılıdır; Bankers Trust'ın geri kalan faaliyetleri zarar etmiştir. Krieger, görünüşe göre, Bankers Trust'ı tek başına ayakta tutmuştur. Kendisine % 5 oranında bir prim vaad edilir. O aşamada bu muazzam bir para demektir. Sonuçta eline sadece 3 milyon dolar geçince "ilkeli davranmak için" istifa eder. Bu arada, Bankers Trust Krieger'in rakamlarını kontrol etmeden hisse değerlerini yükseltmek amacıyla kârlılığını konusunda güven verici beyanlarda bulunur. Krieger'in rakamlarının 80 milyon dolarlık bir sapma içerdiği ortaya çıkar, ama kârının buharlaştığını teslim etmektense banka her türlü "yaratıcı" muhasebe oyununu kullanarak bu uyumsuzluğun üzerini kapatmaya çabalar, ta ki sonunda yanıldığını itiraf etmek zorunda kalana kadar.

Bu öyküdeki öğelere dikkatinizi çekerim. Birincisi, düzenlenmemiş ikinci el işlemler her türden finansal yeniliğe ve şaibeli uygulamalara izin verir; tabii bunlar sayesinde bir sürü para kazanılmaktadır.

İkincisi, banka, ne olup bittiğini (özellikle de işin matematik yönünü) anlamamakla birlikte, bu tür uygulamaları desteklemektedir, çünkü bunlar genellikle bankanın esas işine göre çok daha kârlıdır ve hisse-lerinin değerine olumlu katkıda bulunur. Üçüncüsü, yaratıcı muhasebe diye bir şey vardır. Dördüncüsü, oynak piyasalarda varlıkların muhasebe amacıyla değerlemesinin yapılışı son derecede büyük belirsizliklerle doludur. Nihayet, bu genç simsarın becerileri onu kendine özgü bir oyuncu haline getirmektedir. Bu öyküyü anlatan *Infectious Greed* ("Bulaşıcı Açgözlülük") başlıklı kitabında (dikkati çekelim, 2003'te yayınlanmıştır) Frank Partnoy şöyle diyor:

Yalnızca birkaç yıl içinde düzenlemeciler piyasadaki araçlar üzerinde zaten pek sınırlı olan kontrollerini bütünüyle yitirmişlerdi; piyasa araçları şirket yöneticileri üzerinde zaten pek sınırlı olan kontrollerini bütünüyle yitirmişlerdi; şirket yöneticileri de kendi çalışanları üzerinde zaten pek sınırlı olan kontrollerini yitirmişlerdi. Bu kontrol kaybı zinciri birçok şirkette, kamunun gözünden büyük ölçüde gizlenmiş olan muazzam artmış bir risk alma pratiğine yol açmıştı. Lafın kısası, finans piyasalarında görünürde varolan kontrol aslında bir efsaneden başka bir şey değildi.

Varlık değerleri yükseldikçe, bu bütün ekonomiye yayılıyordu. Hisse senetleri başka bir şeydi, gayrimenkul başka. Manhattan'da emlak satın almak, hatta oturmak inanılmaz derecede borca girmeye hazır değilseniz hemen hemen imkânsız hale gelmişti. Bu varlık değerleri enflasyonuna herkes kapılmıştı. Gelirleri yükselmeyen emekçi sınıflar bile. Kodamanlar bunları yapabiliyorsa, neden bir emekçi kolay kredi koşulları temelinde bir ev alıp bu evi değeri yükselen bir ATM olarak kullanıp acil sağlık harcamalarını, çocukların üniversite masraflarını, Karaipler'de bir geziyi bu şekilde karşılamasın ki?

Oysa varlık değerlerinde enflasyon ebediyen devam edemez. ABD yöneticileri kendi ülkelerinde varolan sapık kapitalizm modelini dünyanın geri kalanına ihraç etmek için ellerinden geleni yaparken, şimdi düşen varlık değerlerinin acısını hissetme sırası Amerika Birleşik Devletleri'ndedir.

* * *

Kapitalizm koşullarında gerçeklik ile onun temsili arasındaki ilişki her zaman sorunlu olmuştur. Borç, malların ve hizmetlerin gelecekteki değeri ile ilişki içindedir. Burada her zaman bir tahmin unsuru vardır. Sonra işin içine faiz oranı girer, geleceğe doğru iskonto edilir. 1970’li yıllardan bu yana borcun büyümesi, temelde yatan kilit bir sorunla ilişkilidir. Ben bu soruna “sermaye fazlasını emme sorunu” adını veriyorum. Kapitalistler hep kâr biçimi altında fazlalar üretirler. Sonra rekabet onları bu fazlanın bir bölümünü genişleme içinde yeniden sermayeye dönüştürmeye ve yeniden yatırmaya zorlar. Bu, yeni kârlı mahreçlerin bulunmasını gerektirir.

Önde gelen Britanyalı iktisatçı Angus Maddison, sermaye birikiminin tarihi konusunda verileri toplama yolunda bir ömür geçirmiştir. Onun hesabına göre, 1820’de kapitalist dünya ekonomisinde toplam mal ve hizmet üretiminin değeri 694 milyar dolardı (1990 sabit doları cinsinden). 1913’e gelindiğinde bu 2,7 trilyon dolara yükselmişti; 1950’ye gelindiğinde 5,3 trilyon dolardı; 1973’te 16 trilyon düzeyindeydi; 2003’te ise hemen hemen 41 trilyon dolar. Dünya Bankası Kal-

GSYH’nin büyümesi: Dünya ve ana bölgeler, 1950-2030

Düzeyler 1990 yılı satınalma paritesine göre milyar dolar

*Yıllık ortalama
değişim oranı*

Batı Avrupa	1396	4097	6033	7857	12556	2.05	1.75
ABD	1456	3537	5803	8431	16662	2.91	2.56
Öteki Batı	180	522	862	1277	2414	3.07	2.39
Japonya	161	1243	2321	2699	3488	1.17	0.95
“Zengin”	3193	9399	15019	20264	35120	2.33	2.06
Doğu Avrupa	185	551	663	786	1269	1.33	1.79
Rusya	315	872	1151	914	2017	-1.76	2.98
Öteki SSCB	199	641	837	638	1222	-2.17	2.43
Latin Amerika	416	1389	2240	3132	6074	2.61	2.48
Çin	245	739	2124	6188	22983	8.56	4.98
Hindistan	222	495	1098	2267	10074	5.73	5.68
Öteki Asya	363	1387	3099	5401	14884	4.36	3.83
Afrika	203	550	905	1322	2937	2.96	3.00
“Gerisi”	2148	6624	12117	20648	61460	4.19	4.12
Dünya	5341	16022	27136	40913	96580	3.21	3.23

kınma Raporu'nun, 2009 yılında yayınlanmış olan son versiyonu, bunu (cari dolar cinsinden) 56,2 trilyon olarak hesaplıyor. Bunun 13,9 trilyon doları ABD'nin payı. Kapitalizmin tarihi boyunca, fiili bileşik büyüme oranı yılda yüzde 2,25'e yakın olmuştur (1930'lu yıllarda negatiftir, 1945-73 arasında ise çok daha yüksek, yüzde 5'e yakın). Gü-nümüzde iktisatçılar arasında ve ekonomi basınında ortak kanı, çoğu kapitalistin makul bir kâr elde etmesine olanak veren "sağlıklı" bir kapitalist ekonominin yılda yüzde 3 büyüdüğüdür. Bundan daha düşük bir büyüme durumunda ekonomi yavaş büyüyor kabul edilir. Yüzde 1'in altına düşüşle birlikte resesyon ve kriz söylemi başlar (birçok ka-pitalist de kâr edemez).

Britanya Başbakanı Gordon Brown, 2009 sonbaharında, hiç temeli olmayan bir iyimserlik nöbetine kapıldığında, dünya ekonomisinin önümüzdeki yirmi yıl içinde yeniden iki katına çıkmasını bekleyebileceğimizi ileri sürüyordu. Obama da 2011'e geldiğinde yüzde 3'lük "normal" büyümeye döneceğimizi umuyor. Bu doğru ise, dünya ekonomisi 2030'a geldiğinde 100 trilyon dolarlık bir ekonomi olacaktır. Bu da demektir ki, 3 trilyon dolarlık ilave yatırım için kârlı mahreçler bulunabilmiş olsun. Bu epeyce zor bir iştir.

Şöyle düşünün. Kapitalizm 1750'de İngiltere'de Manchester ve Birmingham'ın çevresinde ve birkaç başka sıcak noktada 70 kilometre yarıçapında bir alanın içindeki faaliyetten ibaretken, yüzde 3 bileşik büyüme hızında görünüşte sonsuz sermaye birikimi büyük bir sorun yaratmıyordu. Ama şu anda sonsuz bileşik büyümeyi sadece Kuzey Amerika'da, Okyanusya'da ve Avrupa'da değil, aynı zamanda doğu ve güneydoğu Asya'da ve bunun yanı sıra Hindistan'ın büyük bölümünde, Ortadoğu'da, Latin Amerika'da ve Afrika'nın hatırı sayılır bölgelerinde olan bitenlerle ilişkisi içinde düşünmek gerekiyor. Kapitalizmi bu bileşik büyüme hızında sürdürme görevi ürkütücüdür. Ama yüzde 3 büyüme neden yüzde 3 yeniden yatırım gerektirsin? Bu ele alınması gereken bir bilmecedir. (Bizi izlemeye devam edin!)

Özellikle 1973-82 krizinden bu yana, gittikçe daha fazla miktarda sermaye fazlasının mal ve hizmet üretiminde nasıl emileceğine ilişkin temelde ciddi bir sorun oluşmuştur. Bu son yıllarda Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi para otoriteleri sık sık "dünya likidite fazlasına bo-

ğulmuş durumda” gibi açıklamalar yapmıştır; yani, artan miktarda, yönelecek kârlı bir iş arayan para mevcuttur. 1970’li yılların krizine geri döndüğümüzde, Körfez Ülkeleri’nde petrol fiyatlarının artışı dolayısıyla dev dolar fazlaları yığılmıştı. Bunlar daha sonra New York yatırım bankaları tarafından küresel ekonomiye yeniden sokulmuş, gelişmekte olan ülkelere büyük borçlar verilmiş, böylece 1980’li yılların gelişmekte olan ülkeler borç krizinin temelleri atılmıştı.

Çin’de olup biten her şeye rağmen, sermaye fazlasının gittikçe daha az miktarı üretim tarafından emilmiştir, çünkü 1980’li yıllarda kısa bir canlanmadan sonra küresel çapta kâr marjları düşmeye başlamıştır. Sermaye fazlasını yerleştirebilecek daha fazla alan bulma yolunda umutsuz bir çaba içinde, dünya, devletin yönettiği işletmelerin tanım gereği düşük etkinliği olan, gevşek kuruluşlar olduğu, bunların performansını iyileştirmenin tek yolunun bu işletmeleri özel sektöre devretmek olduğu türünden bir dogma temelinde, dev bir özelleştirme dalgasının içine atılmıştır. Bu dogmanın, ciddi bir inceleme karşısında ayakta kalması mümkün değildir. Devletin yönettiği bazı işletmeler gerçekten de düşük etkinlikle çalışır, ama bazıları da böyle değildir. Fransızların tren şebekesiyle yolculuk yapın ve bunu acınacak biçimde özelleştirilmiş ABD ve Britanyasistemleriyle karşılaştırm. Ayrıca, hiçbir şey Amerika Birleşik Devletleri’nin özel sigortaya dayanan sağlık sistemi kadar düşük etkinlikli ve savurgan olamaz (aynı ülkede devletin yönettiği Medicare’in sabit maliyetleri çok daha düşüktür). Her neyse, dogma oluşmuştu. Devletin yönettiği sektörler başka gidecek yeri olmayan özel sermayeye açılmak zorundaydı: Su, elektrik, telekomünikasyon, ulaştırma gibi kamu hizmetleri (elbette toplu konut, kamu eğitimi, kamu sağlık hizmeti de) özel girişimin ve piyasa ekonomisinin lütfuna açılmalıydı. Bazı örneklerde etkinlik artışı sağlanmış olabilir; başka örneklerde tersi geçerliydi. Ama açık olan bir şey vardı: Bu kamu varlıklarını genellikle çok düşük fiyatlarla devralan girişimciler hızla milyarder oluyordu. 2009’da *Forbes* dergisince dünyanın üçüncü zengin adamı olarak değerlendirilen Meksikalı Carlos Slim Helú, büyük atılımını 1990’lı yılların başında Meksika’nın telekomünikasyon sektörünün özelleştirilmesiyle yapmıştır. Yoksulluğun damga vurduğu bir ülkede yaşanan özelleştirme dalgası, birkaç Mek-

sika vatandaşını kısa süre içinde *Forbes*'in en zenginler listesine yükseltmeye yetmiştir. Rusya'da şok piyasa terapisi birkaç yıl içinde ekonominin yarısını yedi oligarkın kontrolüne vermiştir (o zamandan beri Putin bunlarla kavga ediyor).

1980'li yıllarda daha büyük miktarda sermaye fazlası özellikle Çin'de üretime girdikçe üreticiler arasında keskinleşen rekabet fiyatlar üzerinde aşağı doğru bir basınç yaratmıştır (ABD tüketicileri için fiyatların sürekli düşmesini simgeleyen Wal-Mart olgusunda görüldüğü gibi). 1990 dolaylarından itibaren kârlar düşük ücretli işgücü bolluğu olduğu halde düşmeye başlamıştır. Düşük ücretler ile düşük kârların bir araya gelmesi tuhaf bir bileşimdir. Bunun sonucunda gittikçe daha fazla para varlık değerleri üzerinden spekülasyona yönelecektir, çünkü esas kâr oradan edinilebilmektedir. Japonya'da sıfır faizle borçlanıp Londra'da yüzde 7 getiriyle yatırım yapabiliyor, bu arada da yen-sterlin kurunda aleyhinize olabilecek bir olası değişikliğe karşı da hedge yapabiliyorsanız, neden düşük kârlı üretime yatırım yapacaktıysınız ki? Herhalükârdâ, borç patlaması ve yeni türev piyasaları bu dönemde kalkışa geçiyor ve kötü şöhretli dot.com internet balonu ile birlikte büyük miktarlarda sermaye fazlasını yutuyordu. Bütün bunlar olup biterken üretimle canınızı sıkmanın alemi var mı? Kapitalizmin kriz eğilimlerinin finansallaşmasının gerçekten başladığı an işte buydu.

Ebediyen yüzde 3 büyüme ciddi kısıtlamalarla karşılaşılıyor. Çevreden kaynaklanan kısıtlamalar var, piyasa kısıtlamaları var, kârlılık kısıtlamaları var, mekândan kaynaklanan kısıtlamalar var (Asya'nın ve Latin Amerika'nın ücra ve genellikle iç bölgelerinin yanı sıra yalnızca Afrika'nın önemli miktarda bölgesi, doğal kaynaklarının sömürülmesi dolayısıyla baştan aşağı yağmalanmış olmakla birlikte, henüz sermaye birikiminin tam kolonizasyonuna maruz kalmamıştır).

1973'ten bu yana finansallaşmaya dönüş zorunluluktan doğmuştur. Finansallaşma fazlanın emilmesi sorunu ile başa çıkmanın bir yolunu sunuyordu. Ama nakit fazlası, likidite fazlası nereden gelecekti? 1990'lı yıllara gelindiğinde cevap açıldı: artan borçlanmadan. Tipik durumda, bankalar mudilerin hepsinin parasını aynı anda nakte çevirmeyeceği varsayımı altında diyelim mevduatlarının değerinin üç katı kredi verirler. Mevduat sahipleri hep birlikte bankalardan paralarını çekmeye kal-

kışınca, bankanın kapılarını kapatmasının zorunlu hale geleceği hemen hemen kesindir, çünkü elinin altında asla bütün yükümlülüklerini karşılayacak kadar naktinin olması olanaklı değildir. 1990'lı yıllardan itibaren bankalar, çoğunlukla birbirlerine ödünç vererek bu borç-mevduat oranını yükselttiler. Bankacılık sektörü ekonominin bütün öteki sektörlerinden daha fazla borçlu hale geldi. 2005'e gelindiğinde borçla yapılan işlerin oranı 30'a 1 gibi yüksek düzeylere çıkmıştı. Dünyanın likidite fazlasına boğulmuş gibi görünmesine şaşmamak gerek. Banka sisteminde yaratılmış hayali sermaye fazlası artığı emiyordu! Sanki bankacılar camiası kapitalizmin çatı katındaki güzel daireye çıkmış, burada bodrum katta emekçilerin ne yaptığına hiç aldırmadan kendi içinde alış-veriş ve kredi yoluyla tonlarca para imal ediyordu.

Ama birkaç banka sıkıntıya girince bankalar arasındaki güven aşıyor ve borca dayanan hayali likidite buharlaşıyordu. Borçtan kurtulma başlamıştı. Bu, banka sermayesinde dev ölçekli zararları ve değer yitimini tetikliyordu. Bodrum kattakiler çatı katı dairesindekilerin son yirmi yıl boyunca neyle uğraşıyor olduğunu şimdi berrak biçimde anlıyorlardı.

Devlet politikaları sorunu hafifleteceğine ağırlaştırmıştır. "Ulusal kurtarma operasyonu" terimi yanlıştır. Vergi mükellefleri bankaları, kapitalist sınıfı kurtarmakta, borçlarını, ihlallerini, ama sadece onlarınkini affetmektedir, hepsi bu. Para bankalara gitmektedir, ama şu ana kadar ABD'de evleri haczedilen ev sahiplerine ya da genel olarak halka gitmemektedir. Bankalar da parayı kimseye kredi vermek için değil, borçluluklarını azaltmak ve başka bankaları satın almak için kullanmaktadırlar. Güçlerini sağlamlaştırmakla meşguldürler. Sağcılar ve medyada birçokları çiğneyemeyeceği lokmayı yutmaya kalkışan sorumsuz, laubali ev sahiplerini yerden yere vuruyor olsa da, bu eşitsiz muamele, bodrum katta yaşayanlar arasında finansal kurumlara karşı halkçı bir siyasi öfkenin yükselmesine yol açmıştır. Gelecekte kapitalist sınıfın yönetim gücü için ciddi bir meşruiyet krizi olabilecek bu durumu savabilmek için halka yardım açısından ürkek bazı önlemler büyük bir gecikmeyle önerilmektedir. Bankalar yeniden borç vermeye başladığında kredi temelli ekonomiye bir kez daha geri dönebilir miyiz? Dönemezsek neden dönemeyiz?

Son otuz yıl üretimin coğrafyasında ve politik-ekonomik gücün dağılımında dramatik bir yeniden yapılanmaya tanık oldu. İkinci Dünya savaşı'nın sonunda, kapitalistler arası rekabetin ve devlet korumacılığının savaşa yol açan çekişmede önemli bir rol oynamış olduğu gayet iyi kavranmıştı. Barış ve refah sağlanacak ve sürdürülecekse, uluslararası siyasi müzakere ve ticaret için daha açık ve güvenli bir çerçeve, ilke olarak herkesin yarar göreceği bir çerçeve yaratılmalıydı. O dönemin önde gelen kapitalist gücü Amerika Birleşik Devletleri, hâkim konumunu kullanıp en önemli müttefikleriyle birlikte küresel düzen için yeni bir çerçeve yaratmaya yöneldi. Sömürgeciliğin sona erdirilmesini ve eski imparatorlukların sona ermesini hedefliyordu. Birleşmiş Milletler'in ve uluslararası ticaretin kurallarını tanımlayan 1944 tarihli Bretton Woods Anlaşması'nın pazarlıklarını yaptı. Soğuk Savaş patlak verince, ABD askeri gücünü kullanarak komünist olmayan dünya ile kalmayı seçenlere koruma önerdi ("sattı").

Kısacası, Amerika Birleşik Devletleri, komünist olmayan dünyada hegemonik bir güç konumu üstlendi. Dünyanın mümkün olduğunca büyük bir bölümünü sermaye fazlasının emilmesi için açık tutmak amacıyla küresel bir ittifaka önderlik yaptı. Herkesin çıkarı için hareket ettiği görünüşü altında kendi amaçlarının peşinde koşuyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde ABD'nin Avrupa ve Japonya'da kapitalist toparlanmayı teşvik için sunduğu destek bu tür bir stratejinin bir örneğiydi. Cebir ve rızanın bir bileşimi temelinde yönetiyordu ABD.

1944 Bretton Woods konferansında Britanya'nın müzakerecisi olan ünlü iktisatçı John Maynard Keynes herhangi bir ulusun kontrolünün dışında küresel bir para birimi yolunda çaba göstermişti. ABD bu fikri reddediyor, bu rolü ABD dolarının üstlenmesi konusunda ısrar ediyor, dolar ile altın arasında sabit bir kurun bu rolü desteklemesini öneriyordu. Küresel ticareti kolaylaştırmak üzere, öteki bütün dövizler ABD dolarına göre sabit bir parite saptayacaklardı. Bir vadeli döviz piyasasına ihtiyaç olmadığı açıktı, çünkü, zaman zaman felaket nevinden bir devalüasyonun yapılması dışında, altı ay sonraki parite biliniyordu. 1958 ve 1966'da sert daralmalara yol açan aşırı üretim krizlerinden farklı olarak finansal krizler bu sistemde ender olarak or-

taya çıkar. Finans kapitalin gücü, her ne kadar önemli olsa da, sınırlandırılmıştı ve makul ölçüde saydamdı.

ABD kendi çıkarlarına hizmet etmek amacıyla dolar basma konusundaki gücünü kullanmaktan kaçındığı sürece, bu sistem iyi işleyecekti. Ne var ki, 1960'lı yılların Vietnam savaşı ve "Büyük Toplum"⁶un yoksulluk karşıtı programları (o zaman "hem silah hem tereyağı" deniyordu bu stratejiye) 1968 dolaylarından itibaren doların krize girmesine yol açtı. ABD şirketlerinin sermaye fazlalarını ülke dışına taşımaya başlamaları da bu döneme rastlar. ABD kontrolü dışında bir dolar fazlası Avrupa bankacılık sisteminde birikmeye başlamıştı. Doların altına sabit bir fiyat üzerinden bağlılığı konusundaki inanç aşınmaya başlamıştı. Peki bunun yerini ne alacaktı?

Keynes'in beş ana dövize yaslanan, IMF tarafından yönetilecek "özel çekme hakları" biçimini alan tarafsız bir küresel para fikri 1969'da canlandırılıyordu. Ama bu ABD hegemonyasını tehdit ediyordu. 1968-1973 arasında karmaşık bir dizi uluslararası anlaşmada ulaşılan ve ABD için daha kabul edilebilir olan çözüm, doların altına sabit bir fiyattan bağlanmasına son verilmesini temel alıyordu. Bu noktadan sonra, dünyanın bütün ana paraları dolara karşı dalgalanacaktı. Bu uluslararası ticaret sistemine hem esneklik hem oynaklık katarken, küresel rezerv para ABD kontrolünde kalıyordu.

Bunun etkisi, ABD hegemonyasının karşısındaki bir meydan okumanın yerini bir başkasının alması oldu. Dolar gücünü muhafaza edecekse, ABD'nin üretim ekonomisi, rakiplerinkinden daha iyi olmasa bile, hiç olmazsa onlar kadar iyi bir performansa sahip olmalıydı. 1980'li yıllara gelindiğinde, Japonya ve Batı Almanya'nın ekonomilerinin verimlilik ve etkinlik bakımından ABD'den fersah fersah ileride olduğu, ayrıca gölgede bekleyen başka rekabet tehditleri olduğu ortaya çıkmıştı. ABD korumacılığa geri dönemezdi. Tam tersine, bir sermaye fazlası emme aracı olarak her geçen gün daha serbest olacak bir uluslararası ticaret yönünde basınç yapması gerekiyordu. Başka

6 Afro-Amerikalıların 1950'li yılların ortalarından verdiği mücadelenin (bunun en çok bilinen temsilcisi Martin Luther King Jr. Öncülüğündeki medeni haklar hareketidir) sonucunda ABD yönetiminin uygulamaya zorlandığı toplumsal destek politikalarına verilen ad.

yolu yoktu, ABD'nin rekabet gücüne sahip olması gerekiyordu. Daha önce ulus devlet çerçevesi içinde tekeller taşıyarak gelişmekte olan kapitalizm, uluslararası alanda çok daha rekabetçi hale geliyordu (ABD otomobil pazarının Japon ve Alman otomobil üreticilerince hızla istila edilmesi bunun örneğiydi). Hem ABD'nin içinde, hem de uluslararası planda, finans kapital öne çıkmak ve sermaye fazlasını kâr oranı nerede en yükseğe oraya tahsis etmek zorundaydı.

Birçok sektörde anlaşıldı ki o yer ABD'de değildi. Özellikle de kuzeydoğu ve orta-batıdaki geleneksel üretim merkezlerinde değildi; ülkenin batısında ve güneyindeydi. Bunun sonucu, üretimin dünya çapında can acıtıcı ve amansız biçimde yeniden düzenlenmesi ve yer değiştirmesi idi. Pittsburgh'un, Sheffield'in, Essen'in çelik sanayiinden Mumbai'nin tekstil sektörüne kadar her yerde eski üretim merkezlerinde sanayisizleşme yaşanacaktı. Buna, küresel ekonominin yepyeni mekânlarında, özellikle kaynaklar ya da organizasyon bakımından özgül üstünlüklere sahip bölgelerde, Tayvan'da, Güney Kore'de, Bangladeş'te ve Meksika'nın "maquiladora" (vergiden muaf montaj fabrikaları) olarak bilinen özel üretim merkezleri ya da Çin'in Pearl Nehri Deltası'nda yaratılan türden ihracat platformları gibi yerlerde sanayileşmenin dudak uçuklatan bir tempoda gelişmesi eşlik edecekti. Üretim kapasitesinde küresel değişim ile el ele giden ileri derecede rekabet gücüne sahip (çoğu emek tasarrufu sağlayan) teknolojik yenilikler, küresel işgücünün disiplin altına alınmasını daha da ileri taşıdı.

Amerika Birleşik Devletleri üretim alanında daha önceki hakimiyetini kaybetse bile (ama önemini bütünüyle yitirmemişti), finansal güç bakımından hâlâ kudretini muhafaza ediyordu. ABD artan ölçüde, ya teknolojik ve finansal yeniliğe bağlı üstünlüklerine ya da fikri mülkiyet haklarına dayanan bir zeminde rant çekip almaya yöneliyordu. Ama bunun anlamı, finansın aşırı bir düzenleme yükü altına sokulmaması gerektiğiydi.

ABD finansal sektörünün 2008-2009'da çöküşü ABD hegemonyasını tehlikeye sokmuştur. ABD'nin kendi başına borca dayalı olarak finanse edilen bir toparlanma planı üzerinden yürümesi olanağı, siyasi bakımdan ülke içindeki katı muhafazakâr muhalefetin yanı sıra

1990'lı yıllardan itibaren biriken borcun ardında bıraktığı bitkinlik tarafından da sınırlanıyor. ABD birkaç yıldır günde 2 milyar dolar civarında bir hızda borçlanmakta. Her ne kadar borcu verenler (Çin ve öteki doğu Asya ülkelerinin yanı sıra Körfez Ülkeleri'nin merkez bankaları) ABD ekonomisi iflasa bırakılamayacak kadar büyük olduğu içine borç vermeye devam ediyor olsalar da, kreditorlerin ABD'nin izlediği politikalar üzerindeki etkisinin artışı elle tutulur hale gelmiş bulunuyor. Bu arada, doların küresel rezerv parası olarak konumu tehdit altında. Çinliler Keynes'in eski önerisini canlandırmış bulunuyor: Kendi seslerinin de önem kazanacağı, demokratikleştiği varsayılan bir IMF'in yöneteceği özel çekme haklarından oluşan bir küresel paranın yaratılması konusunda bastırıyorlar. Bu, ABD'nin finansal hegemonyasını tehdit ediyor.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, eski Sovyet Bloku ülkeleri olsun, Çin ve Vietnam olsun küresel kapitalist ekonomik sistemle çok farklı yollardan da olsa bütünleşirken, komünist tehlikeye karşı askeri korunmayı da önemsiz hale getirmiş bulunuyor. Bu, bir yandan artığın emilmesi açısından yeni fırsatlar yaratırken, bir yandan da artık yaratılmasını hızlandırma sorununu ortaya çıkarır. Dünyanın geri kalanını başka bir düşmana karşı korumak üzere ABD askeri şemsiyesinin altında toplama yolundaki çabalar (Teröre Karşı Savaş olarak anılan şey) başarılı olmamıştır.

ABD Ulusal İstihbarat Konseyi'nin, Obamanın seçilmesinden hemen sonra dünyanın 2025'te ne durumda olacağına dair kâhince öngörülerini bu bağlamda yorumlamamız gerekiyor. Belki de ilk kez, resmi bir ABD kuruluşu o gün geldiğinde ABD'nin dünya meselelerinde önemli bir oyuncu olmaya devam etmesine rağmen artık hâkim konumda olmayacağını öngörmüştür. Dünya çok kutuplu ve daha az merkezi olacak, devlet dışı oyuncuların (terörist örgütlerden STK'lara kadar) önemi artınış olacaktır. Her şeyden önemlisi, "şimdiden başlamış olan, görece zenginlikte ve ekonomik güçte kabaca batıdan doğuya eşi görülmemiş kayma devam edecektir."

Bu "eşi görülmemiş kayma" doğu, güneydoğu ve güney Asya'dan Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya on sekizinci yüzyıldan beri devam etmekte olan (ve Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde üzüntüyle

kaydettiği) uzun vadeli hortumlamayı tersine çevirmiştir. 1960'lı yıllarda Japonya'nın yükselişi, bunu 1970'li yıllarda Güney Kore'nin, Tayvan'ın, Singapur'un ve Hong Kong'un izlemesi, 1980'den sonra Çin'in hızlı büyümesi, buna daha sonra 1990'lı yıllarda Endonezya, Hindistan, Vietnam, Tayland ve Malezya'daki sanayileşme atılımının katılması, çok pürüzsüz biçimde olmasa da, kapitalist gelişmenin ağırlık merkezini değiştirmiştir. Doğu ve güneydoğu Asya'da 1997-98'de yaşanan finansal kriz servetin kısa bir süre için ama güçlü biçimde Wall Street'e ve Avrupa ve Japonya bankalarına geri akmasına sahne olmuştu.

Eğer krizler kapitalist gelişme içinde köklü yeniden yapılanmaların gerçekleştiği anlar ise, o takdirde ABD'nin finansal güçlüklerinden devasa ölçekli bir açık finansman yoluyla çıkmak zorunda kalıyor oluşu ve açıkların büyük ölçüde tasarruf edilmiş fazlası olan ülkeler (Japonya, Çin, Güney Kore, Tayvan ve Körfez ülkeleri) tarafından kapatılıyor oluşu, bu anın tam da böyle bir kayma için uygun bir nokta olduğunu düşündürüyor. Hatta, ABD ve Britanya'da günümüzde yaşanan güçlükleri Wall Street ve City of London'ın 1997-98'de doğu ve güneydoğu Asya'ya yaptıklarının bedelinin ödenmesi olarak yorumlanması mümkündür.

Bu türden tektonik kaymalar, Giovanni Arrighi'nin 1994 tarihli *Uzun Yirminci Yüzyıl* kitabında ayrıntılı olarak anlattığı gibi, daha evvel de görülmüştür. Arrighi, hegemonyada bir değişiklikten önce finansallaşma dönemlerinin yaşandığının berrak bir kalıp olarak görülebildiğini kaydeder. Sonsuz birikimi barındırabilmek için hegemonya zaman içinde daha küçük (ör. Venedik) siyasi birimlerden daha büyük (ör. Hollanda, Britanya, ardından ABD) siyasi birimlere doğru hareket eder. Tipik olarak hegemonya artığın önemli bölümünün içinde üretildiği (veya artığın önemli bir bölümünün haraç veya emperyalist çekip alma biçiminde aktığı) siyasi birime düşer. 2008'de toplam küresel üretim 56,2 trilyon dolar düzeyinde iken, ABD'nin 13,9 trilyon dolarlık payı onuhâlâ küresel kapitalizmde kontrol sahibi hissedar haline getiriyor. Küresel politikalarda son sözü söyleme kapasitesine (aynı zamanda da Dünya Bankası ya da IMF gibi uluslararası kuruluşlarda en büyük hissedar olarak önemli bir role) kavuşturuyor.

Ama dünyanın üretim faaliyeti ve servet birikimi haritası bugün 1970'te olduğundan köklü biçimde farklı bir görünüm sunuyor. Asya hızla arayı kapatmış bulunuyor. Hong Kong'a yakın, Şenjen ve Dongguan gibi küçük Çin köyleri, akşamdan sabaha milyonlarca insanın yaşadığı kentler ve üretim dinamları haline gelmiş durumda. Küresel artığın önemli bir bölümü, bu kapitalist faaliyetin yeni mekânlarının yaratılmasıyla ve bunların artan uluslararası ticaretini kolaylaştırmak için gerekli altyapıyla (ör. havalimanları ve konteyner limanları) emilmiş bulunuyor. Faaliyetin kaydığı somut mekânlar önceden belirlenmiş değildi; kısmen, "doğal" olarak anılan kaynaklara, ayrıca insan kaynaklarına ve coğrafi konumdan gelen avantajlara (örneğin Meksika'nın kuzeyinin ABD pazarına yakınlığı) bağlı olarak bir dizi olumsal ve yerel faktör tarafından belirlenmiştir. Devlet politikalarının somut yönleri de (örneğin altyapıya yatırım, yatırıma sübvansiyon, işçi sınıfına yönelik politikalar veya Meksika'da "maquila", 1980 sonrasında Çin'de "özel ekonomik alanlar" kurulması) önemli bir rol oynamıştır.

Bu gelişmenin ve ardından gelen krizin coğrafyası eşitsiz olmuştur. Konut balonunu en savurgan tarzda teşvik eden ülkeler (ABD, Britanya, İrlanda ve İspanya) krizin başlangıçtaki ağırlık merkezleri idi, ama başka yerlerde de epeyce çok sayıda cep vardı. Finansal ağırlık merkezleri, konut mortgage'lerini ve başka türden borçları dilimleyip, parçalara ayırıp menkul kıymetleştirmenin ve bu borcu pazarlamak ve alışverişini yapmak üzere birtakım finansal enstrümanlar (esas olarak teminata bağlanmış borç yükümlülükleri ve özel yatırım araçları) yaratmanın yanı sıra sigortalama, hedge etme ve takasa sunma konularında ikincil mekanizmalarda önü birlikte çeken New York ve Londra idi. Küresel finansal piyasaların 1986'da "Big Bang" ile bütünleşmesinden sonra doğan finansal mimari, Londra ve New York'ta yaşanan iflasların derhal başka yerlerde de hissedilmesi anlamına geliyordu. Unutulmasın ki, bu, 1995'te Singapur'da bir arka ofis simsarı olan Nicholas Leeson'ın Tokyo piyasasındaki işlemleriyle herkesin saygısını toplamış Londra merkezli Barings Bank'in iflasına yol açabildiği finansal sistemdi. Lehman iflasının küresel finansal sistemde yarattığı şokun bu kadar ani ve bu kadar derin olmasının nedeni buydu.

Ne var ki, kredi piyasalarının çöküşünün ekonomik faaliyetin ne ölçüde bu piyasalara bağımlı olarak gelişmiş olduğuna bağlı olarak farklılaşmış bir etkisi olacaktı. Spekülasyona başvuran bir kredi ve bankacılık girişimcisi rolünü üstlenmiş olan İzlanda yalnızca birkaç hafta içinde varlık zenginliğinin neredeyse tamamını yitirecek, (çoğu Britanya’da olan) yatırımcılarını muazzam zararla, kendi hükümetini de kargaşayla karşı karşıya bırakacaktı. Avrupa Birliği’ne yeni katılmış ve yüksek miktarda ödünç para almış birçok Doğu Avrupa ülkesi borçlarını erteletemeyecek ve iflasla karşılaşacaktı (Letonya hükümeti çöküyordu).

Öte yandan, Çin ve Hindistan gibi, finansal sistemlerini küresel ağ ile tamamen bütünleştirmemiş olan ülkeler kendilerini daha iyi koruyabilecekti. Tüketiciler geri çekildikçe de, ABD ve Britanya gibi gelire göre devasa hane halkı borçluluğuyla karşı karşıya olan ülkeler de, yine ABD gibi, yükselen işsizliğe karşı en az cömert sosyal korumaya sahip olan ülkeler de farklı derecelerde darbe alacaktı (Avrupa ülkeleri bu bakımdan genellikle çok daha iyi durumdaydı ve bu yüzden ek canlandırma paketlerine başvurmaları gerekmiyordu). Birincil ihracat pazarı olarak ABD’ye yaslanan ülkeler, özellikle doğu ve güneydoğu Asya’dakiler, zamanla borsaları ile birlikte baş aşağı yuvarlanıyordu; 2008 başlarında keyiflerinden geçilmeyen ve krize karşı bağımsızlıkları olduğunu zanneden hammadde ve emtia üreticileri, emtia ve hammadde fiyatları 2008’in ikinci yarısında baş aşağı düşünce kendilerini ciddi güçlüklerle karşı karşıya buldular. 2008 yazında varil başına 150 dolara yükselmiş olan (ve bu nedenle “peak oil”, yani petrolün tükenmesi hakkında bir sürü gevezeliğe yol açan) petrol fiyatları birkaç ay içinde 40 dolara düşüyor, Rusya, Venezüella ve Körfez ülkeleri için bir sürü sorunun doğmasına yol açıyordu. Körfez’deki petrol geliri temelli inşaat patlamasının çöküşü Hindistan’dan, Filistin’den, güneydoğu Asya’dan binlerce göçmen işçinin yurtlarına dönmesine yol açıyordu.

Başka ülke ya da bölgelerde çalışanların evlerine para yollamasına bağımlı olan Meksika, Ekvador, Haiti ve Hindistan’ın Kerala eyaleti, denizaşırı ülkelerde inşaat işlerinin yitirilmesi ve kadın ev işçilerinin işten atılması sonucunda hane halkı gelirlerinin buharlaşması ile karşı karşıya kaldılar. Bu yoksul ülkelerde kötü beslenme ve açlıktan ölüm-

ler aniden yükseldi. Bu da marjinalleşmiş bir hayat sürdüren halkların gelişmiş kapitalist dünyada bir finansal çöküşten etkilenmeyeceğine dair fikri berhava etti.

Kriz bir alandan ötekine, bir coğrafi bölgeden diğerine sıçırıyor, bırakalım durdurulması ve geri döndürülmesini, kontrol edilmesinin bile hemen hemen olanaksız olduğu anlaşılan her türden aktarma ve geri besleme mekanizması yoluyla yayılıyordu. Halklar başlangıçta olayların bu yönde gelişmesinden şaşkına dönmüş görünse de, 1999 Seattle protesto hareketinden sonra kendini gösteren ve tırmanışa geçen, ama 11 Eylül'den sonra yavaşlayan uluslararası sermayeye karşı halkın protesto hareketleri birden yeniden ortaya çıkıyordu; bu sefer daha odaklanmış bir hedefle, ama coğrafi bakımdan yine epeyce eşitsiz tarzda. Fransa'da patlak veren grevlerin yanı sıra Çin'de protesto hareketleri, Hindistan'da kırsal ayaklanmalar, Yunanistan'da öğrenci olayları çıktı ortaya. Amerika Birleşik Devletleri'nde, yerinden edilmiş insanların girişiyle, haczedilmiş ve terk edilmiş evlerin işgal edilmesi yönünde bir hareket şekillenmeye başladı.

Kesin olan bir şey vardı: Soğuk Savaş sonrasında hâkim hale gelen, 1990'lı yıllarda serbest piyasanın zaferini ilan eden dünya çapında uygulanmakta olan Anglo-Amerikan ekonomik gelişme modeli itibarını yitirmişti.

Peki, kapitalizm dönemsel olarak neden bu tür krizler yaratır? Bu soruya cevap verebilmek için kapitalizmin nasıl işlediği hakkında bugün sahip olduğumuzdan çok daha iyi bir kavrayışa ulaşmalıyız. Sorun şudur ki, krizi öngöremediği ortada olan iktisat teorileri ve ortodoks görüşler tartışmalarımıza yol gösteriyor, düşünme tarzımıza hâkim oluyor, yürütülen politikaların temelini oluşturuyor. Bu hâkim zihinsel kavrayışlara meydan okunmadıkça, zaten kendisi bizi bu karışmanın içine atmış olan türden bir kapitalizme beceriksizce geri dönmek dışında bir alternatif olamaz (Margaret Thatcher'ın o çok sevdiği deyimle). Öyleyse, kapitalizmin krize eğilimli karakterini en iyi nasıl anlayabiliriz, bir alternatifi ne şekilde tanımlayabiliriz? Aşağıdaki analizi yönlendirecek olan sorular işte bunlardır.

Sermaye bir araya getiriliyor

Kapitalizm nasıl ayakta kalır ve neden bu kadar kriz eğilimlidir? Bu sorulara cevap vermek amacıyla, önce sermaye birikiminin canlılığı için gerekli koşulları gözden geçireceğim. Ardından, aralıksız büyümenin önündeki potansiyel engelleri saptayacak, geçmişte bunların tipik olarak nasıl aşılmış olduğunu inceleyecek, daha sonra da bu kez esas tıkanma faktörlerinin ne olduğunu ortaya koyacağım.

Sermaye bir “şey” değil bir süreçtir; paranın daima daha fazla paranın peşinde olduğu bir süreç. Bu süreci harekete geçiren kapitalistler çok farklı kılıklarda çıkar ortaya. Finans kapitalistleri başkalarına faiz karşılığı ödünç vererek daha fazla para kazanmaya çalışır. Tüccar kapitalistler ucuza alır, pahalıya satar. Toprak sahipleri rant elde ederler, çünkü sahibi oldukları toprak ve gayrimenkul kıt kaynaklardır. Rantiyeler imtiyaz haklarından ve fikri mülkiyet haklarından para kazanır. Varlık alıp satanlar mülkiyet hakkı (örneğin menkul kıymetler ve hisse senetleri üzerinde), borç ve sözleşme (sigorta da dahil) alışverişinden kâr ederler. Devlet bile kapitalist gibi davranabilir: Örneğin vergi gelirlerini altyapıya yatırım için harcar, böylece büyümeyi teşvik eder, bu da vergi gelirlerini artırır.

Ama on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren hâkim hale gelmiş olan sermaye dolaşımı biçimi sanayi veya üretim sermayesinin dolaşımıdır. Bu söz konusu olduğunda, kapitalist güne bir miktar para ile başlar; bir teknoloji ve organizasyonel biçim seçtikten sonra piyasaya çıkar ve gerekli miktarda emegücü ve üretim aracı (hammadde, fiziksel donanım, ara ürünler, makineler, enerji ve benzeri) satın alır. emegücü, kapitalistin denetimi altında yürütülen aktif bir emek süreci aracılığıyla üretim araçlarıyla bir araya getirilir. Sonuç, sahibi, yani kapitalist tarafından piyasada kâr elde edecek şekilde satılan bir me-

tadır. Ertesi gün kapitalist, birazdan anlaşılacak nedenlerle, dünün kârının bir bölümünü alır, bunu yeni sermayeye dönüştürür ve süreci genişleyen bir ölçekte yeniden başlatır. Şayet teknoloji ve organizasyonel biçimler değişmemişse, bunun anlamı, ikinci gün boyunca daha da fazla kâr yaratabilmek amacıyla daha büyük miktarda emegücü ve üretim aracı satın almaktır. Bu böylece, sonsuza kadar devam eder.

Hizmet ve eğlence sektörlerinde bu süreç biraz farklı görünür, çünkü satılan meta emek sürecinin kendisidir (saçın kesilmesi veya kitlenin eğlendirilmesi); öyle ki, metanın üretilmesi ile satılması arasında bir zaman boşluğu yoktur (hazırlık için harcanan bir sürü zaman söz konusu olabilir). Sunulan hizmetlerin kişisel doğası göz önüne alınırsa, genişleme amacıyla yeniden yatırım gerekliliği aynı derecede güçlü değildir, yine de genişleyen birçok mağaza ve sinema zinciri, kafeler, hatta özel yüksek öğretim merkezleri örneği bol bol mevcuttur.

Sermaye dolaşımında akışın sürekliliği çok önemlidir. Zarar etmeksizin sürece ara verilemez. Ayrıca dolaşım hızını artırma yönünde epeyce güçlü teşvik unsurları mevcuttur. Sermaye dolaşımının farklı evreleri arasında daha hızlı hareket edebilenler, rakiplerinden daha yüksek kâr elde ederler. Çalışma temposunun arttırılması hemen hemen her zaman daha yüksek kâr getirir. İşleri hızlandırınaya yarayan yenilikler çok arzulanan şeylerdir. Örneğin bilgisayarlarımız her geçen gün daha hızlı hale gelmektedir.

Süreçte her tür kesinti, yatırımlı sermayenin yitirilmesi veya değerden düşmesi tehlikesini taşır. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde 11 Eylül 2001 saldırıları New York'ta (ve başka yerlerde) mal, hizmet ve insan akımını durdurdu, finans piyasalarının bir süre boyunca kapanmasına yol açtı. Ancak bu akımların canlandırılması gerektiği, aksi takdirde ekonominin derin sorunlarla karşı karşıya kalacağı üç gün içinde açıkça ortaya çıktı. Kamu otoriteleri herkese dışarı çıkıp alışveriş yapma, seyahat etme, tüketme ve (özellikle finans sektöründe) işe geri dönme yolunda güçlü çağrılar yaptı. Alışveriş yaparak ekonomiyi yeniden rayına sokmaya katkıda bulunmak yurtseverlikti! Hatta Başkan George W. Bush alışılmadık bir şey yaparak havayollarının ortak reklâmına çıktı, herkese korkusunu atıp yeniden uçakla seyahat etmesi için çağrı yaptı. 11 Eylül tipi geçici kesintilerin

üzeri örtülebilir, ama uzun vadeli hareketsizlik kapitalizm açısından krize işaret eder.

Sermayenin dolaşımı aynı zamanda mekânsal hareket de içerir. Para bir yerden toplanır, başka bir yerden gelmiş olan işgücü kaynaklarını kullanmak amacıyla belirli bir yere getirilir. Ben Baltimore'daki banka şubeme bir tasarruf hesabına para koyarım, bu para sonunda Çin'de Dongguan'da göçmen işçi (çoğunlukla genç kadınlar) istihdam eden bir çorap fabrikası kurmuş bir girişimcinin eline geçer. Üretim araçları da (hammadde de dahil olmak üzere) bambaşka bir yerden getirilir, üretilen meta da başka bir yerde piyasaya sunulur. Bu mekânsal hareket içinde sürtünmeler veya bunun önündeki engeller zaman içinde müzakerelere konu olur ve dolaşımı yavaşlatır. Bu yüzden, kapitalizmin tarihi boyunca mesafenin yarattığı sürtünmenin ve hareketin önündeki engellerin azaltılması için çok çaba harcanmıştır. Taşımacılık ve iletişimde yenilikler kilit önem taşımıştır. Devlet sınırlarının ticaret ve finansa açıklığını arttırmak, serbest ticaret anlaşmaları imzalamak ve uluslararası ticaret için uygun hukuki çerçeveler oluşturmak da uzun vadede hayati olarak görülen şeylerdir. Avrupa'daki gümrük engellerinin ilga edilmemiş olduğunu hayal edelim. Başka bir güncel örnek verecek olursak, yerel mortgage'lerin menkul kıymetleştirilerek dünyanın dört bir köşesindeki yatırımcılara satılması sermaye eksikliği olan bölgelerle sermaye fazlasına sahip olan bölgeleri, güya riskleri asgariye indirecek tarzda birbirine bağlamanın bir yolu olarak görülüyordu.

Kapitalizmin tarihi boyunca mekânsal engellerin genel olarak azaltılması ve temponun yükseltilmesi yönünde bir eğilim hep varolmuştur. Toplumsal hayatın zaman ve mekân biçimlenmeleri dönemsel olarak altüst olur (örneğin on dokuzuncu yüzyılda demiryollarının gelişiyse neler olduğunu, şimdi de internetin etkilerini düşünün). Hareket hep daha hızlı, mekân ilişkileri de hep daha yakın hale gelir. Ama bu eğilim ne pürüzsüzdür, ne de geri çevrilemez nitelik taşır. Korumacılık geri gelebilir, engeller yeniden yükseltilebilir, iç savaşlar akımları kesintiye uğratabilir. Üstelik, mekân ve zaman ilişkilerinde devrimler, gerilim ve krizler doğurur (örneğin 1980'li yıllarda üretim doğu Asya'ya kayarken kapitalist üretimin kalbi olan bölgelerde yaygın sa-

nayisizleşmenin birçok kente dayattığı zorlu uyarlanmaları düşünün). Bunun yarattığı coğrafya daha ileride incelenecek.

Kapitalistler neden kârlarını zevk ü safa içinde tüketmek yerine genişlemeye yatırırlar? “Rekabetin zorlayıcı yasaları”nın belirleyici bir rol oynadığı bir alandır bu. Ben bir kapitalist olarak genişleme amacıyla yeniden yatırım yapmazsam ve bir rakibim yaparsa, bir süre sonra piyasadan kovulmam yüksek olasılıktır. Kendi pazar payımı korumam ve genişletmem gerekir. Bir kapitalist olarak kalabilmek için yeniden yatırım yapmam gerekir. Ama bu, rekabete dayanan bir ortamın varolduğunu varsayar, bu da tekelleşme eğilimlerine veya rekabetçi davranış önünde yükselen başka türden sosyal veya geleneksel engellere rağmen rekabetin nasıl yeniden üretildiğini açıklamamızı gerektirir. Bu soruna birazdan döneceğim.

Ancak, yeniden yatırım yapmak için bir başka saik de vardır. Para, özel kişiler tarafından mülk edinilebilecek bir toplumsal iktidar biçimidir. Üstelik, kendi doğasından kaynaklanan herhangi bir sınırı olmayan bir toplumsal iktidar biçimidir. Sahip olabileceğim toprak miktarının, kontrol edebileceğim fiziksel varlıkların bir sınırı vardır. Filipinler’de kocası devrildikten sonra İmelda Marcos’un altı bin çift ayakkabısı olduğu keşfedilmişti. Ama aynen çok zengin insanların milyarlarca yatı ya da zevksiz villası olamayacağı gibi, bu da bir üst sınıra tâbi idi. Oysa bir bireyin sahip olabileceği milyarlarca doların karşısında hiçbir içkin sınır yoktur. Paranın sınırsızlığı ve onun kazandıracağı toplumsal iktidara sahip olma konusundaki kaçınılmaz arzu, toplumsal ve politik açılardan daha fazla paranın hep istenmesi konusunda çok farklı türden saikler yaratır. Daha çok para elde etmenin kilit önem taşıyan yöntemlerinden biri, dün kazanılmış olan artık fonların bir kısmının yarın daha da fazla artık üretmek üzere yeniden yatırılmasıdır. Söylemesi acı ama, paranın sağladığı toplumsal iktidarı biriktirmek için birçok başka yöntem de mevcuttur: sahtecilik, yolsuzluk, haydutluk, soygunculuk, yasadışı kaçakçılık gibi. Her ne kadar yasadışı biçimlerin kapitalizm için ikincil değil temel önemde olduğu görüşü savunulabilirse de (küresel dış ticarete en büyük üç sektör, uyuşturucu, yasadışı silah ve insan kaçakçılığı sektörleridir), ben burada esas olarak hukuki olarak onaylanmış yöntemler üzerinde duracağım.

Para iktidarının sınırsız karakterinin önemi ne kadar vurgulansa azdır. New York'un önde gelen hedge fonu yöneticilerinin her biri 2005 yılında kişisel kazanç olarak 250 milyon dolar kapmışlardı; 2006'da en çok kazanan yönetici 1,7 milyar dolar elde ediyordu; küresel finans açısından felaket bir yıl olan 2007'de ise bu yöneticilerden beşi (ve bu arada George Soros) kişi başına 3 milyar dolar kazandılar. Paranın bir toplumsal iktidar biçimi olarak sınırsızlığıyla kast ettiğim işte bu. Ya George Soros'a geliri ayakkabı cinsinden ödeniyor olsaydı, ne yapardı?

Altına duyulan kişisel düşkünlük elbette hiç de yeni bir şey değildir. Ama toplumsal sistemler çağlar boyunca parasal servete sahip olmanın insana verdiği aşırı kişisel iktidar yoğunlaşmasını dizginlemek üzere kurulmuştur. Örneğin antropologların kapitalist olmayan toplumlarda "potlaç" adını verdikleri şey, biriktirmiş oldukları maddi serveti çok gelişmiş törenler aracılığıyla başkalarına dağıtmalara, bu servetten feragat edenlere veya bazı durumlarda düpedüz imha edenlere itibar kazandırır. Hayırseverlik faaliyetlerinde eli açıklığın kapitalizmin tarihinde bile köklü bir gelenektir: Carnegie, Ford, Rockefeller, Gates, Leverhulme ve Soros vakıflarını hatırlayın. Vatikan türü kapitalist olmayan kurumlar da kişisel servet biriktirebilirler (ortaçağda Katolik Kilisesi zengin tacirlere endüljans, yani cennete giriş bileti satıyordu). Geçen yüzyılın büyük bölümünde gelişmiş kapitalist ülkelerin birçoğu artan oranlı vergiyi, aynı yeniden bölüşümü ve yüksek miras vergisini benimseyerek kişisel zenginlik ve iktidar bakımından aşırı yoğunlaşmayı kontrol altına almaya çalışmıştır.

Peki, paranın iktidarının aşırı derecede yoğunlaşmasına getirilen kısıtlamalar ABD'de ve başka ülkelerde 1980 sonrasında neden gevşetildi? "Bulaşıcı açgözlülük"te (Alan Greenspan'ın kullandığı terim) yaşanan ani bir patlama temelinde açıklamalar, paranın getireceği iktidara duyulan arzu daima var olmuş olduğu için hiçbir şekilde kabul edilemez. Başkan Bill Clinton neden tahvil sahiplerine o kadar kolay teslim oluverdi? Larry Summers Clinton'ın Hazine Bakanı iken neden finans alanını düzenlemeye şiddetle karşı çıkıyordu? Bugün kendini ana akımdan daha sol bir konuma yerleştiren, ama 1990'lı yıllarda Clinton'ın Baş Ekonomi Danışmanı olan Joseph Stiglitz neden kendini

“tesadüfen” hep zengini daha zengin kılan adımları desteklerken buldu? George W. Bush zenginlere muazzam avantajlar sağlayan vergilendirme ilkelerini yalnızca onları sevdiği için veya yeniden seçilmesi onların desteğine bağlı olduğu için mi benimsiyordu? Yalnızca “Wall Street Partisi” hem Kongre’de hem de yürütme organında iktidarı eline geçirmiş olduğu için mi oluyordu bunlar? Eğer mesele buysa, neden New Labour’ın (Yeni İşçi Partisi) Maliye Bakanı Gordon Brown da bu çizgiye o kadar kolay uyum gösterdi? (City of London¹ onu da mı ele geçirmişti?) Ve neden her yerde, Rusya’dan Meksika’ya, Hindistan’dan Endonezya’ya varlıklılar havsalanın alamayacağı kadar daha varlıklı hale geldiler?

Herhangi bir sınır ya da engelin yokluğunda, kapitalist olarak kalabilmek için yeniden yatırma ihtiyacı kapitalizmi bileşik bir oranda genişlemeye iter. Bu da yeniden yatırılan sermayeyi emmek için sürekli olarak yeni faaliyet alanları bulma yolunda bir ihtiyaç yaratır: “sermaye fazlasını emme sorunu” buradan türer. Yeni yatırım fırsatları nereden gelecektir? Bunun sınırları var mıdır? Açıktır ki, büyümeyi ateşlemek için parasal kapasitede herhangi bir içkin sınır yoktur (2008-2009’da devletlerin çökmekte olan bir finans sistemini kurtarmak için nereden olduğu belli olmayan bir biçimde trilyonlarca doları yaratmasından belli olduğu gibi).

Sermayenin dolaşımı önünde başka engeller mevcuttur; bunların herhangi biri, aşılamaz hale gelirse bir kriz doğurabilir (bu, üretim fazlasının ve yeniden yatırımın bloke olduğu bir durum olarak tanımlanır). O durumda büyüme durur, sermayede, o sermayeyi kârlı olarak kullanabilme fırsatlarına oranla bir fazla ya da aşırı birikim ortaya çıkmış görünür. Şayet büyüme yeniden başlamazsa, aşırı birikmiş olan sermaye değersizleşir veya imha olur. Kapitalizmin tarihsel coğrafyası bu tür aşırı birikim krizlerinin bir çöplüğüdür; bunların bazıları yöresel ve kısa ömürlüdür (İsveç bankacılık sisteminin 1992’de yaşadığı kriz gibi), bazıları bir miktar daha geniş ölçeklidir (Japonya’nın 1990’dan

1 “The City” olarak da alınan, Londra’nın merkezinde yer alan, 2,6 kilometre kareyi kapsayan, 10.000 kişinin ikamet ettiği ama 300.000’den fazla kişinin çalıştığı Avrupa’nın en büyük, dünyanın ise Manhattandan sonra ikinci büyük finans merkezi.

beri muzdarip olduğu depresyon gibi), bazıları ise sistem çapında ve son dönemde küreseldir (1848’de, 1929’da, 1973’te ve 2008’de olduğu gibi). Bir genel krizde, büyük miktarda sermaye değersizleşir (günümüz krizi için küresel varlık değerlerinde şimdilik hesaplandığı kadarıyla 50 trilyon dolayındaki kayıp, iyi bir örnektir). Değersizleşmiş sermaye çok farklı biçimlere bürünebilir: terk edilmiş, kaderine bırakılmış fabrikalar; boş ofis ve perakende mekânları; satılamayan meta fazlaları; hiçbir getiri elde etmeyen, aylak aylak bekleyen para; menkul kıymetlerde ve hisse senetlerinde, toprakta, gayrimenkulde, sanat eserlerinde vb. varlık değerlerinin gerilemesi.

Hem Karl Marx, hem de Joseph Schumpeter doğasında olan “yaratıcı-yıkıcı” eğilimler üzerine uzun uzun yazmışlardır. Marx kapitalizmin yaratıcılığını açıkça takdir etmekle birlikte, hem kendisi, hem de Lenin ve bütün Marksist gelenek, bu üretim tarzının kendi kendini imha etmeye yatkınlığını da vurgulamışlardır. Schumpeterciler ise her zaman kapitalizmin sonsuz yaratıcılığını göklere çıkarırken, yıkıcılığını iş yapmanın normal maliyetleri türü bir mesele gibi ele almışlardır (ama bu yıkıcılığın zaman zaman ölçüsünün maalesef kaçtığını teslim ederler). Maliyetler ( zellikle son tahlilde kapitalistler arası savaşlar olan iki dünya savaşında yitirilen hayatlar cinsinden ölçüldüğünde) Schumpetecilerin normal olarak itiraf ettiğinden daha ağır olmuş olmakla birlikte, *longue dur e*² bakış açısından, hiç olmazsa son döneme kadar temelde haklı çıkmış olabilirler. Unutulmasın ki, 1750’den bu yana dünya birkaç kez yeniden ve yeniden düzenlenmiştir; toplam üretim de, toplam nüfus 2 milyardan 6,8 milyara tırmanırken, sayıları gittikçe artan ayrıcalıklı insan açısından maddi mal ve hizmet olarak ölçülen yaşam standardı da kayda değer ölçüde yükselmiştir. Kapitalizmin son 200 yıldır sergilediğı performans şaşkınlık verecek derecede yaratıcı olarak görülmelidir. Ama günümüzdeki durum Marx’ın betimlediğine her zamankinden daha yakın olabilir. Bu da yalnızca çok daha istikrarsız bir küresel ekonomi içerisinde toplumsal ve sınıfsal eşitsizlikler derinleşmiş olduğu için değildir (bu daha önce de olmuştur, en kötü işaret olarak kabul edilecek olan örnek, bir önceki büyük depresyon öncesinde 1920’lerde ortaya çıkmıştır).

2 Uzun dönem yapılara odaklanan tarihsel yaklaşım.

Çökmesinin an meselesi olduğuna dair birçok öngörüye rağmen kapitalizm günümüze kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Sicili, bütün sınırları aşabilecek kadar akışkanlığa ve esnekliğe sahip olduğunu gösteriyor; ama, dönemsel krizlerin tarihinin gösterdiği gibi, bu, şiddetli ayarlamalar olmadan olmuyor. Marx, sonunda 1941'de *Grundrisse der Kritik des Politischen Oekonomie* başlığıyla yayınlanan defterlerinde bu meseleye yararlı bir bakış tarzı geliştiriyor. Bir yanda parasal birikimin potansiyel sınırsızlığı ile öte yanda maddi faaliyetin (meta üretimi, mübadelesi ve tüketimi) potansiyel olarak sınırlayıcı veçhelerini karşıtlığı içinde ele alıyor. Sermaye, Marx'a göre, bu tür sınırlara boyun eğmez. "Her sınır" der, "aşılması gereken bir engel gibi görünür." Dolayısıyla, kapitalizmin tarihsel coğrafyasında görünüşte mutlak olan sınırların aşılabilecek ya da etrafından dolaşılabilecek engeller haline dönüştürülmesi yönünde hiç bitmeyen bir mücadele vardır. Peki, bu nasıl olur ve ana sınırlar nelerdir?

Sermaye akışı üretimin içinden incelendiğinde, sermaye yeniden üretilecekse birikimin önünde müzakere edilmesi gereken altı potansiyel engel olduğunu gösterir: i) yetersiz başlangıç para sermayesi; ii) işgücü arzında kıtlıklar veya yasal sorunlar; iii) "doğal sınırlar" denen mesele de dahil, yetersiz üretim araçları; iv) uygun olmayan teknolojiler ve organizasyonel biçimler; v) emek sürecinde direniş veya etkin olmayan pratikler; vi) piyasada para ile desteklenmiş talep yetersizliği. Bu noktaların herhangi birinde tıkanma sermaye akışının sürekliliğini kesintiye uğratabilecek ve uzun sürdüğü takdirde bir değersizleşme krizi yaratacaktır. Bu potansiyel engellere teker teker bakalım.

* * *

Avrupa'da ortaçağın sonlarında yaşanan ilk sermaye birikimi şiddet, yağma, hırsızlık, sahtecilik ve soygunculuk içeriyordu. Korsanlar, papazlar ve tacirler, tefecilerin de desteğiyle, bu hukuk dışı yollardan, parayı sistematik biçimde sermaye olarak dolaştırmaya yetecek kadar "para gücü" toplamış oldular. İspanyolların İnkaların altınını yağmalaması bunun paradigmatik örneğidir. Ancak, erken aşamalarda sermaye doğrudan doğruya üretimin içinden geçerek dolaşmıyordu. Bir dizi başka biçime bürünüyordu: tarımsal sermaye, tüccar sermayesi,

toprak sahibi sermayesi ve bazen merkantilist devlet sermayesi. Bu biçimler, akmakta olan büyük altın miktarlarını emmeye yeterli değildi. Çok fazla altın çok az malın peşindeydi. Bunun sonucu, on altıncı yüzyıl Avrupa'sının "büyük enflasyon"u oldu. Ancak kapitalistler sermayeyi emekgücü istihdam ederek üretimin içinden geçirme yoluyla dolaştırmayı öğrendiklerinde, 1750 dolaylarında bileşik büyüme başlayabilecekti.

Yükselen burjuvazi, zaman içinde para gücünü ortaya koyup devlet biçimlerini etkilemeye ve yeniden biçimlendirmeye başlıyor, nihai olarak da askeri kurumlar ve idari ve hukuki sistemler üzerinde baskın bir etkiye sahip hale geliyordu. Bu olunca, hukuki bakımdan onaylanan yöntemlerle mülksüzleştirme temelinde, toplumsal ihtiyaçları karşılamamanın kapitalizm öncesi biçimlerinin yıkılması yoluyla para gücü toplamaya yönelebiliyordu. Hem devlet sınırlarının içinde (örneğin Britanya'da toprakta ortak malların çitlenmesi ve rantların parasallaşması yoluyla), hem de dışarıda sömürgeci ve emperyalist uygulamalarla (Hindistan'da toprak vergileri koyarak) gerçekleştiriyordu bunu. Bu andan itibaren finans ile devlet arasında, özellikle ulusal borcun yükselmesi aracılığıyla (amaç çoğunlukla savaş yapmaktı) yakın bir ilişki kuruluyordu.

Kredi sisteminin kalbinde, "devlet-finans bağı" adını vereceğim bir dizi düzenleme yatar. Bu durum, devlet ile finansal güç arasında, devlet ve sermayeyi birbirinden berrak çizgilerle ayrılabilir görme yönündeki analitik eğilimi altüst eden bir iç içe geçmişliği ortaya koyar. Bu, ne o gün, ne de günümüzde devlet ile sermaye arasındaki ilişkinin özdeşlik olduğu anlamına gelir, ama bazı idari yapılar (geçmişte ülkenin sikkesini basma yetkisi, günümüzde ise merkez bankaları ve hazine daireleri gibi) vardır ki, devletin sermaye yaratılması ve parasal akımlar konusundaki yönetimi, sermayenin dolaşımından ayrılabilir olmaktan ziyade dolaşımın temel bir boyutu haline gelir. Vergi gelirleri ve alınan borçlar devletin kasasına aktığı ve devlet işlevleri de parasallaştığı, metalaştığı ve sonunda özelleştiği ölçüde tersine ilişki de geçerli olur.

Dün üretilmiş olan artığın gittikçe daha büyük miktarı bugün yeni sermayeye dönüştürüldüğü gibi, bugün yatırılan paranın gittikçe daha

büyük bölümü dün elde edilmiş kârlardan gelir. Bu, daha eskiden uygulanan şiddete dayalı birikimi artık devre dışı bırakmış gibi görünebilir. Ama “mülksüzleştirme yoluyla birikim” başlangıçtaki para gücünü toplamakta önemli bir rol oynamaya devam eder. Hem hukuki, hem de hukuk dışı (şiddet, suç işleme, sahtecilik ve standart altı konut ipotek piyasasında ya da daha da önemli olarak uyuşturucu ticaretinde son zamanlarda ortaya çıkmış olduğu gibi yağmacı uygulamalar türünden) yöntemler kullanılmaktadır.

Hukuki yöntemler arasında, bir zamanlar ortak mülkiyete tâbi kaynaklar olarak görülen şeylerin (su, eğitim vb.) özelleştirilmesi, kamu yararına istimlak yetkisinin kullanılması yoluyla varlıklara el konulması, “varlık yağması” ile sonuçlanan yaygın şirket satın alma, şirket evliliği ve benzeri uygulamalar ve diyelim emeklilik ve sağlık yükümlülüklerinin karşılanmasından iflas davaları yoluyla imtina vardır. Son dönem krizinde birçok insanın yaşadığı varlık kayıpları, spekülâtorlerin bugün bu varlıkları ucuz fiyata alıp piyasa düzelince kârlı biçimde satmayı hedefleyerek ilave birikime çevirebileceği mülksüzleşme biçimleri olarak görülebilir. Bankacıların ve hedge fonlarının doğu ve güneydoğu Asya’da 1997-98 çöküşü sırasında yaptıkları buydu. Dünyanın o yöresinde pratik olarak yaşanan büyük zararlar ana finans merkezlerinin kasalarını doldurdu.

Şayet bugün genişleme yönünde sermayeleştirilebilecek olan yalnızca dünden gelen birikim olsaydı, zaman içinde tekil ellerde para sermayenin tedrici biçimde yoğunlaştığını görüyor olurduk. Oysa kredi sistemi büyük miktarlarda para gücünü farklı araçlarla çok hızlı biçimde bir araya getirmeye olanak verir. Bu önemli hale gelir, çünkü on dokuzuncu yüzyıl Fransız ütöpik düşünürü Saint-Simon’un çok uzun zaman evvel ileri sürdüğü gibi, demiryolları gibi, uzun vadeli kapitalist gelişmeyi sürdürmek için gerekli olan, büyük çaplı işleri harekete geçirebilmek için geniş ölçekte bir “sermayeler birliği”ne ihtiyaç vardır. Saint-Simon teorisinin öğrencileri olan on dokuzuncu yüzyıl finansörleri Péreire kardeşler, Baron Haussmann’ın 1850’li yıllarda İkinci İmparatorluk Paris’inin mimari çevresini dönüştürmesine (günümüzde gördüğümüz bulvarlar o dönemden kalmaz) destek olacak yeni kredi kuruluşlarıyla tam tamına bunu başarıyorlardı.

On dokuzuncu yüzyılda gelişkin haline ulaşan limited, hisse senetli ve başka türden şirket organizasyonel biçimleri söz konusu olduğunda, muazzam para miktarları (çoğu zaman çok sayıda küçük miktarlı kişisel tasarrufun birleştirilmesiyle) birkaç müdür ve yöneticinin kontrolü altında toplanmış ve merkezileştirilmiş olur. Şirket satın almalar (ister dostane, ister hasmane), şirket birleşmeleri ve kaldıraçlı satın almalar da uzun süredir büyük şirket işi olmuştur. Bu tür faaliyetler yeni mülksüzleştirme yoluyla birikim dalgaları içerebilir. Son zamanlarda (Blackstone benzeri) özel sermaye şirketleri tipik bir tarzda borsa şirketlerini satın almakta, bunları reorganizasyondan geçirmekte, varlıklarını yağmalamakta, işçilerini işten atmakta ve sonunda bunları yeniden borsa ortamında yüklü bir kâr karşılığında elden çıkarmaktadırlar. Ayrıca, büyük sermayenin küçük sermayeyi piyasadan sürmesi için çeşitli türden ayak oyunları mümkündür (küçük işletmeler için özellikle yük getirecek tarzda devlet düzenlemesi sermayenin daha da fazla merkezleşmesine yol açar). Küçük işletmelerin (mahalle dükkânları ve aile çiftlikleri), çoğu zaman kredi mekanizmalarının yardımıyla yerlerini büyük işletmelere (süpermarket zincirleri ve tarıma dayalı sanayi) terk etmek zorunda kalmaları uzun süredir devam eden bir uygulamadır.

Dolaşımın başlangıç noktasında elde olan sermayenin organizasyonu, biçimi ve kütlesi meselesi hiçbir zaman ortadan kalkmaz. Bir çelik fabrikası veya bir demiryolu inşa etmek veya bir havayolu şirketi kurmak, daha üretim başlamadan bile muazzam miktarda bir başlangıç para sermayesi yatırımı gerektirir. İşe başlanması ile işin tamamlanması arasındaki gecikmeler ise gerçekten ciddi olabilir. Örneğin Britanya'yı Avrupa'ya bağlayan Manş Kanalı Tüneli gibi dev altyapı projelerini üstlenme bakımından devletin değil de birleşmiş sermayelerin işin içine girmesi ancak son zamanlarda mümkün hale gelmiştir. Bu tür dev altyapı projeleri, kapitalizm bileşik büyüme yoluyla ölçek bakımından büyüdükçe gittikçe daha gerekli hale gelmektedir.

Sermaye fazlası bölgeleri ile sermaye kıtlığı çeken bölgeler arasında finans akımlarını kolaylaştırmak için coğrafi network'lerin de inşa edilmesi gerekir. Burada da finans hizmetleri sektöründe ve devlet ile devletler arası ilişkilerde uzun bir yenilikler tarihi söz konusudur. Esas amaç, sermayenin dünya pazarında serbest dolaşımının karşıla-

şabileceği her tür potansiyel tıkanmayı aşmaktır. Bu, artık emme sorununa sıra sıra “mekânsal çözümler” bulma olanağını ortaya çıkarır. On dokuzuncu yüzyılın sonunda Britanya’da aşırı bir sermaye fazlası mı? O zaman o fazla, kârlı olarak kullanılabileceği Amerika Birleşik Devletleri’ne, Arjantin’e ya da Güney Afrika’ya yollanır. Tayvan’da sermaye fazlası mı? O zaman bu fazla Çin ve Vietnam’a merdivan altı atölyeler kurmak için yollanır. 1970’li yıllarda Körfez ülkelerinde sermaye fazlaları mı? Bunlar da New York yatırım bankaları aracılığıyla Meksika’ya yollanır.

Bütün bunların sağlam biçimde gerçekleşebilmesi için, Bretton Woods Anlaşması çerçevesinde uluslararası sermaye akımlarını kolaylaştırmak ve düzenlemek amacıyla kurulmuş olan kurumlar türünden devlet benzeri uluslararası kurumlar oluşturmak gereklidir. Bu bağlamda, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF), Basel’deki Uluslararası Ödemeler Bankası ile birlikte merkezi bir öneme sahiptir, ama Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ve G7 (sonra G8), şimdi ise genişlemiş biçimiyle G20 gibi kuruluşlar da, dünyanın merkez bankaları ve hazinelerinin devlet-finans bağının uluslararası bir versiyonu için evrim halinde bir küresel finansal mimari oluşturma yolundaki adımlarını koordine etmek bakımından etkili bir rol oynamaktadırlar.

Ama devlet-finans bağı ile ilgili iki önemli nokta üzerinde durmak gerekir. Birincisi, bu bağ, hizmetleri karşılığında faiz ve vergi alır. Ayrıca, sermayenin dolaşımına ilişkin konumunun gücü, ona hizmetlerine ihtiyaç duyanlardan tekel rantları elde etme olanağını tanır. Öte yandan, aylak parayı dolaşıma yeniden çekebilmek için ya mevduat sahibi müşterilerine güvenlik ve işlem etkinliği ya da para fazlaları olan tasarrufçulara bir getiri sunmak zorundadır. Bu temelde, kârlı olabilmek için hizmetlerinin maliyeti ve tasarrufçulara sunulan faiz oranı ile kullanıcılardan aldığı faiz oranı veya ücretler arasındaki farka yaslanır. Ama bankalar aynı zamanda ödünç aldıklarından daha fazlasını ödünç verebilirler. Bankaların mevduat olarak tuttuklarının üç katı mı, otuz katı mı kredi verdiği çok fark eder. Kaldıraca dayalı kredinin artışı basitçe bankacılık sistemi içinde para yaratılması ve kârların hızla yükselmesi anlamına geliyordu. Günümüz krizine doğru gelinirken

finans sektörünün kârlılığı çok yükselmişti. ABD’de finans sektörüne atfedilebilecek toplam kârların yüzdesi 1970’te yüzde 15’ten 2005’te yüzde 40’a yükselmişti.

* * *

Kredisistemi ile para gücünün toparlanmasında ve kullanılmasında uzmanlaşmış kurumlar, bundan dolayı zaman içinde önemlerini yitirmek bir yana daha da önemli hale geldiler. Kredi sisteminin yetersiz bir yapılanması veya bu sistem içinde hâlihazırda tanık olduğumuz türden bir kriz, sermaye birikiminin ilerlemesi açısından potansiyel bir tıkanma noktası oluşturur.

Para gücünün kredi sistemi aracılığıyla bu şekilde merkezileşmesi kapitalist gelişmenin güzergâhı açısından birçok sonuç içerir. Başka hiçbir şey olmasa bile, ayrıcalıklı bir finansçılar sınıfına, üreticiler, tüccar, toprak sahipleri, müteahhitler, ücretli emekçiler ve tüketiciler üzerinde muazzam bir potansiyel toplumsal güç kazandırır. Sermayenin artan oranda merkezileşmesi, daha da ötede, tekel gücünün yükselmesi ve rekabetin azalması tehlikesine yol açar, bu da durgunlukla sonuçlanabilir. Kapitalist devletler bu yüzden zaman zaman kendilerini aşırı tekel gücüne karşı mevzuat oluşturarak rekabeti ayakta tutmak zorunda hissetmişlerdir (ABD’de anti-tröst mevzuat veya Avrupa’da Tekel Komisyonu). Ama devlet-finans bağının kredi gücünün merkezileşmesinin ezici etkisi altında en doğru olarak “tekelci devlet kapitalizmi” olarak anılabilecek bir biçime bürünmesi de aynı derecede olasıdır. 1960’lı yıllarda ABD’de birçok eleştirel teorisyenin duruma ilişkin saptaması buydu. Örneğin, Paul Baran ve Paul Sweezy etkili kitapları *Tekelci Sermaye*’yi 1966’da yayınladılar. Güçlü bir etkiye sahip olan Fransız Komünist Partisi’nin 1960’lı yıllardaki resmi çizgisi de partinin “tekelci devlet kapitalizmi”ne karşı mücadele ediyor olduğu idi.

Sermayenin dolaşımı doğası gereği riskli ve daima spekülatiftir. Yaygın olarak “speküstasyon”, bir sermaye fazlasının, temeldeki getirinin negatif olduğu, ama piyasadaki kaynaşmanın bu durumun gizlenmesine izin verdiği bir durumda kullanılır. Örneğin, Enron 1990’lı yıllarda (o andan itibaren bütün bankacılık sisteminin yaptığı gibi) za-

rarını etkili biçimde gizlemiş ve hakiki zarara uğradığı halde hayali kârlar elde etmeye devam etmişti. Bunlar genellikle “spekülasyon alemi” olarak andığımız özel vakalardır. Oysa sermayenin dolaşımının tamamının tepeden turnağa spekülatif olduğunu hatırlamak çok önemlidir. Fransız romancısı Emile Zola şöyle diyordu: “Şunu anlamalısınız ki, spekülasyon, kumar, bizimki gibi kocaman bir işin merkezi mekanizmasıdır, yüreğidir. Evet evet, kanı kendine çeker, her kaynaktan küçük derecikler olarak alır, toplar, nehirler halinde her yöne geri yollar ve muazzam bir para dolaşımı oluşturur. Bu, büyük işletmelerin yaşamının ta kendisidir...”

Günün başında dolaşıma sokulan para günün sonunda zorunlu olarak kâr biçiminde gerçekleşecek değildir. Günün sonunda artık gerçekleştiği zaman girişimcinin öngörüşlülüğünü, hayal gücünü, yaratıcılığını överiz, ama gerçekleşmemişse (bir sürü durumda girişimcinin hiçbir suçu olmadan olur bu) kapitalisti bir spekülâtör olarak mahkûm ederiz! Bir yıl içinde Enron’un CEO’su Kanneth Lay bir girişimcilik dehası iken yerin dibine batırılan bir spekülâtör haline getirildi.

Sermayenin günün sonunda artığını yaratması (üretmesi) ve elde etmesi (gerçekleştirmesi) için elden gelen ne varsa yapılmalıdır, ama işler sık sık kötü gider. Bu demektir ki, beklentiler, iman gücü, inanç, öngörüler, arzular ve “hayvani güdüler” (iktisatçı John Maynard Keynes’in 1930’lu yıllarda kullandığı terim) sermayenin dolaşıma sokulması kararında önemli bir rol oynayacaktır. Yatırımcının psikolojisi de, birçok küçük tasarrufu alıp bir faiz ödemesi karşılığında kapitaliste ödünç veren finansal sistemin dürüstlüğüne güven de görmezlikten gelinemez. Eğer bankalara güvenemeyeceksem o zaman yastığımın altında altın saklarım. Bu da kapitaliste verilebilecek ödünç sermayenin azalmasına yol açar. “Bank of England kadar güvenli” deyiimi, halk arasında bu iman gücünü kaydetmenin çarpıcı bir yolu olmuştur hep. Marx kredinin çok Protestan olduğunu söyler. Bütünüyle iman gücüne dayanır kredi.

Ne var ki, zaman zaman beklentiler o kadar aşırı hale gelir, finansman o kadar savurgan bir nitelik kazanır ki, finans sisteminin kendi içinde, kendine özgü özellikleri olan bir finansal kriz doğar. Marx *Kapital*’de bunun kısa bir tasvirini verir. “Refahı başına vurmuş, kendin-

den küstahça emin burjuva [siz Wall Street diye okuyun] az önce paranın tümüyle hayali olarak yaratılmış bir şey olduğunu beyan etmiştir. Yalnızca metalar [siz konutlar kadar güvenli diye okuyun] paradır. Ama şimdi dünya piyasalarında tam karşıt bir çılgılık kulakları çınlatır: yalnızca para [likidite diye okuyun] metadır. Geyik nasıl su için yanıp tutuşursa, onun ruhu da tek servet olan para için öyle yanıp tutuşur. Kriz esnasında metalar ile onların değer biçimi, yani para arasındaki antitez, mutlak bir çelişki düzeyine yükselir.” O çelişkinin derinliklerinde beklentiler korkuyla doludur (ne konutlar ne de Bank of England bir zamanlar düşünüldüğü kadar güvenli görünmemektedir) ve finansman birikimin ilerletilmesi açısından pek cılız kalır.

Finans ve para krizleri kapitalizmin tarihsel coğrafyasının uzun zamandır varolan özellikleridir. Ama bunların sıklığı ve derinliği 1970 dolaylarından bu yana belirgin biçimde artmıştır. Bunun neden olduğunu ve bu konuda neler yapılabileceğini anlamamız gerekiyor. Kapitalizmin bileşik büyüme oranı, devlet-finans bağı üzerinde, para sermayenin, kârlı fırsatlardan yararlanmak bakımından en iyi konumda olacağı miktarlarda, biçimlerde ve yerlerde toplanıp dağıtılması için yeni ve yaratıcı yöntemler bulma konusunda büyük basınç yaratmış bulunuyor. Son dönemin finansal yeniliklerinden birçoğu daha önce varolan kurumsal ve düzenlemeye ilişkin yapılanmaların doğurduğu engelleri aşmak amacıyla tasarlanmıştı. Deregülasyon yönündeki basınç dayanılmaz hale gelmişti. Ama bu türden adımlar kaçınılmaz biçimde, hiçbir sınır getirilmemiş finans alanının zincirlerinden boşanarak bir kriz yaratması yönünde ciddi bir olasılık doğurur. Péreire kardeşlerin Crédit Mobilier’si ve Crédit Immobilier’si 1868 krizinde Paris belediyesinin bütçesi ile birlikte batınca olan buydu. Küresel finans sisteminin 2008’de başına gelen de buydu.

Devlet-finans bağı uzun süredir sermaye birikimi için bir “merkezi sinir sistemi” olarak iş görmüştür. İşleyişine içkin sinyaller bozulduğunda açıktır ki krizler yaşanacaktır. Çağdaş devletlerin merkez bankalarında ve hazinelerinde olup bitenin büyük bölümü gizli saklıdır, bir muammadır. William Greider, Federal Rezerve’nün nasıl çalıştığına ilişkin 1989 tarihli araştırmasına boş yere *Secrets of the Temple* (Tapınağın Sırları) adını vermemiştir. Marx üst düzey finans dünyasını

kapitalizmin “Vatikan”ı olarak betimliyordu. Günümüz dünyasında belki de “Kremlin” demek daha ironik olabilir: Dünyanın, işçilerin diktatörlüğünden ziyade yeryüzünün merkez bankalarının diktatörlüğü tarafından yönetilmesi daha büyük ihtimaldir ne de olsa. Devlet-finans bağı, entrikalarıyla, gizli geçitleriyle bir feodal kurumun bütün özelliklerini üzerinde toplamıştır; yalnızca sermayenin nasıl dolaştığı ve biriktiği konusunda değil, toplumsal yaşamın hemen hemen bütün veçheleri üzerinde garip ve tümüyle anti-demokratik bir iktidara sahiptir. Devlet ile finans arasındaki bu bağı sorunları düzeltme konusundaki gücüne körce inanmak, Keynes’in kapitalizmi ayakta tutmak bakımından o kadar yaşamsal saydığı güvenin ve beklentilerin temelinde yatan şeydir.

Her devletin kendine özgü bir devlet-finans bağı biçimi vardır. Kurumsal düzenlemeler açısından coğrafi farklılıklar hatırı sayılır düzeydedir; ayrıca, Basel’deki Uluslararası Ödemeler Bankası ile Uluslararası Para Fonu gibi devletler arası koordinasyon mekanizmaları da etkili bir rol oynar. 1944’te Bretton Woods’da dünya ticaretinin gelecekteki finansal mimarisi hakkında hayati önem taşıyan uluslararası kararları vermek için yapılan toplantı gibi düzenlemelerin kuruluşunda yer alan güçler, çok tipik bir biçimde elit, uzman, ileri derecede teknokratik ve anti-demokratik özellikler taşır. Bu zamanımızda da böyle devam etmektedir. Yalnızca gizli yöntemlere vakıf olmasına izin verilenlere bu yöntemleri düzeltmek amacıyla çağrı yapılır.

Ancak, devlet-finans bağı üzerinde ve çevresinde geniş tabanlı siyasi mücadelelerde verilmez değildir. Bu mücadeleler sınıf temelli olmaktan ziyade popülist karakter taşır. Tipik örnekte, devlet-finans bağını kontrol altında tutan sınıf diliminin hareket hattı üzerinde odaklanır. IMF ve Dünya Bankası’nın sürdürülmesine karşı “Elli Yıl Yeter” kampanyası çeşitli çıkarları bir araya getiriyordu; hareket, 1999’da Seattle’da Dünya Ticaret Örgütü’ne karşı düzenlenen sokak protestolarından sonra, işçi hareketiyle çevrecileri birleştirerek “Teamsters for Turtles” (Kaplumbağa Sever Kamyoncular) logosunun yaratılmasına yol açıyordu. Odak noktası, bu kurumların disipline edici, yeni-sömürgeci, emperyalist rolü üzerineydi. İşçi hareketi ise bu tür mücadelelere genellikle bir adım uzaktan katılmaktadır. Ama popülist bir öfke mü-

cadelesine kolayca çekilebilir (bu tür mücadeleler genellikle küçük burjuva veya milliyetçi çıkarlar tarafından yönlendirilir: 1956'da, dönemin Britanya Gölge Başbakanı Harold Wilson "Zürih cüceleri" olarak andığı bankaların Britanya ekonomisi üzerinde kontrol uygulama gücüne çatıyordu). Daha yaygın olarak, popülizm üst düzey finansın baronlarının yaptıklarına, bunların elde ettiği muazzam servetlere ve para gücüne, ellerine geçirdikleri ezici toplumsal güçle herkese varlık koşullarını dayatmalarına odaklanır. 2009'da hem Avrupa'da hem de ABD'de bankacıların ücretleri ve primleri konusunda doğan öfke seli bu tür popülist hareketlere ve bunların sınırlarına iyi bir örnektir. Bu, ABD'de 1930'lu yılların dertleri ile ilgili esas sorumlular olarak görülen banka ve finans çevrelerine duyulan kızgınlıkla paralel bir gelişmedir. "Bonnie ve Clyde" filminin banka soyguncularına duyulan yaygın sempati, dönemin folklorunun efsanevi bir unsurudur.

Devlet-finans bağının işleyişini (bu bakımdan hiçbir devlet bir başkasına benzemez) biçimlendiren toplumsal güçler bu yüzden Marksist teoride genel anlamda öncelikli olarak ele alınan sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesinden bir ölçüde farklılık gösterir. Bundan kastım, üst düzey finansa karşı siyasi mücadelelerin işçi hareketi açısından önem taşımadığı değil; tabii ki önemlidir bunlar. Ama vergiler, gümrük tarifeleri, sübvansiyonlar ve hem ülke içinde hem de dış dünyaya ilişkin düzenleme politikaları gibi birçok alan vardır ki spesifik coğrafi bağlamlarda sanayi sermayesi ile işçi sınıfı bu alanlarda karşı karşıya gelmektense ittifak içindedirler. ABD otomotiv sanayisinin 2008-2009'da kurtarılması talebinde olan budur. Otomotiv şirketleri ve sendikalar, işçilerin işlerini kaybetmesini önlemek ve şirketleri iflastan kurtarmak için yan yana oturdular. Öte yandan, işçi sınıfı dışında, üst düzey finansın gücüne karşı mücadele eden bir sürü çıkar grubu vardır. 1980'li yılların ortalarından itibaren ABD'de olduğu gibi, finansçılar bütün öteki sektörler üzerinde hâkimiyet kurarsa, kendileri düzenlemeye tâbi tutulması gerekenler devletin düzenleme aygıtını ele geçirirlerse, o zaman devlet-finans bağı genel olarak siyasi topluma değil tikel çıkarlara hizmet etme yönünde eğilmiş olur. Israrlı halkçı öfke, dengeyi yeniden kurmak bakımından büyük önem kazanır.

Ancak, finans sistemi ve devlet-finans bağı, 1929'da ve 2008'de olduğu gibi çöküntüye uğrarsa, herkes kapitalizmin ayakta kalmasının tehdit altına girmiş olduğunu kavrar ve onu yeniden hayata kavuşturma çabalarımız içinde yapılmadık iş, araştırılmadık uzlaşma kalmaz. Anlaşılan, ne kadar şikâyet ediyor olsak da onsuz da yaşayamıyoruz.

Sermaye işe gidiyor

Bir kez para doğru zamanda, doğru yerde, doğru ellerde bir araya getirildikten sonra, hammaddeleri, fabrika ve teçhizatı, enerji akımlarını ve emekgücünü bir meta üretme yolunda harekete geçirmek üzere işe koşulmalıdır. Öyleyse, üretimin gerçekleşmesi için sağlanması gereken çeşitli unsurları gözden geçirelim.

Bileşik oranda kesintisiz birikim yeterli düzeyde erişilebilir emekgücü rezervlerinin elde daima bulunmasına bağlıdır. Marx'ın "yedek sanayi ordusu" dediği şey, bu yüzden sermayenin yeniden üretimi ve genişlemesi için gerekli bir koşuldur. Bu yedek sanayi ordusu ulaşılabilir olmalıdır, toplumsallaşmış olmalıdır, disiplinli olmalıdır, istenen özelliklere sahip olmalıdır (yani esnek, uysal, manipüle edilebilir ve gerektiğinde vasıflı olmalıdır). Bu koşullar yerine getirilmediği takdirde, sermaye sürekli birikim önünde ciddi bir engelle karşılaşmış olur.

Büyük halk kitlelerinin (başta toprak olmak üzere) üretim araçlarına doğrudan erişmesini olanaksızlaştıran biçimde mülksüzleştirilmesi, emekgücünün bir meta niteliğiyle piyasaya çıkmak üzere serbest bırakır. Marx'ın "ilk birikim" denilen olguyu anlatış tarzı aşırı dramatikleştirilmiş ve aşırı basitleştirilmiş olabilir, ama özünde doğru olduğu yadsınamaz. Şu ya da bu biçimde, bir halkın büyük çoğunluğu yaşayabilmek için sermayenin emrinde çalışmak zorunda bırakılmıştır. İlk birikim sanayi kapitalizminin Britanya'da on sekizinci yüzyılın sonunda yükselişiyle birlikte sona ermedi. Örneğin son otuz yıl boyunca, Çin'in açılışı ve komünizmin orta ve doğu Avrupa'da çöküşü aracılığıyla, kullanılabilir küresel işgücüne iki milyar dolayında ücretli emekçi ilave olmuştur. Dünyanın her yanında, şimdiye kadar bağımsız çalışmış kırsal köylü nüfus kesimleri, ülkelerinin işgücünün bir parçası haline gelmiştir. En çarpıcı olan, kadınların seferber edilmesidir. Ka-

dınlar artık küresel işgücünün belkemiğini oluşturmaktadır. Kapitalist genişleme için şimdi devasa bir havuz oluşmuş durumdadır.

Ancak, işgücü piyasaları coğrafi olarak bölümlüdür. İşçilerin her gün işlerine gelebilmeleri açısından dört saatlik bir işe gidip gelme süresi bir dış sınır oluşturmaktadır. Tabii dört saatte ne kadar uzağa gidebileceğiniz, elbette ulaştırmanın süratine ve maliyetine bağlıdır. Ama işgücü piyasalarının kaçınılmaz coğrafi bölümlenmesi, işgücü arzına ilişkin meselelerin, bölgenin ve devletin stratejilerinde cisimleşen bir dizi yerel sorundan ibaret olması anlamına gelir (bu durumu bir ölçüde değiştiren, hem sermayenin hem de işgücünün göç hareketleridir). Devlet, başka şeylerin yanı sıra, göç ve çalışma yasaları (asgari ücret, çalışma süreleri, çalışma koşullarının düzenlenmesi), işgücü arzının özelliklerini etkileyen (eğitim, işbaşında eğitim, sağlık hizmetleri gibi) toplumsal altyapıların sağlanması ve yedek ordunun muhafazası için tasarlanmış politikalar (sosyal refah önlemleri) söz konusu olduğunda işin içine girer.

Kapitalistler, işgücü arzının potansiyel sınırlarını, yerel bağlamlarda bile bir dizi yöntemle yönetebilir ve bunların etrafından dolaşabilirler. Bir miktar genişleme nüfus artışından gelir (örneğin Fransa'da geniş ailelere verilen sübvansiyon türü doğurganlığı arttırmayı hedefleyen politikalar, işgücü arzı durumuna sermayenin lehine belirli bir etki yapmıştır). Aslında, bileşik oranda büyüyen nüfus ile bileşik oranda büyüyen sermaye birikimi arasında çok genel bir ilişki mevcuttur. Örneğin, Çin'de kapitalizmin 1980 sonrasındaki şaşkınlık verici performansı, Mao yıllarında bebek ölümlerinin köklü biçimde azaltılmasına ve bunun daha sonraki yıllarda istihdam açlığı içinde kocaman bir genç nüfusu ortaya çıkartmasına bağlı olmuştur.

Üretkenlik artışının olmadığı durumlarda, birikim yerel işgücü kaynaklarının görece olarak tam istihdamı ile sonuçlanır. İşgücü kıtlığı ise ücretlerin yükselmesi demektir. Ya ücretler artmakta olan birikim kütlesine etki yapmayacak bir tarzda yükselir (çünkü daha çok işçi işe alınmaktadır) ya da birikim işgücü talebi ile birlikte yavaşlar, böylece ücretler aşağıya çekilir. Bazen kapitalistler fiili anlamda greve giderler: yüksek ücretler kârlılığı kısıtlı için yeniden yatırım yapmayı reddederler. Umutları, bunun sonucu olarak ortaya çıkacak olan işsizliğin

işçileri daha düşük ücretleri kabul etme yönünde yeniden disiplin altına alacaktır.

“Sermaye grevi” denebilecek bu tür örneklerin varlığı saptanabilirse de (işsizliğin yüzde 10’u aştığı 1980-82 arası “Reagan resesyonu” bir bakıma iyi bir örnektir), sermaye için işgücü kıtlığına ilişkin sorunları ele almanın daha avantajlı başka yolları da mevcuttur. Emekten tasarruf eden teknolojiler ve organizasyonel yenilikler insanların işten atılıp yedek sanayi ordusuna katılmalarına yol açabilir. Sonuç, işten çıkarılmış işçilerden oluşan bir “akıcı” ordudur; bunların bizatihi varlığı ücretler üzerinde aşağı doğru bir basınç yaratır. Sermaye eşzamanlı olarak işgücünün hem arzını hem de talebini elinde oynatır.

İşçi hareketi bunu gayet iyi bildiği için genellikle yeni teknolojilerin kullanılmasına karşı mücadele eder (on dokuzuncu yüzyılın başlarında Luddist olarak bilinen hareket örneğinde olduğu gibi). Yeni teknolojileri iş güvencesi karşılığında kabul eden “verimlilik anlaşmaları” gelişmiş kapitalist ülkelerde 1945 dolaylarından itibaren sendikal pazarlıklarda önem kazanmıştır. Alternatif bir kapitalist strateji, halk saflarında henüz proleterleşmemiş bazı unsurları harekete geçirmektir. En bariz hedefin köylü ve kırsal nüfus olacağı bellidir (son yıllarda Çin’de olduğu gibi). Bu tür nüfus kesimlerinin büyük ölçüde ortadan kalkmış olduğu gelişmiş kapitalist ülkelerde kadınların işgücüne katılması yönünde önemli bir atılımın yanı sıra nüfusun, ücretli emek ekonomisinin dışında yaşamayı başarmış olan unsurlarının proleterleşmesi söz konusu olmuştur. ABD’de aile çiftliği ve küçük dükkân sahipleri 1930’lu yıllardan beri proleterleşme konusunda esas hedefler olagelmıştır. Bu rezervlerin harekete geçirilmesi birçok bakımdan işsizliği işten çıkartmalarla ve teknolojik değişikliklerle arttırmaya tercih edilir niteliktedir, çünkü o yöntemler hem politik olarak sorunlu olabilir, hem de devletin işsizlik sigortası türü bir sorumluluğu varsa bunların ekonomik bakımdan maliyeti yüksektir.

İşgücü kıtlıkları daima yerel olduğundan, sermayenin veya işgücünün (veya her ikisinin) akışkanlığı, yerel işgücü piyasalarının dinamiklerinin düzenlenmesinde hayati bir rol oynar. Kısa mesafeler dahi (örneğin ABD’de 1950’li yıllardan sonra şirketlerin sendikalaşmış kent merkezlerinden mebzul miktarda sendikalaşmamış saklı rezerv-

lerin, özellikle kadınların bulunduğu uydukentlere (*suburb*) taşınması) ücret düzeyleri ve çalışma koşulları bakımından sınıf güç dengelerini köklü biçimde değiştirebilir. ABD’de sanayileşmiş ve sendikalaşmış kuzeydoğu ve ortabatı bölgelerinden güneye ve batıya doğru kayma veya 1920’li yıllardan itibaren güneyin işgücü fazlasının kuzeydeki şehirlere zamana yayılan göçü gibi daha uzun mesafeli hareketler de işgücü arzı sorunu üzerinde etki yapar. Son zamanlarda küresel işgücü akışları ek bir önem kazanmıştır. ABD’nin başka ülkelerde doğmuş nüfusu 1970’te yüzde 5 oranında iken günümüzde yüzde 12,5’i aşmıştır. Bu tür politikaların bir olumsuz sonucu, yükselen bir göçmen karşıtı dalgaya, işçi sınıflarının içinde ırkçılığın ve etnik ayrımcılığın kabarmasının eşlik etmesidir.

Bütün bu süreç boyunca kapitalistler tek tek işçileri varolan işler konusunda birbirleriyle rekabet içine sokarak işçi sınıfını kontrol altında tutmaya çalışmışlardır. Potansiyel işgücü cinsiyet, ırk, etnik köken, aşiret temelinde farklılıklar içerdiği veya dil, siyasi ve cinsel yöneliş ve dini inanç temelinde bölünmüş olduğu ölçüde, bu farklılıklar işgücü piyasasının işleyişinde asli bir yere sahip olmuştur. Bunlar, kapitalistlerin işgücü arzını yönetmek için kullandıkları araçlar haline gelir; bunu, işgücünün, ırkçılığı ve cinsiyetçiliği rekabeti asgariye indirmek amacıyla kullanan ayrıcalıklı katmanlarıyla uyum içinde yaparlar. İlk birikimin tarihi, Tanrı’nın veya devletin (ABD ve Fransız devrimleri) gözünde dini ya da laik temellerde eşit statü iddiaları karşısında, hiyerarşik gücü ve sınıf hakimiyetini meşrulaştıracak “doğal”, yani biyolojik üstünlük iddialarının imal edilmesini getirmiştir. Sermaye, bütün tarihi boyunca, bu tür parçalanmaları istismar etme, hatta teşvik etme konusunda hiç çekingenlik göstermezken, işçilerin kendilerinin kolektif eylem araçları tanımlama uğruna mücadeleleri birçok durumda etnik, dini, ırksal ya da cinsiyet kimliklerinin sınırlarına ulaşınca durmuştur. Nitekim, 1950’li ve 60’lı yıllarda ABD’de işçi örgütleri ırk ve cinsiyet temelinde dışlama kuralları dayatarak işgücü piyasalarında rekabeti kısıtlamaya çalışmıştır.

“Eşit işe eşit ücret” ilkesi konusunda yarım yüzyıla yaklaşan bir mücadele sonrasında bile, erkeklerle kadınlar arasındaki ücret farkının, bu yönde basıncın muhtemelen en yüksek olduğu ABD’de bile

ortadan kalkmamış olması bu tür ayrımların sürdürülmesi konusundaki başarıyı ortaya koyuyor. Başka yerlerde, örneğin doğu Asya'da, cinsiyet temelli farklılıklar çok daha kötüdür. Yeni proleterleşmiş nüfusun büyük bölümünün kadın olduğu yerler de doğu Asya'dadır. ABD'de siyahlar ile beyazlar arasında olduğu kadar Latinolar ile Asya kökenliler arasındaki ücret farkları da, benzer biçimde varlığını sürdürmüş, hatta bazı durumlarda artmıştır. Başka yerlerde, örneğin Hindistan'da, kast temelinde ayrımlar, anayasada eşit muamele konusunda varolan hükümlere rağmen işgücü piyasalarında kolay kolay aşılabilir engeller oluşturmuştur. Bütün işgücü piyasaları, kapitalistlerden de çok işçiler açısından yerel olduğu ölçüde, toplumsal ve siyasi dayanışmanın, herhangi bir anlamı olacaksa, ulusal veya uluslararası bir hareketin olanaklı olmasından önce, başlangıçta yerel coğrafi temelde kurulması gerekir. Her ne kadar kapitalistler de birçok durumda etnik ve başka temellerde bölünmüş olsa da (ama işgücüne göre genellikle çok daha fazla türdeş bir nitelik taşırlar), işçilerin bu tür farklılıkları sistematik olarak kendi lehlerine kullanmaları güçtür. Ancak, Wall Street'in finansçılara karşı halk tipi anti-Semitizmin tarihi sık sık işçiler acısı etkiler yaratmıştır.

1960'lı yılların ortalarından itibaren ulaştırma teknolojisinde görülen yenilikler, üretimin, işçi örgütlenmesinin zayıf olduğu düşük ücret alanlarına "offshore" yöntemleriyle taşınmasını çok daha kolay hale getirmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, son birkaç onyıdır imalat sanayiinin büyük ölçekte yeniden yerleşme hareketine girmiş olması, yaklaşık 1970'ten önce tipik olarak hâkim olan durumla karşılaştırıldığında, işgücü piyasalarının çalışma tarzını köklü biçimde dönüştürmüştür.

Ancak, işgücü arzının politik boyutunda içselleşmiş olan bir dizi çelişik veçhe mevcuttur. Bu konuda işçilerin kendine özgü özellikleri olan işgücü piyasalarında tek tek ve kolektif olarak gerçekleştirdikleri sınıf örgütlenmesi ve sınıf politikasının dinamiklerinden kaynaklananlar hiç de önemsiz değildir. Reel ücret düzeyi emekgücünü verili ve kabul edilebilir bir yaşam standardı temelinde yeniden üretmek için gerekli malların sağlanmasının maliyetleri tarafından belirlenir. "Kabul edilebilir" veya "verili" olan şey, sınıf mücadelesinin, alışılmış

standartların ve genellikle belirli bir coğrafyada yer alan bir toplumsal organizasyonun içerisinde elde edilmiş (düzgün bir sağlık hizmeti ve eğitim hakkını, çoğunlukla üstü örtülü biçimde, ama bazen belirtik tarzda içeren) toplumsal sözleşmelerin ürünüdür. (Yani bir kez daha devletin, toplumsal yaşamın nasıl düzenleneceği konusunda bir tür kaba mutabakat oluşturmak açısından anahtar bir kurumsal çerçeve olarak önemi ortaya çıkar.) İşgücü piyasaları istisnasız olarak yerel olduğuna göre, bu maliyetler ve yaşam standartları meseleleri kısa mesafelerde dahi coğrafi olarak değişiklikler gösterir (New York, Buffalo'dan farklı olduğu gibi, ikisi de elbette Mumbai'ye hiç ama hiç benzemez.) Ücret pazarlığının içerisinde yer aldığı kurumsal çerçeve de (İsveç'te veya son zamanlara kadar Britanya'da olduğu gibi) devlet çapında olmaktan (ABD'de olduğu gibi) daima yerel olmaya kadar değişkenlik gösterir. Bu son örnekte sonuç "yaşanabilir düzeyde ücret" kampanyaları olmuştur. "Yaşanabilir düzeyde ücret" in ne olduğu, her bir kampanya tarafından ayrı bir federal hükümetin ulusal asgari ücreti yükseltmeye politik temellerde karşı çıktığı bir dönemde çimde tanımlanmıştır. Bunlar, 1990'lı yılların ortalarından itibaren, federal hükümetin ulusal asgari ücreti yükseltmeye politik temellerde karşı çıktığı bir dönemde, bir yöreden diğerine çoğalmıştır. Bu yöresel işçi hareketlerinin militanlığı, örgütlenme kapasitesi, beklenti düzeyi yerden yere, dönemden döneme değişkenlik gösterir; öyle ki, sürekli sermaye birikimi önündeki potansiyel engeller bir yerde artabilir, bir yerde azalabilir. İşçilerin nihai kudreti (emeğini geri çekerek grev yapmak) daima mevcuttur, ama burada da çoğu zaman bir güç asimetrisi vardır. Her ne kadar yaygın işçi mücadelelerinin kapitalizm için uzun vadede yarattığı tehlike büyük önemi haiz bir yedek güç niteliği taşısa da, para rezervleri olanlar (tipik durumda kapitalistler) pek az rezervi olanlardan daha uzun bekleyebilir.

Ama bu mücadele denizinde sermayenin kendi bildiğini okuyabileceği ve emekgücü arzının kendi amaçları açısından yeterli olmasını güvence altına alabileceği yeterince sükûnet adası bulunabilir. Sanıyorum 1980'den bu yana siyasi baskılar (komünist rejimlerin çöküşü dâhil olmak üzere), teknolojik değişiklikler, sermaye akışkanlığı konusunda olanakların artışı ve daha önce çevre bölgeler olan yerlerde

muazzam bir ilk birikim (ve buralardan dışarı göç) temelinde sermayenin işgücü tedariki sorununun çözülmüş olduğunu söylemek yanlış olmaz. Şurada burada yerel birtakım kısıtlamalar mevcut olsa da, dünya çapında muazzam miktarda işgücü rezervlerinin (ve bu arada Hindistan ve doğu Asya'dan gittikçe artan oranda yüksek eğitimli işgücü rezervlerinin) kullanılabilirliği yadsınamaz; bunun sınıf mücadelesi terazisinde, sermayeye büyük avantajlar kazandıracak tarzda büyük bir etki yaptığı da açıktır.

İşte bu koşullar altında, (birbiriyle yoğun rekabet içinde, çoğunlukla *après moi le déluge*¹ politikası uygulayan tekil kapitalistlerinkine karşıt olarak) aydınlanmış kapitalist çıkarlar, emekgücünün değerini düşük tutmak amacıyla daha ucuz ücret malları tedarikini sübvansiyonla destekleme politikası üzerinde birleşebilirler (on dokuzuncu yüzyılda Britanya'da sanayi çıkarları ekmek tedarikini ucuzlatmak amacıyla ithal edilen buğday üzerindeki gümrük tarifelerini düşürmeye çalıştığında veya Wal-Mart olgusunun ortaya çıkmasıyla, Çin'den ucuz perakende malların gelişyle ABD'de olmakta olduğu gibi). Bu çıkarlar aynı zamanda sağlık hizmeti, eğitim ve konut aracılığıyla işgücü arzının kalitesinde iyileştirmeler sağlamak için yatırımları destekleyebilir veya Henry Ford'un 1920'li yıllarda 8 saatlik işgünü için 5 dolar ödemesine benzer biçimde, piyasada daha güçlü bir efektif talep olmasını sağlamak amacıyla daha yüksek ücret ve rasyonelleştirilmiş bir işçi tüketimi önerebilirler.

Devlet iktidarının bu tür mücadelelere ilişkin olarak rolü hiçbir biçimde sabit değildir. Kuşkusuz, işçi sınıfı belirli bir yerde fazla iyi örgütlenmiş ve fazla güç kazanmışsa, o zaman kapitalist sınıf, daha önce belirtilmiş olduğu üzere, Pinochet, Reagan, Thatcher, Kohl ve diğerlerinde görüldüğü gibi, kendi işini yapması için devlet aygıtına hâkim olmaya çalışacaktır. Ama sol partiler aracılığıyla işçi sınıfı örgütlenmesi de çeşitli yerlerde (örneğin İskandinavya'da) ve bazı dönemlerde (örneğin 1960'lı yıllarda Avrupa'nın çoğu yerindeki "sosyal demokrat" mutabakatta) olduğu gibi ters yönde basınç yaratabilir. Ancak, güçlü işçi örgütlenmesi engelini aşmak için devlet iktidarının kullanılması 1970'li yılların ortalarından beri dünyanın birçok yerinde çok

1 Fransızca olarak "benden sonra tufan" (ç.n.)

etkili olmuştur. Bir başka yöntem, sermayenin, işgücü arzı ve (ABD'nin "çalışma hakkı" adı altında sendika karşıtlığı yapılan güney eyaletlerinde olduğu gibi) zayıf işçi örgütlenmesi dâhil, iş yapma koşullarının kendisi açısından en avantajlı olduğu yerlere gidebilmesi için, sermayenin akışkanlığını kolaylaştırmak, hatta sübvansiyonla desteklemektir. Devlet aygıtlarının sermaye yatırımlarını çekebilmek için kentler arası, bölgeler arası, uluslararası rekabeti burada önemli bir rol oynar. Devlet (yerel, bölgesel veya ulusal), şirketlerin işgücü talebini karşılamak için yeterli miktar ve nitelikte (buna vasıflılık, eğitim ve siyasi uysallık dâhildir) emekgücü tedarikinin güvence altına alınması konusunda sorumlu olur. Dolayısıyla, her ne kadar devlet aygıtı işçi sınıfının amaçlarından ziyade şirketlerin çıkarlarına uymaya eğilim gösterse de, yerel aygıtlarda yüksek kaliteli eğitim fırsatlarını (üniversiteleri ve bölgesel yüksek okulları) destekleme konusunda bir yerleşik çıkar mevcuttur, çünkü bu, yörenin vergi tabanına daha fazla katkıda bulunacak olan yüksek teknolojiye dayalı imalat sanayiinin cezbedilmesini kolaylaştırır.

Bazı Marksistler, yeterli işgücü arzı önündeki engeller temelinde özgül bir kriz oluşumu teorisi kurmuşlardır. "Kâr sıkışması" adı verilen bu teori, hem emek sürecinde hem de işgücü piyasasında daima sorunlarla dolu olan çalışma ilişkileri ve sınıf mücadelesi meselesine yaslanır. Bu ilişkiler sermaye birikiminin ilerlemesi önünde bir engel oluşturduğunda, sermayenin bu engeli aşması veya onun etrafından dolaşması için bir yol (daha doğrusu, yukarıda özetlenen türden yolların bir bileşimi) bulunamadığı takdirde bir kriz doğar. Andrew Glyn gibi bazı analistler (başkalarıyla birlikte yazdığı 1972 tarihli *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze* başlıklı kitabındaki etki-leyici açıklamaya bakılabilir), 1960'lı yılların sonunda ve 1970'li yılların başında (özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'da) olanları, kâr sıkışmasının mükemmel bir örneği olarak yorumlarlar. Hiç kuşkusuz, işgücü kaynaklarının yönetimi, işçi sınıfı örgütlenmesinin ve işgücü arzının siyasi boyutları, o dönemin politikasında hâkim bir unsurdur. Avrupa'nın büyük bölümünde, hatta Amerika Birleşik Devletleri'nde işçi sınıfı örgütlenmesi görece olarak güçlüydü; devlet aygıtları her yerde ya örgütlü işçi sınıfının gücünden sinmiş durumdaydı, ya da

solun siyasi partileri dolayısıyla örgütlü işçi sınıfına kısmen tâbi bir konuma sürüklenmişti. Bunun sürekli sermaye birikiminin önünde ciddi bir engel oluşturduğuna hiç kuşku yoktur. Sermayenin, neoliberalizmin 1970'li yıllarda ve 1980'li yılların başında yükselişi sayesinde bu engelin etrafından dolaşma biçimi, şimdi karşı karşıya olduğumuz ikilemlerin doğasını birçok açıdan tanımlamaktadır.

Kapitalizmin ayakta kalınası, düzenli birikimin önündeki bu potansiyel engelin herdaim aşılmasına veya bunun etrafından dolaşılmasına bağlıdır. Ben bu satırları 2009'un sonlarında yazarken, bir kâr sıkışması olduğu yolunda pek az gösterge vardır. Her yerde işgücü rezervleri mevcuttur, kapitalistlerin bunlara erişmesi bakımından da pek az sayıda coğrafi engel söz konusudur. Dünya çapında işçi sınıfı hareketlerine karşı siyasi saldırılar hemen hemen her yerde işçi direnişini son derece düşük düzeylere geriletmiştir. Dolayısıyla, 2008-2009 krizi kâr sıkışması çerçevesi içinde anlaşılamaz. Aşırı bol işgücü arzı dolayısıyla ücretlerin baskı altına alınması ve bundan doğan efektif tüketici talebi yokluğu çok daha ciddi bir sorundur.

Ancak, işçilerle ilgili sorun hiçbir zaman ortadan kalkmaz. İşçi mücadeleleri, her an her yerde ciddi bir sorun olarak patlak verebilir. Örneğin günümüzde Çin'e ilişkin veriler, dünya çapındaki ekonomik durgunluk, son dönemde proleterleşmiş bir nüfus içinde hiç istenmeyen ve (Çin'de) alışılmamış bir işsizlik artışı yaratınca (2009 başında 20 milyona yakın işsiz olduğu tahmin ediliyordu), huzursuzluğun yayıldığını düşündürüyor. İşçi mücadelelerinin eşitsiz coğrafi gelişimi, üzerinde dikkatle durulacak önemdedir.

Sermaye-emek ilişkisi kapitalizmin dinamiklerinde daima merkezi bir rol oynar ve krizlerin temelinde yatıyor olabilir. Ama bugünlerde esas sorun sermayenin fazla güçlü, işçi sınıfının ise fazla zayıf olmasında yatmaktadır, tersi değil.

* * *

Kapitalistler yeniden yatırım yaptıklarında piyasada kullanılabilir ilave üretim araçları bulabilmelidirler. İhtiyaç duydukları girdiler iki türdür: üretim sürecinde kullanılıp tüketilecek (ceket yapmak için gerekli enerji ve kumaş gibi) ara ürünler ve fabrika binaları ve maki-

neler ile üretim sistemlerini destekleyen ulaştırma sistemleri, kanallar, limanlar türünden fiziksel altyapılar dahil olmak üzere sabit sermaye teçhizatı. Üretim araçları kategorisi, açıktır ki, çok geniş ve karmaşıktır. Ama bu üretim araçlarından herhangi biri bulunamaz olursa, bu, sermaye birikiminin ilerlemesinin önünde bir engel haline gelir. Otomotiv sektörü, daha büyük miktarda çelik girdi, plastik ve elektronik parça, lastik tekerlek olmadıkça genişleyemez; tabii bu arada, üzerinde araçların kullanılabileceği karayolları yoksa genişlemesi anlamlı da olmaz. Günümüzde “meta” veya “tedarik zinciri” adını verdiğimiz sürecin bir parçasında teknolojik yenilikler üretime girdiğinde başka noktalarda da yenilik kaçınılmaz olur. Marx, on dokuzuncu yüzyılda mekanik olarak çalışan dokuma tezgâhının gelişiyile pamuklu sanayiinde üretkenliğin artışının pamuk üretiminde (çırçır makinesi), ulaştırma ve iletişimde, kimyasal ve sınai boya tekniklerinde ve benzeri alanlarda yenilikleri gerektirdiğine işaret etmiştir.

Dolayısıyla, dünün kârının bir bölümünün taze sermayeye dönüşmesi, hem sürekli artmakta olan miktarda üretim aracının bulunabilirliğine, hem de istihdam edilecek ilave işçileri besleyecek ücret mallarının artan miktarda bulunmasına bağlıdır. Sorun, sermaye akışının sürekliliğini sağlamak için maddi girdilerin tedarikini organize etmektedir. Başka şekilde söylenirse, sermayenin kendi genişlemesinin devamının koşullarını, o genişlemeden önce üretmesi gerekir! Sermaye bunu pürüzsüz ve sorunsuz biçimde nasıl gerçekleştirir?

Marx'ın şirin bir tarzda söylediği gibi, bunun cevabı “hakiki aşkın seyrinin asla pürüzsüz olmadığı”dır. Hep şurada bir eksiklik, burada bir fazlalık çıkar; gün gelir, bu eksiklikler bir araya gelir, genişlemenin önünde, sermayenin akışının sürekliliğini kesintiye uğratan başa çıkılması zor engeller halini alır. Ama talep ve arz koşullarını yansıtan, serbestçe hareket eden fiyat sinyalleri temelinde etkin biçimde işleyen piyasalar, oldukça iyi bir koordinasyon aracı olarak iş görmüştür. Bunlar, gittikçe karmaşılaşan işbölümlerini ve “üretimin dolambaçlılığı” olarak anılan şeyde artışları kolaylaştırmıştır (bu kavram, nihai ürüne ulaşmadan önce geçilmesi gereken bağımsız üretim adımlarının sayısını gösterir). Nihai üründe içerilen parçaların sayısının artışı (örneğin otomobillerin GPS sistemleri gibi sofistike elektronik sistemler içer-

mesi) tedarik akımlarının karmaşıklığını arttırır. Bu, sermayenin dolaşımının sürekliliğini sağlayabilmek için, düzgün fiyat sinyallerine dayanan az ya da çok “dürüst” ve güvenilir piyasa sistemlerinin yaratılmasını gerekli kılar. Sermayenin bileşik oranda genişlemesi ile akımların koordinasyonu amacıyla piyasa sinyallerinin kullanılması arasındaki bu iç bağıntı, devletin, örneğin tekelleşmeye, piyasaların ele geçirilmesine veya manipüle edilmesine karşı düzenlemeye gitmesini gerekli kılar; aynı zamanda, meta hareketlerinin önündeki her tür toplumsal engelin (gümrük tarifeleri, kotalar, gereksiz gecikmeler) azaltılmasını da gerektirir. 1980’li yıllarda Avrupa’da kamyon trafiğine hudutlarda uygulanan kontrollerin ortadan kaldırılması, birçok üretim sürecine girdi akımının hızlanması üzerinde muazzam bir etki yaratmıştır. Tersinden bakıldığında, devletler arasında jeopolitik gerilimler hayati önemde girdilerin serbestçe akışını kesintiye uğratarak sermaye birikimini yavaşlatan bir etken olabilir. 2008’de, Rus petrol ve doğal gazının Ukrayna’dan sevkinin politik nedenlerle kesintiye uğraması, batıda ta Almanya ve Avusturya’ya kadar birçok yerde üreticiler ve tüketiciler için ciddi sorunlar yaratmıştır.

Ama piyasa tek koordinasyon aracı değildir. Gittikçe artan ölçüde, üreticiler tedarikçilerle doğrudan iş yapmakta, optimal zamanlama ve tedarik modelleri temelinde parça siparişlerini kendi tedarik zincirleri içinde doğrudan iletmekte, aylak stokların maliyetini asgari düzeye düşüren “just-in-time” ilkesi uyarınca teslimat kabul etmektedirler. Birçok sektörde (otomotiv, elektronik vb.) bu doğrudan koordinasyonlar açık piyasanın yerini almaya başlamıştır. Üreticiler önceden ne kadar ilave üretim aracına ihtiyaçları olacağını bildirmekte, tedarikçi firmalar da üretimlerini buna göre hesaplamaktadır. Bazı piyasa tökezlemesi vakalarında, devlet kendi girdi-çıkı yapıları modelleriyle işin içine girerek sermayenin organize etmekte güçlük çektiği bir tedarik zincirinin ya tamamını ya da kilit önem taşıyan bir parçasını planlamaktadır (bu, elektrik veya su tedariki veya üretim için gerekli bir fiziksel altyapı kümesi olabilir). Her ne kadar, özellikle Amerika Birleşik Devletleri’nde, devlet müdahalelerinin etkinlikte azalmaya yol açacağı çok yaygın bir inanç olsa da, Japonya ve Singapur başta olmak üzere, uzun bir listesi çıkarılabilecek bir dizi sanayileşme de-

neyimi, sermaye akımlarının devlet tarafından planlanmasının, koordinasyonunun, bunlara yönelik devlet müdahalesinin ve reorganizasyonunun açık piyasa koordinasyonunun anarşisinden daha etkili işlediğini gösteriyor. Şirketler kendileri açık piyasaların anarşisinden kaçınmak için tedarikçileri ile optimal zamanlama düzenlemelerini başarıyla kullanıyorlarsa, toplum daha da geniş bir alanda benzer şeyleri neden yapamasın ki?

Devlet planlaması ile piyasanın arasındaki ideolojik kavgayı bir kenara bırakırsak, bütün bunların anlamı şudur: Gittikçe karmaşılaşan toplumsal işbölümlerinin olduğu bir dünyada sermaye akışının sürekliliği, bu akışın zaman ve mekân içinde sürekliliğini kolaylaştıracak yeterli kurumsal düzenlemelerin varlığına ihtiyaç duyar. Bu tür düzenlemelerin eksik olduğu veya hiç olmadığı durumda, sermaye ciddi engellerle karşılaşacaktır. Sermayenin diyelim hukuksuzluğun, yolsuzluğun veya mülkiyet haklarında belirsizliğin hüküm sürdüğü koşullarda başarılı biçimde iş yapmasının yolları bulunabilir, ama bu sermayenin içinde serpilip gelişeceği optimal bir ortam oluşturmaz. “Başarısız devletler” konusunda ne yapılması ve “iyi bir yatırım ortamı”nın (buna yolsuzluğun ve hukuksuzluğun ortadan kaldırılması da dahildir) nasıl yaratılması gerektiği meseleleri, bu yüzden IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası finansal kuruluşların önde gelen misyonları ve günümüzde ABD ve Avrupa’nın dünyanın birçok yerindeki emperyalist uygulamalarının çeşitli kollarının bir projesi haline gelmiştir. Örneğin, Dünya Ticaret Örgütü anlaşmaları imzacı devletler için (birçok devletin ABD ve Avrupa ile ticaret yapmaya devam etmek istiyorlarsa imzacı olmaktan başka alternatifleri de yoktur) “iyi davranış”ı, şirketlerin fazla devlet düzenlemesi ve müdahalesi olmadan iş yapma özgürlüğünü öne çıkartacak şekilde tanımlamaktadır.

Maalesef bu tür projeler istisnasız biçimde piyasanın sağladığının dışında kalan değer üretimi ve değerlendirme biçimlerine saldırmakta, başarılı oldukları takdirde (bir sürü durumda başarılı da olmamaktadırlar) sıradan meta üretimi dışında günlük hayatın hem maddi olarak, hem toplumsal olarak idame ettirilmesinde önemli bir rol oynayan kültürel anlamları ve toplumsal dayanışmaları eritmektedirler. Kısacası, piyasaya uymayan ve kapitalist temeli olmayan hayat tarzları ser-

maye birikiminin önünde bir engel olarak görülmektedir; dolayısıyla, kapitalist silindiri oluşturan yüzde 3'lük bileşik oranlı büyümeye yer açabilmek için bunların çözülmesi gerekir. Komünist yönetim altındaki Çin'de sermaye birikiminin önündeki mutlak sınırın 1978 reformlarından sonra nasıl bir dizi engel haline dönüştürüldüğünün, bunların her birinin adım adım nasıl aşıldığının veya etrafından dolatıldığının karmaşık tarihi, hiç kuşkusuz içinde yaşadığımız dönemin en anlamlı politik ve ekonomik yükülerinden biridir.

Ama öyle anlaşılmaktadır ki, tedarik zincirleri içerisinde de, "oranlısızlık krizleri" adı verilen olguyu ortaya çıkarabilecek bazı gerilim ve çelişkiler vardır. *Kapital*'in 2. cildinin sonunda Marx, yeniden üretim şemaları adını verdiği araçlar aracılığıyla ekonominin iki büyük sektörünü, yani (işçiyi beslemek, hayatta tutmak ve yeniden üretmek için kullanılan) "ücret malları" üreten sektör (bu daha sonra kapitalist sınıfın kişisel tüketimi için kullanılan "lüks malları" da dahil edecek şekilde genişletilir) ile (kapitalistin üretimde kullanması için) üretim araçları üreten sektörü ayırtmıştır. Bu temelde, kapitalistlerin rekabet aracılığıyla kâr oranını bütün sektörlerde eşitleme eğilimi verirken, sermayenin bir sektörden diğerine nasıl geçebileceğini sorar. Marx, sermayenin yeniden yatırılmasının sektörler arasında orantısızlıklar yaratacak biçimde bir akışa yol açacağı durumların kolaylıkla ortaya çıkabileceğini ve bu orantısızlıkların sarmal bir gelişme içinde krize dönüşebileceğini göstermiştir. Sorun, tekil kapitalistlerin kâr oranını maksimize etme arayışı içinde iki sektör arasında sermaye akışını sistematik olarak yanlış şekilde tahsis etme eğilimi göstermesinden doğuyordu. Marx'ın argümanlarını geliştiren daha sonraki araştırmalar, çok daha sofistike matematik modelleri kullanarak Marx'ın genel akıl yürütmesinde haklı olduğu sonucuna ulaşacaktır. Örneğin, yirminci yüzyılda yazan Japon iktisatçısı Miçiyo Morişima, iki sektörde teknolojik değişimin ve sermaye yoğunluğunun dinamiğine bağlı olarak, ortaya ya "patlamalı salınımlar"ın ya da ekonomide dengeli bir büyüme patikası çevresinde bir "monotonik ayrışma"nın çıkacağını göstermiştir. Bu içgörü, 1930'lu ve 40'lı yıllarda iktisatçılar Roy Harrod ve Evsey Domar'ın (dolaylı olarak Marx'ın yeniden üretim şemaları üzerindeki öncü çalışmasına dayanan) daha eski iktisadi

büyüme modellerinden çıkan sonuçları, yani iktisadi büyümenin daima “bıçak sırtı”nda geliştiği, bu darpatikadan kolayca düşebileceği ve baş aşağı büyük krizlere dalabileceği sonucunu teyid edecektir.

Harrod ve Domar, aynı zamanda, krizlerin aslında yalnız kaçınılmaz değil, aynı zamanda gerekli olduğunu, çünkü dengenin ancak böyle sağlanabileceğini, sermaye birikiminin iç çelişkilerinin hiç olmazsa geçici olarak ancak böyle çözüme ulaştırılabileceğini göstermiş oldular. Krizler sanki daima istikrarsız olan bir kapitalizmin irrasyonel rasyonalite sağlayıcıları idi. Şu anda içinde olduğumuz türden bir krizde, bu olguyu her zaman aklımızda tutmakta yarar vardır. Hep şu soruyu sormalıyız: burada rasyonel hale getirilmekte olan nedir, rasyonalizasyon önlemleri ne yönde gelişmektedir? Çünkü bunlar krizden çıkış tarzımızı tanımlamakla kalmayacak, aynı zamanda kapitalizmin gelecekteki karakterini belirleyecektir. Kriz dönemlerinde hep alternatifler vardır. Bunların hangisinin seçildiği kritik bir faktör olarak sınıf güçleri dengesine ve neyin olanaklı olduğuna dair zihinsel kavrayışlara bağlıdır. Ne Roosevelt’in New Deal’i kaçınılmazdı, ne de 1980’li yılların başlarının Reagan-Thatcher karşı devrimi. Ama olanaklar sonsuz da değildir. Analizin görevi şimdi neyin olanaklı olduğunu gün ışığına çıkarmak ve bunu dünya çapında sınıf ilişkileri temelinde olası olan ile ilişkisi içinde sağlam biçimde yerine yerleştirmektir.

* * *

Üretim araçlarını kapitaliste taşıyan uzun tedarik zincirinin temelinde potansiyel doğal sınırlar gibi daha da derin bir sorun yatar. Kapitalizm de herhangi bir üretim tarzı gibi doğanın lütfuna tâbidir. Toprağın ve doğal kaynaklar olarak anılan şeylerin tüketilmesi ve niteliğinin bozulması, aynen işçilerin kolektif güçlerinin imhası gibi, uzun vadede anlamsızdır, çünkü bunların her ikisi de servetin üretiminin temelinde yatar. Ama kendi kısa vadeli çıkarları uğruna çalışan ve rekabetin zorlayıcı yasalarının basıncı altında olan tekil kapitalistler, hem emekçiye hem toprağa karşı hep *après moi le déluge* tavrı takınmaya eğilimlidirler. Bu olmasa bile, daimi birikimin yolu doğal kaynaklar arzı üzerinde müthiş bir basınç yaratır. Öte yandan, atık

ürünlerin miktarının kaçınılmaz artışı da ekolojik sistemlerin bunları zehirli hale dönüşmeden emmesi konusundaki kapasitesini kaçınılmaz olarak zorlayacaktır. Burada da kapitalizm, etrafından dolaşılması artan ölçüde güçleşecek sınırlar ve engellerle karşı karşıya kalacaktır.

Sermayenin önündeki sınırlar fikri, kapitalizmin tarihi boyunca, doğadaki kıtlıklardan daha çok hiçbir alanda aynı derecede keskin ve ısrarlı biçimde ileri sürülmemiştir. Aydınlanma'nın ünlü iktisatçıları Thomas Malthus ve David Ricardo her ikisi de tarımda azalan getirinin en sonunda kâr oranının sıfıra düşmesine yol açacağını, bunun da, kârın tamamı toprağın ve doğal kaynaklar arzının rantı tarafından emileceğinden dolayı tanıdığımız haliyle kapitalizmin sonunun gelmiş olacağını iddia ediyordu. Malthus daha da ileri giderek (nüfus teorisinin ilk versiyonunda) nüfus artışı ile doğal sınırlar arasındaki çatışmanın, ne tür politikalar izlenirse izlensin, açlık, yoksulluk, salgın hastalık ve savaş üretmesinin kaçınılmaz olduğunu (ve zaten üretiyor olduğunu) ileri sürüyordu.

Marx kapitalizmin sonunu düşünmeye karşı değildi, ama Malthus ile Ricardo'nun fikirlerine sert biçimde karşı çıkıyordu. Ricardo'ya ilişkin olarak Marx, taşımacılık maliyetlerinin düşmesinin ve dikkate değer verimlilikte yeni toprakların özellikle Amerika'da tarıma açılmasının kârların düşüşünün (Marx bu eğilimin varlığını kabule hazırdı) ve krizlerin doğal kıtlıklarla herhangi bir ilişkisi olduğuna dair fikirleri yalanladığı itirazını yapıyordu. Marx alaycı bir tarzda, Ricardo'nun bir krizle karşılaştığında "organik kimyaya sığındığını" belirtiyordu. Malthus söz konusu olduğunda, Marx'ın temel itirazı, kapitalizmin yoksulluğu sınıf ilişkileri yüzünden ve gelecekte sömürmek üzere elde yoksullaşmış bir işgücü fazlası bulundurma konusundaki önüne geçilmez ihtiyacı dolayısıyla yarattığı idi. Ama düşük yaşam standartlarının (sermayenin baskılarından ziyade) doğadaki kıtlıklara atfedilmesi, dönemsel olarak yeniden canlandırılan bir yaklaşım olmuştur. 1970'li yılların krizi esnasında çevresel açıklamalar mebzuldü (Donella H. Meadows'un etkili kitabı *Limits to Growth* [Büyümenin Sınırları] 1972'de yayınlanıyordu. İlk "yeryüzü günü" ise 1970'te kutlanıyordu.) 2006'dan beri yaşadığımız ekonomik sarsıntı döneminin içinde, (en azından 2008 sonbaharına kadar) pik petrolden ve yükselen emtia fi-

yatlarından küresel ısınmaya kadar geniş bir dizi çevre sorununun, günümüzde varolan ekonomik güçlüklerin temel açıklaması ya da en azından önemli unsurları olarak sunulması hiç şaşırtıcı değildir.

Yakından bakılınca, doğada varolduğu varsayılan sınırlarla başa çıkabilmek, bazen bunları aşabilmek, bazen etrafından dolaşabilmek için birçok yöntem vardır. Güçlük şuradadır: “Doğa” kategorisi o kadar geniş ve karmaşıktır ki maddi olarak varolan her şeyi bunun kapsamına sokmak mümkündür (buna tabii aşağıda ele alacağımız, beşeri faaliyetler aracılığıyla üretilen ve “ikinci doğa” adı verilen şey de dahildir). Bu yüzden (piyasa manipölasyonlarından doğan kıtlıklardan farklı olarak) kriz oluşumunda doğadaki kıtlıkların oynadığı rolün kapsayıcı bir tarzda ele alınması son derecede güçtür. Örneğin doğal kaynaklar kavramı teknik, sosyal ve kültürel değerlendirmelerdir ve dolayısıyla görünürde varolan herhangi bir doğal kıtlık teknolojik, sosyal ve kültürel değişiklikler yoluyla ilke olarak bütünüyle bertaraf edilemese bile hafifletilebilir. Ama yakından bakılınca kültürel biçimlerin birçok durumda başka şeyler kadar sabitlenmiş ve sorunlu olduğu görülür.

Köpek balıkları Çinlilerin köpek balığı yüzgeci çorbasına kültürel düşkünlüğünü tatmin etmek amacıyla anlamsız biçimde avlanmaktadır; filler de, toz haline getirildiğinde afrodizyak güç kazandırdığına inanılan fildişi dolayısıyla aynı kadere tâbi tutulmaktadır (Viagra’nın gelişi belki de Afrika filini kurtarabilir!). Batılıların et ağırlıklı yemek alışkanlıklarının enerji kullanımı ve küresel ısınma üzerinde hem doğrudan (sığır muazzam metan gazı bulutları üretir) ve dolaylı olarak (sığır yemindeki enerji girdisi et yeme yoluyla insana aktarılan enerjiyle karşılaştırıldığında müthiş yüksektir) muazzam etkiler yaratır. “Anglo” kültürünün “insanın kendine ait bir evi olmalı” tarzındaki kültürel tercihi, kentlerin hem enerji bakımından savurgan, hem de toprağı israf eden örüntüler temelinde yayılmasına yol açmıştır. Bu örneklerin hiçbirinde, çevre üzerinde sapık etkiler bırakan bu kültürel tercihlerin gelişmesi ve sürdürülmesi konusunda bizatihi kapitalizmin kendisini suçlamak biçimsel anlamda doğru olmaz; ama şu da söylenmelidir ki, aynı ölçüde sapık olan kapitalizm, bu sayede kâr edilebilecek olan her yerde ve her zaman bu tür (uydukentleşme ve et yeme

gibi) kültürel tercihleri karşılamaya, bunlardan yararlanmaya, hatta bu tür tercihleri kışkırtma amacıyla elinden geleni yapmaya gayet müsaittir.

Üstelik, “doğa” yaşam biçimlerinin muazzam coğrafi çeşitliliğini ve iç içe geçmiş ekosistemlerin karmaşıklığını karşılayamayacak kadar basit bir terimdir. Şurada bir sulak alanın, burada bir yerel türün, başka bir yerde belirli bir habitatın yok olması, bırakın bileşik oranda sonsuz sermaye birikiminin sürekliliğini, insan nüfusunun büyümesinin ihtiyaçları göz önüne alındığında, hayatın genel gerçekleri açısından çok önemsiz ve kaçınılmaz görünebilir. Ama tam da bu tür küçük ölçekli değişikliklerin toplu etkisidir ki, küresel çapta ormanların tahribi, habitat ve çeşitlilik kaybı, çölleşme ve okyanusların kirlenmesi gibi makro-ekolojik sorunları üretir.

Doğa ile ilişkiyi içkin olarak diyalektik tarzda düşünmek, insan davranışlarında bir dizi mümkün dönüşüme olduğu gibi, doğanın insan tarafından üretilmesi de dahil olmak üzere bir doğal evrim sürecine işaret eder ki bu da söz konusu ilişkiyi daha dinamik ve daima açık uçlu bir ilişki haline getirir. Her ne kadar böyle bir formülasyon herhangi bir çevre krizini, bırakalım “nihai” olmayı, bütünsel veya uzatılmış olarak bile görme ihtimalini dışlar gibi görünse de, aynı zamanda kendi içinde, amaçlanmamış sonuçların birbirine eklenerek bugün tanıdığımız biçimiyle günlük hayatın sürekliliği üzerinde yaygın ölçekte sarsıcı etkiler yaratması olasılığını taşır. O kadar çok hayatı kurtaran, gıda kalitesini muhafaza ederek büyük ölçekli kentleşmeyi mümkün hale getiren soğutma makinelerinin, klorofluor karbonları dolayısıyla ozon deliğiyle sonuçlanabileceğini ya da DDT’nin gıda zincirine o kadar yayılıp Antarktika penguenlerinin ölümüne yol açabileceğini ya da asbestosun ve kurşunlu boyaların ilk kullanıldıkları dönemden onlarca yıl sonra insanlar üzerinde o kadar ciddi sağlık etkileri yaratacağını kim bilebilirdi ki? İnsan faaliyetlerinin çevre üzerinde amaçlanmamış yaygın etkilerde bulunabileceği, bırakalım daha yakın dönemlerde geniş bir yelpazeye yayılan türden kimya sihirbazlığının ekosistemlerin toksisitesi üzerindeki etkilerini, ta eski çağlardan beri ateşin kullanılabilmesinin veya koyunların ve keçilerin doğaya salınmasının çevre üzerinde yarattığı değişiklik türlerinin çok

yaygın olabildiği çok uzun zamandır (en az kadim Yunanlar zamanından beri) anlaşılmış durumdadır. Bu, şimdi doğa diye andığımız hiçbir şeyin insan etkisinden âri olmadığı noktaya kadar gider.

Ama sermaye birikiminin bileşik oranda büyümesi kaçınılmaz olarak çevrenin geçirdiği değişikliklerin hem daha derin hale gelmesine, hem de zaman içinde yarattığı sonuçlar açısından daha yaygın etkilere sahip olmasına yol açar. Manchester'ın pamuklu fabrikaları 1780 dolaylarında duman kismaya başladığında, Pennine tepelerindeki turbalıklar kısa süre sonra asit çökmesinden dolayı mahvolacaktı. Ama bu, 1950'li yıllardan sonra Ohio vadisinin enerji santrallerinin New England'ın ormanlarının ve nehirlerinin ekolojisini mahvetmesinden ve Britanya enerji santrallerinin İskandinavya üzerinde aynı etkiyi yaratmasından çok farklı bir ölçekteydi.

Doğal dünya dediğimiz şey pasif bir şey değildir; filozof Alfred North Whitehead'in belirttiği gibi, "daima yenilik arayışı içinde olan bir sistem"dir. Bir kere, yeryüzü kabuğunun altında yer alan tektonik hareketler depremlere, yanardağ püskürmelerine, tsunamilere ve başka olaylara yol açan istikrarsızlıklar yaratır. Atmosferde ve okyanuslarda istikrarsızlıklar ise, hem coğrafi hem toplumsal açılardan eşitsiz dağılsa da insanlar üzerinde her türlü etkiyi yaratabilen tayfunlar, kasırgalar, kar fırtınaları, kuraklıklar ve sıcak dalgaları doğurur. Üstelik, doğal olayların yol açtığı insani felaketlerden yararlanmak ve kâr etmek kapitalizmin hiç de hafife alınmaması gereken, çok sık yaptığı bir şeydir.

İnsan müdahalesi bubonik vebayı ve çiçek hastalığını ortadan kaldırmış olsa da, şimdi HIV/AIDS, SARS, Batı Nil virüsü, Ebola ve kuş gripi gibi yepyeni patojen ve hastalıklarla karşı karşıyadır. Mütasyona uğramış yeni bir grip virüsünün 1918 yılında milyonlarca insanı öldüren türden bir pandemi yaratması olasılığını da bir kenara yazalım. İklimler çok uzun zamandır, biraz anlaşılmaz biçimde insan etkisi ile insan dışı faktörlerin, en iyi bilimsel zihinler kafa kafaya verip insan faaliyetinin iklim üzerindeki etkisini anlamaya çalıştığında bile hangisinin hangisi olduğunu birbirinden ayırmanın zor olacağı biçimde iç içe geçtiği bir dizi gücün etkisine maruz kalmıştır. Etkiler tartışılmaz biçimde ortada olsa da, sonuçların bütün boyutlarıyla belirlenmesi neredeyse olanaksızdır. İnsanlar dünyanın yüzünü değiştirmeye giriş-

meden önce geçmişte ortaya çıkmış olan değişiklikler bazen (hiç olmazsa yüzlerce yıl cinsinden ölçülen jeolojik zaman çerçevesinde) çok hızlı ve oldukça yaygın etkilere (örneğin bazı türlerin dalga dalga tükenmesine) yol açan tarzda oldukça zor öngörülebilir olmuştur. Başka şartlar aynı kalmak koşuluyla, tartışılmaz biçimde insan faaliyetinin ürünü olan etkiler bileşik oranda büyüme kuralına tâbidir. Bu da hiç kuşkusuz ciddi kaygıya yol açmalı, en azından ciddi araştırmayı ve ihtiyati tedbir olarak (kloroflorokarbonların kullanımını kısıtlayan 1989 Montreal Protokolü'nde gerçekleştirilmiş türden) uluslararası düzenlemeyi gündeme getirmelidir. Ama o durumda bile, iklimin geleceğini düşük bir kesinlik düzeyinde dahi öngörebileceğini düşünen, kendi kendini aldatmaktadır.

Ancak, kapitalizmin tarihsel coğrafyası doğa ile ilişkide bir yandan inanılmaz bir akıcılık ve esneklik göstermekte, bir yandan da geniş ölçekli beklenmedik (insan refahı açısından hem iyi hem kötü) sonuçlar sergilemektedir. Dolayısıyla, doğa ile olan metabolik ilişkimizde ilke olarak aşılamaz veya etrafından dolaşılabilir mutlak sınırlar olduğunu ileri sürmek yanlış olur. Ama bu, engellerin bazen ciddi olmadığı ve bunları aşmanın genel bir çevre krizi yaşanmaksızın mümkün olduğu anlamına gelmez (genel derken, mesela köpek balığı nüfusunun ortadan kalkması kısmi olduğundan buna karşıt görünür ve "yalnızca" çok üzücü olarak düşünülebilirdi, ama bu tür bir gelişme henüz bilinmemekle birlikte bütün okyanus ekosisteminde muhtemelen çok geniş kapsamlı bir etki yaratacaktır).

Özellikle günümüzde kapitalist politikanın oldukça önemli bir boyutu, doğanın bedelsiz armağanlarının sermaye için hem kolaylıkla kullanılabilir olmasını, hem de gelecekte kullanılabilmesi için devamlı olmasını sağlamaya yöneliktir. Kapitalist politika içerisinde bu tür meseleler üzerinde doğan gerilimler bazen uç noktalara ulaşabilmektedir. Bir taraftan, örneğin ucuz petrol akışını koruma arzusu, tam da 1945 sonrasında sermaye fazlasının uydukentlerin kurulması yoluyla emilmesi ucuz petrole erişebilmeye bağlı olduğundan dolayı, ABD'nin son 50-60 yıldır süren jeopolitik konumu bakımından belirleyici olmuştur. Dünya çapında petrol kaynaklarının işletilmeye açık olmasını güvence altına almak ABD'yi Ortadoğu'da ve başka yörelerde çatışma içine

çekmiştir. Doğa ile o hayati ilişkinin tek bir örneği olarak enerji politikası devlet aygıtı içerisinde ve devletler arası ilişkilerde çoğunlukla hâkim bir konu olarak öne çıkmıştır.

Ama öte taraftan, ucuz petrol politikası bu doğal kaynağı aşırı ölçüde tüketme sorunlarının yanı sıra, küresel ısınmaya ve insan nüfusu için riskler yaratan bir dizi başka türden hava kalitesi sorununa (toprak seviyesi ozonu, kirli hava kütlesi, atmosferde parçacıklı madde yoğunluğu ve benzeri) yol açmıştır. Yüksek düzeyde enerji tüketen kentsel yayılma, toprak kullanımında kronik bozulma yaratmış, bu da sellere, su yollarının yerleştirilmesine ve kentsel alanda “ısı adacıkları”nın ortaya çıkmasına uygun bir ortam oluşturmuştur. Bu çevresel etkiler, 1930’lu yıllardan bu yana sermaye fazlasının emilmesinde çok merkezi bir rol oynayan otomotiv sektörünün desteklenmesi için gerekli doğal kaynakların tüketilmesine eşlik ediyor.

Capitalism, Nature, Socialism (Kapitalizm, Doğa, Sosyalizm) dergisinin kurucusu, Kaliforniyalı iktisatçı James O’Connor’ın öncülük ettiği bazı Marksistler, doğadaki engellere “kapitalizmin ikinci çelişkisi” adını veriyorlar (birinci çelişki elbette sermaye-emek ilişkisidir). Günümüzde bu “ikinci çelişki”nin en az işçi sınıfı meselesi kadar, hatta daha çok ilgi çektiği hiç kuşkusuz doğrudur. Bir hammadde için sürdürülebilir bir kaynak olarak, sadece genişleyen kapitalist gelişme için toprak sağlayıcı olarak, gittikçe artan zehirli atıklar akımı için bir pislik çukuru olarak, doğa ile ilişkinin krize gireceği fikri üzerinde odaklanmış, geniş çaplı bir kaygı, siyasi huzursuzluk ve girişimler alanı mevcut. Ama çevresel değişikliklerin kaynağında yatan kapitalist dinamik ve bu dinamiği çevre bakımından sapık birtakım yönlerle iten toplumsal (özellikle sınıfsal) ilişkiler üzerinde yoğunlaşmayı unutturacak tarzda sözde “saf” anlamda doğal sınırlara aşırı vurgu yapılması gibi bir tehlike daima mevcut. Söylemeye bile gerek yok ki, kapitalist sınıf hiç olmazsa bu noktada, kendi rolünü kaydıran ve gizleyen, böylelikle kendisini sorunun yaratıcısı olarak sorumlu kılmaktan uzaklaşan bir çevre söyleminden büyük memnuniyet duyacaktır. 2008 yazında petrol fiyatları fırladığında suçlu petrol şirketleri ve spekülâtörler olduğu için doğal kıtlıktan söz etmek yararlı bir şeydi.

O'Connor'ın çalışmalarında 1970'li yıllardan itibaren işçi sınıfının ve sosyalist hareketlerin uğradığı yenilgilerden sonra kapitalizmin bu ikinci çelişkisi birincisinin yerini almaya başladı. Onun açısından çevre hareketi kapitalizm karşıtı ajitasyonun sivri ucunu oluşturur (ya da oluşturmalıdır). 1980'li ve 1990'lı yıllarda zaman zaman çevre hareketi gerçekten de hayatiyet taşıyan tek kapitalizm karşıtı hareket gibi görünüyordu. Bu tür bir politik çizginin ne ölçüde izlenmesi gerektiği konusunda kararı size bırakıyorum. Ama kesin olan bir şey var: Doğaya ilişkin engel hiç hafife alınmamalı. Ayrıca gerilimler, başka her şey ile birlikte gittikçe daha küresel hale geliyor.

Doğa ile ilişkimizde, şayet bu engel hiç olmazsa bir süre boyunca sonsuz sermaye birikiminin çerçevesi içinde başarıyla bertaraf edilecekse çok kapsamlı (teknik olmanın yanı sıra kültürel ve sosyal) uyarlanmaları gerektirecek bir yaklaşan kriz söz konusu olabilir. Kapitalizmin geçmişte doğal engelleri atlatmayı bilmiş olması doğa sorununun hiçbir zaman nihai bir sınır oluşturamayacağı anlamına gelmez; üstelik çevre teknolojileri uzun zamandır büyük ölçekli iş alanları haline gelmiş ve (Obama yönetiminin önerdiği gibi) daha da büyük ölçekli hale gelecek olduğuna göre bunu kârlı biçimlerde yapmış olmasına rağmen. Ama günümüzün, 2006'da başlamış olan krizi söz konusu olduğunda, doğal sınırlar sorunu, hiç olmazsa yüzeysel bir bakış açısıyla, öncelikli bir konuma yerleştirilemez. Bunun tek istisnası belki "pik petrol" ve bunun enerji fiyatlarına etkisidir. Öyleyse, pik petrol üzerinde biraz duralım.

Arka plan bilgisi olarak şunu kaydetmekte yarar var: On sekizinci yüzyılda, kapitalist gelişmenin önündeki potansiyel doğal sınırlardan en büyüğü gibi görünmeye başlayan şey, fosil yakıtlara dönüş ve buhar makinesinin icadı sayesinde kazasız belasız atlatılmıştı. Ondan önce toprak hem gıda hem de (biyokütleden) enerji üretimi için kullanılmak zorundaydı. Gittikçe açık biçimde görülüyordu ki bileşik oranda bir büyüme bağlamında, dönemin taşımacılık kapasitesi de veri iken, toprak iki amaç için birden kullanılamazdı. 1780 dolaylarından itibaren enerji artık yer altından (Karbonifer dönemde oluşmuş olan kömür rezervlerinden) elde edilebiliyor, toprak yalnızca gıda üretimi için kullanılabiliyordu. Yaklaşık bir yüzyıl sonra Kretase döneminin devasa

enerji rezervleri de petrol ve doğal gaz biçimlerinde kullanılabilir hale geliyordu. Bu gözlemi, bugün varolduğu varsayılan petrol kıtlığının etanol üretimine başvurma yoluyla aşılması çabasının aşikâr budalalığına işaret etmek amacıyla yapıyorum. Etanol üretimi (çoğu zaman kendi ürettiği enerjiden daha büyük miktarda enerji kullanarak) yaptığı enerji üretiminin kaynağı olarak yeniden toprağa dönüyor, gıda tahılları fiyatları üzerinde anında ve ciddi etkiler yaratıyor. Bizi on sekizinci yüzyıl Britanya'sının enerji mi, gıda mı tuzağına dosdoğru geri götüren bu politikanın sapıklığı insanda hayretler doğuruyor. Bu nasıl oldu da böyle oldu?

Pik petrol fikri 1956'ya kadar geri gider. O dönemde Shell'de çalışmakta olan bir jeolog olan M. King Hubbert yeni petrol keşif oranları ile kullanım oranlarını birbirine bağlayan bir formül aracılığıyla ABD'de petrol üretiminin 1970'li yıllarda pik yapacağı, ondan sonra da yavaş yavaş azalacağı tahminini yapmıştı. Shell'deki işini kaybetti, ama tahmini doğru çıktı. 1970'li yıllardan bu yana yurtiçi kaynaklar azalmaya devam ettikçe ABD günden güne yabancı petrole daha fazla bağımlı hale gelmiştir. Günümüzde ABD yılda 300 milyar dolara yakın değerinde petrol ithalatı yapmaktadır. Bunun neredeyse üçte birini oluşturduğu dış ticaret açığını kapatmak için ise her gün 2 milyar doların çok üzerinde borçlanmak zorundadır. Son dönemde etanole dönüş, ABD'nin bu dış bağımlılığın getirdiği ekonomik ve politik riskleri azaltma çabasıyla birlikte son derecede anti-demokratik olan (küçük kırsal eyaletler oyların yüzde 60'ını kontrol etmektedir) ABD Senatosu'na hâkim olan ve uzun süredir Washington'daki en güçlü lobilerden biri olan (ABD'de tarım sübvansiyonlarının yüksek düzeyi Dünya Ticaret Örgütü'nde öteki ülkelerle arasındaki en tartışmalı konulardan biri olmuştur) tarım sanayiine verilmiş leziz bir sübvansiyondur. Bunun sonucunda ortaya çıkan ve bütünüyle öngörülebilir olan tahıl fiyatları artışı da, New Yorklular günlük ekmeklerinin fiyatının 50 sent artışıyla karşı karşıya kalırken tarım sanayii için gayet iyi bir haberdir. Dünyada açlığın bunun sonucunda kötüleşmesinin pek şaka kaldırır yanı yok. Hubbert tezinin bir eleştiricisinin belirttiği gibi, "Bir cipin 100 litrelik deposunu saf etanol ile doldurmak 200 kilo mısır gerektirir. Yani bir insanı bir yıl boyunca doyurmak için yeterli

kalori. Bugünün (2008) eğilimleri veri iken, kronik olarak aç insanların sayısı 2025'e kadar iki katına çıkabilir.”

Bütün bunları desteklemek için Hubbert'ın ABD'ye uyguladığı “pik petrol” formülünün küresel petrol arzını yararlı biçimde tahmin etmek üzere kullanılabileceğine dair bir sürü bulgu (ve bol bol retorik) kullanıldı. Verilere göre küresel petrol keşif oranları 1980'li yılların ortalarında pik değerine ulaştığına göre, petrol üretiminin kendisinin en geç 2010 dolayında pik noktasına ulaşacağı yaygın biçimde tahmin ediliyordu. ABD dışında bazı başka petrol üreticisi ülkeler de Hubbert'ın pik petrol formülüne kabaca uyuyordu: Bunların arasında Kuveyt, Venezüella, Britanya, Norveç ve Meksika da vardı. Başka yerlerde, özel olarak da Suudi Arabistan'da (burada pik üretime şimdiden ulaşılmış olduğuna dair söylentiler var), genel olarak Orta-doğu'da, Rusya'da (bu ülkede Cumhurbaşkanı Putin son dönemde, hemen hemen kesinlikle olgusal temelde değil politik nedenlerle pik petrolün geçilmiş olduğunu açıkladı) ve Afrika'da durumun izlenmesi daha güç olsa da, petrol fiyatlarının 2002'de varil başına 20 dolardan 2008 yazına gelindiğinde varil başına 150 dolara fırlaması (ve ABD tüketicileri için benzin fiyatlarının iki katına çıkması) pik petrole çoktan ulaşıldığını ve artık durumun değişmeyeceğini halka göstermek için ihtiyaç duyulan bulguyu sağlıyordu. Bakış açınıza bağlı olarak ne kadar iyi ya da ne kötü ki, petrol fiyatları 2008'in sonunda birdenbire 50 dolara geriledi. Bu da halkın gözünde teorinin üzerine büyük bir soru işareti yerleşmesiyle sonuçlandı; ayrıca ABD'de 2008 sonunda petrol fiyatının yol açacağı bir enflasyon yükselişine ilişkin korkuların merkez bankasınca terk edilmesine ve buna bağlı olarak faizlerin sıfıra yakın bir düzeye düşürülmesine yolu açtı. Varil başına 50 dolar fiyatında petrol genellikle etanolün kârlılığı için sınır değer olarak gösterildiğine göre, ABD'de 2006'dan beri etanol fabrikalarını neredeyse iki katına yükseltecek biçimde yapılan muazzam yatırımlar şimdi risk altında olabilir.

Sözde doğanın belirlediği ve pik petrol formülüyle bu kadar berrak biçimde ifadesini bulan kıtlığın piyasada böylesine çalkantılı sonuçlar verebilmesinin nasıl ve neden mümkün olduğu meselesi biraz açıklanmaya muhtaç. Bu konuya girmek için Marx'ın tipik biçimde “daha

sonraya" bıraktığı bir başka bölüşüm kategorisini, toprak ve doğal kaynaklarda rant meselesini işin içine sokmamız gerekir. İki tür önem taşıyan rant vardır (Marx'ın önerdiği, "mutlak rant" olarak anılan bir üçüncü kategoriye burada bir kenara bırakıyorum, çünkü açıkçası bence işe yaramıyor.) İşe yarayan birinci kategoriye "farklılaşma rantı" denir. Bu, öncelikle, toprakta veya madenlerde, piyasa talebini karşılamak için üretime sokulması gereken en düşük verimliliğe sahip toprak, maden veya petrol kuyusuna göre verimlilik veya getiri farkından doğar. "Farklılaşma rantı"nın coğrafi konum ile ilgili bir bileşeni de olabilir ve çoğu zaman vardır (tipik durumda, kentin merkezine yakın arazi, kentin kenarındaki bir araziden daha değerlidir; karada petrol kuyularının işletilmesi derin sulara veya Arktik bölgelerde bulunan petrol kuyularının işletilmesinden daha kolaydır). Petrol söz konusu olduğunda, kapitalistlerin üretime girmesi için en az verimli ve en zor ulaşılabilir kuyulardaki işletme maliyetlerinin karşılanabilmesi ve standart bir kârın ortalama oranda buna eklenmesi gerekir. Petrolün temel fiyatını belirleyen budur. Bütün öteki üreticiler, üretim ve ulaşılabilirlik maliyetleri en marjinal kuyuya göre daha düşük, verimleri ise daha yüksek olduğundan, aşırı kâr elde ederler. Bu aşırı kâr kime gider? Toprak ve petrol kuyusu üzerinde mülkiyet hakları uygulanabildiğine göre, bu mülkiyet haklarının sahibi (birey ya da devlet) toprağı ya da kaynağı başkalarının kullanabilmesi için serbest bırakma karşılığında bir imtiyaz bedeli talep edebilir. Bu bedel kaynağın kullanımı için doğrudan yapılmış bir para ödemesi (rant ya da kira) olabilir; kaynağı işleten şirketin elde ettiği kârın bir bölümü olabilir; ya da işlettiği kaynağın mülkiyetine hakkı kendisinde olan bir kuruluş (örneğin devletin petrol şirketi) tarafından doğrudan doğruya dünya pazarında satılan petrolden elde edilen aşırı getiri olabilir. Ancak, bütün bu durumlarda mülkiyet sahibinin kaynağı başkalarına devretmeden önce tipik biçimde talep ettiği ve çekip aldığı bir rezerv fiyatı vardır. Yeterince becerikli ise farklılaşma rantının tamamını ya da büyük bölümünü talep edebilir ve yine de üretimin yapılmasını sağlayabilir.

Bu rezerv fiyatının bizatihi varlığı, kapitalizmin özelliğı olan kurumsal düzenleme çerçevesinde her tür mülkiyet hakkı talebine içkin olan tekel rantının kanıtıdır. Bir mülkiyet hakkına sahip olan herhangi

biri o mülkiyete erişimi engelleyebilir, bir rezerv fiyatı ödenmeden önce onu serbest bırakmayabilir. Rekabete dayalı durumlarda, bu rezerv fiyatı tipik olarak oldukça düşüktür, çünkü şayet mebzul miktarda toprak mevcutsa üreticiler nereye gidecekleri konusunda bir seçim olanağına sahiptirler. Siz (satış, lease veya kiralama anlaşması ile) toprağınızı üreticiler lehine serbest bırakmazsanız, başkaları bırakacaktır. Bazı durumlarda bu rezerv fiyatı sıfıra doğru düşer; ama o durumda mülkiyet sahiplerinin toprağı serbest bırakmasının pek de anlamı yoktur.

Ama bu noktada kaynağın üretkenliğinin ya da verimliliğinin sadece doğaya değil, aynı zamanda orijinal kaynağın üretkenliğini yeni düzeylere yükselten teknoloji ve iyileştirme yatırımlarına da bağlı olduğunu kabul etmek zorundayız. Toprak verimliliği doğanın bir sonucu olduğu kadar insan ürünüdür de. Toprağın mülkiyet hakkının sahibinin, kullanıcının onun üretkenliğini arttırmasında çıkarı vardır. On dokuzuncu yüzyıl Britanya'sında "yüksek çiftçiliğin" başarılı dönemlerinde, 1873'te başlayan uzun tarımsal depresyondan önce, mülk sahipleri uzun kiralara tercih ediyorlardı, çünkü bu kiracıları (drenaj, aşılama, ürün rotasyonu teknikleri gibi) toprağı bozmak yerine verimliliğini arttıran uzun vadeli iyileştirmeler yapmaya teşvik ediyordu. Bu durumda farklılaşma rantı kira dönemi boyunca uzun vadeli iyileştirmeye yapılmış sermaye yatırımının getirisi olarak kullanıcıya gidiyordu. Peki, on altıncı yüzyılda kurutma ya da doldurma yoluyla denizden elde edilen aşırı derecede verimli toprağı nasıl açıklayacağız? Her ne kadar farklılaşma rantı tek bir kategori ise de, neyin doğa tarafından verildiğini, neyin insan ürünü olduğunu ayırmanın son tahlilde ne kadar zor olduğu meselesini çok güzel özetlemektedir bu; ama aynı zamanda her kaynak sahibinin karşı karşıya kalacağı stratejik meseleye de ışık tutmaktadır. Varolan bir kaynağı (üretkenliği ister doğadan kaynaklansın, ister insan faaliyetinden) tükenene kadar acımsız bir etkinlikle çalıştırmak mı, yoksa ona iyi bakarak, iyileştirmeler uygulayarak gelecekte ve uzun vadede sürdürülebilir tarzda kullanmak mı?

Ancak, petrol kuyuları söz konusu olduğunda yenilenebilir olmayan bir kaynaktan söz ediyoruz demektir. Bunun üzerindeki rezerv fiyatı görece kıtlık koşulları tarafından belirlenir. Petrol kuyuları üzerindeki farklılaşma rantı (ister üstün üretim teknolojilerinden kay-

naklansın, ister diyelim yer altında yüksek basınç ve büyük miktarlar olması gibi doğal koşullardan) bu noktada tekel rantı ile iç içe geçer. Bu, OPEC'in petrolü dünya pazarına, fiyatları belirli bir düzeyde tutmayı veya istikrara kavuşturmayı sağlayan bir tempoda çıkarma konusundaki kontrolünden açıkça görülür. Tabii, bütün devletler karteğe üye olmadığı için OPEC'in yapabilecekleri sınırlanmaktadır. Ama alışılmış bütün itirazlara rağmen, OPEC'in kararları sayesinde piyasa fiyatlarında sağlanabilen makul istikrar hem üreticilere hem de kullanıcılara yarar sağlamaktadır. Öyleyse, petrol fiyatlarında bütün bu iniş çıkışlar nereden kaynaklanıyor?

Bu bizi meselenin özüne getiriyor. Çünkü petrol piyasası, doğal denilen kısıtlıklardan olduğu kadar toplumsal, ekonomik ve politik koşulların yarattığı kısıtlıklardan da etkilenir. Petrol rantları ve petrolün vadeli fiyatları spekülâtif yatırımın hedefleri arasındadır; yaklaşan bir kıtlığa olan inanç (bu, ister siyasi istikrarsızlıklar veya savaşlardan, ister pik petrolden olsun) fiyatları, özellikle, 1990'lı yılların ortalarında hem Çin'in, hem Hindistan'ın petrol piyasasına hızlı ekonomik büyümelerine uygun bir tarzda girmesinde olduğu gibi, talepte bir "pik" olduğunda geçici bile olsa arzın talebe uyum sağlayamadığı ve geride kaldığı koşullarda çarpıcı bir şekilde yükseltir. Petrol rantları ve petrolün vadeli fiyatları bu yüzden hayali sermayenin bir biçimi olarak kapitalizasyona maruz kalır; aynı zamanda alacaklar öyle bir dolaşır ki bu piyasalarda işlem yapan bütün oyuncular yatırımlarını hedge eder, her tür türev ürünler yaratır ve sonra piyasaları kendi iddialarına uyan biçimde manipüle etmeye çalışırlar. Tabii, petrol fiyatları yükselirken her türden marjinal saha da işletilmeye (ya da bazı durumlarda yeniden açılmaya) başlar, çünkü marjın tanımı şaşırtıcı bir değişkenlikle iner çıkar. Kanada'nın Athabaska katran kumlarının işletilmesi pahalıdır, ama petrol varil başına 150 dolara çıktığında gayet kârlı hale gelmektedir. Ama sorun şudur ki, yeni sahaları üretime sokmak epeyce zaman alır; yani talepte bir artışa yanıt süresi, OPEC'in kontrolü altında olan türden, işin içine çok daha kolay sokulabilecek mevcut kapasite yoksa, yavaştır. Ama burada da rafineri işlemi dahil operasyonun tamamı sermaye yoğunudur ve hem sermaye piyasalarının koşullarına ve kâr oranlarına, hem de kendisi hedge

yapma ve spekülasyona girişme bakımından büyük piyasalardan biri olan ve dolayısıyla sermaye fazlasının varlığı ya da yokluğundan ağır biçimde etkilenen vadeli petrol piyasasına çok hassastır. Dünya likidite fazlasıyla boğulurken bunun bir kısmı neden vadeli petrol piyasasında spekülasyona yatırılmasın ki? Özellikle biri bize pik petrolün pek yakında gerçekleşeceğini söylüyorsa!

Bütün bunlardan açık biçimde ortaya çıkan şudur: doğa ile ilişki, doğal olarak yaşanan evrimsel değişimlerin kaprisleri ve olumsuzlukları kadar sosyal, politik ve ekonomik koşulların hem doğanın anlamını hem de doğayla ilişkiyi tanımlayan kapris ve olumsuzluklarının da hareket ettiği iki yönlü bir sokaktır. Doğal denilen kıtlıklar meselesi çevresinde birikime engeller daima çözülür ve yeniden oluşur; bazen de, Marx'ın kullanabileceği bir ifadeyle, bu engeller mutlak çelişkilere ve krizlere dönüşebilir.

* * *

Doğa çağlar boyunca insan eylemi aracılığıyla değişikliklere uğratılmıştır. Temizlenmiş tarlaları, kurutulmuş bataklıkları ve sulak alanları, yatağı değiştirilmiş nehirleri, dibi taranmış nehir ağzlarını, kesilmiş ve yeniden ağaçlandırılmış ormanları, inşa edilmiş karayollarını, kanalları, sulama sistemlerini, demiryollarını, limanları, uçak pistlerini ve terminalleri, kurulmuş barajları, elektrik santrallerini, elektrik şebeke sistemlerini, su ve kanalizasyon sistemlerini, kabloları ve iletişim ağlarını, devasa kentleri, göz alabildiğine uzayan uydu-kentleri, fabrikaları, okulları, evleri, hastaneleri, alışveriş merkezlerini ve sayısız turizm merkezini kapsaması gereken bir kategoridir çevre. Üstelik, bu ortamlar bütünüyle yeni türlerin (köpek, kedi, sığır ırkları, tüysüz tavuk) yaşam çevreleri haline gelirler. Bunlar ya selektif üretim uygulamalarıyla yaratılmıştır (şimdi bunlara mısır ya da domates gibi ürünlerde doğrudan doğruya genetik mühendislik uygulamalarıyla değişiklik yaratma da eklenmiştir) ya da mütasyona uğramış veya yeni çevresel kovuklar bulmuştur (kuş gribi gibi mütasyona uğrayan ve ilk olarak tüysüz tavuk üretim fabrikası gibi yeni oluşturulmuş ortamlarda tutunan hastalık türlerini düşünelim). Gezegenimizin üzerinde insan eliyle değişim yaşamamış, saf ve tertemiz doğa olarak düşünülebile-

cek pek az şey kalmıştır. Öte yandan, kendimizinki de dâhil, türlerin kendi yeniden üretimlerini teşvik edecek tarzda çevrelerini değiştirmelerinde doğal olmayan hiçbir şey yoktur. Karıncalar da yapar bunu, arılar da yapar, en çarpıcı biçimde kunduzlar yapar. Bir karınca yuvasında ne kadar doğaya aykırılık varsa, New York'ta da o kadar doğaya aykırılık vardır.

Ama bütün bunları inşa etmek için insanın enerjisine ve maharetine ihtiyaç duyulmuştur. Devasa bir kolektif üretim ve tüketim araçları alanı oluşturan insan ürünü çevre, hem inşa edilirken hem de bakımı esnasında muazzam miktarlarda sermaye emer. Kentleşme sermaye fazlasını emmenin yollarından biridir.

Ama bu türden projeler çok büyük miktarda finansal gücü bir araya getirmeksizin harekete geçirilemez. Ve de bu tür projelere yatırılan sermaye, getiri elde etmek için uzun süreler boyunca beklemeye hazır olmalıdır. Bu ya devletin işin içine girmesi anlamına gelir, ya da sermayeyi bir araya getirecek, arzu edilen uzun vadeli etkilere yönelik biçimde kullanacak ve getirisini sabırla bekleyecek kadar sağlam bir finansal sisteme ihtiyaç gösterir. Bu genellikle devlet-finans bağında köklü yenilikler anlamına gelmiştir. 1970'li yıllardan bu yana, hepsi devlet tarafından üstü örtülü olarak (ve şimdi gördüğümüz gibi fiilen) desteklenen, mortgage alacaklarının menkul kıymetleştirilmesi veya yatırım risklerinin türev piyasalarının yaratılması yoluyla yayılması türünden finansal yenilikler, dünya çapında kentleşmenin ve insan ürünü çevrenin bütün veçhelerine muazzam bir likidite fazlasının akışını olanaklı kılmıştır.

Her bir örnekte, devlet-finans bağında bir yenilik fazlaların kentleşmeye ve altyapı projelerine (örneğin barajlara ve karayollarına) kanalize edilmesi için gerekli bir koşul olarak ortaya çıkmıştır. Ama son otuz yıldır bu tür projelere aşırı yatırım tekrar tekrar kriz oluşumu açısından katalizör bir tetikleyici rolü oynamıştır. Daha önce de işaret edilmiş olduğu gibi, 1970'ten bu yana finansal krizlerden birkaçı gayrimenkul piyasalarına aşırı bir yöneliş tarafından tetiklenmiştir.

Kapitalist üretim tarzının tam merkezinde yer alan bileşik oranlı büyüme, önce gerekli fiziksel altyapı oluşturulmaksızın gerçekleştirilemez. Aynen bir fabrikanın yeterli (hatta bazen mebzul miktarda)

su kaynağı, enerji girdisi ve üretimin, (işgücü dahil) girdilerin tedari-kinde ve ürünlerin pazarlamasında fazla darboğaz yaşanmadan süre-bilmesini olanaklı kılacak bir taşımacılık ve iletişim altyapısı olmadan işleyemeyeceği gibi (ayrıca işçiler de makul ölçüde yakın bir yerde yaşamak, alışveriş etmek, çocuklarını eğitmek ve boş zaman ihtiyaç-larını karşılamak olanağına sahip olmalıdır), bir ülkede ihracat temelli ekonomik genişleme de önceden yeterli ulaştırma ve liman tesislerine gerek duyar.

İnsan ürünü çevrenin oluşturduğu bu muazzam altyapı kapitalist üretim, dolaşım ve birikimin gerçekleşebilmesi için gerekli bir maddi önkoşuldur. Ayrıca, bu altyapı, iyi çalışabilecek bir durumda olması için daimi ve yeterli bir bakıma ihtiyaç gösterir. Dolayısıyla, ekonomik hasılanın artan bir kısmı bu gerekli altyapıları yeterli bir durumda mu-hafaza etmeye ayrılmak zorundadır. Bakım açısından aksaklıklar (ör-neğin bir elektrik şebekesinin bozulması, suyun kesilmesi, ulaştırma ve iletişim sistemlerinde kesintiler) en ileri kapitalist ülkelerde bile olağandışı şeyler olmaktan çok uzaktır (ABD son yıllarda bu tür alt-yapı felaketlerinden, çöken köprüler ya da kötü işleyen elektrik şebe-keleri biçiminde bol bol payını almıştır). Üstelik, sermaye birikiminin daha da ileri taşınması yeni altyapıların inşa edilmesine bağlıdır. Kı-sacası, kapitalizmin bekası, bileşik oranlı büyümeye uygun maddi alt-yapı yatırımlarının organizasyonu ve finansmanına bağlıdır. Sermaye belirli bir anda kendi ihtiyaçlarına uygun bir ortam yaratmak (deyim yerindyese, kendi suretine uygun bir ikinci doğa oluşturmak), ama bi-leşik oranlı birikimi daha da ileri taşımak için o ortamı köklü biçimde altüst etmek zorundadır.

Peki, sermayenin bu altyapılara yatırım yapması için ne tür özen-diriciler mevcuttur? Tabii, aşikâr cevap yeterli bir parasal getiri oranı-dır. Bu da altyapılardan yararlananların bunları kullanma karşılığında bir ödeme yapmasının sağlanması demektir. Bunu kullanıcılarına ki-ralama, leasing veya satış yoluyla devredilebilecek konutlar, mağaza-lar, fabrikalar için hayal etmek kolaydır. Bunu aynı zamanda kolektif hizmet sunan ve ücret karşılığı hizmet temelinde finanse edilebilecek bazı kalemler (karayolları, okullar, üniversiteler, hastaneler) için de dü-şünmek olanaklıdır (ama arzu edilir değildir). Ama insan ürünü çevre-

nin hâlâ ortak olarak elde bulundurulmuş ve doğrudan ödeme yapılmasının sağlanması çok güç olan birçok yönü vardır. İşte devlet burada tablonun içine yeniden girmek ve merkezi bir rol oynamak zorundadır. Bunu yapabilmek için vergi alabilmelidir. İkinci İmparatorluk Paris’inde Saint-Simoncu finansçıların başlattığı, daha sonra Keynes tarafından genelleştirilen üretken devlet harcamaları teorisi, özel sermayenin yeni altyapı hizmetleri sağlamanın yarattığı imkânlarla olumlu yanıt vermesinin vergi tabanını genişleteceğini ima eder. Bunun sonucu, devlet sermayesinin dolaşımının, içerisinde devlet yatırımlarının sadece kendi maliyetlerini ödemekle kalmadığı, ayrıca daha fazla altyapıya yatırılacak ilave gelirler elde ettiği bir biçimdir.

Bu tür mülhazalar, üretim kavramını alışılmış sınırlarından özgürleştirmemizi gerektiriyor. Genel olarak üretimden anlaşılan, işçilerin fabrikada, mesela otomobil üreten bir montaj hattında ter dökmesidir. Ama karayollarını, su sistemini, kanalizasyonu, evleri üreten ve bakımını yapan işçiler ile peyzaj çalışmasını veya iç dekorasyonunu yapan insanlar da önemlidir. Çok sayıda firma ve emekçi (hemen hemen her zaman borçla finanse edilen) kentleşmenin üretimiyle ya da belki daha uygun biçimde daha genel olarak ifade edersek, yeni mekânlar, yerler ve çevreler üretimi ile iştigal eder. Bu alanda ortaya çıkan politik mücadeleler normal olarak oldukça ayırdedici birtakım özellikler sergiler. İnşaat işçileri müteahhitlerle ücret düzeyleri, çalışma koşulları, iş güvenliği konularında sert mücadelelere girişebilirler, ama ne türden olursa olsun, hem özel hem de devlet öncülüğünde imar projelerine verdikleri destek de ünlüdür. Bu tür projelerin çevre kaygılarıyla ya da politik ve sosyal nedenlerle muhalefet yaratması ve her zaman zor durumda birtakım nüfus kesimlerinin toprağa ilişkin haklarından yoksun bırakılmalarıyla sonuçlanması söz konusu olduğunda, işçi sınıfının bu kesimleri anti-kapitalist mücadeleye katılabilecekleri kadar buna muhalefet de edebilirler.

Mekân ve yer üretimi zaman içinde muazzam miktarda sermaye fazlası emmiştir. İçerisinde sermayenin dolaşımının sık sık derin çelişkilerden muzdarip olduğu yeni peyzajlar ve yeni coğrafyalar yaratılmıştır. Şayet bu topraklara yerleştirilmiş olan sabit sermaye (bu toprakların ne kadar devasa olduğunu hissetmek için bir dahaki sefere

bir uçak yolculuğu yaptığınızda aşağıyı seyredin) gerçekleşecekse, şimdi burada kapitalist üreticiler tarafından kullanılmalı ve bedeli ödenmelidir. 1980'li yılların muazzam sanayisizleşme dalgasında birçok eski sanayi kentine olduğu gibi, bütün o varlıkların terk edilmesi (hem sosyal hem altyapı bakımından) büyük zararlar doğurur ve kendisi, yalnızca bu altyapı yatırımlarının alacaklarını elinde tutanları değil ekonominin tamamını etkileyecek birtakım krizlerin kaynağı haline gelebilir. Marx'ın kapitalizmin kendi doğasında (bu örnekte kendi üretmiş olduğu mekânlar, yerler ve çevrelerde) kaçınılmaz olarak engellerle karşılaştığı yolundaki tezi burada en görülebilir biçimine bürünür.

* * *

Sermaye ile emek arasındaki ilişkiler de, sermaye ile doğa arasındaki ilişkiler de teknolojik ve organizasyonel biçimler konusundaki tercihler aracılığıyla dolayımlanır. Sanıyorum Marx bu tercihleri yönlendiren kuvvetleri ve kapitalistlerin teknolojileri (özellikle de makineleri) ve yeni organizasyonel biçimleri neden fetişleştirdiklerini teorize etmekte en büyük başarılarından birini ortaya koymuştur. Bir sorun mu var? Teknolojik ya da organizasyonel bir çözümü mutlaka vardır!

Makineler kendi başlarına kâr üretemez. Ama ötekilerden üstün teknolojik ve organizasyonel biçimlere sahip kapitalistler normal olarak rakiplerinden daha yüksek oranda kâr elde ederler ve zamanla onları piyasadan kovarlar. Bunu yaptıklarında işçilerin tükettiği malların maliyeti, yüksek üretkenlik dolayısıyla normal olarak düşer. Bu durumda işgücü maliyeti, işçilerin yaşam standardını geriletmeksizin düşürülebilir; böylece bütün kapitalistler için daha fazla kâr yaratılmış olur. Üretkenlik artışları çok yüksekse, işçilerin maddi yaşam standardı ücretler düşerken bile yükselebilir. ABD'de 1990'lı yıllardan sonra, Wal-Mart'ın Çin'den ucuz ithal mallar sistemiyle yapılan buydu. Belirtelim ki, Wal-Mart açısından işin püf noktası makinelerde değil organizasyonel biçimde yatıyordu.

Bunun anlamı, organizasyonel ve teknolojik dinamizm yönünde daimi bir özendirilmenin varlığıdır. Marx *Kapital*'de² şöyle der: "Modern sanayi, bir üretim sürecinin mevcut biçimini asla nihai biçimi

olarak görmez ve öyle ele almaz. Bu yüzden, daha önceki bütün üretim tarzları esas olarak muhafazakâr iken, modern sanayiî teknik temeli devrimci nitelik taşır.” Bu, Marx’ın çalışmalarında sürekli varolan bir motiftir. Engels’le birlikte *Komünist Manifesto*’da³ büyük bir öngörüşlülükle belirttikleri gibi, “burjuvazi üretim araçlarını ve dolayısıyla üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte toplumun bütün ilişkilerini sürekli olarak devrimci biçimde değiştirmeden var olamaz. (...) Üretimin sürekli olarak devrimci tarzda değiştirilmesi, bütün toplumsal koşulların dur durak bilmeksizin sarsılması, bitmek bilmeyen bir belirsizlik ve hareketlilik burjuva çağını bütün ötekilerden ayırır.”

Peki ama kapitalizmin yüreğinde neden vardır bu devrimci dürtü? Kapitalizm öteki üretim tarzlarından neden bu kadar farklıdır? İnsanlar belli ki hep yenilik peşinde koşmaktan büyük bir heyecan duyarlar; ama böyle bir heyecanın insanın evriminde temel bir güç haline gelmesi için gerekli sosyal ve kültürel koşullar çok özeldir. Bugüne kadar var olan toplumsal düzenlerin çoğu içkin olarak muhafazakârdı. Statükoyu muhafaza etme, hâkim sınıfı koruma, insanın yenilik yaratmaya ve yeni fikirlere dönük güdülerini bastırma çabası içindeydiler. Bu, örneğin Çin uygarlığının ayrılmaz bir özelliği idi. Son tahlilde, reel komünizmin Aşıl topuğu olarak ortaya çıkacaktı bu özellik. Bürokratik ve iktidar yapılarına bağlı kemikleşme esas sorun haline gelecekti.

Üzerinde büyük tartışmalar kopmuş ve muhtemelen hiçbir zaman kesin bir çözüme kavuşturulamayacak nedenlerle Katolik Kilisesi’nin on yedinci yüzyılda uyguladığı engizisyon ve Galileo’yu baskı altına alması ile Watt’ın on sekizinci yüzyılda buhar makinesini icat etmesi arasında, Avrupa’da ve özellikle Britanya’da, sosyal, politik, kültürel ve yasal koşullarda, yenilikler yapmayı ve yeni fikirleri servet ve iktidar elde etmenin her kapıyı açan anahtarı haline getiren köklü bir yeniden yapılanma yaşandı. Hâkim sınıf hükmetmeye devam ediyordu, ama aynı karakterler veya onların biyolojik varisleri aracılığıyla değil.

2 Türkçesi: Kapital, 1. Cilt, Çev. Mehmet Selik/Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, 2011 (ç.n.).

3 Türkçesi: Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar, çev. Nail Satlıgan, Yordam Kitap, 3. Baskı, İstanbul, 2008 (ç.n.).

Ortaya çıkan toplum türü, özel mülkiyet hakları, hukuki bireycilik, serbest piyasanın ve serbest ticaretin şu ya da bu versiyonu üzerinde yükseliyordu. Devlet kendi rolünü gittikçe daha fazla bu ekonomiyi, kendi servetini ve iktidarını arttıracak biçimde yönetmek olarak görüyordu. İşler John Locke ve Adam Smith'in öngördüğü kurallara göre mükemmel biçimde yürümüyordu. İnsanın Britanya toplumunun eski ve yeni toplumsal düzenler arasında ardı arkası kesilmeyen bir mücadele olarak kurulmuş (ve bugün bile öyle kurulmakta) olduğunu anlamak için Charles Dickens'ın *Kasvetli Ev* romanını okuması, Chancery mahkemesindeki bitmez tükenmez hukuki mücadeleleri görmesi yeter. Ama Britanya'da ve onun eski sömürgesi Amerika Birleşik Devletleri'nde, bu yeni kurumsal düzenlemelerden doğan rekabetin zorlayıcı yasalarının, sınıf ve statü baskısının engellemesi olmaksızın işlerini görmelerine genel bir anlamda izin veriliyordu.

Öyleyse, yenilikler yaratmayı baskıdan ve düzenlemeler aracılığıyla denetlenmekten özgürleştiren esas mekanizma rekabettir. Bu, normal olarak, sırf daha etkin, verimli ve üretken emek süreçlerine sahip kapitalistler ötekilerden daha yüksek kâr elde ettiği için, teknoloji ve organizasyonel biçimlerde daimi bir yenilikler akımı doğurur. Daha yüksek bir etkinlik arayışı aslında, işgücü ve üretim araçları tedarikinden (günümüzde taşeron firmalardan modern şirketlere just-in-time teslimata dayalı tedarik zinciri yapısı buradan kaynaklanır) etkin ve düşük maliyetli pazarlama stratejilerine (Wal-Mart sendromu) kadar sermayenin dolaşımının bütün veçhelerini kapsar. Bireysel girişimcilerden dev şirketlere kapitalist birimler bu yüzden organizasyonel ve teknolojik biçimlere hep dikkat etmek zorundadırlar ve kendilerine, hiç olmazsa bir süre için aşırı kâr getirecek yenilikler arayışı içindedirler. Sorun şudur ki, elde ettikleri aşırı kâr geçicidir, çünkü rakipleri kendilerine yetişebilir, hatta onların teknolojik ve organizasyonel avantajlarının ötesine sıçrayabilirler.

Sert ve kapitalistlerin zaman zaman kullandığı terimle "tahripkâr" rekabet, bu yüzden birdirbir türü yeniliklerin doğması eğilimi yaratır. Bu, çoğu zaman kapitalistlerin teknolojik ve organizasyonel yenilikleri bütün dualarına (bu arada işgücünün hem piyasada hem de emek sürecinde disiplin altına alınmasına) cevap veren fetişler olarak görme-

lerine yol açar. Yenilikçiliğin kendisinin en yeni moda aleti ve zımbır-tıyı almazsak hayatta kalamayacağımıza her birimizi ikna etmeyi iş edinerek kendine bir pazar yaratmanın peşine düşen bir sektör haline gelmesi ölçüsünde bu fetişizm daha da beslenmiş olur. Yeni teknoloji-lerin yıkıcı ve potansiyel olarak tahripkâr etkileri bazen tehditkâr ye-niliklerin kontrol edilmesi, hatta bastırılması yönünde çabalara yol açar. Son dönemde, patentlerin tekel altına alınması veya satın alınması ya da belirli yenilikçi yönelişlerin (örneğin elektrikli otomobillerin) tekel kontrolü yoluyla sistematik olarak tıkanması gibi yöntemler duyulma-mış değildir, ama şimdi Detroit otomotiv sektörü örneğinde gördüğü-müz gibi, bu tür tepki uzun vadede işe yaramamaktadır.

Ama önem taşıyan tek şey kapitalistler arası rekabet değildir. Ye-niliği canlı tutmakta belirleyici bir rol oynayan başka karar merkezleri de vardır. Bunların arasında en önemlisi devlet aygıtıdır. Avrupa'da 1648'de Vestfalya Antlaşmasıyla meşru sayılan bir devletler ilişkisi sistemi sağlamlaştırılmış oldu. Toprak bütünlüğünün saygı görmesi veya kuvvete dayalı biçimde korunması gerektiği varsayılan egemen birimler oluştu. Bu noktadan itibaren birçok devlet askeri teknoloji-lerde, organizasyonel biçimlerde, ulaştırma ve iletişim sistemlerinde üstünlük arayışı içine girdi. Devletin desteklediği, görünürde özerk "ilim cemiyetleri", örneğin Académie Française veya Britanya'da Royal Society, araştırma girişimlerine, örneğin açık denizlerde çalışa-bilecek, böylece seyrüseferi kolaylaştıracak bir kronometre konusun-daki ünlü çabaya arka çıkmaya başladılar (sözü edilen kronometre sorununu 1772'de John Harrison adlı bir zanaatkâr çözecekti, ama iktidarı hâlâ elinde tutmakta olan aristokratik zümreler bir zanaatkâr par-çasının başarısını teslim etmeyi reddedecekti). Daha sonraları "askeri-sınai kompleks" olarak anılacak olan şey, kapitalist devletin gelişmesinin tarihinin erken bir aşamasında biraz bulanık biçimde or-taya çıkıyordu (Fransa'da 1747'de kurulan "Ponts et Chaussées" adlı kuruluş altyapı ve istihkâma ilişkin konularda bilimsel ve teknolojik uzmanlığıyla bir efsane haline gelecekti). Ama yenilikçi tutumun bu veçhesinin olağanüstü önemi ancak İkinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında Soğuk Savaş sırasında silahlanma yarışı, uzay yarışı ve ben-zeri şeyler devleti kapitalist firmalarla birlikte ekonominin farklı sek-

törlerinde (nükleer enerjiden uydu görüntülemeleri ve halk sağlığına kadar her şeyi kapsar bu) araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin içine çektiğinde ortaya çıkacaktı. Yani savaş dönemleri veya (Soğuk Savaş gibi ya da son dönemde “Terörle Savaş” adı verilen süreç gibi) siyasi gerilim dönemleri yeniliklerin doğrultusunu belirlemek bakımından hayati bir öneme sahip olmuştur. Devlet-finans bağının kapitalist gelişmede anahtar rolü oynamasına benzer biçimde, devlet-şirketler bağı da ekonominin devlet açısından stratejik (sadece askeri anlamda değil) önem taşıdığının düşünüldüğü sektörlerinde araştırma ve geliştirme meseleleri çevresinde doğar. Gözetim bir endüstri haline gelir.

Ar-Ge küresel ekonomide karşılaştırmalı üstünlüğün altında yatan faktör haline geldiği ölçüde, önde gelen kapitalist güçlerde, devlet aygıtında geniş bir alana yayılan (sağlık, gıda ve tarım, ulaştırma ve iletişim ve enerjinin yanı sıra daha geleneksel olarak askeri alanda silahlar ve gözetimle iştigal eden) bir dizi kuruluş, dev bir yarı-kamusal araştırma üniversiteleri sisteminin desteğini de alarak, sanayi ile işbirliği içinde, teknolojik ve organizasyonel yenilikte hayati bir rol oynamaya soyunmuştur. Japonya’da şirket faaliyetlerini, ülkeye sanayileşme yoluyla rekabet üstünlüğü kazandıran bir organizasyonel ve teknolojik araştırma programı etrafında bürokratik olarak kaynaştıran, devlet olmuştur (bu model daha sonra Güney Kore, Tayvan, Brezilya, Singapur tarafından izlenmiştir, günümüzde de Çin’de belirleyici bir rol oynamaktadır).

Bütün bu güçler bir araya geldiğinde, teknolojik ve organizasyonel değişimin temposu normal olarak yükselir, ürün yenilenmesi ve geliştirmesinde olsun, üretim yöntemlerinde olsun, ardı ardına yeni ufuklar belirir. Bu tür yenilik dalgaları sermayenin kendisi için dahi yıkıcı ve tahripkâr olabilir. Bu, kısmen dünün teknolojilerinin ve organizasyonel biçimlerinin (şu anda kullanmakta olduğum bilgisayar gibi) tam olarak amortize olmadan devreden çıkarılması gerektiği için, kısmen de emek süreçlerinde ardı arkası kesilmeyen reorganizasyonların akış sürekliliğinde kesintiler yaratmasından ve sosyal ilişkilerde istikrarsızlıklar doğurmasından olur. Örneğin, daha önceki yatırımların (makine, bina ve teçhizat, insan ürünü çevre, iletişim bağları) değerleri geri kazanılmadan önce değersizleşmesi ciddi bir sorun haline gelir.

Benzer biçimde, işgücü niteliğinin gereklerinde mevcut işgücünün kapasitelerinin ötesine geçen hızlı değişiklikler (örneğin bilgisayar okuryazarlığı türünden yeni vasıflara aniden ihtiyaç duyulması) işgücü piyasasında gerilimler yaratır. Sosyal altyapı ve eğitim altyapısı yeterince hızlı bir adaptasyon sağlama konusunda zorlanır; bir işçinin ömrü boyunca birkaç kez “yeniden eğitilmesi” yolunda doğan aralıksız ihtiyaç hem kamunun kaynakları, hem de tek tek insanların enerjisi üzerinde basınç yaratır. Vasıfsızlaşma ve yeniden vasıflanma aracılığıyla ortaya çıkan kronik iş güvencesizliği, teknolojik kökenli işsizlik dolayısıyla artar (ABD’de son yıllarda istihdam kaybının sadece yüzde 30’u o çok eleştirilen işlerin Meksika’ya, Çin’e ve başka ülkelere taşınmasından kaynaklanmaktadır, buna karşılık yüzde 60’ı teknolojik değişikliklere atfedilebilir niteliktedir).

Orantısızlık sarmalından kaynaklanan krizler farklı sektörler arasında teknolojik kapasitenin eşitsiz gelişmesinden ve bundan dolayı örneğin ücret malları üretimi ile üretim araçları üretimi arasında denge-sizlikler doğmasından da olabilir. Ulaştırma ve iletişimde ortaya çıkan yeniliklere bağlı olarak mekân-zaman ilişkilerinde sarsıcı değişiklikler belirmesi küresel ölçekte üretim ve tüketicinin ortamını altüst edebilir (bunu sanayisizleşme örneğinde zaten ileri sürmüştük) ve eşitsiz coğrafi gelişmeye tâbi iniş çıkışlı bir sistemde “makas değiştirme krizleri” (sermaye yatırımı akımlarında bir “sıcak nokta”dan bir başkasına ani dönüşler) doğurabilir. Sermaye dolaşımında ani hızlanmalar ve genel tempo artışları (örneğin finansal piyasalarda, Wall Street’in son dönemde yaşadığı sıkıntıların sık sık sorumlusu olarak gösterilen bilgisayar temelli alışveriş), matematik modelleri (en azından bir süre boyunca) en iyi çalışanlar açısından avantajlı ve yüksek derecede kârlı olmakla birlikte, kargaşaya ve sarsıntıya da yol açabilir.

Kapitalizmin çerçevesinde teknolojik ve organizasyonel değişimin tarihi olağanüstü denebilecek düzeyde olmuştur. Ama açıktır ki bu değişim iki ucu keskin bir kılıç gibidir: ilerici ve yaratıcı olabileceği kadar sarsıntı yaratıcı ve yıkıcı da olabilmektedir. Marx, hem Malthus, hem de Ricardo’nun üzerinde hipotezler geliştirmiş olduğu azalan kârlılık meselesini açıklamada kritik önem taşıyan bir araç bulduğu duy-gusuna sahipti. Ona göre, bu olguyu en iyi açıklayan, emekten tasarruf

eden yeniliklerin kâr oranları üzerindeki etkisi idi. Bütün yeni zenginliklerin üreticisi olan emeğin yerine üretimde başka şeylerin konulması, uzun vadede kârlılık açısından ters tepen bir yaklaşım olmaya mahkûmdu. Kârların düşüşü eğilimi (Ricardo bunu saptamıştı) ve bunun kaçınılmaz olarak doğuracağı krizler kapitalizme içkin şeylerdi, asla doğal sınırlar aracılığıyla açıklanamazlardı. Ama yeniliklerin emekten tasarruf ettiği kadar sermayeden veya üretim araçlarından (örenğin daha etkin enerji kullanımı yoluyla) tasarruf ettiği durumda Marx'ın azalan kâr yasasının işlemesi zordur. Marx'ın kendisi, düşen kâr oranına bir dizi karşı eyleyen etkiyi sıralar. Bunların arasında sömürü oranlarının yükselmesi, üretim araçlarının maliyetinin düşmesi (sermaye tasarruf eden yenilikler), kaynak maliyetlerini azaltan dış ticaret, yedek sanayi ordusunda yeni teknolojilerin kullanımı dürtüsünü köreltecek türden muazzam bir artışın yanı sıra sermayenin aralıksız değer yitirmesi, sermaye fazlasının fiziksel altyapı üretimi yoluyla emilmesi ve nihayet tekelleşme ve yeni, emek yoğun üretim sektörlerinin açılması vardır. Bu liste o kadar uzundur ki emek tasarruf eden yeniliklere mekanik bir yanıt olarak sağlam bir azalan kâr "yasa"sı açıklamasını epeyce belirsiz duruma düşürür.

Marx'ın karşı eyleyen etkiler listesindeki son kalem, üzerinde daha fazla durulmayı hak etmektedir, çünkü yeni üretim sektörlerinin açılması olmasaydı, sermaye fazlasının emilmesi sorunu kapitalizmin ölüm borusunu çoktan çalmış olurdu. Marx'ın gününden beri yeni ürün hatları ve ürün nişleri, bir yandan günlük yaşamı, kalkınmakta olan ülkeler diye anılan toplumların alçakgönüllü düzeylerinde bile dönüştürürken (transistörlü radyoların ve cep telefonlarının birkaç on yıl içinde bütün dünyaya yayılması örnektir), bir yandan da kapitalizmin hayatını kurtarmıştır. Günümüzde ileri kapitalist ülkelerin (bunlar arasında şimdi, Avrupa ve Kuzey Amerika'ya ilaveten doğu ve güneydoğu Asya'nın epeyce büyük bir bölümü de vardır) meslek sahibi burjuvazisinin ve üst ve orta sınıflarının kullanımına sunulmuş olan ev içinde kullanılan teknolojiler insana şaşkınlık verecek düzeydedir. Ürün yenilikleri ve geliştirilmesi, başka her şey gibi, kendi içinde bir endüstri haline gelmiştir. Sadece var olan ürünlerde (mesela otomobilde) iyileştirmeler biçiminde değil, aynı zamanda yepyeni sa-

nayi sektörlerinin doğması biçiminde ortaya çıkmaktadır (ev içinde kullanılan aletlerin yanı sıra, bilgisayar ve elektronik aletler ve bunların devlet sektörü, ilaç sanayii, sağlık hizmetleri, şirketlerin organizasyonu, eğlence sektörü ve başka alanlarda kullanımı). Tabii, bunun önemli bir bölümü tüketicilerin beğenilerine ve efektif taleplerinin düzeyine bağlıdır (bu meselelere birazdan döneceğiz). Ama bütünüyle yeni ürün hatları yaratma konusundaki akıllara durgunluk verecek eğilim ve 1950'ler civarından sonra yeni ürün geliştirmede görülen hızlanma, tüketim toplumunu ve yükselen efektif talebi, Marx'ın (ve başkalarının) tanımakta zorluk çekeceği biçimlerde çağdaş kapitalizmin sürdürülebilirliğinin merkezine yerleştirmiştir.

Ancak, bunun içerimi rekabetin zorlayıcı koşullarında, örneğin patent yasaları ve tekelleşme, sermayenin artan merkezileşmesi ve gereğinden fazla hantal bir bürokratik devlet müdahalesi aracılığıyla herhangi bir zayıflama yaşanmasının teknolojik devrimlerin temposu ve biçimi üzerinde bir etkisi olacağıdır. ABD'de, gittikçe daha çok şirketleştikleri ve devlet ve şirket fonlarına gittikçe daha fazla bağımlı hale geldikleri halde, düzenlenmesi ve merkezi kontrol altına alınması güç olan araştırma üniversiteleri, dünyanın geri kalanı karşısında bir karşılaştırmalı üstünlüğün muhafaza edilmesinde hayati bir rol oynamaktadır. Üniversitenin kendine özgü gevşek organizasyonel biçimi, devlet ve şirket bürokrasilerinin üstüste gelmesi çerçevesinde doğabilecek kemikleşme (ve üstü örtülü yolsuzluk) eğilimine karşı koruyucu bir etki yaratmaktadır. Dikkat çekici biçimde, ama gecikmeli olarak, Avrupalılar, Japonlar ve Çinliler de bu tür devlet ve üniversitelerden oluşmuş Ar-Ge sektörünün kendi rekabet güçlerinin geleceği için önemini kabul etmekte, yükseköğretime dev yatırımlar yaparak ve araştırma ve geliştirme alanında düşünce kuruluşları finanse ederek son gayret ABD'ye yetişmeye çabalamaktadırlar.

İşin sınıf mücadelesi boyutları da üzerinde durulmayı hak ediyor. Yeni teknolojilerin ve organizasyonel biçimlerin üretim alanında sabot edilmesi de dâhil, kitlesel muhalefet biçimleri (örneğin Marx'ın da göz önüne aldığı on dokuzuncu yüzyıl başı Ludist makine kırma hareketi) uzun bir tarihçeye sahiptir. Bu muhalefetin ortaya çıkmasının nedeni, sermayenin yeni teknolojileri sık sık sınıf mücadelesinde silah

olarak kullanması, işçilerin de buna içgüdüsel olarak direnmesidir. İşçiler iş yaptıkları makinelerin ne kadar uzantısı haline geldilerse, o kadar az hareket kabiliyetleri kalır, özgül vasıflarının önemi o kadar azalır, teknolojik nedenlerle doğan işsizliğe karşı o kadar kırılgan hale gelirler. İşçilerin yeni teknolojilerin kullanılmaya başlamasına sık sık güçlü şekilde muhalefet etmesi bundandır. Tabii, sendikalar ile sermaye arasında, üretkenliğin artışından kaynaklanan faydayı her iki tarafın da bir ölçüde paylaşmasını öngören üretkenlik anlaşmaları temelinde bir uzlaşma sağlanmıştır. Kapitalist dünyanın ileri sektörlerinde 1950'li ve 60'lı yıllarda yaygın hale gelen üretkenlik anlaşmalarının (bunlar, işçi sınıfının ayrıcalıklı kesimleri için yükselen bir yaşam standardının temeli oluyordu) uygulanması, 1970'li yılların ortalarındaki krizden sonra gittikçe daha zor hale geliyordu. O zamandan beri yükselen üretkenliğin faydası büyük ölçüde kapitalistlere ve onların üst sınıf temsilcilerine gitmiş, işçilerin geliri karşılaştırmalı olarak durağan kalmıştır.

Ama teknolojik ve organizasyonel dinamizmin, kapitalizmin evrim güzergâhını anlamak istiyorsak muazzam önem taşıyan iki başka sonucu daha vardır. Her ikisi de uzun süredir var olmakla birlikte, her ikisi de İkinci Dünya Savaşı'ndan beri daha ön plana çıkmıştır. O kadar ki 1970'li yıllardan itibaren hâkim unsurlar haline gelmişlerdir.

Birincisi, kapitalist gelişme tarihinde belirli bir yer ve zamanda kümeleşerek, bu ilkinin aşacak bir başka yenilikler kümesi gelene kadar düzenli bir gelişme ve dışa doğru yayılma için ortam hazırlayan teknolojik yenilikler üzerinde yükselen, ortalama elli yıl süren, "uzun dalga" veya "Kondratyef çevrimleri" adı verilen birtakım devrelerin olduğu uzun zamandır ileri sürülmektedir. Geriye bakıp, kabaca şu teknolojilere dayanan kapitalist gelişme "çağları" tanımlamak mümkündür: demiryolları, buharlı gemiler, kömür ve çelik sektörü ve telgraf; ardından otomobil, petrol, kauçuk ve plastik sanayileri ve radyo; ardından jet motoru, buzdolabı, klima cihazı, hafif metal sektörü (alüminyum) ve televizyon; 1990'lı yılların "yeni ekonomi"sinin temelinde yatan bilgisayar çipi ve yeni elektronik sanayii. Bu öyküde eksik olan, devlet-sermaye dinamiğinin devrimci ve çelişik sonuçları ve buna bağlı olarak organizasyonel biçimde ortaya çıkan değişikliklerin

(örneğin aile firmalarından dikey olarak entegre olmuş şirketlere, oradan da yatay olarak networkleşmiş üretim ve dağıtım sistemlerine geçiş) kavranışıdır.

Teknolojik ve organizasyonel yenilikler konusunda düzenli aralıklarla ve mekanik biçimde ortaya çıkan zamansal (ve mekânsal yayılma) dalgalar tezi kanaatimce doğru değildir. Ama teknolojik ve organizasyonel biçimlerin yarattıkları olanaklar tükeninceye ve yerlerini başka bir şey alıncaya kadar sanki paradigmatik oldukları içgörüsü önemlidir. Sermaye fazlasının emilmesi sorunu keskinleştikçe bu daha da büyük önem kazanır. Büyüyen sermaye fazlası miktarı bu yenilenme dalgaları olmasa nerede kârlı yatırım fırsatı bulurdu? Ortalıkta ne kadar çok fazla varsa, bunun, on dokuzuncu yüzyılın demiryolu temelli ekonomik genişlemelerini ve çöküşlerini gölgede bırakacak devasa bir spekülâtif dalga halinde yeni teknolojileri telaş içinde kucaklaması ihtimali o kadar yüksektir. Devlet-finans bağı, burada devlet-şirketler araştırma bağı ile bütünleşir, çünkü risk sermayesi bir adım öne çıkmasa birçok yenilik bu kadar hızlı biçimde parlamak yerine kenarda kıyıda solar giderdi.

Kurumsal düzenlemeler ve devletin ve bürokrasinin kültürleri burada kritik bir rol oynar. Ancak, yenilik dalgalarının, bileşik oranda sermaye birikimine ve sermaye fazlasının emilmesi için yeni mecralar bulunması konusundaki ezici ihtiyaca cevaben daha hızlı, daha sıkışık ve daha spekülâtif hale gelmesi olasılığı yüksektir. Peki, yeniliklerin yönlendirdiği bir sonraki spekülâtif balonumuz nereden kaynaklanacak? Benim şu andaki tahminim, biyomedikal ve genetik mühendislikle (Bill Gates ve George Soros'un kurduğu türden, araştırma finansmanında devletin kısmen yerini almış olan hayır kurumlarının faaliyetlerini yoğunlaştırdığı alan budur) birlikte "yeşil" denen teknolojiler üzerine yoğunlaşıyor (ben bunların genellikle sanıldığından daha sınırlı olduğu kanısındayım).

İkincisi, teknolojik ve organizasyonel değişikliklerin genel olarak toplum üzerindeki devrimci etkilerini ele alalım. Yeni ürünler ve organizasyonel yenilikler temelinde yeni zenginlik ve kudret yaratma dürtüsünün hâkim sınıfa hâkimiyetini sürdürme olanağını uzun zamandır verdiği doğrudur, ama bunun aynı karakterler ya da onların

biyolojik varisleri aracılığıyla olması gerekmez. Andrew Carnegie, Jay Gould, Vanderbilt ailesi, Andrew Mellon gibi, İç Savaş sonrası Amerikas'ının "harami baron"larını ve demiryolları sayesinde hemen hemen yoktan yarattıkları büyük serveti düşünelim. Henry Ford, John D. Rockefeller (Standard Oil) ve benzerleri gibi, yükselen sınıf gücü otomobile yaslananları düşünelim. Sonra Bill Gates, Paul Allen, Jack Welch, Michael Bloomberg gibi, 1980'den sonra yeni elektronik ve iletişim teknolojilerisayesinde dizginleri ele geçirenleri ve onlara eşlik eden George Soros, Sandy Weill, Robert Rubin, Bruce Wasserstein, Charles Sanford ve Wall Street takımının tamamını düşünelim.

Açıktır ki, Marx ve Engels'in sözünü ettiği "bütün toplumsal koşulların dur durak bilmeksizin sarsılması" ve "bitmek bilmeyen belirsizlik ve hareketlilik", başka her şey için olduğu kadar, kapitalist sınıfın bileşimi için de geçerlidir. Kapitalist sınıf tekrar ve tekrar devrimlere maruz kalır, her zaman da barışçı biçimde değil. İktidarı bir zamanlar elinde tutmuş olanlar, "ikbal düşkünleri"ni ve "sonradan görme"lerin kuyusunu kazmak için etraflarına, kırılması zor bir dışlanma ve kültür ağı kurarlar, hatta çöküşlerini hazırlarlar (modası geçmiş Rothschild'lerin "ikbal düşkünü" Péreire kardeşlere ve yeni kredi kuruluşlarına 1868 Paris'inde yaptıkları gibi). Sınıf ilişkilerinin finansallaşma yoluyla köklü biçimde yeniden yapılanması henüz etkisini bütünüyle göstermiş değildir.

Ama toplumsal ilişkilerin yeni teknolojik ve organizasyonel biçimlere bağlı olarak dönüşümler geçirmesinin bir başka boyutu daha vardır. Marx, kapitalist modernite çerçevesinde geliştirilmiş teknolojilerin bir erdeminin, uzun bir geçmiş boyunca karanlık ve gizemli kalmış sanayi süreçlerini saydam ve anlaşılabilir kılmaları olduğu kanaatindeydi. Pastörizasyon, çelik üretimi, buhar enerjisi, sanayi malzemeleri ve inşaatın bilimi ve teknolojisi, zanaatkarların zihinlerinde ve teamüllerinde kilit altına alınmış değildi, herkesin anlayabileceği biçimde açıktı. Ama öyle görünüyor ki başladığımız yere geri dönmüşüz. Çağdaş teknolojilerin (nükleer enerjiden malzeme bilimine ve elektroniğe kadar) çoğu o kadar karmaşık ki gittikçe daha fazla "uzmanların hakimiyeti"ne tâbi hale geliyoruz. Geçmişte hepimiz bir doktor ya da dişçi muyenehanesinde röntgen adı verilen bulanık bir

resmin iyi ya da kötü haber içerdiğini bir uzmanın ağzından dinlemişsinizdir; çoğumuzun tatmin edici bir yorumlamanın yakınından bile geçmesi mümkün değildi. Bir bilgisayar sisteminde neyin çalışmadığını teşhis etmek hiç de kolay değildir (hele hele hacker'larla, virüslerle, kimlik hırsızlarıyla baş etmek iyice güçtür). Çoğumuz kullanıcı dostu bir sisteme güveniyoruz, sistem bozulunca da onarmak için (genellikle bu konularda makul derecede bilgisi olanlara bile Çince gibi gelen bir dil konuşan) bir uzmana başvuruyoruz. Gerçekte pek çok şey uzman bilgisine kalmış durumda. Bu bilgiye sahip olanlar belirli bir tekel gücü elde ediyor. Bu da kolayca istismar edilebilir (kimilerinin buna tekno-faşizm dediği çalınmıştı kulağıma).

Güven konusunda yaşanacak herhangi bir çöküntü felaket yaratabilir. Finansal hizmetlerde son dönemde yaşanan olaylar tam de bu soruna örnek oluşturuyor. 1980'li yılların ortalarında Wall Street'te bilgisayar azdı, olanlar da ilkeldi. Borsalar hâlâ görece olarak yalın, saydam ve sıkı bir şekilde düzenlenmiş durumda idi. Simsarlar faaliyetlerini çeşitli kaynaklardan edindikleri bilgilere (bu bilgi içeriden de olabiliyordu, ama yakalandığınız takdirde o zamanlar gerçekten de mahkemeye veriliyordunuz) ve sezgiye dayandırıyorlardı. Yirmi yıl sonra, bütünüyle yeni opsiyon ve türev ağırlıklı, ikinci el, yani düzenlenmemiş, çoğu zaman da belgelenmemiş borsalarda işlem yapılıyor (2008'de dünya ekonomisinde yaklaşık 55 trilyonluk bir mal ve hizmet üretimine karşılık 600 trilyon dolarlık bir işlem hacmi!). Bu yenilik dalgasının amaçlarından biri, düzenlemeden kaçmak ve sermaye fazlalarının "serbest" (yani düzenlenmemiş) borsalarda kısıtlamalarla karşılaşmaksızın kârlı biçimde kullanılabileceği yeni sahalar yaratmaktı. Yenilikler anın ihtiyacına göre tasarlanmıştı, özeldi, sistem kurucunun faaliyetlerinden ziyade doğaçlama çalışan birinin usullerine denk düşüyordu. Düzenleme otoritesini atlatmanın ve piyasayı serbestleştirmenin yolu buydu. 1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde simsarlar genellikle yüksek derecede eğitilmiş matematikçilerden ve fizikçilerden seçiliyordu (birçoğu MIT'den bu dallarda doktoralarını alır almaz bu işe giriyorlardı). Bu insanlar, finansal piyasaların 1972'de Fischer Black, Myron Scholes ve Robert Merton'ın opsiyonların değerlemesine ilişkin geliştirdikleri ve onlara Nobel Ekonomi

Ödülü'nü getiren matematik formülü ile öncülüğünü yaptıkları doğrultuda karmaşık tarzda modelleştirilmesinden büyük bir haz duyuyorlardı (Nobel Ödüllü bu ekonomistler, daha sonra 1998'de Long Term Capital Management'ın çöküşü ve kurtarılması dolayısıyla çok kötü bir şöhrete sahip olacaktır). Borsa işlemleri piyasalarda var olan etkinlik boşluklarını tespit edip istismar ediyor ve riskleri yayıyordu, ama tümüyle yeni kalıpları dolayısıyla, sayısız manipülasyona olanak yaratıyordu. Bunları düzenleme altına almak, hatta keşfetmek son derecede güçlü, çünkü işlemler bilgisayarlı ikinci el işlem programlarının dantel gibi incelikli "kara kutu" matematiğinin içine gömülüydü.

Marx'ın yeni teknolojilerin ve organizasyonel biçimlerin meseleleri daha kolay anlaşılabilir ve saydam kılacağı yönündeki umudu da buraya kadar! Birçok tekil simsarın kârı yukarı fırladı, primler astronomik hale geldi. Ama zararlar da öyle. 2002'ye gelindiğinde işaretler çoktan birikmişti. Singapur'dan iş yapan Nicholas Leeson adında genç bir simsar saygıdeğer Baring Bankası'nı çökertmişti. Enron, World-Com, Global Crossing, Adelphia gibi şirketlerin yanı sıra Long-Term Capital Management ve Kaliforniya'da Orange County yerel yönetimi çökmüşlerdi. Bütün bunlar, bu yeni, düzenlenmemiş borsalarda (türev ve opsiyon piyasaları) işlem yapıp işlemlerini her tür hileli muhasebe yöntemi ve matematik bakımdan sofistike değerlendirme sistemleri sayesinde gizlemenin sonucu idi.

Bu tür teknolojik ve finansal yenilikler hepimizi bir uzmanlar hâkimiyeti çerçevesinde riske sokmak bakımından etkili olmuştur. Bu hâkimiyetin kamu çıkarını korumakla hiç ilgisi yoktur; o uzmanlığın bahsettiği tekel gücünün on yıl içinde milyarder olma ve böylece kapitalist hâkim sınıfa süratle intisap etmek özlemi içinde kelleyi koltuğa almış borsa simsarlarınca muazzam primler kazanmak amacıyla kullanılmasıdır söz konusu olan.

Daha genel sonuç ise, teknolojik ve organizasyonel yeniliğin iki ucu keskin bir kılıç olduğunun fark edilmesidir. Sermaye fazlasının emilmesi için yeni gelişme patikaları açtığı gibi, istikrarsızlık da yaratır. O halde, teknolojik ve organizasyonel biçimlerde yenilikler, kaçınılmaz olarak bir hâkim biçimler yumağının yerini bir başkasına bıraktığı "yaratıcı yıkım" krizleri ile ilişkilidir. Marx'ın teknolojik ve

organizasyonel değişimin kaçınılmaz olarak kâr oranının düşmesi yönünde bir eğilim doğuracağı konusundaki görüşü işleri fazlasıyla baste indirgeyen bir yaklaşım ise de, bu tür değişimlerin her şeyi istikrarsızlaştırma ve böylelikle şu ya da bu türden bir kriz yaratma yönünde bir etki yarattığı konusundaki esas içgörüsü şüphesiz ki doğrudur.

* * *

İnsan emeğinin yeni bir meta üretmek amacıyla (ya doğanın sunduğu ya da insan eylemi ile zaten kısmen değişikliğe uğratılmış) hammaddeler üzerinde çalışması bizi, kapitalistin kontrolü altında, eski değerın muhafaza edildiğı ve (artık da dahil) yeni değerin yaratıldığı emek sürecinin merkezine taşır. Kârın üretildiğı yer burasıdır. Çalışma insan yaşamının bütün biçimleri açısından temel bir şeydir, çünkü doğadaki öğeler insanlara yararlı olacak şeylere dönüştürölmek zorundadır. Ama kapitalizmde hâkim olan toplumsal ilişkiler çerçevesinde, çalışma çok özgül bir biçime bürünür: Emek, üretim teknolojileri ve organizasyonel biçimler kapitalistin kontrolünde, önceden belirlenmiş bir sözleşme süresince kârlı meta üretimi amacıyla bir araya getirilir.

Disiplin aygıtı ne kadar katı, teknoloji ne kadar otomatize, çalışma koşulları ne kadar baskıcı olursa olsun, emek sürecindeki insan ilişkileri her zaman karmaşık meselelerdir. Her ne kadar bütün yasal haklar kapitalistte görünse de, kapitalist (özellikle devlet üzerinde hâkimiyet sayesinde) politik ve kurumsal kartların çoğunu elinde tutsa da, emek sürecinde esas gücü elinde tutanın emekçi, yani işi fiilen yapan insan olduğunu saptamış olmak, Marx'ın en çarpıcı başarılarından biridir. Emek sürecinde, kapitalist nihai olarak emekçiye bağımlı durumdadır. İşçi metalar biçiminde sermayeyi üretir; dolayısıyla kapitalisti de yeniden üretir. İşçi çalışmayı reddeder, araçları bırakır, işi yavaşlatır ya da makineye kum dökerse, kapitalist çaresiz kalır. Emek sürecini kapitalist düzenliyor olabilir, ama yaratıcı özne işçidir. Mario Tronti gibi, "otonomist" olarak anılan yaklaşımı benimseyen Marksistlerin vurguladığı gibi, işçinin işbirliği yapmayı reddetmesi, işçinin sınırlar koyma gücü olduğunu gösteren potansiyel bir tıkanma yaratabilecek hayati bir meseledir.

Sınıf mücadelesi dendiğinde, çoğu zaman hayalgücümüz sermayenin sömürsüne karşı mücadele veren işçi figürüne doğru seyreder. Ama emek sürecinde (aslında başka alanlarda da) mücadelenin yönü aslında ters istikamettir. İşçiyi, potansiyel olarak kadiri mutlak olduğu o anda boyun eğdirmek için bütün gücüyle mücadele etmesi gereken esas sermayedir. Bunu sermaye hem doğrudan fabrikada, tarlada, ofiste, kurumlarda, hem de ulaştırma ve iletişim ağlarında toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi taktiği ile yapar. Eğer sermaye üretilcekse, bu toplumsal ilişkilerin işbirliğine ve elbirliğine dayalı olarak şekillenmesi gerekir. Bu bazen çıplak güce, zora ve teknik düzenleme tarzlarına dayalı olarak başarılabilir, ama çoğu zaman güvene, sadakate ve işçinin potansiyel gücünü teslim etmekle birlikte onu sermayenin amaçlarına göre ince ince şekillendiren karşılıklı bağımlılık biçimlerine gerek gösteren toplumsal organizasyon biçimlerini de işin içine sokmak gerekir. Sermayenin, elbette sermayenin üretilmesi ve yeniden üretilmesi koşuluyla, işçi hareketine oldukça yaygın belirli yetkileri, hatta maddi avantajları, tanıdığı alan budur.

Süphesiz, işçilerin zalim ustabaşlarının kırbacı altında, her tür sözlü saldırıya ve psikolojik ve fiziksel şiddete maruz kalarak çalıştığı emek süreci öyküsü boldur. Öte yandan, teknolojik yenilikler tarihinde en belirgin eğilimlerden biri işçinin gücünü mümkün olduğu kadar elinden almak, hareket ve karar yetkilerini makineye, ya da hiç olmazsa “üst katta” uzak bir kontrol odasına aktarmak olmuştur. Ama emek süreci daimi bir savaş meydanıdır. Hem her üretim yerinde tikel bir özellik taşır bu, hem de Marx’ın belirttiği gibi, üzerinde kapitalizmin “İşi Olmayan Giremez!” amentüsü yazılı bir kapalı kapının ardında gerçekleşir. O kapalı kapıların ardında ne olduğunu biz genel olarak bilmeyiz, ama içeride çalışanlar çok iyi bilirler ve toplam olarak kapitalizmin işleyiş dinamiği açısından (hatta işleyip işlemediği ve kârlı üretim yapıp yapamadığı konusunda) muazzam sonuçları olan mücadele ve uzlaşma biçimleri çerçevesinde davranırlar.

Burjuva hukuk devleti piyasa işlerinde pekâlâ gayet güzel işleyebilir, ama etkisini üretim alanına yaymakta büyük güçlük çeker. Ancak, işçinin gücü, yıllar geçtikçe istihdam koşulları, işyeri güvenliği, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi (taciz karşıtı ve eşit muamele

mevzuatı), vasıf tanımı ve benzeri meselelerde epeyce taviz sağlamıştır. İşçilerin hukuki temellerde örgütlenmesi tabanı örgütleyenleri (Britanya'da işçi temsilcilerini) güçlü kılabilir. Bunlar emek süreçlerine doğrudan doğruya müdahale edebilir, işyerinde toplumsal ilişkileri düzenleyebilir, aynı zamanda daha büyük ölçekli sınıf hareketleriyle (mesela ulusal çapta örgütlenmiş sendikalarla ya da sol siyasi partilerle) de ilişki kurabilirler. Ama işyeri örgütlenmesi her zaman pek kolay değildir; başarıldığı zaman dahi, bir sürü durumda, emek sürecini işçinin çıkarları doğrultusunda olduğu kadar sermayenin çıkarına da düzenler. Son yıllarda ABD'de resmi belgeleri olmadan çalışan işçilerin istihdamı konusunda ortaya çıkan skandallerde (ironiktir, çünkü bunlar göçmen düşmanı gayretlerin ürünüdür) gün yüzüne çıktığı gibi, iş yasalarının ihlali çok yaygındır. Bunun nedeni, kısmen, kamunun uygulama kapasitesinin içinin artan ölçüde şirket çıkarlarının hâkimiyetine giren bir devlet tarafından boşaltılmış olmasıdır. Ancak, emek süreçlerinin düzenlenmesinin hukuki statüsü bir yerden ötekine yoğun farklılıklar gösterir; öyle ki, sendikalaşma hareketlerinin ve emek süreci üzerinde kurulmuş olan düzenleme rejimlerinin eşitsiz coğrafi mevcudiyeti kapitalist dünyada çok belirgindir.

Kapitalistlerin emek sürecindeki taktiklerinin çeşitliliği iyi anlaşılmalıdır. Kapitalistlerin özellikle toplumsal farklılıkların gücünü kendi çıkarlarına en çok kullandıkları yer burasıdır. Fabrikada cinsiyet meseleleri de, etnik köken, din, ırk, hatta cinsel tercih meseleleri de birçok durumda muazzam önem kazanır. Kalkınmakta olan olarak anılan dünyanın merdiven altı atölyelerinde kapitalist sömürünün esas yükünü çeken, yetenekleri ve kapasiteleri bir sürü örnekte ataerki hâkimiyete benzer koşullarda sonuna kadar kullanılan kadınlardır. Bu böyledir, çünkü emek süreci üzerinde kontrol kurma ve bunu sürdürme konusunda sınır tanımaz bir çaba içinde olan kapitalist, hem işyerinde kaçınılmaz olarak var olan konum ortaklığının bir toplumsal dayanışma hareketi halinde billurlaşmasını önlemek için, hem de işgücünü parçalanmış, bölünmüş durumda tutmak için, her toplumsal farklılık ilişkisini, toplumsal işbölümünde ortaya çıkan her ayrımı, her özel kültürel tercih veya alışkanlığı harekete geçirmek zorundadır. Kısacası, işyeri kültürü hayati bir önem kazanır ve toplumda genel olarak

var olan kültürel değerler (ataerkillik, otoriteye saygı, hakimiyet ve itaate dayanan toplumsal ilişkiler) üretim alanının fiili pratiğinde rollerini oynamak için işyerine ithal edilir. Herhangi bir işyerine (bir hastaneye veya restorana) gidip farklı işleri gören insanların cinsiyetine, ırkına, etnik kökenine dikkat edin. Kolektif emek sürecinde güç ilişkilerinin farklı toplumsal gruplar arasında nasıl dağıtılmış olduğu hemen göze çarpacaktır. Bu tür toplumsal ilişkilerin değişime karşı inatçı direnişi, toplumsal ilişkilerin içkin muhafazakârlığı ve farklı grupların küçük ayrıcalıkların korunması arzusu (düşük ücretli işlere girebilmek dahi vardır bunun içinde) kadar sermayenin taktikleriyle de ilişkilidir.

Talihliyiz ki artık elimizde, esas olarak emek süreçlerinin antropologları ve sosyologları tarafından yapılmış, geniş bir yelpazeye yayılan durumlarda ve kültürel bakımdan köklü olarak farklı bağlamlarda uygulanmış sayısız etnografik araştırma mevcut. Bu tür araştırmacıların farklılık ve özgüllük kültürlerinin üzerinde durma konusundaki yerleşik çıkarlarını bir kenara bırakırsak, ortaya çıkan toplu tablo, genel bir kısıtlamalar dizisi çerçevesinde de olsa, gerçekten de görünürde sonsuz çeşitlilikte toplumsal ilişkiler ve kültürel örf ve adetler tablosudur.

Kısıtlama, biçimini gözlerden gizleme konusundaki ideolojik ve pratik çabalar çok sayıda olsa da, basit biçimde ortaya konulur. Emek sürecinde başka ne yaşanıyor olursa olsun, otonomistlerin vurguladığı türden devrimci bir blokaj potansiyeli daima bir tehdit olarak çıkar ortaya. Sermaye, her bedeli ödeyerek bu tehdidi savuşturmak zorundadır, çünkü hem sermaye hem de kapitalist emek harcama faaliyeti içerisinde işçilerce sürekli olarak yeniden üretilir. Bunun yapılış tarzının ayrıntıları sonsuz çeşitliliktedir ve elbette incelenmeye değer. Üretim alanında ve tarlada, fabrikada, büroda, mağazada, inşaat alanında olduğu gibi mekân, yer ve insan ürünü çevre üretimi konusunda toplumsal mücadeleler, sermaye birikiminin önünde daima var olan ve kapitalizm ayakta kalacaksa etrafından dolaşılması gereken potansiyel bir blokaj faktörüdür.

Sermaye piyasaya çıkıyor

Sürekli birikimin önündeki son potansiyel engel, yeni metanın başlangıçtaki para artı bir miktar kâr karşılığı mübadele edilmek üzere ya bir şey olarak ya da bir hizmet olarak piyasaya girdiği noktada ortaya çıkar. Metanın tikelliğinin paranın evrenselliğine dönüştürülmesi gerekir. Bu, (değerin evrensel temsili olan) paradan metalara geçişten daha sorunludur. Bir sstışın mümkün olabilmesi için birinin o tikel metaya ihtiyaç, istek veya arzu duyması gerekir. Kimse istemiyorsa, o zaman bu meta yararsızdır ve değeri yoktur. Ama metaya ihtiyaç, istek veya arzu duyanların aynı zamanda onu satın alabilmek için yeterli parası olması gerekir. Para olmayınca satın alamazlar. Eğer metayı kimse istemiyorsa veya kimsenin satın almak için yeterli parası yoksa, satış olmaz, kâr gerçekleşmez ve başlangıçtaki sermaye zarar etmiş olur.

Potansiyel bir pazar yaratabilmek amacıyla, insan topluluklarının istek, ihtiyaç ve arzularını etkilemek ve manipüle etmek için, muazzam bir reklamcılık endüstrisi de dahil olmak üzere, müthiş bir çaba harcanmaktadır. Ama burada yapılan reklamcılıktan ibaret değildir. Gerekli olan, belirli bir meta sepetinin emilmesini ve bununla ilgili hizmetleri gerekli kılacak günlük hayat koşullarını yaratmaktır. Örneğin ABD’de İkinci Dünya Savaşı sonrasında yükselen uydukent (*suburb*) tipi hayat tarzına bağlı istek, ihtiyaç ve arzuların gelişmesini ele alalım. Burada söz konusu olan yalnızca otomobil, benzin, karayolları, uydukent tipi sıraevler ve alışveriş merkezleri değildir; aynı zamanda çimen kesme makinesi, buzdolabı, klima cihazı, perde, (iç ve dış mekân için) mobilya, iç mekânda eğlence teçhizatı (televizyon) ve bu günlük hayatın devamını sağlayacak koskoca bakım sistemleri de gerekir. Uydukentlerde günlük yaşam, en azından bütün bunların tüketimini gerekli hale getiriyordu. Uydukentlerin gelişmesi, bu metaları istek ve arzu olmaktan çıkararak mutlak ihtiyaçlar haline getiriyordu.

Daimi olarak yeni ihtiyaçların yaratılması, sonsuz tarzda genişleyen sermaye birikiminin sürekliliği için hayati önem taşır. Burada, yeni ihtiyaç yaratımının teknolojileri ve politikası sürdürülebilir birikimin bir sivri ucu olarak ortaya çıkar. Nispeten müreffeh toplumlarda “tüketici ruh durumu” ve “tüketici güveni”nin sonsuz sermaye birikiminin kilidi olmanın ötesinde, kapitalizmin bekasının bağımlı olduğu dayanak noktası olduğu günümüzde iyice anlaşılmıştır. ABD’de ekonomik faaliyetlerin % 70’i tüketim toplumuna bağlıdır.

Peki ama bütün bu ürünlerin satın alınması için gerekli alım gücü nereden kaynaklanır? Son tahlilde, alımları kolaylaştırmak için birinin bir yerde tuttuğu ilave bir para miktarı olmalıdır. Aksi takdirde, ödeme gücü ile desteklenmiş istekler, ihtiyaçlar ve arzular olarak tanımlanan efektif talep yokluğu var demektir. “Eksik tüketim” krizi adı verilen türden kriz, üretilmiş olan metaları massettmek için yeterli efektif talebin olmadığı durumda doğar.

İşçilerin ücretlerini harcamaları efektif talebin kaynaklarından biridir. Ama toplam ücretler her zaman dolaşımdaki toplam sermayeden küçüktür (aksi takdirde kâr diye bir şey olmazdı); dolayısıyla, (uydukent tipi bir hayat tarzı ile dahi) günlük hayatı sürdürmeye yarayan ücret mallarının satın alınması, toplam hasılanın kârlı satışı için asla yeterli olamaz. Ücretlerin bastırılması politikası, eksik tüketim krizi olasılığını yalnızca arttırır. Birçok analist 1930’lu yılların krizini esas olarak bir eksik tüketim krizi olarak görmüştür. Bundan dolayı da çalışan sınıflar içinde efektif talebi arttıracak sendikalaşmayı ve (sosyal güvenlik türü) başka devlet stratejilerini desteklemişlerdir. 2008’de ABD’de federal devlet belirli bir gelir düzeyinin altındaki çoğu vergi mükellefine 600 dolarlık bir vergi iadesini aynı amaçla vermiştir. 1970’li yılların ortalarından itibaren uygulanmaya başlanan ücretler üzerinde baskı politikasını tersine çevirerek gerçek ücretleri yükseltmek çok daha iyi olurdu. Bu, tüketici talebini ve güvenini kalıcı biçimde arttırmış olurdu. Ama sağcı ideologlar ile birlikte birçok kapitalist bu tür bir çözümü düşünmeyi bile istemiyorlardı. Kongre’deki Cumhuriyetçiler Detroit’teki otomotiv şirketlerini kurtarma planlarını başlangıçta, sendikalı işçilerin ücret ve yan ödemelerini ABD’nin güney bölgesinde sendikasız çalışan Japon ve Alman oto-

motiv şirketlerindeki düzeylere indirmediği için engellediler. Böylece, krizi bir yeni ücret bastırma dalgası yaratmak için bir fırsat olarak gördüklerini ortaya koyuyorlardı. Oysa bu, efektif talep yokluğu hastalığı için tam da yanlış reçeteydi.

Ama işçilerin talebi önemli bir taban olmakla birlikte açıktır ki kârın gerçekleşmesi sorununu asla çözemez. Ünlü sol aktivist ve teorisyen Rosa Luxemburg 1900’lü yıllarda bu sorun üzerine dikkatle eğilmişti. Önce ilave talebin altın arzını arttırmaktan gelebileceği olasılığını ele alıyordu (günümüzde bu yalnızca merkez bankalarının daha fazla para basması yoluyla olabilir). Açıktır ki, bu kısa vadede işe yarayabilir (2008 finansal krizinde olduğu gibi sisteme yeterli likidite sağlamak, sermayenin sürekli dolaşım ve birikimini istikrara kavuşturmak bakımından hayati önem taşır). Ama bunun etkisi sınırlıdır ve uzun vadedeki etkisi bir başka tür kriz yaratmaktır: enflasyon krizi. Luxemburg’un öteki çözümü kapitalist sistem dışında uykuda olan ve harekete geçirilebilir bir tür ilave talebin varlığını varsaymaktı. Bu, ilk birikimin kapitalist olmayan toplumlara dayatılan emperyalist pratiklerle sürdürülmesi demekti. Koskoca halkların işçi olarak değil tüketici olarak seferber edilmesi gerekiyordu. On dokuzuncu yüzyılda Britanya Hindistan üzerindeki emperyal egemenliğini Britanya mallarının pazarını genişletmek amacıyla kullanıyordu (bu süreç içinde yerli üretim biçimlerini de yıkıyordu). Çin pazarı da on dokuzuncu yüzyılda zorla açılacaktı (komünistler 1949’da iktidara gelince yenisinden kapanacaktı).

Kapitalizme geçişte ve ilk birikim aşamasında feodal düzen içerisinde depolanmış zenginlik birikimi bu rolü oynayabiliyordu (bunlar ödünç para verenlerin ve tefecilerin faaliyetleri aracılığıyla çözülüyordu çoğu zaman). Buna kapitalist olmayan dünyanın zenginliğinin tüccar sermayesi tarafından soyulması ve talan edilmesi eşlik ediyordu. Ama kapitalist olmayan dünyanın (örneğin Hindistan ve Çin’in) “altın rezervleri” olarak anılabilecek bu birikim zaman içinde adım adım tüketiliyordu. Buna paralel olarak, köylülüğün (parasal hale gelmiş toprak rantının ödenmesi yoluyla) toprak sahibi aristokrasinin veya (vergilendirme yoluyla) devleti aygıtının tüketim düşkünlüğünü finanse etme kapasitesi de artan ölçüde tükeniyordu.

Sanayi kapitalizmi Avrupa ve Kuzey Amerika'da sağlamlaştıkça, Hindistan, Çin ve zaten gelişmiş olan kapitalizm dışı toplumsal formasyonlardan servet yağması, özellikle de on dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren gittikçe daha çok ön plana çıkıyordu. Bu, doğu ve güney Asya'dan, ama aynı zamanda bir ölçüye kadar Güney Amerika ve Afrika'dan da Avrupa ve Kuzey Amerika'nın merkez kapitalist ülkelerindeki sanayi kapitalisti sınıfa muazzam bir servet transferi yaşandığı bir evre oldu. Ama sonunda, kapitalizm coğrafi olarak büyüyüp yayıldıkça sistemi bu tür yöntemlerle istikrara kavuşturma olasılığı gittikçe azaldı.

1950 dolaylarından beri, ama daha da belirgin olarak 1970'li yıllardan bu yana, bu tür emperyalist uygulamaların büyük istikrar sağlayıcı olarak iş görme kapasitesi ciddi şekilde yara almıştır. Kapitalizmin (bir tür kapitalizmin) doğu ve güneydoğu Asya'nın tamamında sağlam biçimde kök salmış olduğu, Hindistan ve Endonezya'da, hatta dünyanın geri kalan bölgelerinde güçlü bir biçimde geliştiği bir dönemde, küresel çapta efektif tüketici talebi tümüyle farklı bir temele yerleşmiş durumdadır. Örneğin, Çin'in şu andaki büyümesini istikrara kavuşturan efektif talep büyük ölçüde ABD'den gelmektedir. Bu da Çin'in ABD'nin açıklarını kapatma konusunda neden bu kadar telaş içinde olduğunu açıklar, çünkü ABD'de tüketim toplumunun çökmesi, Çin'de sanayi istihdamı ve kâr oranları üzerinde kahredici etkiler yaratır (ve yaratmaktadır). Buna aşıkâr cevap Çin'in kendi iç pazarını geliştirmesidir, ama bu, ücret düzeylerini yükseltmeyi ve küresel ekonomi içerisinde kendi rekabet üstünlüğüne darbe vurmaya gerektirir. Aynı zamanda artığının daha büyük bir bölümünü iç gelişme için kullanması anlamına gelir ki, bu da ABD'ye borç verilecek daha az bir miktarın kalması demektir. Bu da ABD'den Çin mallarına yönelen efektif talebi daha da azaltacaktır. Daha önce gördüğümüz gibi, bunun haber verdiği şey, doğu ve güney Asya'dan ABD ve Avrupa'ya 150 yıl ya da daha uzun bir süre boyunca sürmüş olan servet transferinde tarihsel bir tersine dönüş ve ABD'nin 1945'ten beri yaptığı tarzda küresel kapitalizme hâkim olma kapasitesinde köklü bir değişimdir.

Efektif talep bilmeceğine en önemli cevap (Luxemburg'un görmediği ama Marx'ın analizinden mantıksal olarak çıkarılabilecek olan

cevap) çözümün kapitalist tüketimde yattığıdır. Bu iki türdür: Artı-değerin bir bölümü gelir olarak tüketilir (örneğin temel mallara artı lüks mal ve hizmetlere), ama öteki bölümü ya istihdam edilecek ilave işçiler için ücret mallarına, ya da yeni üretim araçlarına yatırılır. Dünya çapında (eşitsiz ölçüde de olsa) uygulanan ücretler üzerindeki baskı göz önüne alındığında, kapitalist sınıfın eline artan bir gelir akımı geçmiştir. Lüks mallara olan talep de açıkça buna denk düşen bir oranda artmıştır (Florida'da ya da Akdeniz sahillerinde herhangi bir marinaya gidin, oraya demir atmış yatlarla ve gezi teknelerine bakın, sonra da bunu 1970'te görmüş olabileceklerinizle karşılaştırın, ne demek istediğimi anlarsınız). Ama tüketim alışkanlıklarının bütün gösterişçiliğine rağmen, milyarderler sınıfının tüketebileceği yat ya da villa ya da ayakkabı sayısının fiziksel bir sınırı vardır. Yakından bakıldığında görülür ki, kapitalistlerin kişisel tüketimi çok zayıf bir efektif talep kaynağıdır. Sermayenin merkezileşmesi serveti nüfusun çok küçük bir bölümünün elinde ne kadar yoğunlaştırırsa (1996 BM kalkınma raporu dünyadaki servetin yüzde 40'ının 300 civarında ailenin kontrolünde olduğunu belirtiyordu), bunların tüketimi talebi arttırmak bakımından o kadar daha az etkili olacaktır.

Dolayısıyla, cevabın kapitalistlerin yeniden yatırımında bulunması gerekir. Varsayalım ki, kapitalistler ellerindeki artığı sadece üretimi genişletmek amacıyla kullanmaktadır. O takdirde, bugünün genişlemeden kaynaklanan ilave talebi, dün üretilen üretim araçları ve ücret malları fazlalarını süpürecektir. Fazla üretim kendi artan parasal talebini içselleştirmiştir! Daha formel biçimde ifade edilecek olursa, dünyanın artık ürünü için efektif talep, işçilerin tüketimine artı kapitalistlerin tüketimine artı yarının üretim genişlemesi temelinde yaratılan yeni talebe bağlıdır. Bir eksik tüketim sorunu olarak görünen şey, dün üretilen artığın bir bölümü için yeniden yatırım fırsatları bulma sorunu haline gelmiştir!

Bu yeniden yatırımın olabilmesi için üç temel koşulun gerçekleşmesi gerekir. Birincisi, kapitalistler dün kazanılmış olan paraları derhal yeni sermaye olarak dolaşıma sokmalıdır. Ama metaların paraya dönüştürülmesinin ardından paranın yeniden metalara dönüştürülmesi gerektiği yolunda zorlayıcı hiçbir kural yoktur. Kapitalistler yeniden

yatırmak yerine parayı ellerinde tutmayı tercih edebilirler. Ortaya öyle koşullar çıkabilir ki, bunu yapmaları en akıllıca iş olabilir. Marx ile Keynes'in eksik tüketim krizlerinin olanaklılığı konusundaki düşüncesinde bir kesişme bu noktada ortaya çıkar. Belirsizlik koşulları altında metalar yerine servetin evrensel biçimi olan paraya sıkı sıkı sarılmak, akıllıca bir iş olabilir. Bunun istisnası yüksek bir enflasyonun varolduğu koşullardır; o durumda elde paradan ziyade ton balığı konservesi ve büyük miktarda yemeklik yağ tutmak daha avantajlıdır. Daha genel durum ise, ekonomiye olan inanç ve güvenin sarsılması halinde insanların parayı gömülemesi ve harcamaktan kaçınmasıdır. Bu, kâr olanakları zayıflayınca olabilir. Ama bu da Keynes'in "likidite tuzağı" adını verdiği duruma açar kapıyı: İnsanlar ve kurumlar (bankalar ve şirketler dahil) parayı ne kadar harcamaz ve gömülerlerse, efektif talebin çökmesi olasılığı o kadar yükselecek, üretime kârlı biçimde yeniden yatırım yapılması olasılığı o kadar düşecektir. Bunun sonucu, (1930'lu yıllarda olan ve şimdi de tanık olmakta olduğumuz türden) tersine döndürülmesi zor, aşağıya doğru bir sarmaldır. Keynes, bu engeli devletin öncülüğünde geliştirilecek maliye ve para politikalarına başvurarak geçmeyi hedefliyordu. Devlet tarafından geliştirilen açık finansman (2008 sonbaharında ABD, Britanya ve başka ülkelerde gayet belirgin biçimde görülen türden) en yakın deva gibi görülür.

İkinci koşul, bugünün yeniden yatırımı ile dünün artığı arasındaki zaman aralığının bir şekilde aşılmasıdır. Bu, paranın bir hesaplama aracı olarak kullanılmasını gerektirir; bu da yetersiz efektif talep sorununu çözmek üzere dolaşım sürecine girebilecek bir kredi sisteminin varolması anlamına gelir. Öteki seçenekler (örneğin daha önceki toplumsal düzenlerin altın rezervlerinin yağmalanması ya da dünyanın öteki bölgelerinin değerlerinin soyulması) tükendikçe, kredi, efektif talep sorununu aşmanın tek ana yolu haline gelir. Çözüm böylelikle sermaye birikiminin dinamiğinde içselleştirilmiş olur. Ancak, bunun bedeli kredi sistemini yürüten bankacı ve finansçıların ve bunların yanı sıra paralarını kredi kuruluşlarına mevduat olarak yatıran tasarrufçuların yine gelecekte üretilecek artı-değerin bir bölümünü faiz ve hizmetlerden alınacak bedel biçiminde talep etmeleridir.

Üçüncü koşul, elde edilen kredi parasının daha önce üretilmiş olan

ilave ücret malların ve üretim araçlarının satın alınmasına harcanmasıdır. Servetin üst sınıflarda yoğunlaşmasını savunmak için genellikle ileri sürülen politik argüman bunların servetlerini yatırırlar, süreç tamamlanmış olduğunda (aşağıya damla damla akma yoluyla) herkese faydası olacak ve böylece yeni talep doğuracak şekilde istihdam, yeni ürünler ve yeni servet yaratabilecekleri ve fiiliyatta da böyle yaptıklarıdır. Bu hikâyede atlanan, kapitalistlerin, daha önce gördüğümüz gibi, neye yeniden yatırım yapacakları konusunda tercih olanakları olduğudur. Üretimin genişlemesine yeniden yatırım yapabilirler veya servetlerini varlık satın almada kullanabilirler. Örneğin menkul değerler ve hisse senetlerine, gayrimenkule, sanat yapıtlarına, özel sermaye şirketi gibi spekülâtif bir işletmenin veya hedge fonunun hisselerine ya da sermaye kazancı elde edebilecekleri bir başka finansal enstrümana yatırım yapabilirler. Bu takdirde, yeniden yatırımları efektif talebi artırma yönünde hiçbir etki yaratmaz.

Eğer dünün artık ürününe talep yaratanın üretimin daha fazla genişletilmesi olduğu ve zaman aralığını kapatmak için krediye ihtiyaç olduğu sonucuna ulaşırsak, buradan, kredi tarafından ateşlenen bileşik oranda sermaye birikiminin de kapitalizmin bekasının bir koşulu olduğu çıkar. Ancak o zaman bugünün genişlemesi dünün artığını mas-sedebilir. Yüzde 3'lük büyümenin yüzde 3'lük bir yeniden yatırım gerektirmesinin nedeni açıklığa kavuşur. Esasında kapitalizm dış olanakların tükenmiş olduğu koşullarda ayakta kalacaksa kendi efektif talebini üretmek ve içselleştirmek zorundadır. Şu anda olduğu gibi, üretimin sürekli genişlemesi önündeki engeller dolayısıyla bunu başaramayacak olursa ortaya bir kriz çıkar.

Belirtilmesi gereken bir nokta daha var. Eğer üretimin daimi genişlemesini sürdürmek için rekabete ihtiyaç varsa, bundan kapitalizmin sürmesi için rekabetin de gerekli olduğu sonucu çıkar. Rekabetin, örneğin aşırı tekelleşme dolayısıyla zayıflaması kendi içinde muhtemelen kapitalist yeniden üretimde bir kriz doğuracaktır. Tabii bu tam da iki iktisatçı olan Paul Baran ve Paul Sweezy'nin (1960'lı yıllarda yazmış olduğu) *Monopoly Capital*¹ kitabında ileri sürdükleri şeydi.

1 Türkçesi: Tekelci Sermaye, çev. Gülsüm Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2007 (ç.n.).

Tekelleşme ve sermayenin merkezileşmesi yönündeki eğilim, onların berrak biçimde öngördükleri gibi, zorunlu olarak, 1970’li yılların baş belası türünden bir stagflasyon krizi (yükselen enflasyonla birlikte artan işsizlik) yaratacaktır. Bunun ardından ortaya çıkan neoliberal karşı devrim işçi sınıfının gücünü ezmekle yetinemezdi; sonsuz sermaye birikiminin yasalarının “uygulayıcısı” olarak rekabetin zorlayıcı yasalarını da zincirlerinden serbest bırakması gerekiyordu.

Bu sürecin potansiyel sorunları görmezlikten gelinemez. Her şeyden önce, varsayım, bütün öteki engellerin (örneğin doğayla ilişkinin) aşılmış olduğu, daha yüksek miktarda üretimin yapılması için yeterince alan olduğudur. Bu, emperyalizmin dünyanın geri kalan bölgelerinden değer soygunu ve varlık hortumlamasından dünyanın geri kalan bölgelerini kapitalist üretimin yeni biçimlerini uygulamak için açmaya geçmesinin zorunlu olduğu anlamına gelir. Meta ihracından ziyade sermaye ihracı kritik bir önem kazanır. On dokuzuncu yüzyılda zenginlikleri pazarlarının kapitalist hakimiyete girmiş olması dolayısıyla talan edilen Hindistan ve Çin ile, kısıtlanmamış kapitalist gelişmenin kapitalizmin eski merkezlerinde yaratılmakta olan artık ürünü masnetmek ve gerçekleştirmek (örneğin on dokuzuncu yüzyılda Britanya’dan ABD’ye sermaye ve makine ihracı) üzere yeni servet ürettiği ABD arasındaki büyük fark buradan gelir. Son zamanlarda Çin üretimi geliştirmede muazzam miktarda yabancı sermaye masnetmiştir. Bunu yaparken de yalnızca hammadde konusunda değil aynı zamanda makine ve öteki maddi girdiler için de devasa bir efektif talep yaratmıştır. Birincil bir pazardır çünkü üretime yatırım açısından dev bir merkezdir.

Ne var ki, eksik tüketim sorununa getirilen bu çözümde içkin iki problem vardır. İlki sermayenin iki kez spekülâtif hale geldiği basit gerçeğinden kaynaklanır: Bugünün artığının fiilen gerçekleşebilmesi için yarının genişlemesinin herhangi bir engelle karşılaşmayacağı inancına dayanır. Bu, Keynes’in gayet iyi anladığı gibi, öngörülerin ve beklentilerin kapitalist dolaşımın sürekliliği bakımından temel önem taşıdığı anlamına gelir. Spekülâtif beklentilerde herhangi bir gerileme bir kriz doğuracaktır. Keynes’in *Genel Teorisi*’nde² para ve

2 Türkçesi: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008 (ç.n.).

maliye politikasına ilişkin teknik çözümler, beklenti ve öngörüler konularındaki psikoloji ile karşılaştırıldığında argümanda yalnızca küçük bir yer tutar. Sisteme inanmak çok asli önem taşır, 2008'de olduğu gibi güvenin sarsılması ise ölümcül sonuçlar doğurabilir.

İkinci problem para ve kredi sisteminin kendisinin içinde doğar. "Bağımsız" finansal ve parasal krizler olasılığı herdaim mevcuttur. Bunun temelindeki sorun para biçiminin kendisinin çelişkilerinde yatar, bu ise en kolay para sisteminin açık seçik bir metal tabanı olduğu durumda anlaşılır hale gelir. O durumda, tikel bir meta olan altın toplumsal emeğin bütün biçimlerinin değerini, tikel (somut, elle tutulabilir) evrenseli (soyutu) temsil eder, özel kişiler sınırsız toplumsal güce kumanda eder. Para toplumsal gücün bir biçimi olduğu için bireylerde hep parayı tutma konusunda bir arzu vardır. Ama insanlar bunu ne kadar çok yaparsa dolaşımın sürekliliğine tehdit o kadar artar. Daha fazla toplumsal güç kazanmak için parayı yeniden dolaşıma sokmak ya bir inanç sıçraması gerektirir ya da kişisel paranızı kâr edecek girişimlere yatıracak başka birinin kullanımına verebileceğiniz emniyetli ve güvenilebilecek kurumların varlığını (tabii bankaların geleceksel olarak yaptığı budur). Sisteme güvenmek hayati bir önem kazanır. Ne türden olursa olsun saadet zincirleri bu güveni sarsar.

Para simgelerine (devletin parasal istikrarı sağlama kapasitesine) veya paranın kalitesine (enflasyon) güvenin yitirilmesi, 2008 sonbaharında yaşanan türden bir para açlığına ve ödeme araçlarının donmasına toslar. Kredi sisteminin merkezinde bir dizi teknik ve hukuki veçhe mevcuttur (bunların birçoğu salt işleyiş kuralları dolayısıyla aksayabilir veya çarpıklığa yol açabilir); bunlar öznel beklenti ve öngörülerle birlikte vardır. Kapitalizm genişlemeye devam ettiği ölçüde, kredi sisteminin sermaye birikiminin küresel dinamiğine yön veren ve onu kontrol eden bir tür merkezi sinir sistemi olarak rolü de ön plana çıkar. Bunun sonucu da kredi araçları üzerinde kontrolün, kapitalizmin işleyişi için kritik bir önem kazanmasıdır. Marx ve Engels *Komünist Manifesto*'da kredi araçlarının devletin elinde merkezileşmesini (elbette devleti işçi sınıfının kontrol ettiğini varsayarak) kilit taleplerinden biri yapmakla bu noktayı tescil etmiş oluyorlardı. Bu, devletin sikkelerin ve daha da önemlisi simge paranın kalitesi konu-

sundaki kilit rolü ile birleştirilince, devletin ve finansal güçlerin devlet-finans bağı çerçevesinde daha da kaynaşması kaçınılmaz görünmektedir.

Ama esas sorun da buradadır. Sermaye, aynen emekgücü talebi ve arzının her iki tarafında da (teknolojik işsizlik yoluyla) iş görebildiği gibi, kredi sistemi sayesinde üretim-gerçekleşme ilişkisinin her iki tarafında da iş görebilir. Geleceğin konut sahiplerine gittikçe artan ölçüde gevşek koşullarla kredi verilmesi, bununla el ele müteahhitlere de aynı derecede gevşek koşullarla kredi sağlanması, konut sektöründe ve kentsel gelişmede müthiş bir genişlemeyi ateşleyecektir (son yıllarda Florida ve Kaliforniya'da olduğu gibi). Bu olunca, sürekli üretim ve artıkların gerçekleşmesi sorununun sona erdiği hayal edilebilir. Bu, kredi sisteminde muazzam bir toplumsal ve ekonomik gücün yoğunlaşması demektir. Ama bunun sürdürülebilmesi için kredinin kendisinin de bileşik oranda genişlemesi gerekir; nitekim son yirmi yılda olan da bu olmuştur. Kredi balonu kaçınılmaz olarak patlayacaktır; patladığında ekonominin tamamı, 2007'de başlayan türden bir aşağıya doğru sarmalın içine düşecektir. İşte bu noktadadır ki kapitalizm, kendini iç çelişkilerinden kurtarmak için dış güç yaratmak zorunda kalır. Tarihsel olarak beslenmiş olduğu dış feodal veya kapitalizm dışı altın rezervinin eşdeğerini yeniden yaratma ihtiyacını hisseder. Bunu sonsuz para yaratma yetkisini Federal Reserve gibi feodal olmayan bir kuruma vererek yapar.

Gerçekleşme sorunu ve eksik tüketim tehlikesi hiçbir zaman yok olmaz. Ama efektif talep yokluğundan kaynaklanan kârların düşüşü ve değersizleşme sorunu, kredi sisteminin ayak oyunları aracılığıyla bir süre için savuşturulabilir. Kısa vadede, kredi bir sürü ikincil sorunu düzeltme işini becerir, ama uzun vadede çelişkileri ve gerilimleri biriktirme eğilimine girer. Esas sorun efektif talep yokluğu değil, dün üretimde kazanılmış olan artığın kazanç getirecek biçimde yeniden yatırımı için fırsatların yokluğudur. Belirtilmelidir ki, bunun çıkartılması gereken tek sonuç olması, sermayenin dolaşımının kapitalizmin bekası için hayati önem taşıyan koşulundan türer: akış sürekliliği her daim sağlanmak zorundadır. Bu ise, başlangıçta ileri sürdüğümüz gibi, 55 trilyon dolarlık bir küresel ekonomi alanında ilerlerken bunu önü-

müzdeki otuz yıl içinde iki katına çıkartmayı amaçladığımızda çok daha güç hale gelir.

* * *

Krizler üzerine teorik tartışmaların tarihinde kapitalizmin kriz eğilimli doğası için tek bir hâkim açıklama arama türü bir eğilim olmuştur. Üç büyük geleneksel düşünce kampı, kâr sıkışması (kârlar gerçek ücretler yükseldiği için düşer), kâr oranının düşüşü (emek tasarruf eden teknolojik değişiklikler ters teper, “yıkıcı” rekabet fiyatları aşağıya çeker) ve eksik tüketim (efektif talep eksikliği ve aşırı tekelleşme ile ilgili durgunluk eğilimi) gelenekleridir. Bu üç düşünce okulu arasındaki ayrımlar özellikle 70’li yıllarda sertleşmiştir. Bazı çevrelerde “eksik tüketim” teriminin kendisi neredeyse küfür gibi algılanıyordu (sanki insanın Keynesçi olduğu, “hakiki” bir Marksist olmadığı anlamına geliyordu). Öte yandan, Rosa Luxemburg hayranları, kâr oranının düşüşünü kendi teorilerinin merkezine yerleştirenlerin onun fikirlerini acımasızca ellerinin tersiyle bir kenara itmesi karşısında öfkeye kapılıyordu. Son yıllarda, anlaşılabilir nedenlerle, kriz oluşumunun çevre ve finans ile ilgili veçhelerine çok daha fazla ilgi gösteriliyor.

Bence kriz oluşumu üzerinde düşünmenin çok daha iyi bir yolu var. Sermaye dolaşımının analizi birkaç potansiyel sınıra ve engele işaret ediyor. Para sermaye kıtlıkları, işgücüne ilişkin sorunlar, sektörler arası orantısızlıklar, doğal sınırlar, dengesiz teknolojik ve organizasyonel değişimler (rekabet ile tekel arasındaki karşıtlık dahil), emek sürecinde disiplin yokluğu ve efektif talep eksikliği listenin başında geliyor. Bu koşulların herhangi biri sermaye akışının sürekliliğini kesintiye uğratabilir ya da yavaşlatabilir ve böylelikle sermayenin değersizleşmesi veya kaybı ile sonuçlanan bir krize yol açabilir. Bir sınır aşıldığında birikim çoğunlukla başka bir noktada bir başka sınırla karşı karşıya gelir. Örneğin, 1970’li yıllarda bir işgücü arzı krizini hafifletmek ve örgütlü işçi sınıfının siyasi gücünü kısıtlamak için atılan adımlar üretime efektif talebi azalttı, bu da 1990’lı yıllarda artığın piyasada gerçekleşmesi bakımından sorunlar yarattı. Bu son sorunu kredi sistemini işçi sınıfı içinde yaygınlaştırma yoluyla hafifletme yönünde alınan önlemler sonuçta işçi sınıfının gelirine göre aşırı borç-

luluğuna yol açtı; bu da borç enstrümanlarının kalitesi konusunda bir güven krizine yol açacaktı (2006'da ortaya çıkmaya başladı bu). Kriz eğilimleri çözüme kavuşmuyor, sadece oradan oraya taşınmış oluyor.

Bence bir engelin ortadan kalkmasının bedelinin bir başkasının ortaya çıkması olmasına dayanan bu daimi yeniden konumlanmayı saptamak ve böylece krizlerin değişik tarihsel ve coğrafi durumlarda nasıl çoklu biçimlerde oluşabileceğini görmek, Marx'ın kapitalizmin akışkan ve esnek karakterine sık sık dikkat çekmesiyle daha çok uyum içindedir. Ayrıca, krizlerin kapitalizmin tarihsel coğrafyasında içkin olarak çelişkili bir sistemin "irrasyonel rasyonelize edicileri" olarak kilit bir rol üstlendiklerini de unutmamak çok önemlidir. Kısacası, krizler kapitalizmin evrimi açısından para, emekgücü ve sermayenin kendisi kadar gereklidir. Ama herhangi bir somut yer veya zamanda tıkanmanın kaynağının ya da kaynaklarının ne olduğunu tam olarak saptayabilmek için olan biteni dikkatle izlemek ve maddeci bir analiz gerekiyor.

Günümüzün krizi konusunda özlü bir görüş şöyle ifade edilebilir: Esas ağırlık merkezi kredi sisteminin ve devlet ile finans arasındaki bağın teknolojik ve organizasyonel biçimlerinde yatıyor olsa da, temeldeki sorun kapitalistlerin işçi sınıfı karşısında aşırı güçlenmesi ve bunun sonucunda ücretlerin bastırılması, bunun da efektif talebe ilişkin sorunlara yol açması, bu sorunların üstünün dünyanın bir yanında kredi tarafından ateşlenen bir tüketim çılgınlığı ve bir başka yanında ise üretimin yeni ürün hatlarında gereğinden fazla hızlı genişlemesi tarafından örtülmesidir. Ama kapitalizmin evriminin tarihsel coğrafyasını bütün karmaşıklığı içinde anlayabilmek için başka analiz araçlarına da ihtiyacımız var. Hem sektörel hem de coğrafi anlamda eşitsiz gelişmenin rolünü kriz üretiminin analizi ile bütünleştirmeliyiz. Şimdi yüzümüzü bu göreve döndüreceğiz.

Sermaye evriliyor

Kapitalizmin harekete geçirdiği güçler 1750’den bu yana dünyayı defalarca yeniden yapılandırmıştır. Şayet 1820 yılında İngiltere’nin ortaları üzerinden uçakla geçiyor olsaydık, alçakgönüllü birkaç sanayileşmiş kent (ve bacalarından zararlı dumanlar kusan küçük fabrikalar) görürdük; bunların arasında, tarımsal üretkenliğin yükselişinin (ve para rantın artışının) temelinde yatan yeni tarımsal uygulamalar konusunda şairane söylevler veren malikâne lordlarına rağmen geleneksel kırsal yaşam biçimlerinin korunduğu dağınık köy ve çiftliklerin bulunduğu geniş tarım arazileri olurdu. Manchester ve Birmingham gibi adlara sahip alçakgönüllü kentler, birbirleriyle, Bristol ve Liverpool gibi ana ticari liman kentleri ile ve insanlarla dolup taşan başkent Londra ile birtakım daracık toprak yollar ve ince kanal şeritleri aracılığıyla bağlanıyordu. Kömür ve hammadde yüklü mavnalar kanallar boyunca ya kan ter içinde beygirler, ya da Marx’ın *Kapital*’de işaret ettiği gibi, aç bilaç kadınlar tarafından büyük meşakkatle çekiliyordu. Hareket kabiliyeti çok düşüktü.

1980 yılında Pearl Nehri Deltası üzerinden uçakla geçerken, insan Şenjen ya da Dongguan gibi adlara sahip minik köy ve kasabalar görürdü; bunlar, büyük ölçüde kendine yeterli olan, pirinç ve sebze üretimi, hayvancılık ve balık çiftlikleri ile uğraşan, bir yandan demir yumruk ile yönetirken bir yandan da açlık tehlikesine karşı bir “demir pirinç kâsesi” taşıyan yerel parti yöneticisinin hâkimiyetindeki sosyalist komünlerde örgütlü bir tarımsal ortam içine yerleşmişlerdi.

2008 yılında her iki bölgenin üzerinden uçakla geçerken, aşağıda göreceğiniz göz alabildiğine uzanan kentleşme tümüyle tanınamayacak bir özellik taşıyacaktır. Aynı şey yerdeki üretim ve ulaştırma biçimleri, toplumsal ilişkiler, teknolojiler, günlük hayatın âdetleri ve tüketim biçimleri için de geçerlidir. Marx’ın bir zamanlar söylediği

gibi görevimiz dünyayı anlamaktan ziyade değiştirmekse, o takdirde kapitalizmin onun bu tavsiyesini yerine getirmek bakımından oldukça başarılı olduğunu kabul etmek gerekir. Bu çarpıcı değişikliklerin çoğu, herhangi birinin önce dünyanın nasıl işlediğini ya da sonuçların ne olabileceğini öğrenmeye zahmet etmesinden bağımsız olarak gerçekleşmiştir. Tekrar ve tekrar beklenmedik ve öngörülmedik şeyler olmuş, geriye böyle bilinmeden yapılmış olan şeylerin karman çorman sonuçlarını temizleme çabasına girişmiş kocaman bir entelektüel ve pratik endüstri kalmıştır.

Kapitalizmin destanı, sosyal teorinin çoğu versiyonu (özel olarak da iktisat teorisi) bunlardan bütünüyle soyutlarsa da, paradokslarla doludur. Olumsuz yanda, yalnızca kapitalizmin evrimini bezeyen dönemsel ve çoğu zaman yerel kalan ekonomik krizler değil, kapitalistler ve emperyalistler arası savaşlar, çevrenin bozulmasına ilişkin sorunlar, biyolojik çeşitliliği olan habitatların yitirilmesi, hızla büyüyen nüfusların sürekli artan yoksulluğu, yeni-sömürgecilik, halk sağlığı alanında ciddi krizler, bol bol yabancılaşıma ve toplumsal dışlanma, güvensizlik, şiddet ve tatmin edilmemiş arzulardan doğan anksiyeteler de vardır. Olumlu yanda, kimilerimiz için, maddi yaşam standartlarının ve refahın daha yükseğinin görülmemiş olduğu, sehayat ve iletişimin devrimci biçimde geliştiği ve insanlar arası etkileşimde fiziksel (ama toplumsal değil) mekânsal engellerin çok azaldığı, tıbbi ve biyomedikal kavrayışların birçok insan için daha uzun bir yaşam vaad ettiği, dev, göz alabildiğine uzanan ve birçok bakımdan görkemli kentlerin yapılmış olduğu, bilginin hızla çoğaldığı, umudun durmaksızın fişkirildiği ve (insanın kendini kopyalatmasından uzay yolculuğuna kadar) her şeyin mümkün görüldüğü bir dünyada yaşamak var.

İçinde yaşamakta olduğumuz çelişkilerle dolu dünyanın böyle olduğu ve bu dünyanın çok hızlı bir tempoda, öngörülemez ve görünürde kontrol edilemez bir tarzda evrilmeye devam ettiği yadsınamaz. Ama bu evrimin altında yatan ilkeler anlaşılmaz kalır. Bu, kısmen, bu tarihin çok büyük bir bölümünü Darwin'in doğal evrim alanında keşfettiği türden bazı yönetici ilkelere göre değil, şu ya da bu kolektif insan arzusunun, bazen de bireylerin arzusunun rekabet içindeki kaprislerine bağlı olarak yapmış olduğumuz içindir. Şayet bu dünyayı bi-

linçli müdahalelerle kolektif olarak daha rasyonel ve insani bir yapıya doğru değiştireceksek, o zaman önce bu dünyaya ne yapmakta olduğumuzu, bunların ne gibi sonuçlar doğuracağını şimdi olduğundan çok daha iyi anlamamız gerekir.

Kapitalizmin tarihsel coğrafyası elbette sermaye birikimi meselelerine indirgenemez. Ama aynı zamanda belirtilmelidir ki, 1750 dolaylarından bu yana, sermaye birikimi nüfus artışı ile birlikte insanlığın evriminin merkezinde yatmıştır. Bunun tam tamına nasıl olduğu, sermaye denen mumamayı çözmek bakımından kilit önem taşır. Burada, bir tür aydınlanma kazanmak için başvurabileceğimiz evrimci ilkeler mevcut mudur?

* * *

Önce, kapitalizmin evrim içindeki mekânsal organizasyonunu, coğrafi dinamiğini, çevre üzerindeki etkisini ve bundan kaynaklanan kısıtlamaları şimdilik bir kenara koyarak kapitalist gelişmeyi zaman içinde düşünelim. Şimdi, sermayenin kâr arayışı içinde değişik ama birbiriyle ilişkili “faaliyet alanları” (kullanacağım terim bu) arasında dönüp dolaştığını tahayyül edelim. Kilit önem taşıyan bir “faaliyet alanı” yeni teknolojik ve organizasyonel biçimlerin yaratılması ile ilgilidir. Bu alandaki değişiklikler hem toplumsal ilişkiler hem de doğa ile ilişkiler üzerinde derin etkiler yaratır. Ama aynı zamanda toplumsal ilişkilerin ve doğayla ilişkinin hiçbir biçimde teknolojiler ve organizasyonel biçimler tarafından belirlenmediğini de biliyoruz. Üstelik, öyle durumlar doğar ki işgücü arzında veya doğada kıtlıklar yeni teknolojilerin ve organizasyonel biçimlerin yaratılması yönünde basınç uygular. Örneğin bugünlerde ABD medyası, ülkeyi dış petrole bağımlılığından kurtarmak ve küresel ısınmaya karşı mücadele vermek için bir dizi yeni teknolojiye ihtiyaç olduğuna dair yorumlarla dolup taşıyor. Obama yönetimi bu amaca hizmet edecek çeşitli programlar öneriyor, şimdiden otomotiv sanayiini elektrikli ya da hibrit otomobiller yapmaya zorluyor (maalesef Çinliler ve Japonlar daha erken davranmış durumda).

Benzer biçimde, üretim sistemleri ve emek süreçleri de günlük hayatın tüketim aracılığıyla yeniden üretimiyle derinden iç içe geçmiştir. Bunların ne biri ne öteki, hâkim toplumsal ilişkilerden, doğayla iliş-

kiden ve bunlara uygun olarak oluşmuş teknolojilerden ve organizasyonel biçimlerden bağımsızdır. Ama “doğa” olarak andığımız şey her ne kadar sermaye birikiminden açıkça etkilenmiş olsa da (habitat ve türlerin tahribi, küresel ısınma, çevreyi kirleten yeni kimyasal bileşiklerin yanı sıra sofistike yönetim sayesinde verimlilikleri arttırılmış toprak yapıları ve ormanlar), onun tarafından belirleniyor değildir. Örneğin, HIV/AIDS gibi yeni bir patojenin ortaya çıkışının kapitalist toplum üzerinde muazzam bir etkisi olmuştur (ve sermaye dolaşımının içerisinde yer alan teknolojik, organizasyonel ve toplumsal yanıtlar gerektirmektedir). Günlük hayatın yeniden üretimi, cinsel ilişki ve faaliyetler ve üremeye ilişkin tutumlar üzerinde çok derin etkileri olmuştur, ama bunlar tıp teknolojileri, kurumsal tepkiler ve toplumsal ve kültürel inançlar aracılığıyla dolayımlanmıştı.

Bütün bu “faaliyet alanları” bir dizi kurumsal düzenlemenin (örneğin özel mülkiyet hakları ve piyasa sözleşmeleri) ve idari yapıların (devlet ve öteki yerel ve çokuluslu düzenlemeler) içerisine yerleşmiştir. Her ne kadar (şimdi görmekte olduğumuz gibi) kriz koşullarına ve değişen toplumsal ilişkilere uyarlamak zorunda kalsalar da, bu kurumlar da kendi içlerinde bir evrim geçirir. Ayrıca insanlar, kendi beklentileri, inançları, dünya konusundaki kavrayışları doğrultusunda eyler. Toplumsal sistemler uzmanlara güvene, karar verme konusunda olanların yeterli bilgiye ve enformasyona sahip olmasına, akla yakın görünen ((hiyerarşiye ya da eşitliğe dayanan) toplumsal düzenlemelerin kabulüne ve bunların yanı sıra etik ve ahlaki standartların oluşturulmasına (örneğin hayvanlarla ilişkilerimize, doğa olarak andığımız aleme karşı sorumluluklarımıza ve bizden farklı olanlara karşı sorumluluklarımıza ilişkin standartların oluşturulmasına) yaslanır. Kültürel normlar ve inanç sistemleri (yani politik ve dini ideolojiler) güçlü varlıklarını hissettirir ama toplumsal ilişkilerden, üretim ve tüketim olanaklarından ve hâkim teknolojilerden bağımsız olarak var olamazlar. Sermaye birikiminin evrilen teknik ve toplumsal gerekliliklerinin ve sonsuz birikim ile tutarlı kültürel normlar ve inançların her biri kapitalizmin evriminde kritik bir rol oynamıştır. Ama basitleştirme amacıyla, bu son öğelerin hepsini “dünyanın zihinsel kavranışları” başlığı altında bir araya getireceğim.

Bu tür düşünüş, bize kapitalizmin evrimsel güzergâhı içerisinde birbirinden ayrı yedi tane “faaliyet alanı” verir: teknolojiler ve organizasyonel biçimler; toplumsal ilişkiler; kurumsal ve idari düzenlemeler; üretim ve emek süreçleri; doğa ile ilişkiler; günlük hayatın ve türün yeniden üretimi; ve “dünyanın zihinsel kavranışları”. Bu alanların hiçbirisi birbirinden bağımsız olmasa da hiçbirisi ötekilere hâkim konumda değildir. Ne de herhangi biri ötekilerin tamamı bir araya geldiği zaman bile onlar tarafından belirlenir. Her alan kendi mantığına göre evrilir, ama daima ötekilerle dinamik bir etkileşim içinde. Teknolojik ve organizasyonel değişiklikler bir sürü farklı nedenlerle ortaya çıkar (bazen de kazara). Doğa ile ilişki istikrarsızdır; sürekli değişir ama yalnızca kısmen insan eliyle yaratılan değişiklikler dolaşısıyla. Bir başka örnek alacak olursak, dünyayı zihinsel olarak kavrayışımız genellikle istikrarsızdır, tartışmalıdır, bilimsel buluşlara olduğu kadar kaprislere, modalara, tutkuyla sarıldığımız kültürel ve dini inanç ve arzulara bağlıdır. Zihinsel kavrayışlar, kabul edilebilir teknolojik ve organizasyonel biçimler, toplumsal ilişkiler, emek süreçleri, doğa ile ilişkiler ve kurumsal düzenlemeler açısından her türden amaçlanmış ya da amaçlanmamış sonuçlara yol açar. Yeniden üretim ve günlük hayat alanından kaynaklanan demografik dinamik aynı zamanda hem özerktir, ama hem de öteki alanlarla ilişkilerinden derinlemesine etkilenir.

Bu alanlar arasındaki etki akımları daimi olarak her birini yeniden şekillendirir. Üstelik, bu etkileşimlerin uyumlu olması için hiçbir neden yoktur. Nitekim, kriz oluşumunu, örneğin yeni teknolojilerin toplumsal ilişkilerde yeniden yapılanma konusundaki arzulara karşıt yönde etki yapmasında ya da mevcut emek süreçlerini kesintiye uğratmasında olduğu gibi, farklı faaliyet alanları arasında doğan gerilim ve karşıtlıklar temelinde yeniden kavramlaştırabiliriz. Ama daha önce sermaye dolaşımında yaptığımız gibi bu alanları bir dizi içinde incelemek yerine şimdi onları toplu olarak hep birlikte var olur ve kapitalizmin uzun tarihi boyunca birlikte evrilir tarzda düşünüyoruz.

Mekân ve zaman içinde belirli bir noktada belirli bir toplumun (diyelim 1850’de Britanya’nın veya günümüzde Pearl Nehri Deltası’nın) genel karakterini ve durumunu büyük ölçüde bu yedi alanın nasıl or-

ganize edildiği ve birbirine göre nasıl yapılmış olduğu temelinde tanımlayabiliriz. Faaliyet alanları arasındaki gerilimler ve çelişkiler veri iken, bu tür yerlerdeki toplumsal düzenin muhtemel geleceği hakkında da bir şeyler söylenebilir, her ne kadar muhtemel evrimsel dinamiğin belirleyici değil de olumsal olduğukabul edilse de.

* * *

Sermaye, bu faaliyet alanlarından her birine bir şekilde değmeksinin ne dolaşımını ne de birikimini sürdürebilir. Sermaye bir alanda veya alanlar arasında engellerle ya da sınırlarla karşılaştığında, bu güçlüğün etrafından dolaşmak veya onu aşmak için birtakım yöntemlerin bulunması gerekir. Güçlükler ciddiye, burada da bir kriz kaynağı ile karşı karşıyayız demektir. Dolayısıyla, faaliyet alanlarının ortak evriminin incelenmesi, kapitalist toplumun bir bütün olarak evrimi ve kriz eğilimli karakteri üzerinde düşünmek için bir çerçeve sunmaktadır. Peki, bu nispeten soyut çerçeve somut biçimlerde nasıl işe yarayabilir?

Bu noktada bir öykü bize yardımcı olabilir. 2005 sonbaharında Güney Kore’de yepyeni bir kent yapılmasına ilişkin tasarım fikirleri arasında seçim yapacak bir jürinin eş başkanı idim. O zamanlar “Çoklu Fonksiyonlu İdari Kent” olarak anılan bu kent (şimdi adı Sejong), başlangıçta yeni bir başkent olarak düşünülmüştü, ama anayasal birtakım itirazlar şehrin Seul ile Busan arasında yarı yolda, devletin birçok idari işlevinin bağrında toplanacağı bir uydu kent statüsüne indirilmesine yol açmıştı. Jürinin görevi, nihai bir tasarımı seçmekten ziyade fikirler üzerinde hakemlik yapmaktı. Nihai tasarımı üstlenme görevi projenin sorumlularına verilmişti. Yarışmaya sunulan projelerde bizim (ve onların) yararlı gördüğü şeyleri de projeye katacaklardı. Jürinin yarısı Koreliydi, yarısı yabancı. Mühendisler, planlamacılar ve bazı önde gelen mimarlar ciddi bir ağırlık taşıyordu. O zamana kadar Güney Kore’de ve Asya’nın büyük bölümünde baskın olmuş olan, hep aynı formüle dayalı türden bir kentleşmeden bıkmış olan Güney Kore hükümetinin farklı birşey yapmak ve belki de dünya çapında yenilikçi bir kentleşme modeli yaratmak istediği açıktı.

Karar verme sürecimize giriş olarak, yarışmaya katılmış olan çok sayıda tasarımı değerlendirirken en geçerli olacak kriterlerin neler ola-

bileceğini tartıştık. Tartışma başlangıçta mimarların daire ve küplerin farklı türden kalkınma stratejilerini barındırma bakımından hem sembolik şekiller hem de fiziksel biçimler olarak niteliği konusunda farklı görüşleri üzerinde odaklaştı. Çeşitli harita benzeri tasarımlara bakılınca bu tür farklılıkların açıkça sergilendiğini görmek kolaydı. Ama ben söz alarak tartışmayı genişletmeyi ve şu türden birtakım başka kriterler düşünmeyi önerdim: doğa ile önerilen ilişki ve şehirde kullanılacak teknolojik bileşimler; tasarımların yaratılacak üretim ve istihdam biçimleri ve bunlara bağlı toplumsal ilişkilere nasıl yaklaştığı (örneğin kentin bir bilimsel, teknolojik ve bürokratik elitin hâkimiyetinde olacak olmasına nasıl yaklaşmalıydık); farklı konumdaki sakinler için günlük yaşamın özellikleri; bu yeni tür kentte yaşama deneyiminden kaynaklanabilecek, siyasi öznellikler dâhil dünyanın zihinsel olarak kavranışları (insanlar daha bireyci mi olacaklardı yoksa toplumsal dayanışmaya mı eğilimli?). Konuşmamın sonunda fiziksel tasarımların bütün bu meselelere yanıt getirebileceğini düşünmenin yanlış olacağını düşündüğümü, bu yeni kentin inşasını ele alırken bu kriterlere duyarlı yaklaşmaya çalışmamız gerektiğini belirttim.

Düşünüş tarzıma hatırı sayılır bir ilgi ile yaklaşıldı. Bir süre boyunca fikirlerim üzerine tartışıldı; ta ki tartışmanın karmaşıklığı karşısında sabrını yitiren bir mimar söz alıp hiç kuşkusuz hepsi geçerli olan bu perspektifler arasında bir tanesinin önemi bakımından ötekilerden ayrıldığını, bunun da zihinsel kavrayışlar olduğunu belirtene kadar. Bu açıdan bakıldığında, en önemli mesele sembolik anlamlar konusu idi. Kısacası, dairelerin ve karelerin kentsel tasarımdaki sembolik, kavramsal ve maddi potansiyelleri tartışmasına geri dönüyorduk!

Belki ütöpik görünebilir, ama eğer bütünüyle yeni bir kentin inşa edilmesinin sorumlusu ben olsaydım, sabit, donmuş, tamamlanmış daimi bir yapıdansa geleceğe doğru evrilebilen bir kent tahayyül etmeyi isterdim. Ve de bu farklı alanlar arasındaki dinamiklerin sadece işleyişleri aracılığıyla değil, bilinçli biçimde harekete geçirilerek spesifik bir amaca ulaşmaktan ziyade nasıl değişik olanakların önünün açılabilceğini tahayyül etmek isterdim. Elbette kent başlangıçta hâkim toplumsal ilişkiler, istihdam yapıları ve mevcut teknolojiler ve organizasyonel biçimler doğrultusunda kurulmak zorunda olurdu.

Ama aynı zamanda daha eşitlikçi, örneğin cinsiyet meselelerine daha saygılı, doğa ile ilişkisi bakımından bileşik oranda yüzde 3 hızında sonsuz sermaye birikiminin gittikçe daha az kutsal olan hedefleri peşinde gerekli hale gelen türden daha duyarlı olan bir gelişme ile tutarlı, yeni teknoloji ve organizasyonel biçimlerin bir mekânı olarak görülebilirdi bu kent.

Ne var ki, bu düşünce çerçevesi benim kendi buluşum değil. *Kapital*'in birinci cildinin 15. bölümündeki bir dipnotu temelinde geliştirilmiş bir çerçeve bu. Marx orada, ilginç bir biçimde Darwin'in evrim teorisi üzerine kısa bir görüş belirttikten sonra şöyle diyor: "...teknoloji insanın doğa ile aktif ilişkisini, hayatının doğrudan üretim sürecini ortaya koyar ve bu sayede hayatının toplumsal ilişkilerinin ve bu ilişkilerden türeyen zihinsel kavrayışların üretim sürecini çıplak biçimde sergiler." Burada Marx, benim saptamış olduğum farklı faaliyetlerden beşine (şayet "hayatının doğrudan üretim süreci" metaların hem üretimine hem de günlük yaşamda tüketimine gönderme yapıyorsa altısına) değinmiş olur. Yalnızca kurumsal düzenlemeler eksiktir.

Bu dipnotunun, kapitalizmin hâkim teknolojik ve organizasyonel biçimlerinin nasıl ortaya çıkmış olduğunun uzun uzun incelenmesine girişteki konumu anlamlıdır. Marx'ın amacı fabrika sisteminin kökenlerini ve takım tezgâhları sektörünün (makinelerin makineler aracılığıyla üretilmesinin) yeni teknolojilerin üretimine hasredilmiş bağımsız bir iş alanı olarak yükselişini anlamaktır. Bu sektör, *Komünist Manifesto*'da kapitalizmin temel özelliği olarak saptanan (ve hâlâ öyle olan) "üretimin sürekli olarak devrimci biçimde değiştirilmesi, bütün toplumsal koşulların aralıksız biçimde sarsılması, daima devam eden bir belirsizlik ve hareket" in altında yatan kilit sektördür.

Makineler üzerine bu uzun bölümde, farklı alanlar kapitalizmin daimi olarak devrimci karakterini içeren ve güçlendiren biçimlerde birlikte evrim gösterir. Üretimi bir sanat gibi gören zihinsel kavrayışların yerini bilimsel anlayışlar ve yeni teknolojilerin bilinçli tasarımı alır. İşçiler, zanaatkârın özel vasıflarına sahip bireyler olmaktan çıkarak makinenin esnek uzantılarına gittikçe daha fazla indirgendikçe sınıf, cinsiyet ve aile ilişkileri değişikliğe uğrar. Aynı zamanda, kapitalistler yeni teknolojileri ve organizasyonel biçimleri işçi sınıfına

karşı sınıf mücadelesinde birer silah olarak kullanırlar (sonunda makineyi, çalışan bedeni disipline etmek için kullanırlar). Yüksek sayıda kadının işgücüne katılması, günümüzde de olduğu gibi, çeşit çeşit sonuçlar doğurur. İşçilerin farklı görevlere ilişkin esnekliği ve uyarlanabilirliği hayati bir gereklilik haline geldikçe kamu eğitimi gerekli hale gelir. Bu, başka türden kurumsal değişiklikleri gündeme getirir. En önemlisi, kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin hâkim olduğu bir devletin kabul ettiği 1848 Fabrika Yasası'ndaki eğitime ilişkin hükümlerdir. Bu devlet tarafından atanmış fabrika müfettişleri, Marx'a argümanlarını desteklemek açısından mebzul miktarda cephane sağlayacaktır. Yeni organizasyonel biçimler (anonim şirket fabrikası) toplumsal ilişkiler ve doğa ile ilişkiler açısından sonuçları olan yeni kurumsal düzenlemeler çerçevesinde yeni teknolojileri teşvik edecektir. Hiçbir an bu alanların herhangi birinin ötekiler üzerinde hâkim olduğu izlenimi doğmaz.

Ancak, alanlar arasında, evrim güzergâhı içerisinde gerilimler yaratan eşitsiz gelişmeler ortaya çıkar. Bazı çok önemli dönüm noktalarında bu gerilimler güzergâhı şu değil de bu doğrultuda yeniden yönlendirir. Bu dinamikten yeni ve daha "yüksek" bir aile biçimi çıkabilir mi? Sonuçta okur yazar, esnek ve iyi eğitilmiş bir işgücü yaratmak için gerekli hale gelen kamu eğitimi, işçi sınıfının komutayı ele almasını olanaklı kılacak bir halk aydınlanmasına yol açar mı? İşçileri acımasız biçimde sonsuz sermaye birikiminin silindirine tâbi kılmak yerine, onların yükünü hafifletecek teknolojiler düşünülebilir mi? Var olan durumda farklı olasılıklar içkindir, ama pratikte yapılan tercihler kapitalizmi gittikçe daha baskıcı yollara sürükler. Britanya'nın serbest piyasa "laissez faire" politikaları yönündeki yönelişlerinin on dokuzuncu yüzyılda zafer kazanması kaçınılmaz değildi. Ama bir kez bu politikalar zafer kazandığında kapitalizmin evrimi çok spesifik ve pek de hayırhah olmayan bir karakter kazanacaktır.

Öyleyse bir özet yapalım. Yedi faaliyet alanı kapitalizmin tarihsel evrimi içerisinde farklı biçimler altında birlikte evrim geçirir. Bu alanlardan hiçbirisi ötekiler üzerinde hâkim değildir, her birinin kendi içerisinde özerk gelişme olanakları mevcuttur (doğa, zihinsel kavrayışlar, toplumsal ilişkiler, günlük yaşam biçimleri, kurumsal düzenlemeler,

teknolojiler vb. bağımsız biçimde mütasyona uğrar ve evrimleşir). Her bir alan, hem ötekilerle etkileşim içinde hem de insani meselelerde daimi olarak yenilikler yaratan bir iç dinamik sayesinde sürekli yenilenmeye ve dönüşüme tâbidir. Alanlar arasındaki ilişkiler nedensel değildir, sermayenin dolaşımı ve birikimi aracılığıyla diyalektik olarak karşılıklı biçimde örülmüştür. Bu niteliğiyle bu yapılanmanın tamamı bir sosyo-ekolojik bütünsellik oluşturur. Vurgulamalıyım ki bu, mekanik bir bütünsellik, parçaların kesin bir biçimde bütünün komutlarına uyduğu bir toplumsal motor değildir. Daha ziyade, çok çeşitli türlerden ve faaliyet biçimlerinden oluşan bir ekolojik sistem gibidir; Fransız filozofu/sosyologu Henri Lefebvre'in, unsurları birbiriyle dinamik bir ilişki içinde olan bir "*ensemble*" ya da onun vatandaşı Gilles Deleuze'un bir "*assemblage*" olarak andığı şey gibi. Bu tür bir ekolojik bütün içerisinde karşılıklı ilişkiler, birbirleriyle ayrılmaz biçimde iç içe örülmüş olsa da akıcı ve açıktır.

Alanlar arasında eşitsiz gelişme, gerilimler ve çelişkilerin yanı sıra olumsuzluklar da yaratır (Darwin'in teorisinde öngörülemez mütasyonların olumsuzluk yaratmasına oldukça benzer biçimde). Ayrıca, belirli bir yer ve zamanda, bir alandaki patlamalı gelişmelerin öncü bir rol üstlenmesi bütünüyle mümkündür. Yeni patojenlerin aniden ortaya çıkışı (HIV/AIDS, kuş gribi veya SARS) ya da işçi hakları, medeni haklar veya kadın hakları konusunda güçlü bir toplumsal hareketin yükselişi ya da son zamanlarda elektronik ve bilgisayar çipi temelli teknolojilerde olduğu gibi bir teknolojik yenilik patlaması ya da ütöpik karakterde bir politik gelişmenin kontrolsüz şekilde sahneye çıkışı, çeşitli yer ve zamanlarda ortak evrim sürecinin önüne geçmiş, öteki alanlar üzerinde büyük bir basınç yaratmış, bunlar ya onu yakalamaya çalışmış ya da ayak direme, hatta aktif direnme merkezleri olmuştur. Teknoloji bir kez (on dokuzuncu yüzyıldan itibaren gittikçe daha fazla olduğu gibi) kendi başına bir sektör haline gelince, bazen yeni teknolojiyi tüketmek için bir toplumsal ihtiyaç yaratılması gerekli hale geliyordu, tersi olacağına. İlaç sektöründe son zamanlarda (bunun klasik örneği Prozac'tır) yeni ilaçlara uygun düşecek yepyeni zihinsel ve fiziksel durumlar konusunda teşhisler yaratıldığını görüyoruz. Kapitalist sınıf içinde ve daha genel olarak toplumsal düzen içerisinde her sorun

için bir teknolojik çözüm olduğu, her hastalığın bir ilacı olduğu yolunda var olan hâkim inanç her tür sonucu yaratmaktadır. Bu yüzden, “teknoloji fetişi”, burjuva tarihinin gelişmesinde, olması gerekenden çok daha önde gelen bir rol oynamakta, bu toplumun hem akıllara durgunluk veren başarılarını, hem de kendi başına açtığı felaketleri belirlemektedir. Doğaya ilişkin sorunlar, toplumsal yeniden üretim ve günlük yaşamda devrimler yerine yeni teknolojiler aracılığıyla çözülmek zorundadır!

Tarihsel olarak bakıldığında, bazı dönemlerde alanların bazılarının ötekilerle köklü biçimde uyuşmaz nitelik kazandığı izlenimi doğar. Örneğin bilim ve teknolojinin o kadar ön planda tutulduğu izlenimini doğuran ABD’de o kadar çok insanın evrim teorisine inanmıyor oluşu tuhaf görünebilir. Küresel iklim değişikliğinin bilimsel temelleri sağlam biçimde ortaya çıkmış olduğu halde, birçok insan bunun bir sahtekârlıktan ibaret olduğu kanısındadır. Bilime hiç inanmayan dini ya da siyasi inançlar karşısında doğayla ilişkiler nasıl daha iyi kavranabilir? Bu tür durumlar normal olarak ya bir durgunluk evresiyle ya da köklü bir yeniden kuruluşla sonuçlanır. Krizler genellikle bu tür evrelerin ortaya çıkışının işaretidir. Burada da kapitalizmin kriz eğilimleri çözüme kavuşturulmamakta, yalnızca başka alanlara aktarılmaktadır.

Ama bütün bunlardan çıkarılacak önemli bir sonuç vardır. Ne tür yenilikler veya değişiklikler yaşanırsa yaşansın, uzun vadede kapitalizmin bekası yüzde üç bileşik oranlı büyümenin sağlanması kapasitesine bağlıdır. Kapitalizmin tarihi denenen ama işe yaramayan teknoloji kalıntılarıyla, yeni toplumsal ilişkilerin geliştirilmesi konusunda ortaya atılmış ama ya massedilmiş ya da hâkim kapitalist mantık karşısında terk edilmiş ütöpik birtakım programlarla (örneğin ABD’de on dokuzuncu yüzyılda İnkarya komünleri, İsrail’de 1950’li yıllarda kibutzlar, günümüzde “yeşil komünler”) doludur. Ne olursa olsun, sermayenin şu ya da bu yöntemle yedi alanı da yüzde üç kurallına uyacak şekilde organize etmesi gerekir.

* * *

Pratikte kapitalizm biraz Stephen Jay Gould’un doğal evrim konusundaki “kesintili denge” (“punctuated equilibrium”) teorisine ben-

zer biçimlerde gelişmiş gibi görünmektedir. Göreli olarak yavaş ama makul ölçüde uyumlu bir ortak evrime dayanan dönemler sarsıntı ve köklü reform evreleri aracılığıyla kesintiye uğramaktadır. Şimdilerde muhtemelen böyle bir sarsıntı evresinin ortalarındayız. Ama aynı zamanda daha önce var olan düzeni umutsuzca restore etmeye ve önemli sonuçları olabilecek hiçbir şey değişmemişçesine (ve değişmesin diye) ilerlemeye yönelik bir çaba yürütüldüğüne dair işaretler de mevcut.

Bu kesintili denge fikrinin, gözlerimizi geriye doğru, 1973-82 krizi sırasında gerçekleşen son kapitalist yeniden kuruluş evresine çevirdiğimizde nasıl görüldüğüne bakalım. 2005 tarihli kitabım *A Brief History of Neoliberalism*'de (Neoliberalizmin Kısa Tarihi), o yıllarda başlamış olan kapitalist yeniden yapılanmanın öyküsünü anlatmaya çalışmıştım. Bütün kapitalist dünyada, ama özel olarak da (o dönemin tartışmasız hâkim gücü olan) ABD'de, kapitalistlerin sınıf iktidarı, işçi sınıfı ve başka toplumsal hareketler ile göreli olarak karşılaştırıldığında zayıflıyor, sermaye birikimi sendeliyordu. Önde gelen şirketlerin başındakiler, medya baronları ve çoğu Rockefeller kardeşler gibi kapitalist sınıfın varisleri olan varlıklı kişilerle birlikte karşı saldırıya geçiyorlardı. Devlet-finans bağının köklü biçimde yeniden yapılanmasını başlatıyorlardı (finansal operasyonların önce ulusal, sonra uluslararası alanda deregülasyonu, borca dayalı finansmanın liberalizasyonu, dünyanın yükselen uluslararası rekabete açılması ve devlet aygıtının toplumsal hizmetlerin sağlanması bakımından yeniden konumlandırılması). Sermaye, işçi sınıfı karşısında işsizliğin ve sanayisizleşmenin üretimi, göç, offshore üretim ve çok çeşitli türde teknolojik ve organizasyonel değişiklikler (örneğin taşeronlaştırma) aracılığıyla yeniden güçlendiriliyordu. Daha sonra Reagan/Thatcher yıllarında her türden işçi örgütlenmesine ideolojik ve politik saldırılarla birleştirildiğinde bunun etkisi, gerileyen kârlılık ve gerileyen zenginlik krizinin, ücretleri baskı altına alma ve devletin sosyal hizmetler sağlamasında azaltmaya gitme yoluyla çözülmesiydi. Dünyanın zihinsel olarak kavranış biçimleri bireysel özgürlüklerin zorunlu olarak serbest piyasalarda ve serbest ticarete cisimleştiğine dair neoliberal ilkelere başvurularak mümkün olduğu ölçüde yeniden şekillendirildi. Bu, devletin sosyal hizmetlerin sağlanmasından çekilmesini ve 1970'li

yılların başlarında kurulmuş olan düzenleme ortamının (örneğin çevrenin korunması) tedrici biçimde çözülmesini gerektiriyordu. Birdenbire, postmodern bir kentleşme stili temelinde (merkezlerin Disney'leşmesine eşlik eden mutenalaşma) ve benlik odaklı bir bireycilik, kimlik politikası, multikültüralizm ve cinsel tercihler etrafında örülmüş toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı eşliğinde "niş" tipi tüketim ve bireyselleştirilmiş hayat tarzları ortaya çıkıyordu.

Sermaye bu hareketleri kendisi yaratmamakla birlikte, hem o ana kadar önem taşımış sınıf dayanışmalarını parçalamak, hem de bu hareketlerle ilgili duygulanımsal ve efektif talepleri metalaştırmak ve "niş" piyasalara kanalize etmek bakımından bunları istismar ve manipüle etmenin yollarını bulmuştur. Hem üretimde hem tüketimde yaygın uygulamaları olan yeni elektronik teknolojiler bir yandan emek süreçleri, bir yandan da halkın büyük bölümü açısından günlük hayatın sürdürülmesi (dizüstü bilgisayar, cep telefonu, iPod mebzul miktarda kullanılmakta) üzerinde dev bir etki yaratmıştır. Yeni elektronik teknolojilerin dünyanın yaşadığı sorunların çözümü olduğu 1990'lı yılların fetiş amentüsü haline geliyordu. Bütün bunlar da dünyanın zihinsel kavranışında muazzam bir değişikliğin habercisi idi: Öyle ki, para kazanma, borçlanma, varlık değerleri üzerine spekülasyon, kamu varlıklarının özelleştirilmesi ve kişisel sorumluluğun bütün toplumsal sınıflarda bir kültürel norm olarak yaygın kabulü ile birlikte daha da yoğun bir mülkiyetçi bireycilik (possessive individualism) yükselişe geçiyordu. Örneğin günümüzün haciz dalgasına yakalananlar üzerinde yapılan ön araştırmalar, bu insanların ev sahipliğinin içerdiği kişisel sorumluluğu, nedeni ne olursa olsun yerine getirmekte gösterdikleri noksanlık dolayısıyla, sisteme özgü koşulları değil kendilerini suçlamakta olduğunu gösteriyor. Devlete ve devlet iktidarına uygun rolün ne olduğu konusundaki görüş neoliberal yıllar boyunca çarpıcı biçimde değişmiştir. Ama şimdi, Lehman Brothers'ın 2008 Eylül'ündeki iflasından sonra devlet, çöküşün eşiğine gelmiş bankacılık sistemini kurtarmak için muazzam miktarda finansal destek temelinde yeniden işin içine girmeye zorlanınca bu görüş sarsıntıya uğramıştır.

Tabii, ayrıntılar bundan çok daha karmaşıktı. İşin içindeki sayısız güç sayısız şekilde birbirine ters doğrultuda hareket ediyordu. Dünya

sahnesine bakıldığında, neoliberalizmin eşitsiz gelişmesi her yerde göze çarpıyordu; direnişler arasında da farklılıklar vardı. Burada yalnızca 1980 ile 2010 arasında dünyanın, insanın nerede bulunduğuyla ilgili olarak, bütün bu alanlarda ne kadar değişmiş olduğunu vurgulamak istedim. Ortak evrime dayanan hareketlilik, bu süreci yaşayan herkes için elle tutulur bir nitelik taşıyor.

Toplumsal bilimler için de, daha popüler düzeyde kavrayışlar açısından da tehlike, alanlardan birini belirleyici olarak görmektir. Güney Kore kentleşme jürisinde üye mimar yalnızca zihinsel kavrayışların önem taşıdığını söylediğinde, hiç kuşku yok ki basitleştirme yönünde anlaşılır bir arzunun harekete geçirdiği çok yaygın bir hamle yapıyordu. Ama bu tür basitleştirmeler hem savunulabilir değildir, hem de tehlikeli biçimde yanıltıcıdır. Aslında, çevremizde mebzul miktarda tehlikeli biçimde aşırı basitleştirilmiş tek nedene bağlı açıklamalar var. 2005 tarihli çoksatar kitabı *The World Is Flat*'te,¹ gazeteci Thomas L. Friedman (hatalı biçimde Marx'a atfettiği) bir tür teknolojik determinizmi hiç utanmadan sıkılmadan savunmaktadır. Jared Diamond'ın *Guns, Germs and Steel*² başlıklı kitabı (1997) önemli olanın doğa ile ilişki olduğunu ileri sürerek insan evrimini bir çevre determinizmi öyküsüne dönüştürür. Afrika ırksal bakımdan geri olduğu için (bundan söz eder) veya köle ticaretiyle başlayan yüzlerce yıllık emperyalist talan dolayısıyla (bundan söz etmez) değil, çevresel nedenlerle yok-suldur. Marksist ve anarşist geleneklerde de sınıf mücadelesi determinizmi epeyce yaygındır. Kimileri cinsiyet, cinsellik veya ırklar arası farklılaşmaya ilişkin toplumsal ilişkileri toplumsal evrimin öncüsü haline getirir. Kimileri günümüzdeki sorunlarımızın katıksız bir bireycilik ve evrensel olarak varolan insani açgözlülüğünden kaynaklandığını vaaz eder. Zihinsel kavrayışları toplumsal değişimin öncüsü haline getiren idealizm muazzam eski bir gelenektir (ve en çarpıcı temsilcisinin Hegel'in tarih teorisinde bulur). Ancak, güçlü yenilikçilerin ve girişimcilerin veya dini önderlerin veya (Maoizmin bazı versiyonlarında olduğu

1 Türkçesi: Dünya Düzdür: Yirmi Birinci Yüzyılın Kısa Tarihi, çev. Levent Cinemre, Boyner Yayınları, İstanbul, 2006 (ç.n.).

2 Türkçesi: Tüfek, Mikrop ve Çelik. İnsan Topluluklarının Yazgıları, çev. Ülker İnce, Tübitak Yayınları, 21. Basım, Ankara, 2010 (ç.n.).

gibi) ütopyacı siyasi düşünürlerin vizyon ve fikirlerinin her şeyin merkezine yerleştirildiği birçok başka versiyon da vardır. Önemli olanın inançlarda ve değerlerde yaşanan değişim olduğu söylenir. Bazen söylemlerin değişmesinin dünyayı da değiştireceğini söyleyenler olur.

Öte yandan, Marksizmin uvriyerist kanadı emek sürecini gerçekten devrimci bir değişimin gerçekleşebileceği tek konum olarak ele alır, çünkü işçilerin dünyayı değiştirme konusundaki gerçek gücü yalnızca emek harcama faaliyetinde yatar. John Holloway 2002’de yayınladığı *Change the World Without Taking Power*’da,³ kitabın başlığında söylendiği gibi “iktidarı almaksızın dünyayı değiştirme”nin ancak bu başlangıç noktasından hareketle mümkün olduğunu belirtmektedir. Bir başka popüler çalışma olan *Blessed Unrest*’te (Mübarek Huzursuzluk, 2007) Paul Hawken günümüzde toplumsal değişimin yalnızca (komünizmden neoliberalizme kadar) geçmişte o denli büyük felaketler getirmiş olan politik ideolojilerden ve ütöpik zihinsel kavrayışlardan uzak duran ve yaşadıkları yerlerde günlük hayatlarını dönüştürmeye çalışan milyonlarca insanın pratik uygulamalarından kaynaklanabileceğini ve daha şimdiden kaynaklanmaya başladığını söyler gibidir. Bunun sol versiyonu günümüzde hem siyasi eylemin hem de radikal değişimin ana yatağı olarak tikel yerlerde sürdürülen günlük hayat politikalarını görür. Yerel “dayanışma ekonomileri” tek yanıttır. Öte yandan, koskoca bir tarihçiler ve siyaset felsefecileri ekolü, “kurumsalci” ünvanını seçmekle kurumsal ve idari düzenlemeler üzerinde kontrolün ve bu düzenlemelerde yapılacak reformların temel olduğu bir toplumsal değişim teorisine bağlılıklarını ortaya koymuş olmaktadır. Devleti ele geçirmek ve parçalamak, bunun devrimci Leninist versiyonudur. Bir başka sol versiyon Michel Foucault’nun “governmentality” konusundaki meseleler üzerinde odaklanmasından kaynaklanır. Bu yaklaşım ilginç bir biçimde iki alan, yani bir yandan kurumsal ve idari sistemler, bir yandan da (beden politikası olarak kavramlaştırılan) günlük hayat arasındaki kesişimleri analize tâbi tutar.

Bu olasılıklar aleminde, her bir konumun, tek yanlı olarak da olsa, kapitalizmin sosyo-ekolojik dinamiği ve alternatiflerin oluşturulma-

3 Türkçesi: İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek, çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008 (ç.n.).

sına ilişkin potansiyeller konusunda söyleyeceği önemli bir şey vardır. Ancak, bu perspektiflerden biri ya da diğeri başka her şeyi dışlayan, dogmatik bir tarzda değişimin tek kaynağı ve dolayısıyla politik basınç yapmanın ana noktası olarak görüldüğünde sorunlar doğar. Sosyal teoride bazı alanların ötekilere üstün tutulması yolunda talihsiz bir geçmiş yaşanmıştır. Bu bazen alanlardan birinin ya da ötekinin (diyelim sınıf mücadelesinin veya teknolojik dinamizmin) o sırada yaşanmakta olan dönüşümlerin ön saflarında görüldüğü bir durumu yansıtır. Böyle bir durumda, o zaman ve yerde belirli güçlerin sosyo-ekolojik değişimin öncüsü konumunda olduğunu kabul etmemek ters olur. Yani iddiamız yedi alanın her birinin daima eşit ağırlıkta ele alınması gerektiği değildir; eşitsiz gelişmeleri içinde bunlar arasında var olan diyalektik gerilimin her zaman akılda tutulması gerektirir.

Bir çağ veya bir yerde ikincil görünen bir sonrakinde esas faktör haline gelebilir. İşçi mücadeleleri bugün 1960'lı yıllarda ve 1970'li yılların başında olduğu gibi siyasi dinamiklerin ön planında değildir. Doğa ile ilişkiye günümüzde eskiden olduğundan çok daha fazla dikkat gösterilmektedir. Günlük hayata ilişkin politikaya bugün gösterilen ilgi, sırf bu konu geçmişte hak ettiği kadar dikkat edilen bir konu olmamış olduğu için tartışmasız biçimde hayırlıdır. Geçmişte beyinsizce gereğinden fazla önemsenmiş olan yeni teknolojilerin ve organizasyonel biçimlerin toplumsal etkileri konusunda şu anda hiç de bir kez daha bir sergilemeye ihtiyacımız yok.

Marx'ın kapitalizmin feodalizm içinden çıkarak yükselişine ilişkin anlatımı aslında burada saptanan yedi değişik faaliyet alanı arasında ve bunları kesen biçimde yaşanan bir ortak evrim hareketi olarak yeniden kurulabilir ve okunabilir. Kapitalizm feodalizmi bu alanların yalnızca birinde harekete geçen güçlere yaslanan pürüzsüz bir devrimci dönüşüm yoluyla yerinden etmiş değildir. Eski toplumun yarıklarında büyüyüp onu, bazen zora, şiddete, varlıkların yağma edilmesine ve bunlara el konulmasına, bazen de hileye ve kurnazlığa dayanarak o toplumun parça parça altını oymak yoluyla gelişmek zorunda kalmıştır. Ve, her ne kadar sonunda eski düzene karşı harbi kazanmış olsa bile, bol bol muharebe yitirmiştir bu düzen karşısında. Ancak, doğmakta olan kapitalist sınıf, bir nebze iktidar elde edince, başlan-

gıçta kendinden önceki feodal düzende uzun süre önce kurulmuş olduğu biçimiyle devraldığı teknolojileri, toplumsal ilişkileri, idari sistemleri, zihinsel kavrayışları, üretim sistemlerini, doğayla ilişkileri ve günlük hayat örüntülerini kendi alternatif biçimleriyle kurmak zorunda kalıyordu. Kapitalizm kendi eşi benzeri olmayan teknolojik tabanının yanı sıra kendi inanç sistemini ve zihinsel kavrayışlarını, istikrarsız ama berrak biçimde sınıfların damgasını yemiş toplumsal ilişkiler bütünü, tuhaf mekânsal-zamansal ritmlerini ve aynı derecede özel günlük yaşam biçimlerini ve elbette üretim süreçlerini ve kurumsal ve idari çerçevesini yerleştirene, işte bu gerçekten kapitalizm demek mümkün olana kadar, bu değişik alanlarda bir ortak evrim ve eşitsiz gelişim yaşanacaktı.

Bu olurken bile, içinde kapitalizmin dönüşümünün biçimlendiği farklı koşulların çok sayıda izini taşıyacaktı. Her ne kadar kapitalizmin dünyanın farklı bölgelerinde işleyişinde önemli değişiklikler yaratması bakımından Protestan, Katolik ve Konfüçyüs geleneklerine atfedilen farklılıklar muhtemelen abartılmış olsa da, bu tür etkilerin konu dışı, hatta ihmal edilebilir olduğunu söylemek de aşırı cüretkâr olur. Ayrıca, kapitalizm bir kez kendi ayakları üzerinde durmaya başladıktan sonra, bileşik büyüme oranında sonsuz sermaye birikiminin kaçınılmaz gerilimlerini massedebilmek için bütün bu alanlarda daimi olarak sürüp giden bir devrimci hareketlenmeye girmiştir. 1990'lı yıllarda ortaya çıkmış olan işçi sınıfının günlük alışkanlıkları ve zihinsel kavrayışları Britanya'nın 1950'li ve 1960'lı yıllardaki işçi sınıfı alışkanlıklarına ve hareketlerine (hatta "işçi sınıfı" denen toplumsal ilişkiyi neyin oluşturduğunun yeniden tanımı ile birlikte) pek az benzer hale gelmiştir. Kapitalizmin harekete geçirdiği ortak evrim süreci daimi olmuştur.

Geçmişte sosyalizmin inşası yönündeki çabaların en önemli başarısızlıklarından biri belki de politik bakımdan bütün bu alanlara birden yönelmekte ve bunlar arasındaki diyalektiğin olanakların önünü kapatması yerine açmasına izin vermekte gösterilmiş olan isteksizlik olmuştur. Başta Sovyet tipi devrimci komünizm (özellikle Stalin 1920'li yılların devrimci deneyler dönemine son verdikten sonra) bu alanlar arasındaki diyalektiği gereğinden fazla üretici güçlerin (teknolojilerin)

değişimin öncüsü haline getirildiği tek kanallı bir programa indirgemıştır. Bu yaklaşımın başarısızlığa uğraması kaçınılmazdı. Durgunluğa, durağan idari ve kurumsal düzenlemelere yol açacak, günlük hayatı monotonlaştıracak, yeni toplumsal ilişkiler veya zihinsel kavrayışlar yönünde arayış olanaklarını donduracaktı. Doğa ile ilişkiye en ufak bir dikkat gösterilmedi; bunun sonuçları felaket olacaktı. Elbette Lenin'in komünizmi daha önceki (kısmen feodal, kısmen kapitalist) biçimlenme temelinde kurmaya çalışmaktan başka seçeneği yoktu; bu açıdan bakıldığında, Fordist fabrikayı, onun teknolojilerini ve organizasyonel biçimlerini komünizme doğru zorunlu bir adım olarak benimsemesi anlaşılabilir. Eğer sosyalizme ve daha sonra da komünizme geçiş gerçekleşecekse, bunun başlangıçta kapitalizmin yaratmış olduğu en gelişkin teknolojiler ve organizasyonel biçimler temelinde olması gerektiğini ileri sürmesi gayet akla yakındı. Ama özellikle Stalin başa geçtikten sonra bırakalım komünist olmayı, gerçekten sosyalist teknolojilerin ve organizasyonel biçimlerin yaratılması yolunda hiçbir bilinçli çaba gösterilmedi (ama robotlaşma ve optimal üretim ve programlama sistemlerinin matematik olarak planlanması alanlarında, bunlar doğru bir tarzda uygulanmış olsaydı çalışmanın yükünü hafifletebilecek ve etkinliği arttırabilecek önemli bir takım ilerlemeler sağladılar).

Mao'nun çelişkilerin işleyişine ilişkin muazzam duyusu, hiç olmazsa ilke olarak devrimin sürekli olmadığı takdirde devrim bile olmayacağı konusundaki kavrayışı ile birleştğinde kendisini farklı tarihsel evrelerde farklı faaliyet alanlarında devrimci dönüşüme öncelik vermeye yöneltti. “Büyük İleri Atılım”, üretimi ve teknolojik ve organizasyonel değişimi vurguluyordu. Dolaysız amaçları açısından başarısızlığa uğrayacak ve kitlesel bir açlığa yol açacaktı, ama zihinsel kavrayışlar üzerinde müthiş bir etki yarattığı hemen hemen kesindir. Kültürel Devrim, doğrudan doğruya toplumsal ilişkileri ve zihinsel kavrayışları köklü olarak yeniden biçimlendirmeyi amaçlıyordu. Her ne kadar günümüzde Mao'nun bu çabaların her ikisinde de feci çuvalladığı yönünde bir mutabakat oluşmuş olsa da, Çin'in 1970'li yılların sonlarından itibaren kurumsal ve idari reformlara başvurmasından bu yana sergilemekte olduğu akıllara durgunluk verici

ekonomik performans ve devrimci dönüşümün Maoist dönemin gerçek başarılarına (özel olarak da Parti günlük hayat üzerindeki kontrolünü derinleştirdiği ölçüde birçok “geleneksel” zihinsel kavrayıştan ve toplumsal ilişkiden kopuşa) sağlam biçimde yaslandığına dair bir düşünceyi akıldan çıkarmak kolay değildir. Örneğin 1960’lı yıllarda Mao o güne kadar ihmal edilmiş ve yoksullaştırılmış kırsal bölgelere koruyucu hekimliği, halk sağlığını ve doğum öncesi bakımı en ilkel düzeyde öğretecek bir “çıplak ayaklı doktorlar” ordusunu yollayarak sağlık hizmetini bütünüyle yeniden düzenliyordu. Bunun sonucunda, bebek ölümlerinde düşüş ve ortalama yaşam süresinde artış konularındaki çarpıcı gelişme, Çin’in 1980 sonrasındaki büyüme sıçramasını ateşleyen işgücü fazlalarını yaratan faktör olacaktı. Bu, aynı zamanda, her aileye tek çocuk politikasının uygulanması temelinde üreme faaliyeti üzerinde çok sert bir kısıtlamaya yol açacaktı. Bütün bunların belirli bir türden kapitalist kalkınmanın yolunu döşemiş olması, muazzam önem taşıyan amaçlanmamış bir sonuçtur.

Peki, toplumsal değişim konusundaki bu ortak evrim teorisinin ışığında ne tür devrimci stratejiler oluşturulabilir? Bu teori, büyük devrimci stratejilerden kentleşmenin ve kent hayatının yeniden tasarlanmasına kadar her şey üzerinde düşünmemiz için pratik sonuçlar doğuracak bir araştırma çerçevesi sağlar bize. Aynı zamanda, daimi olarak birtakım olumsuzluklarla, çelişkilerle, özerk olasılıklarla ve bunların yanı sıra amaçlanmamış bir dizi sonuçla karşı karşıya kalacağımıza da işaret eder. Feodalizmden kapitalizme geçişte olduğu gibi, anti-kapitalist nitelikte alternatif toplumsal hareketlerin başlatılabileceği birçok çatlak mevcuttur. Ama aynı zamanda iyi niyetli hamlelerin sisteme massedilebileceği ya da felaket sonuçlar doğurabileceği birçok olasılık mevcuttur. Tersinden bakıldığında, görünürde olumsuz birtakım gelişmeler (örneğin Mao’nun “Büyük İleri Atılım”ı ya da 1945’ten sonra hızlı ekonomik büyümeye uygun bir ortam oluşmasına yol açan İkinci Dünya Savaşı) insanı şaşırtıcı biçimde iyi sonuçlanabilir. Bu bizi caydırmalı mıdır? Hem genel olarak, hem de özel olarak insan toplumlarında evrim (kapitalist zorunluluk olsa da olmasa da) durdurulamayacağına göre, oyuna katılmaktan başka şansımız yoktur. Seçebileceğimiz tek şey yaptığımız müdahalelerin ne etkiler yarattığı

konusunda bilinçli olup olmamak ve gelişmeler ortaya çıktıkça veya amaçlanmamış sonuçlar daha belirgin hale geldikçe yönelişimizi değiştirmeye hazır olmaktır. Kapitalizmin gözle görülebilir adaptasyon kapasitesi ve esnekliği bu alanda önemli bir rol modeli olarak görülebilir.

Peki, devrimci anti-kapitalist hareketimizi nereden başlatmalıyız? Zihinsel kavrayışlardan mı? Doğa ile ilişkilerden mi? Günlük hayat ve üreme pratiklerinden mi? Toplumsal ilişkilerden mi? Teknolojiler ve organizasyonel biçimlerden mi? Emek süreçlerinden mi? Kurumların ele geçirilmesi ve devrimci biçimde dönüştürülmesinden mi?

Alternatif düşünceler ve muhalif toplumsal hareketler üzerine yapılacak bir tarama, en uygun başlangıç noktası konusunda (maalesef çoğu zaman birbirini dışlayan biçimde sunulan) farklı düşünce akımlarının var olduğunu gösterecektir. Ama burada önerilen ortak evrim teorisinin anlamı, başladığımız noktada kalmamak şartıyla herhangi bir noktadan başlayabileceğimizdir. Devrim, sözcüğün her anlamında bir *hareket* olmak zorundadır. Şayet farklı alanların içerisinde, arasında ve içinden hareket edemiyorsa, sonuçta hiçbir yere gidemeyecek demektir. Bir kez bu teslim edildiğinde, bu farklı alanlarda oluşmuş olan bütün bir toplumsal güçler yelpazesi çerçevesinde ittifaklar düşünmenin zorunlu olduğu ortaya çıkar. Doğa ile ilişkinin nasıl işlediğine ilişkin derin bir bilgisi olanlarla kurumsal ve idari düzenlemelerin nasıl işlediğini, bilim ve teknolojinin nasıl harekete geçirilebileceğini, günlük hayatın ve toplumsal ilişkilerin en kolay nasıl yeniden düzenlenebileceğini, zihinsel kavrayışların nasıl değiştirilebileceğini, üretimin ve emek sürecinin nasıl yeniden yapılandırılabilirliğini yakından bilenler ittifak içerisinde olmak zorundadır.

Ama devrimci bir hareket nasıl bir mekânda var olur ve kendi geliştikçe mekânı nasıl yaratır? Şimdi ele almamız gereken coğrafi sorun budur.

Olan bitenin coğrafyası

ABD’de 2007’de büyük ölçüde yerel özellik taşıyan konut piyasalarında başlayan kriz, sıkı bir ağ ile birbirine bağlanmış bir finans ve borsa sistemi aracılığıyla hızla dünyanın çeşitli yerlerine yayıldı. Oysa bu sistem güya finansal kargaşayı değil riski dağıtacaktı. Kredi sıkışmasının etkileri yayıldıkça, bir yerden ötekine etkisi farklı oldu. Her şey yerel bankaların ve emeklilik fonları türünden başka kurumların ABD’de dolaşıma sokulmuş olan toksik varlıklara yatırım yapmış olup olmadığına, başka yerlerdeki bankaların ABD uygulamalarını taklit ederek yüksek riskli yatırımlar yapıp yapmadığına, yerel firmaların ve devlet kurumlarının (örneğin belediyelerin) borçlarını ertelemek için açık kredilere bağımlılığına, ABD’de ve başka ülkelerde hızla gerilemekte olan tüketim talebinin ihracata dayalı ekonomiler üzerindeki etkisine, hammaddelerin (özellikle petrolün) talebinde ve fiyatında görülen iniş çıkışlara, farklı ülkelerde istihdam ve toplumsal desteğin (buna işçi dövizleri de dahildir) ve toplumsal hizmetlerin sunuluşunun farklı yapılarına bağlıydı. Bu kriz şu ya da bu ülkeyi, bölgeyi ya da mahalleyi ne zaman, nasıl veya neden vurmuştur, şayet vurduysa? Avrupa Birliği içerisinde (Nisan 2008’da yüzde 8,9 olan) işsizlik oranı neden Hollanda’daki yüzde 2’den İspanya’daki yüzde 17,5’e kadar geniş bir yelpazeye yayılıyor? Lübnan, bütün o çalkantılı tarihine rağmen, 2009 yazına gelindiğinde krizin hiçbir etkisini hissetmememişti? (Sorunun kısmi cevabı: İsrail’in 2006’daki bombardımanının yarattığı yıkıntı dolayısıyla ülkenin yeniden inşası amacıyla uygulanan dev iktisadi canlandırma yüzünden.)

Çin’de ve Asya’nın büyük bölümünde sorun hemen hemen bütünüyle ihracat pazarlarının çökmesi olarak yaşandı; İzlanda’da ise problem hemen hemen bütünüyle ulusal bankaların toksik varlıklara bağımlı olmasından kaynaklandı. Kanada’nın sıkı biçimde düzenlen-

miş bankaları şu ana kadar hiçbir güçlüğü düşmedi, ama ABD ile ticarete bağımlı sektörler ciddi şekilde sarsıldı. Britanya neredeyse her konuda ABD modelini izlemiş olduğu için çok kötü sarsıldı, ama Almanya, her ne kadar banka sisteminde yüksek miktarda gizli toksik varlık olduğu rivayeti dolaşsa da esas olarak ihracatın düşüşüyle uğraşmak zorunda kaldı. Devasa döviz rezervleri olan Çin güçlüklerle başa çıkmak için mebzul miktarda finansal kaynağa sahipti; buna karşılık İzlanda'nın hiç kaynağı yoktu.

Hem halkların hem de devlet yetkililerinin tepkisi bir ülkeden ötekine, sorunun yerel düzeydeki derinliğine ve doğasına, ideolojik tercihlere, esas nedenler konusundaki hâkim yorumlara, kurumsal düzenlemelere (örneğin refah harcamalarının aşırı derecede cimri olduğu ABD'ye karşıt olarak, birçok Avrupa ülkesinde toplumsal güvenlik ağı çok daha güçlüdür), geleneksel alışkanlıklara (örneğin kişisel tasarruflar konusunda), ülkede doğan etkilere yanıt verebilmek için yerel kaynakların (örneğin bütçe fazlalarının) varlığına bağlı olarak önemli ölçüde farklılaşıyordu. Hitler'i iktidara getiren Weimar enflasyonunun etkilerinin korkunç anıları dolayısıyla Almanya borca dayalı finansmanda aşırıya kaçılmasının enflasyonu alevlendireceğinden korktuğu için neoliberal ortodoksiye katı bir şekilde bağlı kalırken, ABD (Cumhuriyetçi Parti'de başını yeniden kaldırmış bulunan maliye muhafazakârlarına inat) "açıkların önemli olmadığı" yolundaki Reagan doktrinine güle oynaya bağlı kalacaktı. Tepkiler ve etkiler bu kadar farklı olduğuna göre, bu, toparlanmanın ya da alternatif bir siyasal iktisadın nereden kaynaklanabileceği sorusunu doğuruyor. Doğu ve güneydoğu Asya'nın 1997-98 krizine verilen yanıt biliyoruz: ABD'nin hızla ama borçla genişleyen tüketim piyasaları o bölgenin ekonomilerine ihracat yoluyla iktisadi sağlıklarına kavuşma olanağı sağlamıştı. Peki, bu sefer neresi olabilir? Brezilya, Hindistan ve Çin gibi, hâlâ büyüme işaretleri vermekte olan yükselen piyasalar mı? Bu sefer söylemesi gerçekten güç, her ne kadar toparlanmanın merkezi olarak Asya'nın doğusuna işaret eden birçok gösterge olsa da. Hem krizin etkilerinin, hem de (biraz ileri sıçrayacak olursak) iktisadi toparlanmanın "yeşil filizler"i olarak anılan gelişmelerin coğrafi güzergâhlarının öngörülebilmesi hemen hemen olanaksız.

Finansal hastalığın bulaşmasının tuhaf güzergâhlarını örneklemek amacıyla şu örneğe bakalım.

Dünyanın her yerinde birçok belediyede olduğu gibi, Berlin de 1990'lı yıllarda kamu taşımacılığı sistemini finanse etmekte zorlanıyordu. Gittikçe daha fazla neoliberalleşen merkezi hükümet destek sağlamakta gönülsüzdü. Finansal danışmanlar işin içinden çıkmak için pek parlak bir yol bulacaktı. Ulaştırma teçhizatını ABD'de yatırımcılara uzun vadeli olarak lease ettikten sonra leasing (finansal kiralama) yoluyla geri almak. ABD'de dış yatırım yaptıkları için amortisman konusunda vergi indirimini alacak olan yatırımcılar vergi avantajlarını Berlin taşımacılık şirketi ile paylaşacaklardı (1990'lı yılların sonunda elde edilen para 90 milyon dolara ulaşıyordu). İşin esasına bakılırsa, ABD vergi mükellefleri Almanya'nın belediyelerine sübvansiyon vermiş oluyordu. Birçok belediye su tedariki veya kanalizasyon sistemlerinden kongre merkezlerine kadar birçok alanda benzeri düzenlemelere gidiyordu. ABD vergi yetkilileri bu sahtekârlığı keşfedince 2004'ten itibaren bu boşluğu kapattılar. Ama karmaşık bir nitelik taşıyan, İngilizce kaleme alınmış olan sözleşmeler yürürlükte kaldı. Sözleşme lease edilen varlıkların, yüksek kredi notu olan bir sigorta şirketine sigorta ettirilmesini öngörüyordu. Berlin Belediyesi sonunda, ABD yatırım bankası JP Morgan tarafından, aralarında Lehman Brothers, AIG ve İzlanda bankalarının da olduğu yüksek kredi notuna sahip finansal kuruluşlarca desteklenen bir teminatlı borç yükümlülüğü (CDO) aracılığıyla sigorta yaptırılmasına ikna edildi. Eylül 2008'de bütün bu kuruluşlar çöktüğünde ve CDO da toksik hale geldiğinde Berlin Belediyesi'nin ya yüksek kredi notuna sahip bir başka sigorta şirketi bulması (bu, o aşamada artık olanaksızdı), ya da kendi parasını teminat olarak göstermesi gerekli hale geldi. Yükümlülüğü 200 milyon dolar civarında idi. Birçok başka Alman belediyesi de kendini aynı sıkıntılı durumda buldu. (Leipzig özellikle zor duruma düşmüştü, çünkü belediyesi elinde ne var ne yoksa hemen hemen hepsini lease etmişti.) Ama bir Alman belediye yetkilisinin belirttiği gibi, 1990'lı yıllarda o kadar çok sayıda Alman belediyesi ellerini oğuştururken bu tür bir düzenlemenin iğvasına kapılmamak son derecede güçlü.

Ardından, Almanya'daki bu sınır aşırı leasing.fiyaskosu Avrupa'da çok akla yatkın ama yanlış bir yoruma yol açtı. Hem Almanya'nın hem de Fransa'nın liderleri tarafından dile getirilen bu yoruma göre, kriz kapitalizmin sistemik bir başarısızlığı değil, bir Anglo-Amerikan prodüksiyonu idi. Avrupa'nın büyük bölümünde krize verilen genel olarak ulusçu, bazı durumlarda da tehlikeli ölçüde sağcı tepkiler (bu, sağ partilerin oylarını hatırı sayılır ölçüde arttırdığı Haziran 2009 seçimlerinde görülecekti) bu durumda daha iyi kavranabiliyordu. Almanya'nın ihracat sanayilerinin, sanki Atlas Okyanusu'nun öteki yakasındaki borçla beslenen tüketim patlamasıyla hiç ilgisi yokmuşçasına kendi başına serpilip geliştiği fikri, küreselleşmekte olan kapitalizmin gerçeklerini çarpıtan dar ulusal algılamaların mükemmel bir örneğidir.

* * *

Peki, gelişen krizlerin coğrafi güzergâhını yönlendiren nedir? Yerel etkiler ve yerel siyasi tepkiler küresel dinamiklerle nasıl bir ilişki içindedir? Kapitalizmin eşitsiz gelişmesine ilişkin başvurabileceğimiz ve sermaye birikiminin coğrafi dinamiklerini anlamamıza yardım ederek bu özgül krizin nasıl geliştiğini bağlamına yerleştirmemizi sağlayacak bir teori var mıdır?

Sermaye birikimi süreçleri açıktır ki coğrafi ortamlarının dışında var olamaz. Bu ortamlar da işin doğası gereği çok çeşitlilik gösterir. Ama kapitalistler ve temsilcileri bu ortamları değiştirmek bakımından aktif ve önde gelen bir rol üstlenirler. Sürekli olarak yeni mekânlar ve mekân ilişkileri üretilmektedir. Bütünüyle yeni ulaştırma ve iletişim ağları, göz alabildiğine uzayan kentler, çok yüksek üretkenliğe sahip tarımsal ortamlar yaratılmaktadır. Yerüstünde ormanlar yok edilmiş, yeraltından kaynaklar çekilip alınmış, habitatlar ve atmosferik koşullar (hem yerel hem de küresel ölçekte) değiştirilmiştir. Okyanuslar yiyecek elde etmek için aralıksız trol balıkçılığıyla yağmanlanmış, (bazıları her tür hayat biçimi için zehirli olan) her tür atık yeryüzünün dört bir köşesine yığılmıştır. Bütün tarihimiz boyunca insan eylemi aracılığıyla gerçekleştirilen çevresel değişiklikler muazzam ölçeklere ulaşır. Kapitalizm koşullarında gerçekleştirilenler daha da müthüştür.

Doğanın bize vermiş olduğu şeylerin yerini çoktan insan tarafından kurulmuş olanlar almıştır. Kapitalizmin coğrafyası artan ölçekte kendisinin ürettiği bir coğrafyadır.

Ama bu coğrafyanın üretilmesine katılan yalnızca kapitalistler değildir. Yaklaşık 1700'den bu yana, dünyanın nüfusu bileşik oranda artmıştır. İlginç biçimde burada sermaye birikiminin bileşik oranda gelişmesiyle bir paralel vardır. Dünya nüfusu 1810 civarında 1 milyarı aşıyordu. 1900'de 1,6 milyar iken 1950'ye gelindiğinde 2,4 milyara ulaşmış, 2000'e gelindiğinde ise 6 milyarı aşmıştı. Günümüzde 6,8 milyar olarak tahmin edilmektedir. Yapılan tahminlere göre, 2050'ye varıldığında nüfus 9 milyar dolayında olacaktır.

Sermaye birikimi ile nüfus artışı arasında tam olarak nasıl bir ilişki olduğu tartışmalıdır. Ama kesin olan bir şey varsa, hem üretici hem de tüketici olarak işe yarayan nüfusun daimi biçimde artması olmazdı kapitalizm ayakta kalamaz, böylesine canlı biçimde gelişemezdi. Bu, bu nüfusun tamamının kapitalisttoplumsal ilişkilere, teknolojilere, üretim biçimlerine, kurumsal düzenlemelere göre örgütlenmiş olmadıkları durumda bile geçerlidir. Köleliğin, İnkaların altınının, yerli halklardan sızdırılan hammadde kaynaklarının ve kapitalist olmayan pazarların, sermaye fazlalarının üretimi ve massedilmesi bakımından katkıları, yüzyıllar üzerinden bakıldığında kapitalist büyümenin sürdürülmesi açısından kilit önem taşımıştır. 1860'ta Manchester'da baş döndürücü bir hızla gelişmekte olan pamuklu sanayii, ABD'deki plantasyonlarda Afrika'dan getirilmiş köle emeğinin kullanılmasıyla üretilmekte olan pamuğa dayanıyor, mamul mallar ise başka yerlerin yanı sıra kapitalist olmayan ama Britanya emperyalizminin kontrolünde olan Hindistan'ın devasa ve sürekli büyüyen nüfusuna satılıyordu. Ama tersi de geçerlidir: Sermaye birikiminin sağladığı büyüme olmazdı, bu nüfusun bir kısmı, kendisini beslemek için başka bir yol bulamadığı takdirde, pekâlâ açlıktan yok olabilirlerdi de.

Daha yakın zamanlarda Çin'in kırsal bölgelerinin yeni ve çoğunlukla yalnızca kısmen proleterleşmiş nüfusu şaşırtıcı bir kapitalist büyüme evresinin temellerini atmıştır. Bu büyüme, her ne kadar Çin'in düşük ücrete yaslanan sanayiiyle rekabet edemeyen bölgelerde bazı sorunlara yol açmış olsa da, artan ölçüde çalkantı yaşayan kapitalizme

bileşik oranlı büyüme patikasında kalma bakımından yardımcı olmuştur. Başka bir örneğe değinecek olursak, büyüyen nüfusun kitlesel biçimde kentsel bölgelere kayması toprağın kullanımı üzerinde büyük bir basınç yaratmış, bu yüzden toprak değerlerinin ve toprak sahibi kapitalistlerin ve müteahhitlerin eline geçen toprak rantının yükselmesinde kilit önem taşıyan bir rol oynamıştır.

Gezegenimizde gittikçe daha çok sayıda insanın barınıyor olması kendi içinde büyük coğrafi değişikliklerin ortaya çıkması anlamına gelmiştir. Göçler ve öncü nüfus hareketleri, 1700'de Kuzey Amerika'nın olduğu gibi pek seyrek nüfusu olan kıtaları alıp, insanların ve daha sonra da sermayenin birikimi açısından dinamik büyüme merkezlerine dönüştürmüştür. Kapitalizmin tarihinde erken bir aşamada, yerleşimci kolonileri ve sınırboyu öncü nüfus hareketleri yeni toprakların kapitalizmin gelişmesine açılması bakımından çok önemli bir rol üstlenmiştir. Bugün dahi sermaye birikimiyle bağları ya gevşek olan ya da teğet ilişkisi içinde olan milyonlarca köylü, küçük çiftçi ve üretici, zanaatkâr ve atölye imalatçısı, tamirci ve bunların yanı sıra alternatif hayat tarzlarını deneyen ya da daha basit bir düzeyde kapitalist sistemle bütünleşme konusunda fırsat yokluğu ile başa çıkmaya çalışan birtakım insanlar mevcuttur. Bunların kapitalist dünya ile ilişkisi, büyük ölçüde piyasa sistemi ile temasları ve meta mübadelesine kısıtlı katılımları aracılığıyla yönlendirilir. Ancak, devletin vergi alması, vergi tahsildarına ödeme yapabilmek için bir şeyler satmanın zorunlu olması dolayısıyla bu tür nüfus kesimlerinin sermaye birikiminin genel yörüngesine sokulmasının çok eskiden beri uygulanan bir yöntemi olmuştur.

Bu kocaman insan ordusu hem potansiyel bir işgücü rezervi oluşturur, hem de potansiyel bir pazar. Örneğin son yıllarda, bir zamanlar uluslararası kuruluşların resmi dilinde "enformel sektör" olarak anılan (ve böylece bir şekilde sermaye birikiminin mantığı dışında görülen) sektör "mikro işletmeler" olarak yeniden tanımlanmıştır. Bu işletmelerin kaderi, böylece, bunlara verilen mikro kredi ve mikro finans aracılığıyla sermayenin kaderine bağlanmış olur. Bu programlar, günde 2 doların altında gelirle yaşayan 2 milyar insanın arasından bazı gruplara (genellikle oldukça küçük bir kadın grubuna) küçük miktarda kre-

diyi (çok yüksek faiz oranlarıyla) verir. Görünürdeki amaç bu kesimin yoksulluktan kurtulması ve sermaye birikimi denen keyifli işe katılmasıdır. Bazıları bunu başarır, ama geri kalanlar için bu, borç köleliği demektir.

Bu nüfus kesimleri sayısız yoldan kendi coğrafyalarını yaratırlar. Ancak bunların demografik ve ekonomik durumları büyük ölçüde çeşitlilik gösterir. Asya'nın doğusu ve güneyinde, nüfus, on yedinci yüzyıldan itibaren yayılmacı sömürgeci ve emperyalist uygulamalar sonucunda servetleri hortumlanmış olsa bile büyümeye devam etmiştir. Sermaye birikiminin daha ileri merkezleri, örneğin Batı Avrupa'nın büyük bölümü ve Japonya, negatif nüfus artışı alanına düşmüştür (ve bununla bağlantılı olarak, yaşlanan bir nüfusun sürekli sermaye birikimi açısından her türlü sorunu yaratan problemleriyle karşılaşmaktadır). Buna karşılık, Asya'nın geri kalanı, Latin Amerika ve Afrika büyümeye devam etmektedir. Bu arada Çin, aile boyu üzerinde çok sert kısıtlamalar yoluyla zaten devasa olan (1,2 milyar) nüfusunun artışı kontrol altına almaya çalışmaktadır. ABD ise daha açık bir göç politikası yoluyla demografik büyümesini sürdürmüştür (tarım sanayiinde, inşaatta ve ev hizmetlerinde gerekli olan düşük ücretli işgücünün büyük bölümünü sağlayan bir yasadışı göçmen akımı bu politikayı bütünler). Bu politika gittikçe daha çok eleştirilmektedir.

İnsanlar mekânda yer tutarlar ve bir şekilde ve bir yerde toprak üzerinde yaşamak zorundadırlar. Nasıl yaşadıkları, geçimlerini nasıl sağladıkları, türü nasıl idame ettirdikleri yerden yere müthiş değişiklik gösterir, ama süreç içinde insanlar içinde barındıkları yerler yaratırlar: Köylü kulübesinden, küçük köyden, faveladan, kentlerin izbe gibi evlerinden uydukentlerin birbirine benzer evlerine, Long Island'ın Hamptons yöresinin milyonlarca dolar eden evlerine, Çin'in güvenli sitelerine, Sao Paulo'nun ya da Meksiko'nun çok katlı binalarındaki çatı katlarına kadar. Kendine yer edinme, ev adı verilen güvenli ortam haline gelen bir barınma yerini yaratma faaliyeti, toprak üzerindeki etkileri bakımından sermaye birikimi kadar önemlidir. Her ne kadar bu yerlerin üretimi, artığın üretiminin ve massedilmesinin ana araçlarından biri haline gelmiş olsa da. Dünyanın büyüüp duran nüfusunun çoğunluğunun bugün yaşamakta olduğu "kentsel alan" zaman

içinde sermaye birikimiyle öylesine iç içe girmiştir ki artık birini ötekinden ayırmak güçtür. İnsanların kendi evlerini yaptığı gecekondu mahallelerinde bile, oluklu demir, amabalaj kutuları ve muşambalar önce meta olarak üretilmiştir.

Artık nüfuslar da aynen sermaye gibi bir yere bağlı kalmaz. Ulus devletlerce yer yer göçe getirilen engellemelere rağmen, öncü nüfus için doğan fırsatların ya da istihdamın peşinde her yere akarlar. Belirli bir süre için yapılan sözleşmeye bağlı olarak çalıştırılan ev işçilerinden, göçmen inşaat işçisi gruplarından ve tarımda çalıştırılan ırgatlardan oluşan tam özgür olmayan işgücü grupları yerel halkla ve hayatta daha iyi olanaklar peşinde koşmakta olan bireylerle rekabet ederler. Polonyalı kadınlar Londra'da Heathrow havalimanı çevresindeki otellerde temizlik yapar; Letonlar İrlanda pub'larında garson olarak çalışır; Meksikalı ve Guatemalalı ameleler New York'ta kat mülkiyetine tâbi yüksek binaları (*condominium*'ları) inşa eder veya Kaliforniya'nın tarlalarında çilek toplar; Filistinliler, Hintliler, Sudanlılar Körfez ülkelerinde çalışır vs. Körfez ülkelerinden Hindistan'a ya da güneydoğu Asya'ya ya da Filistin mülteci kamplarına işçi döviz transferleri ABD'den Meksika'ya, Haiti'ye, Filipinler'e, Ekvador'a ve birçok başka azgelişmiş ülkeye yollanan işçi dövizleriyle başabaş gider. Hem iş adamlarından hem de işçilerden oluşan her türden diaspora, sermaye birikiminin mekânsal dinamiği içine karmaşık biçimde yerleşen ağlar oluşturur. Ve tam da bu tür ağlar aracılığıyla ki şimdi finansal krizin etkileri Afrika'nın kırsal bölgelerinin ve Hindistan'ın köylü dünyasının her köşesine sızmaktadır. New York'ta ve Florida'da kadın ev işçileri işlerini yitirmekte olduğundan ABD'den akmakta olan işçi dövizleri tükendikçe Haiti kötü beslenmenin, hatta düpedüz açlığın tehdidi altına girmektedir.

Böylece, içerisinde toplumsal ilişkilerin ve üretim sistemlerinin, günlük hayat tarzlarının, teknolojilerin ve organizasyonel biçimlerin ve doğa ile özgül tarzda ilişkilerin kurumsal düzenlemelerle bir araya gelerek farklı nitelikler taşıyan özgül yerler ürettiği coğrafi farklılığa dayalı insan manzaraları yaratılmış olur. Bu tür yerler de kendilerine özgü bir politikanın ve mücadele konusu olan hayat tarzlarının damgasını taşır. Bir an içinde yaşadığınız yerde bütün bu unsurların nasıl

bir araya geldiğini gözünüzün önüne getirin. Bu karmaşık fiziksel ve toplumsal coğrafya, kendisini üretmiş olan toplumsal ve siyasi süreçlerin ve aktif mücadelelerin damgasını taşır.

Bunun sonucu olan eşitsiz coğrafi gelişme hem sonsuz derecede çeşitlilik gösterir, hem de ileri derecede çalkantılıdır: Çin'in kuzeyinde sanayisizleşme yaşamış bir kent; bir zamanlar Doğu Almanya olan bölgede küçülmekte olan bir şehir; Pearl River Deltası'nda hızla gelişmekte olan sanayi kentleri; Bangalore'da bir bilgi teknolojisi merkezi; Hindistan'da köylü isyanına sahne olan bir Özel Ekonomik Bölge; Amazonlarda ya da Yeni Gine'de kendilerini basınç altında bulan yerli halklar; Amerika'nın Connecticut eyaletinde Greenwich'in zengin semtleri (en azından son demlere kadar dünyanın hedge fonu başkenti idi); Nijerya'nın Ogoni bölgesinin sürekli çatışmalara konu olan petrol yatakları; Meksika'nın Chiapas eyaletinde Zapatistalar gibi militan bir hareketin kopartıp aldığı özerk bölgeler; Brezilya, Paraguay ve Arjantin'deki uçsuz bucaksız soya fasulyesi üretim alanları; iç savaşların amansızca devam ettiği Darfur'un ya da Kongo'nun kırsal yöreleri; Londra, Los Angeles ya da Münih'in vakar içinde yaşayan orta sınıf uydu kentleri; Güney Afrika'nın gecekondu mahalleleri; Sri Lanka'nın hazır giyim fabrikaları veya Barbados ve Bangalore'un sadece kadınların çalıştığı çağrı merkezleri; Körfez ülkelerinin star mimarlarca tasarlanmış yeni megakentleri. Bütün bunlar (ve tabii ki çok daha fazlası), birlikte ele alındığında insan eylemi tarafından yaratılmış bir coğrafi farklılıklar dünyasını oluşturur.

İlk bakışta, bu dünya coğrafi bakımdan o kadar çeşitlilik gösterir ki rasyonel tarzda kontrol altına alınması bir yana, ilkesel bir temelde kavranması bile olanaksız görünür. Bunlar arasında nasıl bir ilişki kurulacaktır ki? İç içe geçmeler ve karşılıklı ilişkiler olduğu açıktır. Birçok bakımdan Avrupa sömürgeci uygulamalarının acıklı mirası olan Afrika'daki iç savaşlar, günümüzde Çin'in de artan ölçüde önemli bir oyuncu olarak katıldığı bir süreçte şirketler ve devletler tarafından Afrika'nın değerli kaynaklarını kontrol etmek üzere verilen mücadelelerin uzun tarihini yansıtır. Çin'in kuzeyindeki veya Ohio'daki fabrika kısmen Pearl River Deltası'ndaki fabrikalar açıldığı için kapanmaktadır. Barbados ve Bangalore'daki çağrı merkezleri Ohio ve Lon-

dra'daki müşterilere hizmet eder; Paris'te giyilen bluz ve etekler Sri Lanka veya Bangladeş'ten etiketler taşır; bir zamanlar İtalya'da yapılan pabuçlar şimdi Vietnam'dan gelmektedir. Körfez ülkeleri o göz kamaştırıcı binalarını, kısmen ABD'de uydukentlere özgü bir hayat tarzının ihtiyaçlarının enerjinin savurgan bir biçimde kullanılması temelinde karşılanmasına yaslanan bir petrol ticaretinden yararlanarak yapmaktadır.

Bütün bu coğrafi farklılık nasıl üretilir? Sonsuz dercede ve kontrol edilemez gibi görünen bu çeşitlilik varoluşumuzun içinde yer aldığı dinamik coğrafyayı oluşturur tarzda içsel tutarlılığını nasıl örer?

* * *

Yukarıda özetlenmiş olan ortak evrim süreci hangi mekânda gerçekleşir? Önce, 2005'te, finansal kriz patlak vermeden önce, ABD'de, örneğin başkent Washington gibi başlıca büyük şehir bölgelerinden birinde tipik bir uydukenti (*suburb*) düşünelim. Nüfus göreceli olarak homojendir ve epeyce iyi bir hayat seviyesine sahiptir. Esas olarak beyazlardan oluşur, ama arada eğitilmiş Afro-Amerikalılar ile son dönemde göç etmiş, aynı derecede eğitilmiş, Hindistan, Tayvan, Güney Kore ve Rusya kökenli bir nüfus da vardır. Uydukentlere özgü sıra evler temiz bir plan çerçevesinde yerleştirilmiştir: okullar, süpermarketler, (içinde eğlence olanakları da olan) alışveriş merkezleri, sağlık kuruluşları, finans kuruluşları, benzin istasyonları, oto galerileri, spor merkezleri ve açık alanlar hep kısa bir otomobil yolculuğu ile erişilebilecek mesafededir. Yerel istihdam büyük ölçüde hizmetler alanındadır (özellikle finans, sigorta, gayrimenkul, yazılım üretimi, tıbbi araştırma); ne üretim varsa, ya orta sınıf uydukent hayat tarzını desteklemeye yöneliktir (oto tamiri, bahçe malzemesi, seramik, marangozluk, sağlık teçhizatı), ya da mimari çevrenin yeniden üretimi ya da genişlemesi işiyle ilgilidir (inşaat sektörünün her boyutu ve sektörün tedarikçileri, örneğin su tesisatçıları, çatı aktarıcılar, yol tamiri ile uğraşanlar). Vergi tabanı istikrarlı ve yeterlidir; yerel yönetim, uydukentlerde genellikle olduğu gibi inşaat sektöründeki çıkarlara ve müteahhitlere destek olmanın dışında makul ölçülerde etkin çalışır. İşe gidip gelme süreleri uzuncadır ama tahammül sınırlarını aşmaz; bunda

otomobilin içini bir eğlence merkezine dönüştüren elektronik teçhizatın katkısı önemlidir. Günlük hayat, skandallere yol açan birkaç aile dramı ve tüyler ürpertici birkaç cinayet dışında makul ölçülerde düzenlidir; sosyal ilişkiler bireyci karakter taşır ama özellikle kilise, okul, yerel golf kulübü türü sosyal biçimler aracılığıyla gevşek biçimde de olsa bir bütünleşme mevcuttur. Mortgage ve vergi indirimi ile desteklenmiş ev sahipliği yaygındır; bu da, yalıtılmış bireyciliğin tam göbeğinde, ev sahipleri dernekleri biçimi altında bireysel konutların değerini korumayı garanti altına alan yaklaşımın toplu olarak benimsenmesi anlamına gelir. Evlerin hepsine çeşit çeşit elektronik aletler döşenmiştir; tabii herkesin, sürekli olarak kullanılan iPod'u ve cep telefonu vardır.

Biraz sıkıcı özellikler taşısa da, çoğu insanın güvenli ve rahatlatıcı bulduğu bu dünyada, yedi faaliyet alanı arasındaki ilişkiler kabaca uyum içindedir. Çatışma ender görülür (görüldüğü zaman da "gidin başka yerde yapın" türünden olur¹); seçim rekabeti içindeki iki parti bile buralarda ılımlı adaylar gösterir. Sermayenin bu üretilmiş yere doğru, onun içerisinden geçen ve oradan dışarı yönelen akımları istikrarlıdır; farklı faaliyet alanları arasındaki ilişkilerin tikel biçimleri bu akımların kârlı biçimde sürdürülmesini kolaylaştırır.

Bunun çok da uzakta olmayan (örneğin Pensilvanya'da olsun) bir ikinci bölge ile, bir zamanlar hızla gelişmekte olan bir çelik ve metalürji kenti iken son dönemde sanayisizleşmeye ve fabrikaların kapanmasına maruz kalan bir bölge ile farklarına göz atalım. Nüfus bir zamanlar oldukça homojen özellikler gösteriyordu; her şeyin merkezinde görünürde güvenceli ve sendikalı, mavi yakalı işlerde çalışan erkek nüfusun olduğu aile yapıları, burada elde edilen gelire artı geçici part time ve düşük ücretli işlerde çalışan kadınların istihdamına dayanıyordu. Ama şimdi bütün bunlar geçmişte kalmıştır. Erkeklerin birçoğu işsizdir, işsizlik sigortasından para almaktadır; işçi evleri yıldan yıla çöküntü içine düşmektedir (bazı evler metruk, kırık dökük hal-

1 "Not in my backyard": ABD'de kentlerin ve uydukentlerin halkının, aslında toplumun bütünü açısından bakıldığında yapılmasına itiraz etmedikleri kurumların (örneğin çöp yakma merkezleri, cezaevleri, havalimanları vb.) kendi kentlerinin veya mahallelerinin yakınında kurulmasına itiraz etmelerini anlatan deyim (ç.n.)

dedir); mahallenin birçok dükkânı kapanmıştır; vergi tabanı zayıftır, buna bağlı olarak okullar ve hizmetler kalitesizdir, sosyal yardım, emeklilik ve sağlık hizmetleri sallantıdadır. Bir zamanlar toplumsal buluşma merkezleri olan sendika binaları ya bütünüyle terk edilmiştir, ya da hemen hemen boştur; toplumsallaşma ve teselli için tek sığınak kiliseden gelir. Alkolizm ve uyuşturucu bağımlılığı artmaktadır. Cinsler arası ilişkiler kökten değişmiştir: Evin ekmeğini esas kazanan kadınlar haline geldikçe, geleneksel olarak erkek olan işçi sınıfı kullanılıp atılan bir alt sınıf statüsüne düştükçe, aileler dağılmaya başlar. Bölgeyi canlandırmak amacıyla birtakım girişimlerde bulunmaktadır, ama hiçbir girişim pek işe yaramaz. İlkel bilgisayar bilgileri kuşanmış bazı kadınlar bir takas ve kolektif destek ağı yaratmaktadır (şimdilerde buna “dayanışma ekonomisi” deniyor). Bir yerel girişimci yerel tüccarı şehre turist getirebilecek bir sanat etkinliğini destekleme konusunda ikna etmeye çalışır; düşük gayrimenkul fiyatları, yaşamın çok pahalı hale gelmiş olduğu yakın mesafedeki bir metropolde, mesela New York’ta düş kırıklığına uğramış bir nüfus kesimi için bir piyasa oluşturabilir. Ama bu nüfus kesimleri, bir zamanlar burada bütünüyle güvenli bir hayat sürdürmekte olan esas olarak beyaz işçi sınıfının değerlerinden köklü olarak farklı değerlere sahip göçmenlerden, geylerden ve bohemlerden oluşmaktadır. Etnik ve cinsel gerilimler tırmanır. Bazı gezginci göçmen işçiler postu metruk evlere serer; yerel sakinler bunları düşmanca karşılar. Göçmen karşıtı şiddet patlak verir. Buradaki üretim tabanının çöküşü bütün öteki alanlarda bir zincirleme tapki başlatmıştır: Bu, zihinsel kavrayışlarda, toplumsal ilişkilerde, günlük yaşam ve toplumsal yeniden üretim örüntülerinde de, teknolojilerde ve yönetim sistemlerinde de ortak evrim bakımından gerilimli, çatışmalı, nahoş bir dizi adaptasyon sürecini zorlar. Alanlar arasındaki uyumsuzluk elle tutulur haldedir; yeniden nasıl dengeye gelecekleri ise belirsizdir.

Şimdi Hindistan’da hukuken “gecekondu mahallesi” olarak tanımlanan bölgelere geçelim. Toprak ya da konutlar üzerinde hiçbir resmi tapu olmayan bir yerleşim alanında binlerce insan iç içe yaşamaktadır. Yönetişim büyük ölçüde, ya ister yasal ister yasadışı yollardan elde edilmiş servet, ya da statüden kaynaklanan enformel iktidar yapıları

aracılığıyla yürütülmektedir. Karizmatik dini ya da siyasi birtakım kişiler yerel güçlü adamlar olarak ortaya çıkar. Formel devlet iktidarı ender olarak kendini gösterir; gösterdiğinde de bu ya polisin ve askerın şiddete dayanan müdahaleleri ve bürokratik ve hukuki dayatmalar biçimini alır, ya da koruma adına açık açık yolsuzluk. Bir miktar iktisadi faaliyet görülebilir: terliğe dönüştürülmüş oto lastikleri sokaklarda pazarlanır veya bu yoğun ve kargaşa içindeki mimari yapının içerisinde deri ürünleri ya da el yapımı eşya fason olarak imal edilir, sonra yolunu bulup Manhattan'ın mağazalarında satılır. Genellikle şehir suyu ve kanalizasyon olmadığı için her yer leş gibi kokar. Elektrik kaçak olarak kullanılır. Ortalama yaşam süresi kısadır, bebek ölümleri insanı sarsacak kadar yüksek.

Buralarda toplumsal ilişkiler karşılıklı desteğe olduğu kadar sömürü ve yağmaya da dayanır. Sadece toplumsal iktidarın değil, hayatın kendisinin korunması için de sık sık şiddete başvurulur. Kırsal yörelerden yeni göçmüş olanlar tam ayak takımı muamelesi görür; bazı gruplar güçlü karşılıklı destek bağları kurmuş olsalar da cinsler arasındaki ilişkiler de, aile yapıları da her an kurulur ve bozulur, istikrarsızlık içindedir. STK'lar koşulları iyileştirmek için ilkel çabalar gösterir. Mikro finans fikrini yoksulluğa çözüm olarak mahalleye sokmaya çalışan bir pilot proje bir türlü ivme kazanamaz.

Uzakta bir planlama dairesinde fiziksel çevreyi iyileştirme konusunda bir plan vardır, ama çoğu insan bunu kendilerini potansiyel değeri yüksek olan araziden söküp atmak için kurulmuş bir komplo olarak görür. Yerel kocakarı ilaçlarından ve halk arasında uygulanan tedavi yöntemlerinden başka sağlık hizmeti yoktur, eğitim ise ya hiç yoktur, ya da darımadadır. Şehrin merkezine bir miktar işgücü akımı gerçekleşir (erkekler inşaat ya da bahçe işçisi olarak çalışır, kadınlar ise üç-beş kuruşa orta sınıf ailelerin evlerini temizler, ama bunlar hiç olmazsa zengin sofralarının kalıntılarından beslenir). Her tarafta transistörlü radyolar görülür. Sabit telefon olmadığı için cep telefonları (birçoğu hırsızlık malıdır) günümüzde yaygındır. Aslına bakılırsa, temel piyasa faaliyeti ya hırsızlık malları alanındadır, ya da en ucuz malların takası biçimini alır. Bir yanında bir otoyol, öteki yanında bir nehir olan sınırları çizilmiş bir alanda, yedi faaliyet alanı kendine özgü

bir yapılanma içinde bir arada varolur. Tabii ABD'nin uyd kentinden köklü biçimde farklıdır, ama yine de bu mekânın bütünselliği içindeki iç ilişkileri betimleyebilir, bu gecekond mahallesini bu denli dinamik bir ekolojik mekân haline getiren, çoğu zaman gerilimli ve çelişkili ortak evrim süreçlerini analiz edebiliriz.

Ortak evrimin güzergâhları, bu üç yörede görünürde farklı yönleri işaret etmektedir. Ekonomik, sosyal ve politik rüzgâr bir yerde bir yönde esmektedir, başka bir yerde durgunluk vardır, bir başka yerde ise rüzgâr bambaşka bir yönde esmektedir. Ama her bir durumda hayatların nasıl yaşanmakta olduğunu ve koşulların nasıl değişmekte olduğunu kavrayabiliyoruz. Aslında elimizde şu ya da bu yerde yaşanmakta olan etkileşimleri ve değişimleri (çoğu zaman farklı faaliyet alanları arasındaki ilişkilere örtülü biçimde değinerek) ince ayrıntılarla anlatan tarihsel-coğrafi, sosyolojik ve antropolojik monografiler mevcuttur. Medya "nispeten eski ABD uyd kentleri"nde, Kazakistan'da, Kahire'de, Wuppertal'de, Chennai'de, Mombassa'da veya Ohio Canton'da işlerin nasıl gittiğini anlatmaktadır. Büyük sorun, dünyanın farklı yerlerinde olup bitenlere ilişkin bu farklı anlatımları bunların hem karşılıklı bağımlılıklarını hem de kuşku duyulmaması gereken tikelliklerini ortaya çıkaracak bir tarzda bir araya getirmeye çalıştığımızda ortaya çıkmaktadır.

Yerkürenin değişik yerlerinde gerçekleşmekte olan sermaye hareketlerini bir biçimde haritalayabilseydik, ortaya çıkacak fotoğraf uzaydan çekilmiş uydu görüntülerinde yeryüzünün okyanusları, dağları, ovaları üzerinde hareket etmekte olan meteorolojik sistemler gibi görünürdü. Bir yerde hareketliliğin yükselmekte olduğunu, başka bir yerde sakin bölgeleri, bir başka yerde antisiklonik anaförler olduğunu, bir başkasında ise farklı derinliklerde ve ölçeklerde siklonik depresyonlar doğduğunu görürdük. Şurada burada bir kasırga toprağın tozunu attırıyor olurdu. Bazen de tayfunlar ve boralar yollarına çıkanlar için büyük tehlikeler yaratarak okyanusları tanyor olurdu. Havayı canlandıran yağmurlar otlakları yemyeşil yapar, başka yerlerde ise kuraklık kavrulmuş toprağı kahverengine boyardı.

Metereolojik sistemlerdeki bütün bu hareketlilikler ilk bakışta kaotik ve öngörülemez gibi görünür insana. Ama dikkatli gözlemler ve

analiz, bu kaotik türbülans içinde kalıplar olduğunu ortaya koymuştur. İklimsel göstergelerde uzun vadeli değişiklikler de keşfedilmiştir. İklimbilimciler ve meteorologlar, her ne kadar ayrıntılar üzerindeki düşüncelerine bir çerçeve olarak kaos teorisine başvursalar da bu hareketliliğin büyük bölümünün altında yatan akışkanlar dinamiğine ilişkin güçleri, ısı bütçelerini ve benzeri etkenleri kavrayabilmekte-dirler. Hatta, hiçbir zaman mükemmel sonuçlar elde edilemese de kısa vadeli hava koşullarını tahmin etmekte ve küresel ısınma gibi daha uzun vadeli değişimleri öngörmekte belirli bir mesafe de kaydedebilmektedirler. Şuna hiç kuşku yok ki, olaylar olup bittikten sonra geri dönüp ne olmuş olduğuna ilişkin kavrayışları gayet ikna edicidir.

İktisadi coğrafyacı da sahada gözlenebilen, görünümde bir kargaşa oluşturan sosyal, ekonomik ve politik faaliyetlerden hareketle bazı özgül kalıplar ve uzun vadeli değişim göstergeleri bulma konusunda benzer sorunlarla karşı karşıyadır. Örneğin, 1980'li yıllarda iktisadi faaliyetin eşzamanlı bir haritası Asya'nın doğusunun ve güneydoğusunun büyük bölümünde (Japonya'dan Hong Kong'a), ABD'nin Batı kıyısında yukarıdan aşağıya ve Bavyera'nın ve Toskana'nın bütününde oluşan ve hareketlenen yükseklikler içerirdi. Buna karşılık, Latin Amerika'nın çoğunu durağan, ama şiddetli siyasi ve iktisadi sarsıntılara yatkın olarak gösterir, Ohio vadisi ve Pensilvanya'dan, Britanya'nın sınai merkezlerinden ve Almanya'nın Ruhr vadisinden geçen bir dizi derin depresyon tasvir ederdi. Hava ve iklim araştırmalarından büyük fark ise, akışkanlar dinamiğinin yasalarının zaman içinde sabit kaldığı varsayılabilceği halde, sermaye birikiminin yasalarının, insan davranışları yeni koşullara adapte oldukça evrim geçirdiğidir.

Coğrafi analiz ve öngörü sanatı ve bilimi, diyelim dünyanın havasının ve ikliminin anlaşılmasına yönelik çaba ile karşılaştırıldığında, acınacak derecede az gelişmiş durumdadır. Sosyal bilimler de, çoğunlukla toplu biçimde coğrafyaya sırtlarını çevirmişlerdir. Antropologlar genellikle küresel çapta olan bitenin karmaşasını anlaşılamaz gibi görürler ki yalnızca yerel etnografiler üzerine odaklanmak gerekçelendirilebilsin (tabii daima muhteşem istisnalar vardır); sosyologlar topluluk/cemaat (community) olarak anılan bir şeye odaklanırlar ya

da, son zamanlara kadar araştırmalarını devlet sınırlarına hapsetmişlerdir; iktisatçılar ise iktisadi analizi bir toplu iğnenin ucuna sığdırırlar. Olan bitenin karmaşık coğrafyası, yerelden küresele, ya görmezlikten gelinir, ya Jared Diamond'ın *Tüfek, Mikrop ve Çelik* başlıklı kitabında veya iktisatçı Jeffrey Sachs'in 2005 tarihini taşıyan *The End of Poverty* (Yoksulluğun Sonu) kitabında olduğu gibi coğrafi determinizmin bayağı bir versiyonuna indirgenir, ya da daha da kötüsü, bazen kendini doğrulayan bir kehanet oluşturduğu için tehlikeli biçimde devletler arasında jeopolitik hâkimiyet konusunda mücadeleler doğrultusundaki Darvinci teorileri canlandırır.

Bunun sonucu iki ayrı bakımdan ciddi bir boşluktur. Neyin nerede olduğunu ve burada olan bitenin başka yerlerdeki koşulları neden ve nasıl etkilediğini anlayamayız. Ne de kapitalizmin yeniden üretiminin, görünürde kaotik bir süreç olan eşitsiz coğrafi gelişmeye ne kadar bağlı olduğunu değerlendirebiliriz. Bunun sonucunda, bu konuda ne yapılması gerektiği hakkında hele hele bir kriz ortamında daha da az fikrimiz olur; tam da toplumsal yeniden üretimin ve sermaye birikiminin yasalarını bilinçli eylem aracılığıyla (umulur ki daha iyi yönde) değiştirme bakımından kolektif olarak potansiyel bir olanağımız doğmuşken.

Öyleyse, önümüzde görünüşte bir kargaşa gibi duran bu şeyi ve onun kapitalizmin yeniden üretiminde oynadığı rolü anlamak amacıyla geçici olarak başvurabileceğimiz bazı coğrafi ilkeler mevcut mudur? Aşağıda bu konuda geniş fırça darbeleriyle bazı fikirler sergileyeceğim.

* * *

Bir numaralı ilke sermaye birikiminin önündeki bütün coğrafi sınırların aşılmasının gerekliliğidir. Marx *Grundrisse*'de, sermaye "ilişkilerin, yani mübadelenin önündeki bütün mekânsal engelleri yıkmak, bütün yeryüzünü bir pazar olarak fethetmek için çaba göstermek zorundadır" der. Sermaye, aynı zamanda, "bu mekânı zaman aracılığıyla imha" etmek için çabalamak zorundadır. Bu ne demektir ve neden böyledir?

Kökeni kentsel olan tacirler ve aracılar, erken bir aşamada, toprak temelli bir feodal ya da emperyal devlet içinde ayakta kalma kapasite-

telerinin mekânda dahayüksek bir manevra yeteneği geliştirmelerine dayandığını öğrenmişlerdi. Tüccar ve aracı sermayesi (yeni doğmakta olan bankacılık sermayesi ile birlikte) feodal düzenin baskısından büyük ölçüde mekânsal stratejiler temelinde kurtuluyor, daha sonra da onu bu sayede yıkıyordu. Bu, bir feodal kısıtlar dünyasında bazı yerleri (erken aşamanın ticaret kentlerini) birbirine bir ağ ile bağlanmış özgürlük adaları olarak koruma sayesinde gerçekleşiyordu. Bugün hâlâ kapitalist sınıf ve temsilcileri (bunlara diasporada kurulmuş etnik iş âleminin çeşitli örnekleri de eklenmelidir) hâkimiyet güçlerini büyük ölçüde mekân üzerinde daha yüksek bir kontrol kudretine ve mekân içindeki akışkanlıklarına borçludur. Her generalin bildiği gibi, bu güçler aynı zamanda askeri üstünlüğün muhafazası için de esastır. 1960'lı ve 70'li yıllarda ABD ile Sovyetler Birliği arasında yaşanan ve "uzay yarışı" olarak adlandırılan rekabet, son dönemlerin bu hep hâzır ve nâzır hedefinin belki de ne çarpıcı biçimi olmuştur. Böylece, kapitalizm içinde oluşmuş bulunan devlet-şirket bağı çerçevesinde, devletin ve sermayenin mekâna ve mekânsal harekete süregiden bir hâkimiyetini güvence altına almayı sağlayacak teknolojiyi ve organizasyonel biçimleri finanse etme konusunda ortak bir zorunluluk ortaya çıkar. Britanya'da Royal Society'nin² on sekizinci yüzyılda açık denizlerde işleyebilecek ve böylece yerleri kesinlikli biçimde saptayabilecek bir kronometre yapılması için düzenlediği yarışma bundan dolayıdır. Haritalar başlangıçta devlet sırrı idi ve kilit altında muhafaza edilirdi. Bugün tabii bizi yönlendirecek uydular, GPS sistemleri³ ve Google Earth var, ama bu ABD'nin askeri çıkarlarını korumak amacıyla Afganistan'ın varolan bütün uydu görüntülerini satın almasını engellemiyor. Afganistan üzerinde uçan insansız hava araçları Colorado'da bir üsten gelen komutlarla füze atışları yapıyor. Wall Street'ten bilgisayar ile programlanmış olarak yollanan siparişler Londra'da uygulamaya konuluyor ve Zürih ve Singapur'da anında kayda giriyor.

Mekân üzerinde hâkimiyet kurma yönündeki bu eğilim, yalnızca iktisadi rasyonaliteden çok daha derine nüfuz ediyor. Olan bitenin psi-

2 Kraliyet Derneği, bilimlerin geliştirilmesi için 1660'da kurulmuş olan bir kurumdur (ç.n.).

3 Coğrafi konumlandırma sistemleri (ç.n.).

kolojik yanı da önem taşıyor. İnsan kapasitesinin bizi gezegenimize bağlı tutan zincirleri aşabileceğine olan fetiş türü inanç burjuva ütöpik arzusu içerisinde merkezi bir motif olarak belireli çok zaman oluyor. “Ey Tanrılar! Mekân ve zamanı imha edin/ Ve mutlu kılın iki aşığı”, on sekizinci yüzyıl şairi Alexander Pope’tan bir beyittir. Büyük rasyonalist feylosof René Descartes, insanın doğaya hâkim olabileceği inancıyla mühendisine dünyayı yukarıdan gözletiyordu. Johann Goethe’nin Faust’u yeryüzü üzerinde hâkim-i mutlak olabilmek için şeytanla bir sözleşmeye giriyordu. Romancı Honoré de Balzac (sonradan görme sınıfların fetiş arzuları konusunda daima göz açıcı harika bir kaynak) kendini delice “dünyanın her yerinde dolaşıyor ve beğendiği her şeyi ele geçiriyor” gibi hayal ediyordu: “Dünyaya hiçbir çaba harcamaksızın sahip oluyorum; dünya ise benim üzerimde en ufak bir üstünlüğe sahip değil. (...) Buradayım ve başka bir yerde olma gücüm var! Ne zamana, ne mekâna, ne mesafeye bağlıyım. Dünya benim hizmetkârım!”

Mekânın ve zamanın fethi ve dünyaya (hem toprak anaya, hem de dünya pazarına) hâkim olmak hem birçok kapitalist fantezide yer değiştirmiş, yüceltilmiş bir cinsel arzunun erkekçe ifadeleri olarak görünür, hem de binyıllarca sürececek bir karizmatik inançtır. Finans işiyle uğraşanların hep yükselen “hayvansal güdüler”ini harekete geçiren bu fetiş inanç mıdır? Finansçıların ve hedge fonu büyücülerinin o kadar büyük çoğunluğunun erkek olması bundan mıdır? İnsan Yeni Zelanda’nın bütün ulusal parasını bir tek defada bahis masasına yatırdığında böyle mi hisseder? Dünyayı dolaşıp kendi iradesine göre eğip bükme konusunda nasıl da akıllar durduracak bir iktidar!

Marx ve Engels bunun uzun vadeli sonuçlarını 1848 tarihli Komünist Manifesto’da, son kırk yıldır sanayisizleşme deneyiminden geçmiş olan her işçinin derhal anlayabileceği bir tarzda ifade etmişlerdi:

Eskiden kurulmuş olan tüm ulusal sanayileri yıkıldı gitti ya da her geçen gün yıkılıp gidiyor. Bunların yerini, kurulmaları tüm uygar uluslar için bir ölüm kalım sorunu olup çıkan yeni sanayiler; artık yerli hammaddeleri değil de, en uzak yerlerden sağlanan hammaddeleri işleyen sanayiler; ürünleri yalnızca üretilen ülkede değil, aynı zamanda dünyanın dört bir

yanında tüketilen sanayiler almaktadır. Ülke içinde üretilen ürünlerin karşıladığı eski gereksinimlerin yerini de uzak diyar ve ülkelerin ürünlerini gerektiren yeni gereksinimlerin aldığı görülmektedir. Eski yerel ve ulusal içekapanıklık ve kendi kendine yeterliliğin yerini çok yönlü ilişkiler ve ülkelerin evrensel karşılıklı bağımlılığı almış bulunmaktadır.

Bugün “küreselleşme” adıyla andığımız şey, baştan itibaren kapitalist sınıfın amaçları arasında olmuştur.

Mekânı ve doğayı fethetme arzusu evrensel bir insan özleminin ifadesi midir, yoksa özgül olarak kapitalist sınıf tutkularının bir ürünü müdür, bunu asla bilemeyeceğiz. Ama kesinlikle söylenebilecek olan şudur: Zaman ve mekânın fethi de, doğayı hâkimiyet altına alma konusundaki bitmez tükenmez çaba da kapitalist toplumların kolektif ruhunda uzun süredir merkezi bir yer tutmuştur. Her tür eleştiriye, itiraz, güçlü tepkiye ve muhalefet gösteren siyasi hareketlere rağmen, doğa ile ilişkide gittikçe daha çok hissedilen, amaçlanmamış devasa sonuçlara rağmen, mekânın ve zamanın da, (insan doğası da dahil olmak üzere) doğanın da fethinin bir şekilde yakın olduğu konusundaki inanç hâlâ hükmünü sürdürmektedir. Bunun sonucu, sermaye dünyasının benim “zaman-mekân sıkışması” adını taktığım durduramaz eğilimi üretmesi olmuştur. Öyle bir dünya ki sermaye hep daha hızlı dolaşır ve etkileşimin mesafeleri sıkıştıkça sıkışır.

Bu meseleye daha düz bakmanın bir yolu da var. Rekabetin zorlayıcı yasaları (bunlara sık sık direnilir) hem şirketleri hem de devletleri, teknolojik ilerlemenin yanı sıra, mekân ve zaman üzerinde daha güçlü bir kontrol yoluyla da avantajlar aramaya iter. Bunların birinde ya da ötekinde üstünlük, apaçık ekonomik, politik ve askeri yararlar getirir. Buradan hareketle, sermayenin karşı karşıya kaldığı her soruna bir teknolojik ya da zamansal-mekânsal çözüm olduğuna dair fetiş inanç hâkim hale gelir. Sermaye fazlasının massedilmesinde güçlükler mi var? Ya yeni bir teknoloji ve bir ürün icat edilecek. Ya da gerekirse sömürgecilik ya da yeni-sömürgecilik yöntemleriyle (Britanya sermayesinin Hindistan’a 1850 dolaylarında yaptığı bu oluyordu) coğrafi olarak genişlenecek ve başka bir yerde pazar bulunacak. Ya kullanılmaya uygun başka pazar yoksa? O zaman denizaşırı bir yerde yeni bir

Üretim merkezi yaratacak biçimde sermaye ihraç edilecek; burada (borca batmış ABD'den farklı olarak) "bireysel tüketim"den ziyade üretimin hızlanması (günümüz Çin'inde olduğu gibi) sermaye fazlasını temizleyecek talebi yaratır.

Teknolojik ve zamansal-mekânsal çözümler konusundaki bu iki fetiş inanç çatıştığında, birbirinden beslenerek teknolojik yenilik çılgınlığı içinde sermayenin dolaşımının önündeki her tür zamansal ve mekânsal sınırın etrafından dolanmaya yönelirler. Kapitalizmin tarihindeki teknolojik yeniliklerden kaçının amacı mesafenin getirdiği sürtünmeyi azaltmak ya da sermaye dolaşımını hızlandırmak olmuştur? Liste sonsuzdur. Kanallar, demiryolları, buhar gemileri, otomobiller, otoyollar, hava taşımacılığı, telgraf, radyo, telefon, elektronik haberleşme olmasaydı bugün nerede olurduk? Hemen hemen anında sağlanan bilgi akışı sayesinde birbirine bağlanan finansal merkezlerde bilgisayarla programlanmış alım-satım, günümüzde saniyenin binde biri ile ölçülecek süreler içinde 600 trilyon doları türev piyasalarında dolaştırıyor. Domuzlar bile bir yıl içinde eskiden doğurduklarının iki katı yavru doğuruyorlar artık (bu durumda grip olmalarına şaşmak mümkün m?)

* * *

İkinci ilke kümesi sermaye dolaşımının boşlukta gerçekleşmediği basit gerçeğinden kaynaklanır. Üretim paranın, üretim araçlarının ve emekgücünün (bu sonuncusu büyük ölçüde yerel nitelikte piyasalarda bulunur) coğrafı olarak yoğunlaşmasını gerektirir. Bunlar belirli bir yerde bir araya getirilir ve burada yeni bir meta üretilir. Bu mallar daha sonra başka bir yerde satılıp tüketilmek üzere piyasaya çıkarılıp sevkiyata verilir. Üretim araçlarına (doğal kaynaklar da dâhil), emekgcne ve tüketim pazarlarına yakınlık maliyetleri azaltarak öncelikli meknlarda kârları yükseltir.

Peki ama sermaye birikimi nereden başlayabilir? Cevap: Parası olan herhangi birisi ücretli emeği sömürerek daha fazla para kazanmaya karar verir vermez oradan. Peki, hangi koşullar kişilere para kazanmaya girişme ve daha da önemlisi bunu zaman içinde sürdürme olanağını verir? Açıktır ki, parasallaşmış bir ekonomi (piyasa mba-

delesisi ile birlikte) zaten varolmalıdır ve para toplumsal gücün önem taşıyan bir biçimi haline gelmiş olmalıdır. Ayrıca, emekgücü ya zaten varolmalıdır veya insanları topraktan söküp atarak ya da işgücü piyasasına şu ya da bu biçimde cezbederek elde edilebilir olmalıdır. Bunun olabilmesi için bireysel sermaye birikiminin önündeki sosyal ve politik engellerin aşılmış olması gerekir. Çin lideri Deng Şiaoping para kazanmanın ve zengin olmanın iyi bir şey olduğunu beyan ettiğinde, kapitalist cinin Çin'in her köşesinde şişeden çıkmasına yol açıyordu. Sonuç şaşkınlık verici olmuştur. Ama tek bir açıklama ve idari kısıtlamaların gevşetilmesi başarının güvencesi olamaz. Başarı, ancak rekabetin zorlayıcı yasaları girişimin şurada değil de özgül olarak burada başarılı olduğunu belirledikten sonra ölçülebilir.

Bu nokta hayati önem taşıyor. Kimileri, Marx'ın her şeyin önceden ekonomik nedenlerle belirlendiğini ve ekonomik olarak rasyonalize edildiğini iddia ettiğini söylerler. Kişisel inisiyatif, öznel müdahaleye hiç yer olmadığını ileri sürdüğü söylenir. Bir şey hakikate ancak bu kadar aykırı olabilir. Belirli bir yerde ve zamanda iş yapan bireysel girişimcilerin içgüdülerine, girişimciliğine, bazen de çılgın fikirlerine (hem Marx'ın hem Keynes'in sözünü ettiği "hayvansal güdüler") yaslanması tam da kapitalizmin dâhiyane yanıdır. Ancak kişisel özgürlüğün asgari düzeyde hoşgörü ile karşılandığı ya da teşvik edildiği bir ortamda içkin olarak spekülatif bir kapitalizm gelişebilir ve ileri doğru atılabilir. Kapitalizm, hem hâkim ideolojileri, hem de gerekli uygulamaları bakımından, spekülatif para kazanma işine girme konusunda bireysel özgürlükler ve hürriyetler üzerinde yükselir. Marx bunu kavramış ve önemini bütünüyle anlamıştır.

Öyleyse şu sonuca ulaşabiliriz: Görünürde bir kaos oluşturan coğrafi çeşitlilik sermaye birikiminin başlaması için gerekli bir koşuldur. Unutmayalım ki, Britanya'da sanayi devrimi, korporatist siyasi denetimlerin ve lonca emeğinin hâkim olduğu Norwich ve Bristol gibi büyük kentsel merkezlerde değil, toplumsal ve siyasi denetimlerin var olmadığı, Manchester ve Birmingham gibi adlar taşıyan küçük köy ve kasabalarda başlamıştır. Ve sonra da ABD'de Şikago gibi adlar taşıyan, kırsal yörelerin orta yerindeki küçük ticaret duraklarında sürdürmüştür yaşamını.

Sermaye birikiminin yasaları olarak adlandırılan şeyler olaydan önce değil olaydan sonra geçerlidir. Örneğin, William Morris adında bir adamın, hiç beklenmeyecek bir yerde, İngiltere’de Oxford’un doğusunda (bisiklet tamiriyle uğraşacağına) otomobil imal etmeye başlamasına yol açan, çok özgül bir dizi koşuldu. Aynı şey Detroit’te Henry Ford açısından geçerliydi. Ama her iki durumda başlangıç koşulları (hammaddelere, ücretli emeğe, pazarlara erişim) başarı açısından yeterli düzeydeydi. Başlangıçtaki başarı, seçilmiş yerleri otomobil üretimi bakımından daha da iyi hale getirecek olan, zamanla koşulları daha da geliştiren yerel altyapıların oluşturulmasını getirecekti. Başarılı girişimler çoğunlukla çevrelerinde (başka girişimler de dâhil olmak üzere) altyapı gelişimine yol açar; bu da onları daha da kârlı hale getirir. Ancak şimdi, hemen hemen bir yüzyıl sonra, rekabetin ve krizlerin yol açtığı rasyonalizasyonların, şimdiye kadar başarılı olmuş olan bu yerlerde, otomobil üretimini ya yok olmanın eşiğine ya da köklü biçimde yeniden yapılanma yaşayacağı bir evreye getirmekte olduğunu görüyoruz.

Sermaye birikiminde “olaydan sonra” yaşanan rasyonalizasyonlar ve coğrafi yeniden yapılanmalar, rekabetin zorlayıcı yasaları ve krizler aracılığıyla gerçekleşir. Hem rekabet hem de krizler bu yüzden kapitalizmin evrimsel gelişmesi açısından bu kadar önemlidir. Ama bu aynı zamanda, kapitalizmin neden en iyi şekilde, fiziksel özellikler ve sosyal ve kültürel koşullar bakımından muazzam bir çeşitlilik gösteren bir coğrafi ortamda geliştirebildiğini de açıklar. Kâr amaçlı bir girişimin şurada değil de burada başarıya ulaşabileceğini asla önceden bilmek mümkün olmadığına göre, her yerde olanakları test etmek ve neyin nerede işe yaradığını keşfetmek kapitalizmin yeniden üretimi için çok önemli hale gelir. Zaferleri yücelten bir iktisadi tarihsel coğrafyada pek az sözü edilen başarısızlıklar, başarı öykülerinden çok daha fazladır. Bilgisayar teknolojisi faaliyetlerinin Hindistan’ın Bangalore kentinde bu kadar başarılı olacağını kim bilebilirdi? Henry Ford’un iki dünya savaşı arasında Amazonlarda bir kauçuk plantasyonu kurma girişimi neden o kadar büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır? Coğrafi çeşitlilik sermayenin yeniden üretimi açısından bir engel olmaktan zi-

yade gerekli bir koşuldur. Coğrafi çeşitlilik zaten yoksa, o zaman da yaratılmak zorundadır.

Coğrafi bakımdan para, mal ve insan dolaşımında sürekliliğin zorunluluğu, bütün bu çeşitliliğin etkin ulaştırma ve iletişim sistemleri aracılığıyla birbirine bağlanmasını gerekli kılar. Bunun sonucunda ortaya çıkan üretim ve tüketim coğrafyası mekânın aşılmasının süresine ve maliyetine karşı büyük bir duyarlılık taşır. Bu süreler ve maliyetler teknolojik ve organizasyonel yenilikler ve düşen enerji fiyatları sayesinde büyük ölçüde azaltılmıştır. Mesafenin yarattığı güçlükler artık kapitalizmin coğrafi akışkanlığı açısından gittikçe daha az kısıtlayıcı bir rol oynamaktadır. Ama bu, coğrafi farklılıkların artık hiçbir önemi olmadığı anlamına gelmez. Tam tersi geçerlidir. İleri derecede akışkan olan sermaye, maliyetler arasındaki en ufak yerel farklara büyük önem verir, çünkü bu farklar yüksek kâr getirir.

* * *

Kapitalistlerin azami kâr elde edilebilen yerlere cezbedilmesi ve en iyi oralarda tutunabilmesi birçok durumda birçok faaliyetin belirli yerlerde yoğunlaşmasına yol açar. Pamuk iplik fabrikası, takım tezgâhı atölyesinin, kimyasal boya üreticisinin ve gömlek imalatçısının yakınında olmaktan fayda görür. “Dışsal ekonomiler” (yani bir kapitalistin başka bir kapitaliste yakın olmaktan elde ettiği ekonomik yarar) kapitalist faaliyetlerde coğrafi yığılma etkisi yaratır. Ünlü on dokuzuncu yüzyıl iktisatçısı Alfred Marshall birçok firmanın kümелendiği yerlere “sınai üretim bölgesi” adını vermiştir. Bu, kapitalizmin yarattığı coğrafi âlemde çok tanıdık bir özelliktir. Belirli bir yerde, toplu hukuk, finans, altyapı, ulaştırma ve iletişim hizmetleri, ortak bir işgücü havuzu olanağı, destekleyici tutum sergileyen bir yerel yönetim, aşırı izdihamın maliyetlerinin yararları ortadan kaldırdığı noktaya kadar kapitalistler açısından maliyetleri düşürebilir. Kapitalizmin erken aşamalarında sanayi kentinin yükselişi bu tür kümelenme ekonomilerinin pratik gelişmesini temsil ediyordu. Daha yakın dönemde, Silikon Vadisi veya Bologna çevresindeki “Üçüncü İtalya” gibi, birçok küçük firmanın bir araya gelerek üretim ve pazarlama ekonomilerini paylaş-

tığı “Marshall tipi” sınai üretim merkezleri pek revaçta olmuştur. Günümüzde finans âleminde, merkezi finans faaliyetlerinin yanı sıra, hukuk, muhasebe, vergi müşavirliği, enformasyon, medya ve başka alanlarda faaliyetlerin varolması, Wall Street ve Londra’da City gibi önde gelen finans merkezlerinin tipik profilini oluşturur.

Kapitalist işletmeler çok erken bir aşamadan itibaren mekânsal olarak birbirinden kopuk pazarlar arasında bağlar kuran devasa bir ağa yaslanmışlardır. Yün, pamuk, egzotik boyalar, kereste, deri gibi emtia genellikle uzaklardan getirilirdi. Geçmişte işçilerin günlük yaşamında kullandığı ücret mallarının pek çoğu yakın coğrafi bölgelerden gelirken, tuz, baharat, şeker, çay, kahve, kakao, şarap, reçine, kurutulmuş morina balığının yanı sıra buğday, pirinç, çavdar, arpa da, tacirlerin faaliyetleri sayesinde çok uzun mesafeden getirtilirdi. Bazı durumlarda ticaret ağları, Hansa Birliği örneğinde erkenden olduğu gibi formal hale getirildi. On üçüncü yüzyıldan itibaren Baltık’tan İberya yarımadasına kadar uzanan geniş bir alanda, birçok şehrin ticarethaneleri ve tacirleri karşılıklı olarak birbirlerini destekleyen bir ağ kurdular. Bunun yanı sıra, finans kurumları arasında uluslararası ağlar gelişti: on altıncı yüzyılda Augsburg ve Nürenberg’in bankerleri, daha sonra on dokuzuncu yüzyılda farklı dalları Viyana’da, Paris’te, Londra’da, Madrid’te ve Berlin’de çalışan Rothschild ailesi türü finans kurumları. Günümüzde, Goldman Sachs ve HSBC (“Dünyanın yerel bankası”) yeryüzünün her köşesinde temsilcilere sahiptir. Başka örneklerde, örneğin kadim Çin’de, vergi tahsildarları ve emperyal gücün öteki temsilcileri tarafından titiz biçimde denetlenen bir dönemsel pazarlar yapısı çerçevesinde ticaret ağları kuruluyordu. Emtia her zaman çok uzun mesafeler kat etmiştir (ama yavaş bir tempo ile): Çin’den Batı’ya uzanan efsanevi “ipek yolu” iyi bir örnektir. Etnik ticaret diasporaları benzer bir işlevi görmeye devam etmektedir. (Ne demek istediğimi anlamak için dünyanın hangi kentinde olursa olsun Chinatown’a gidebilirsiniz.)

Ticaret ağları, ahtapotun kolları gibi, her yere sızmak üzere birbirleriyle bağlanıyor ve yayılıyordu. Tibet’in ücra köşelerinden gelen yün Hindistan’ın pazarlarına gelir; aynen Moğolistan’dan ve Çin’in batısından şifalı otların ve hayvan organlarının Hong Kong’da toplanması

ve sonra güneydoğu Asya'nın pazarlarına dağılması gibi. Kuzey Afrika'da ya da Kerala'da köşebaşında döviz ticareti ile uğraşanlar, Körfez ülkelerinden gelen işçi dövizlerinin taşıyıcısı olurlar. Bu ağların kurulması, yollar, geçitler, patikalar hakkındaki bilgi, bunların kaçınılmaz biçimde haritalanması, neyin nerede kaç gideceği konusunda ve emtia türleri hakkındaki bilgi, tüccar ve aracı sermayesinin muazzam katkılarından biri olmuştur. Bu olmasaydı, bugün bildiğimiz haliyle kapitalizm gün yüzüne çıkamazdı. Bugün bile hâlâ tacirler ve aracılar, artan bir sofistikasyonla aynı şeyi yapıyorlar. Sermaye fazlasının emilmesi için kullanılabilecek pazarlara giden yolları hazırlıyor ve keşfediyorlar. Onlar olmasaydı bu yollar saklı kalırdı.

Rekabet tekil kapitalistleri ve şirketleri, aynen daha iyi teknolojiler aramak zorunda oldukları gibi, üretimi daha iyi yapabilecekleri yerleri aramaya zorlar. Daha düşük maliyetli yeni yerler ortaya çıktıkça, rekabetin alınlarına dayadığı silahın etkisi altında kapitalistler bu duruma, eğer yapabiliyorlarsa, oralara göçerek yanıt verirler. Üreticiler, örneğin Ohio'dan Pearl River Deltası'na, Kaliforniya'dan Tijuana'daki makiladoralara, Lancashire'den Türkiye'ye göçerler.

Ancak daha iyi yer bulma konusundaki rekabet özgül türden bir rekabettir. Firmalar apaynı teknolojiyi kullanabilirler, ama apaynı yerlerde olamazlar. Adam Smith'in erkenden saptadığı gibi, firmalar arasında mekânsal rekabet, tekelci bir rekabet biçimidir. Londra ile Glasgow arasında on iki ayrı demiryolunun rekabet etmesi gülünç olurdu. Aynı sokakta on iki farklı süpermarket açılmasının iktisadi bakımından anlamı yoktur. Londra-Glasgow arasında tek bir hat yeterlidir. Süpermarketler de bir şehrin her yerine yayılmalıdır. Öte yandan, bütün elmas ya da antika satıcılarını aynı mahallede (ya da New York'ta olduğu gibi aynı sokakta) toplamak, bunların birbirlerini karşılıklı olarak desteklemesini sağlayacak kümelenme ekonomilerine yol açar. Eski bir altın köstekli saat arayan kişi için girilip çıkılacak birçok dükkânın yan yana olması iyi bir şeydir.

Piyasa temelli bir toplumda, mekânsal rekabetteki tekelci unsurun çok önemli sonuçları vardır. Örneğin, taşıma maliyetleri yüksekken yerel pazarlardaki üreticilerin çoğu dış rekabetten korunuyor demektir. Ashında bunlar, yerel tekelleşmeler haline gelirler. Taşıma maliyetleri düş-

tüğünde bu yerel tekel zayıflar. Eskiden yalnızca yerel piyasalarda imal edilen ve satılan bira, 1960'lı yılların ortalarından itibaren taşıma maliyetleri muazzam bir düşüş gösterince uluslararası ticaretin önemli bir kalemi haline geldi. Günümüzde şişe su bile Fiji'den ve Fransa'nın Evian bölgesinden New York'a yollanıyor! Bu, elli yıl önce gülünç görünürdü. (Biraz düşünülüğünde, bir bakıma bugün bile gülünçtür. New York'un musluk suyu da bu sular kadar güzeldir.)

Ama mekânsal tekel gücünün korunmasının başka yolları da vardır: Bu özel ürünün üretimi için bu yerin benzerinin olmadığı iddia edilir. Şu bölgenin, hatta şu toprak parçasının (Fransızlar buna "*terroir*" diyor) şarabı, iddiaya göre, üzümlerin yetiştirilmesindeki eşi menendi olmayan koşullar dolayısıyla özeldir. Her ne kadar hiçbir kimyasal analiz ya da lezzet testi özel bir şey tanımlayamasa da, Evian'ın ya da Fiji'nin suyu konusunda iddialar ileri sürülür. Konumun özelliğinden kaynaklanan tekel, marka olmanın başka her biçimi kadar güçlüdür; üreticiler bunu muhafaza etmek için canlarını verirler. (Wisconsin'de rokfor peyniri üretmeye çalışın, bakın ne oluyor. Avrupa Birliği, Fransa'nın belirli bir bölgesinde üretilen köpüklü şarap dışında hiçbir şey için şampanya kelimesinin kullanılamayacağını ileri sürmektedir.) Bira ticareti uluslararası hale gelmiş olsa da, her yerin kendi yerel bira markaları vardır. Özel konumlardan kaynaklanan tekel gücü konusundaki rekabet, kapitalizmin dinamiğinde her zaman önemli bir yer tutmuştur ve hâlâ da tutmaktadır.

Coğrafi ortam, aynı zamanda, bir yandan merkezileşmenin getirdiği ekonomiler, öte yandan ademi merkezileşme ve saçılmadan elde edilebilecek potansiyel olarak daha yüksek kâr arasında daimi bir gerilimin etkisi altında olmuştur. Bu gerilimin nasıl sonuçlar verdiği, mekânda hareketin önünde yükselen engellere, kümelenme ekonomilerinin yoğunluğuna ve işbölümlerine bağlıdır. Finans şirketlerinin merkezleri Wall Street'te, "back ofis"leri New Jersey veya Connecticut'ta, bazı rutin işleri ise Bangalore'da olabilir. Ulaştırma ve iletişim maliyetleri düştükçe bir zamanlar optimal olan konumlar düşük konumlar haline gelebilir. Bir zamanlar canlı ve kârlı olan fabrikalar, demir çelik tesisleri, fırınlar ya da bira imalathaneleri kapanır. Bunlarda cisimleşmiş olan sabit sermaye değerini yitirir, yerel düzeyde

yaşanan krizler bu tür artık terk edilmiş yerlerde yaşayan herkesin hayatını alt üst eder. 1980'li yıllarda Sheffield dört yıllık bir süre içinde demir çelik sektöründe yaklaşık 60 bin işin yok olduğuna tanık oldu. Pensilvanya'daki devasa Bethlehem çelik tesisi şimdi, bir zamanlar merkezi olduğu kentte, gürültülü bir kumarhaneye dönüştürülen küçük bir bölümü dışında, boş, sessiz bir kabuk gibi yükseliyor. Bu arada, başka yerlerde fabrikalar, demir çelik tesisleri, fırınlar, bira imalathaneleri açılmakta. Üretimin, istihdamın ve tüketimin coğrafi örüntüsü daimi bir hareketlilik içinde.

Coğrafi bakımdan yerel sınırlar içinde kalan krizler kapitalizmin tarihine içkin olmuştur. Cevher damarı tükenir, maden ocağı kapanır, geride bir hayalet şehir kalır. Yörenin fabrikası bir nedenle batır, hemen hemen herkes işsiz kalır. Bu tür yerel sınırlar içinde kalan krizler helezoni bir hareket içinde kontrolden çıkıp coğrafi ve ekonomik düzen bakımından küresel krizler yaratabilir mi? Evet, yaratabilir. 2006'da özellikle Florida'da ve ABD'nin güneybatısında, konut haczinden doğan, büyük ölçüde yerel sınırlar içinde kalan krizler, 2007-2009 arasında küreselleştiğinde olan tam da buydu. Değerini yitirmiş yerlerde yaşamayı sürdürenler için toplumsal maliyetler çoğu zaman ölçülemeyecek derecededir, sefaletse çok derin.

* * *

Şimdi bütün bunların nasıl işlediğini kapsamlı bir örnekle görelim. Genel olarak mekânın, özel olarak da kentleşmenin üretimi, kapitalizm koşullarında büyük bir endüstri haline gelmiştir. Sermaye fazlasının emilmesi için ana yöntemlerden biri budur. Dünyadaki toplam işgücünün önemli bir bölümü insan ürünü çevrenin inşası ve bakımında istihdam edilmektedir. Bu konuyla bağlantılı olarak büyük miktarda sermaye, çoğu zaman uzun vadeli kredi biçiminde kentsel imar süreci içinde harekete geçer. Borç ile beslenen bu yatırımlar, kriz oluşumunun ana merkezi haline gelirler. Kentleşme, sermaye birikimi ve kriz oluşumu arasındaki bağıntılar dikkatli biçimde incelenmeyi hak etmektedir.

Kentler, en baştan itibaren, gıda ve işgücü fazlasına gerek duymuştur. Bu fazlalar bir yerden ve birilerinden çekilip alınıyor ve harekete

geçiriliyordu (bu genellikle sömürülen bir kırsal nüfustu veya serfler ve kölelerdi). Fazlanın kullanımı ve dağıtımı üzerindeki kontrol tipik olarak birkaç elde toplanmıştı (bu bir dini oligarşi de olabilir, karizmatik bir askeri lider de). Kentleşme ve sınıf oluşumu bu yüzden hep el ele yürümüştür. Bu genel ilişki kapitalizm koşullarında da süregitmştir, ama burada epeyce farklı bir dinamik mevcuttur. Kapitalizm, sınıf toplumunun sürekli olarak artık üretimine yönelen bir türüdür. Bunun anlamı, bu üretim tarzının kentleşmenin gerekli koşullarını sürekli olarak üretiyor olmasıdır. Sermaye fazlalarının emilmesi ve nüfus artışı bir sorun olduğu ölçüde, kentleşme her ikisini de emmenin çok önemli bir biçimi olur. Böylece, fazlayı emme, nüfus artışı ve kentleşme arasında bir iç bağlantı oluşur.

Kapitalizm koşullarında bunun özel tarihçesi ilginçtir. Önce, Paris'te 1852 ile 1870 arasında süren, İkinci İmparatorluk olarak bilinen dönemde ne olup bittiğine bakalım. 1848'in Avrupa çapındaki ekonomik krizi, kullanılmayan sermaye fazlası ile istihdam edilmeyen işgücü fazlasının yan yana gelip hiçbir şekilde birlikte kullanılamadığı kriz durumlarının ilk açık örneklerinden biriydi. Paris'i özel olarak derinden sarsacaktı. Bunun sonucu, işsiz işçilerin ve sosyal bir cumhuriyeti 1830'lu ve 1840'lı yıllarda hâkim olan kapitalist açgözlülük ve eşitsizliğe panzehir olarak gören burjuva ütopyacılarının başlattığı akim kalan bir devrimdi. Cumhuriyetçi burjuvazi devrimi şiddete başvurarak ezecek, ama krize çözüm getirmeyi başaramayacaktı. Bunun sonucunda 1851'de bir darbe düzenleyen Louis-Napolyon Bonaparte iktidara yükselecek ve 1852'de kendini Napolyon adıyla imparator ilan edecekti. Siyasi bakımdan konumunu muhafaza edebilmek için, bu despotik imparator değişik siyasi hareketlere karşı politik baskı uyguluyordu; ama aynı zamanda sermaye fazlasını kârlı biçimde emmenin yollarını bulması gerektiğini de biliyordu. Hem içeride, hem dışarıda devasa bir altyapı yatırımları programını benimsedi. Dışarıda bunun anlamı, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde, Şark'a kadar uzanan bir coğrafyada demiryolları yapmak ve Süveyş Kanalı gibi gösterişli projelere destek vermektir. İçeride ise, demiryolu ağını sağlamlaştırmak, liman ve iskeleler inşa etmek, bataklıkları kurutmak gibi şeyler anlamına geliyordu. Ama her şeyin ötesinde Paris'in kentsel altyapısını

yeniden düzenlemek demekti. Bonaparte 1853'te Baron Haussmann'ı Paris'in bayındırlık işlerinin başına getirdi.

Haussmann kendisinden beklenenin sermaye fazlası ve işgücü fazlası sorununu kentleşme yoluyla çözmeye katkıda bulunmak olduğunu gayet iyi anlamıştı. Paris'in yeniden inşası günün standartlarıyla muazzam bir işgücü ve sermaye miktarını emiyordu. Bu, Paris işçilerinin toplumsal özelemlerinin otoriter yöntemlerle bastırılması ile bir araya geldiğinde, toplumsal istikrarı sağlamanın temel yolu oluyordu. Haussmann, Paris'in yeniden biçimlendirilmesi için 1840'lı yıllarda Fourier ve Saint-Simon taraftarlarınca hazırlanmış ütopyacı planlardan yararlanıyordu, ama bir büyük farkla. Kentsel sürecin tahayyül edildiği ölçeği değiştiriyordu. Kenti çok daha büyük bir ölçekte ele alıyor, varoşları bütünün bir parçası haline getiriyor, kentsel dokunun şurasını burasını değil, koskoca mahalleleri yeniden tasarlıyordu (mesela, Emile Zola'nın 1873 tarihli *Le ventre de Paris*⁴ romanında parlak biçimde tasvir ettiği meyve-sebze hali Les Halles'e yapıldığı gibi). Kenti perakende olarak değil toptan değiştirdi Haussmann. Bunu kısmen yeni inşaat teknolojileri (demir ve cam yapılar, gaz ışıklandırması ve benzeri) ve yeni organizasyonel biçimler (otobüs şirketleri, büyük mağazalar) sayesinde yapabildi. Ama aynı zamanda yeni finans kurumlarına ve borç enstrümanlarına ihtiyacı vardı (Crédit Mobilier ve Immobilier). Aslında, Keynes türü bir borçla finanse edilen kentsel altyapının geliştirilmesi sistemini kurarak, sermaye fazlasının kullanılması sorununun çözümüne katkıda bulundu.

Bütün bunlar yeni tür bir kentsel hayat tarzı ve yeni tür bir kent kişiliğinin ortak evrimi anlamına geliyordu. Paris, "ışıklar kenti" haline geldi, tüketimin, turizmin ve keyifli yaşamın kenti oldu. Kafeler, büyük mağazalar (bu tema da Zola'nın bir başka romanında, 1883 tarihli *Au bonheur des dames*'da⁵ mükemmel anlatılır), moda endüstrisi, büyük expo'lar, opera, saray hayatının gösterisi, bütün bunlar bir tüketim toplumu aracılığıyla yeni kâr olanakları yaratmaya katkıda bulunuyordu. Ama aşırı borca dayalı, gittikçe daha spekülasyona yönelik

4 Türkçesi: Paris'in Karnı, çev: Yurduhan Tulun, Payel Yayınları, İstanbul, 2005 (ç.n.).

5 Türkçesi: Kadınların Cenneti, çev: Aydın Karahasan, Telos Yayıncılık, İstanbul, 200 (ç.n.).

hale gelen finans sistemi ve bütün bunların yaslandığı kredi kurumları 1868 finansal krizinde çökecekti. Haussmann iktidardan uzaklaştırıldı, III. Napolyon çaresizlik içinde Almanya ile savaşa girdi ve yenildi, doğan boşlukta kapitalist kent tarihinin en büyük devrimci olaylarından biri olan Paris Komünü ortaya çıktı.

Şimdi hızlı bir sıçrama ile 1942 Amerika'sına geçelim. Burada, 1930'lu yıllarda o kadar amansız görünen sermaye fazlasının kullanılması sorunu (ve onunla el ele giden işsizlik) savaş faaliyetlerinin dev seferberliği sayesinde geçici olarak çözüme kavuşturulmuştu. Ama ya savaştan sonra? Politik bakımdan durum tehlikeli idi. Esasında federal hükümet kamulaştırılmış bir ekonomiyi (hem de çok etkin bir biçimde) yönetiyordu. ABD faşizme karşı savaşta Sovyetler Birliği ile ittifak içinde idi. 1930'lu yıllarda, sosyalist eğilimler gösteren güçlü toplumsal hareketler çıkmıştı ortaya; solun sempatizanları savaş faaliyetlerine de çekilmişti (Marksit filozof Herbert Marcuse, CIA'in atası olan teşkilatta görev yapıyordu). Tekellerin kapitalizminin meşruiyeti ve etkinliği halk tarafından yaygın biçimde sorgulanıyordu. Dönemin hâkim sınıfları, bu nedenle, iktidarlarını korumak amacıyla sola karşı ağır bir baskı dalgası başlatacaktı. "Reds under the bed" ("yatağın altına bile gizlenmiş kızıklar") karşısında başlatılan cadı kazanı, yani McCarthyciliğin ilk işaretleri, ABD Kongresi'nin, 1942'de çeşitli insanları sorgulayan Amerikan Karşıtı Faaliyetler Komisyonu'nun oturumlarında ortaya çıkıyordu. McCarthycilik, 1950 dolaylarından itibaren, kapitalizm karşıtı her tür muhalefetle uğraşmanın aracı haline geliyordu. Peki ya sermaye fazlasının kullanımı sorunu?

Bu sorunun cevabının sembolü Robert Moses'dır. Haussmann'ın geçmişte Paris'e yaptığını Moses, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra New York metropol bölgesine yapıyordu. Moses kentin kendisini değil de metropol bölgesini bir bütün olarak düşünmekle kentleşme hakkında düşünme ölçeğini değiştirmiş oluyordu. Borçla finanse edilen bir şehirler arası yollar ve altyapı dönüşümü sistemi ile, uydu kentleşme ve (savaş sırasında ilk örnekleri geliştirilmiş olan yeni inşaat teknolojilerinin kullanılması sayesinde) sadece şehrin kendisinin değil bütün büyükşehir bölgesinin bütünsel bir "re-engineering"i yoluyla sermaye ve işgücü fazlalarının kârlı olarak emilebileceği bir yöntem

tanımlamış oldu. Bu uydukentleşme süreci kapitalist gelişmenin Amerika'nın batısına ve güneyine doğru genişlemesi yoluyla ulusal çapta bir şey haline geldiğinde, sadece ABD ekonomisinin değil, savaş sonrasında ABD merkezli küresel kapitalizminin istikrara kavuşması açısından hayati bir rol oynayacaktı. Şayet New York metropol bölgesinin, Şikago'nun, Los Angeles'in ve onlara benzer başka yerlerin inşası olmasa sermaye fazlası nereye gidecekti?

Ama bütün bunların olabilmesi için finansal ve idari yapılarda bir devrim gerekiyordu: Borca dayalı finansmana yönelik ve bunun ardında emekçi sınıfların durumunda "uydukent" hayat tarzı için yeterince paraları olmasını sağlayacak bir kapasite artışı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra işçi sınıfı ile sermaye arasındaki anlaşma (buna göre işçi sınıfının içinde ayrıcalıklı bir kesim üretkenlik artışının getirdiği kazançların yararını paylaşmaya başlamıştı) efektif talep sorunuyla başa çıkılabilmesini sağlıyordu. Finans kurumlarında 1930'lu yıllarda başlayan devrimler (özellikle konut için mortgage finansmanını kolaylaştıran düzenlemeler), konut sahipliğini teşvik için verilen vergi indirimleri ve askerden dönenlere konut sahipliği ve üniversite eğitimi olanaklarını veren cömert bir yasa ile birleştğinde ABD'nin uydukentleşmesinin altyapısını hazırlamış oluyordu.

ABD'nin uydukentleşmesi yalnızca bir yeni altyapı meselesi değildi. İkinci İmparatorluk dönemi Paris'inde olduğu gibi, bu da hayat tarzında bir değişikliği içeriyordu: şehirler arası yola ve otomobile yaslanan yeni bir hayat tarzı. Yeni ürünlerin üretimine ve pazarlanmasına dayanıyordu bu: Uydukentlerin sıra evleri ve alışveriş merkezlerinden buzdolaplarına, klima cihazlarına, televizyonlara, telefonlara kadar. Evin garajında iki otomobil ve kauçuk, petrol ve çelik sektörlerinde müthiş bir ekonomik canlılık demekti. Çim biçme makineleri için talep bile fırlıyordu! Tabii, sonuç olarak, uydukent evlerinin çimenlerinin güzel görünmesi gerekiyordu. Uydukentleşme (militarizasyon ile birlikte), İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD'sinde hem sermaye hem de işgücü fazlalarının emilmesine katkıda bulunmak bakımından kritik önem taşıyan bir rol oynayacaktı. Benzer zevk ve teknolojilerin (özellikle otomobil kültürünün) yayılması bu süreçleri dünya çapına genişletecekti.

Ama bunun bir bedeli vardı: hem toprağın hem de enerjinin kullanımında savurganlık. Doğa ile ilişkide büyük bir değişikliğe yaslanıyordu. ABD’de nihai olarak yabancı petrol kaynaklarına mutlak bir bağımlılık ve Orta Doğu’nun petrol politikasına sürekli müdahale sonucunu doğuruyordu. Aşırı hızlı uydukentleşme de şehir merkezlerinin içinin boşaltılmasına yol açarak buraları sürdürülebilir bir ekonomik temelden yoksun bırakıyordu. Büyük Depresyon’a uydukentleşme yoluyla bulunan çözüm 1960’lı yılların “kentsel kriz” olarak anılan olgusunu yaratacaktı: Kent içi bölgelerin, uydukentlere taşınması engellenmiş, yeni refahtan pay alamamış (çoğunlukla Afro-Amerikalı) etkilenmiş azınlıklarının isyanı idi bu krizi tanımlayan.

Ama uydukentlerde de her şeyin iyi gittiği söylenemezdi. Yeni hayat tarzının çeşit çeşit sosyal ve politik sonuçları oluyordu. Bireycilik, gayrimenkul fiyatlarının savunulması, günlük yaşamın ruhsuz denmese bile tatsız tuzsuz özellikleri eleştiri konusu olmaya başlıyordu. Gelenekçiler gittikçe daha fazla, kentte daha tatmin edici günlük hayat biçimlerinin ne olduğu konusunda çok farklı fikirleri olan Jane Jacobs’ın çevresinde toplanmaya yöneliyordu. Uçsuz bucaksız uydukentleşme ve Moses’ın büyük ölçekli projelerinin acımasız modernizminin karşısına, küçük mahallelerin geliştirilmesi, tarihi koruma ve zamanla eski semtlerin yeniden canlandırılması ve mutenalaştırılması (“*gentrification*”) üzerinde yoğunlaşan farklı bir kentsel estetikle çıkmayı seçiyorlardı. Feministler uydukenti ve yarattığı hayat tarzını bütün temel hoşnutsuzlukların alanı olarak ilan ettiler. Ortaya öyle bir kriz çıktı ki, Haussmann’a da olduğu gibi, Moses tarzı kentleşme (ve Moses’ın kendisi) 1960’lı yılların sonlarına doğru gözden düşmeye başladı. Ve aynen Paris’in Haussmann’laşması nasıl Paris Komününü’nün dinamiklerinin açıklanmasında bir rol oynadıysa, ABD’de uydukent hayatının ruhsuzluğu da 1968’in coşkulu protesto hareketinde öyle bir rol oynayacaktı.

Hoşnutsuz beyaz orta sınıf uydukent kökenli öğrenciler bir başkaldırı dönemine giriyordu. Kaliforniya’nın Santa Barbara kentinde Chevrolet marka bir otomobili kuma gömdüler, tiksindikleri şeylerin bir sembolü olarak Bank of America’nın bir binasını yaktılar. Öteki marjinalize gruplarla ittifak arayışına giriyorlar, ABD emperyalizmine

(Vietnam Savaşı'na) ve çevresel bakımdan sürdürülemez olan uydu-kent tarzı tüketim toplumuna karşı mücadele ediyorlardı (ilk Dünya Günü 1970'te kutlandı). Farklı bir kentsel deneyim ve doğa ile farklı bir ilişki içeren başka tarz bir dünya yaratmak için güçlü ama bulanık bir hareket başlatıyorlardı.

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri uydukentleşmeyi beslemiş olan ve uluslararası gelişmenin altında yatan devlet-finance bağında, merkezi ABD'de olmakla birlikte bütün dünyaya yayılan bir finansal kriz başlıyordu. Kriz 1960'lı yılların sonunda ivme kazandı. Çözüm sorun haline geliyordu. 1944 Bretton Woods Anlaşması zorlanmaya başlamıştı. ABD doları, aşırı borçlanma dolayısıyla artan ölçüde uluslararası basınç altında kalıyordu. Ardından bütün kapitalist sistem, dünya çapında gayrimenkul piyasası balonunun patlamasıyla derin bir ekonomik durgunluğa girdi. 1970'li yılların karanlık günleri, daha önce özetlenmiş olan bütün sonuçlarıyla birlikte üzerimize çökmüştü.

Gayet anlamlı biçimde fırtınanın merkezinde New York'un mali krizi yer alıyordu. Uçsuz bucaksız zengin uydukentleriyle ve o dönemin kapitalist dünyasının en büyük bütçelerinden biriyle New York beş parasız kalmıştı. New York eyaletinin yetkili mercileri ile finans kuruluşlarının huzursuz bir ittifakı temelinde uygulanan yerel ölçekli çözüm, daha sonra dünya çapında kapitalistlerin sınıf hâkimiyetini geliştirme ve sağlamlaştıma mücadelesinde kullanılacak olan neoliberal ideolojik ve pratik politik yönelişin öncüsü olacaktı. Hazırlanan reçete yeterince basitti: İşçi sınıfının gücünü ez, ücretler üzerinde baskı uygula, piyasa işini yapadursun, sen bütün bu süreç boyunca devlet iktidarını genel olarak sermayenin, özel olarak da yatırım finans sermayesinin hizmetine koş. İşte 1970'li yılların, 2008-2009 krizinin kökeninde yatan çözümü buydu.

* * *

1970'li yıllardan sonra kentleşme bir başka ölçek dönüşümünden geçti. Küresel hale geldi. Son yirmi yılda Çin'in kentleşmesi devasa bir önem taşıyor. 1997 dolaylarında yaşanan kısa bir ekonomik durgunluktan sonra tempo yükseldi: 2000 yılından beri Çin dünya çapında

çimento arzının hemen hemen yarısını yutmuş bulunuyor. Son yirmi yıl içinde yüzden fazla kent 1 milyonluk nüfus eşiğini aşmış bulunuyor; Şenjen gibi küçük köyler 6 ila 10 milyon nüfusa sahip büyük metropoller haline gelmiş durumda. Başlangıçta özel ekonomik bölgelerde yoğunlaşmış olan sanayileşme, süratli biçimde, yurtdışından gelen sermaye fazlasını emmeye ve elde edilen kazancı hızlı büyüme amacıyla yeniden yatırmaya istekli bütün belediyelere yayıldı. Yine hepsi borçla finanse edilen dev altyapı projeleri, örneğin barajlar ve otoyollar, ülkenin görünümünü değiştiriyor. Yoksul kırsal bölgelerden devşirilmekte olan muazzam işgücü rezervleri için hazırlanmış olan, aşırı kalabalık kentsel yatakhanelerin orta yerinde, aynı derecede büyük ölçekli dev alışveriş merkezleri, bilim parkları, hava limanları, konteyner limanları, her tür eğlence merkezinin yanı sıra yeni tarz çeşit çeşit kültürel kurum, güvenli siteler, golf sahaları boy gösteriyor.

Bu kentleşme sürecinin küresel ekonomi ve sermaye fazlasının emilmesi açısından sonuçları müthiş olmuştur. Şili hızla büyümektedir çünkü bakırına büyük talep vardır; Avustralya zenginlik içindedir; Brezilya ve Arjantin bile kısmen Çin'den gelen hammadde talebinin güçlülüğü dolayısıyla toparlanmaktadır. Çin ile Latin Amerika arasında iki taraflı ticaret 2000-2009 arasında on katı artmıştır. Çin'in kentleşmesi küresel kapitalizmin bir numaralı istikrar sağlayıcısı mıdır? Bu sorunun cevabı, kısmen evet olmak zorundadır. Ama aynı zamanda gayrimenkul piyasasının gelişmesi Çin'de sınıf oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. Bu alan kısacık bir süre içinde muazzam kişisel servetlerin biriktirildiği yerdir. 1990'lı yılların ortasında Pearl River Deltası'nda yepyeni alanlara kitlesel ölçekte konut yapımı için kurulmuş olan bir şirket, 2007'de (J.P.Morgan'ın yardımıyla) Hong Kong borsasında halka açılırken 27 milyar dolarlık bir net değere ulaşıyordu. Şirketin kurucusunun kızı hisse senetlerinin yüzde altmışını elinde tutuyor; yani değeri yaklaşık 16 milyar dolar. Bu da onu Warren Buffett ve Bill Gates ile birlikte dünyanın en zengin kişileri arasına yerleştiriyor.

Çin, bugün artık dünyanın finans piyasalarının bütünleşmesinin de yardımıyla küresel hale gelmiş olan bir kentleşme sürecinin yalnızca en merkezi unsuru. Borçla finanse edilmiş kentleşme projeleri, Du-

bai'den Sao Paulo'ya, Madrit'ten Mumbai'ye, Hong Kong'dan Londra'ya her yerde. Çin'in merkez bankası, ABD'de ikincil mortgage piyasasında aktif (Fannie Mae ve Freddy Mac'te büyük ölçüde yatırımı var; bu da ABD'nin, bu kuruluşları kamulaştırmak zorunda kaldığında, Çin'in bu yatırımları dolayısıyla, tahvil sahiplerini neden korumak zorunda kaldığını açıklıyor.) Goldman Sachs Mumbai'de yükselmekte olan gayrimenkul piyasasına boylu boyunca girmiş durumda; Hong Kong sermayesi ise Baltimore'a yatırım yapıyor. Dünyadaki her kent- sel bölge tam hız bir inşaat patlaması yaşıyor ve bu yoksul göçmen- lerden oluşan bir selin yeryüzünü gecekondu bölgelerinden oluşmuş bir gezegene dönüştürdüğü bir dönemde gerçekleşiyor.

İnşaat sektöründe çok hızlı bir gelişme, Meksiko'da, Şili'de San- tiago'da, Mumbai'de, Johannesburg'de, Seul'de, Taypei'de, Mosko- va'da ve Avrupa'nın her yerinde (İspanya ve İrlanda en çarpıcı örneklerdir), ayrıca merkezi kapitalist ülkelerin Londra, Los Angeles, San Diego, New York gibi kentlerinde gözle görülür bir olgudur. (New York'ta milyarder belediye başkanı Michael Bloomberg'ün yöneti- minde hiç görülmemiş miktarda büyük ölçekli kentsel proje uygula- maya konulmuştur.) Ortadoğu'da Dubai ve Abu Dabi gibi yerlerde, petrol zenginliğinden doğan sermaye fazlalarının emilmesi amacıyla, düşünülebilecek en gösterişçi tarzda (örneğin sıcak bir çöl ikliminde kapalı bir kayak pisti) şaşırtıcı, göz kamaştırıcı ve bazı bakımlardan absürt kentleşme projeleri ortaya çıkmıştır. Ne var ki, bu hızlı gelişme örneklerinin çoğu, Körfez ülkelerindekiler de dâhil, günümüzde büyük sorunlarla boğuşmaktadır. Britanya'nın ve öteki Avrupa ülkelerinin bankalarına bu göz kamaştırıcı imar faaliyeti için muazzam miktarda borçlanmış olan devlet destekli kentsel gelişme şirketi Dubai World, 2009'un sonunda ansızın yükümlülüklerini karşılayamayaca-ğını ilan edince küresel piyasalar korku içinde titremeye tutuldu.

Bu ölçek dönüşümü, küresel ölçekte olup bitenlerin ilke olarak Ha- ussmann'ın İkinci İmparatorluk dönemi Paris'inde bir süre boyunca o kadar ustalıkla yürüttüğü süreçlere benzediğini kavramayı güçleştir-iyor. Bu yeni kentleşme dalgası da, kendinden önceki bütün ötekiler gibi, onu sürdürmek için gerekli olan krediyi düzenleyebilmeyi müm- kün kılacak finansal yeniliklere muhtaçtı. Yerel mortgage'ların menkul

kıymetleştirilerek dünyanın her yerinde satılmak üzere paketlenmesi ve ikincil bir mortgage piyasasının oluşumunu kolaylaştıran yeni finansal kuruluşların kurulması burada hayati bir rol oynamıştır. Bunun sayısız yararı vardı: Riski dağıtıyor, tasarruf fazlası havuzlarının konut talebi fazlasıyla daha kolaylıkla bağ kurmasını sağlıyordu. Genel olarak faiz oranlarını düşürüyor, bir yandan da bu mucizeleri yaratan finansal araçlara muazzam servetler kazandırıyor. Ama riski dağıtmak riski ortadan kaldırmaz. Üstelik, riskin bu kadar geniş biçimde dağıtılabilmesi, riskin başkalarına aktarılabilmesi olasılığı dolayısıyla daha da riskli yerel davranışları teşvik eder. 1867-68'de Paris'te Péreire biraderlere, 1970'li yılların ortasında New York'a ne olduyorsa (kapitalizmin tarihsel coğrafyası boyunca yaşanan sayısız başka örneğe girmiyoruz), şimdi standart altı (*subprime*) mortgage ve konut değerleri krizinde de tekrar aynı şey olmuştur.

Daha önceki bütün evrelerde olduğu gibi, kentsel coğrafyaların yeniden yapılanması hayat tarzlarında dönüşümlere yol açmıştır. ABD'de bu dönüşümler büyük ölçüde 1960'lı yılların kentsel huzursuzluklarını yatıştırma ihtiyacı tarafından belirlenmişti. Tüketim düşkünlüğünün, turizmin, “niş” pazarlamanın, kültür ve bilgi endüstrilerinin yanı sıra sürekli olarak gösteri ekonomisine başvurulmasının kentin ekonomi politığının ana veçheleri haline gelmiş olduğu bir dünyada, hem kentsel yaşam, hem de kentin kendisi, parası olanlar için birer meta haline gelmiştir. İtici gücü olarak gittikçe daha büyük ölçüde tüketim düşkünlüğüne ve tüketicilerin ruh durumuna yaslanan bir ekonomi veri iken (tüketim on dokuzuncu yüzyılda ABD'de ekonominin yüzde yirmisine tekabül ederken günümüzde bu oran yüzde yetmişe yükselmiştir), tüketime kentleşme aracılığıyla örgütlenmesi kapitalizmin dinamiği için mutlak anlamda merkezi bir faaliyet haline gelmiştir.

Postmodernitenin (kentsel hayat tarzı seçimlerinde, tüketici alışkanlıklarında ve kültürel normlarda) “niş” pazara düşkünlüğü, günümüz kent deneyimini bir özgürlük halesiyle taçlandırmaktadır, tabii paranız varsa. Alışveriş merkezleri, multipleksler, hipermarketler mantar gibi çoğalıyor (bunların her birinin üretimi bir endüstri olmuştur); bunların yanı sıra fast food ve el sanatlarına dayalı pazarlar da, butik kültürü de, kafeler ve benzerleri de çoğalıyor. Bu tür kentleşme üslubu

ileri kapitalist ülkelere özgü değil: Bunları Buenos Aires'te, Sao Paulo'da, Mumbai'de ve Asya'nın aklınıza gelebilecek herhangi bir kentinde de bulabilirsiniz. Dünyanın birçok bölgesinde hâkim konumda olmayı sürdüren, tutarsız, tatsız tuzsuz, yeknesak uydukent tipi sıralara bile, bir "yeni kentçilik" akımının, (çoğu zaman güya samimi-yete dayalı ve güvenli, ama aynı zamanda güvenli sitelerde) kentsel düşleri gerçekleştirebilecek bir müteahhit ürünü olarak sözde "sürdürülebilir", butik bir yaşam tarzının ve sıcak komşuluğun satışı üzerinden bir panzehir sunuluyor şimdi.

Bunun, siyasi bakımdan öznellikler üzerinde yarattığı etki muazzam olmuştur. Yoğun bir mülkiyetçi bireyciliğe ve finansal fırsatçılığa dayalı neoliberal etiğin insan kişiliğinin toplumsallaşmasında şablon haline geldiği bir dünyadır bu. Hedonistik bir aşırı tüketim düşkünlüğü kültürünün gittikçe artan ölçüde damgasını vurmakta olduğu bir dünya. Çekirdek ailenin kapitalizm açısından sağlam bir sosyolojik temel olduğu konusundaki efsaneyi çürütmüş (ama bu konudaki ideoloji hâlâ ayaktadır) ve ne kadar gecikmiş biçimde olursa olsun çok-kültürlülüğü, kadın haklarını ve cinsel tercih konusunda eşitliği kucaklamıştır. Bunun etkisi altında, insanlık tarihinde gerçekleştirilmiş en büyük maddi kentsel başarılardan birinin orta yerinde, bireylerin yalıtılması, anksiyete, kısa ufukluluk ve nevroz yaygınlaşıyor.

Ne var ki, sermaye fazlasının kentsel dönüşüm yoluyla emilmesi-nin karanlık tarafı "yaratıcı yıkım" yoluyla kentin tekrar tekrar yapılanmasıdır. Bu, krizlerin kentsel yeniden yapılanmanın momentleri olarak önemini ortaya koyar. Bu olgunun bir sınıf boyutu vardır, çünkü bu süreçten esas zarar gören, yoksullardır, toplumun alt tabakasıdır, siyasi iktidardan marjinalize olmuş olanlardır.

Yeni kent coğrafyasını eskisinin yıkıntısından çıkartmak için şiddet genellikle gerekli olur. Haussmann istimlak yetkisini güya kamu yararı yolunda kullanarak, toplum yaşamını geliştirme, çevrenin restorasyonu ve kentsel yenilenme adına eski Paris'in yoksul mahallelerini yerle bir ediyordu. Sağıksız sektörlerin yanı sıra işçi sınıfının ve huzursuzluk yaratan öteki unsurların, Paris'in şehir merkezinden sökülüp atılmasını bilinçli olarak planlamıştı: Bunlar şehir merkezinde kamu düzenine, halk sağlığına ve elbette siyasi iktidara bir tehdit oluşturu-

yordu. Huzursuzluk doğuracak sınıfların askeri güç yoluyla kolayca kontrol altına alınabilmesini sağlayacak yeterli gözetim düzeylerini ve askeri denetimi olanaklı kılacağına inanılan bir kentsel biçim yaratıyordu (1871'in devrimci Paris Komünü bu inancın yanlış olduğunu ortaya koyacaktır).

Aslında, Friedrich Engels'in 1872'de yayınlanan *Konut Sorunu* başlıklı çalışmasında işaret ettiği gibi:

Burjuvazinin konut sorununu kendi tarzında çözebilmek için tek bir yöntemi vardır—öyle bir çözmektir ki bu, sorunu yeniden yeniden tekrar doğurur. Bu yöntemin adı "Haussmann"dır. Bununla, şimdi artık genelleşmiş olan, büyük kentlerimizin işçi mahallelerinde, özel olarak da merkezi konumda olanlarında gödikler açma uygulamasını kast ediyorum. Bunun nedeni, ister halk sağlığı, ister kentin güzelleştirilmesi, ister iş aleminin merkezi yerlerde büyük kuruluşlar için yer talebi, ister demiryollarının döşenmesi ya da sokak yapımı (bunlar bazen insana barikat savaşını güçleştirme amacını taşıyormuş gibi görünür) gibi trafik düzenlemeleri olsun. (...) Nedenler ne kadar farklı olursa olsun, sonuç hep aynıdır; o can sıkıcı dar sokaklar yok olur, burjuvazi bu müthiş başarı dolayısıyla kendi kendine büyük övgüler düzer, sonra bu dar sokaklar derhal başka bir yerde ortaya çıkıverir. (...) Kapitalist üretim tarzının işçilerimizi her gece kapattığı o yüz kızartıcı delikler ve mahzenler, hastalıkların beslendiği o ortamlar yok olmaz; yalnızca *başka yere aktarılır!* Onları ilk yerde üretmiş olan aynı ekonomik zorunluluk bir sonraki yerde tekrar üretir.

Engels'in anlattığı süreçler kapitalist kentin tarihinde yeniden ve yeniden ortaya çıkar. Robert Moses (kendi kötü şöhret sahibi kelimeleriyle söyleyecek olursak) "Bronx'a bir satırla girmiş"tir. Mahallelerde kurulan grup ve hareketler çok uzun süre çok yüksek sesle değerli kent dokusunun hayal bile edilemeyecek tarzda imha edilmesine ve belirli mahallelerin sakinlerinin uzun süredir varolan toplumla bütünleşme ağlarıyla birlikte bütün yaşam ortamlarının yitimine ağıt yakmışlar, sonunda da uslanmaz kent reformcusu Jane Jacobs'ın söylemi çevresinde bir araya gelmişlerdir. Devletin acımasız istimlak yetkisi ve eski mahallelerin otoyol yapımı ve kentsel yenilenme amacıyla

yıkımı (merkezi Paris'te olmakla birlikte Şikago'dan Meksiko'ya ve Bangkok'a her yerde şiddetli çatışmaların yaşandığı) 1968'in siyasi ve sokak ajitasyonu faaliyeti sayesinde oluşan direniş aracılığıyla durdurulunca, demokratik belediye yönetimlerinin mali disiplin altına alınması, arsa piyasaları üzerindeki denetimlerin kaldırılması, emlak spekülasyonu ve toprağın mümkün olan en yüksek finansal getiri oranını sağlayabileceği kullanımlara tahsis edilmesi temelinde çok daha sinsi, kanser gibi bir dönüşüm süreci başlayacaktı.

Engels bu süreci bütünüyle kavramıştı.

Büyük modern kentlerin büyümesi belirli bölgelerde, özellikle merkezi konumda olan bölgelerde toprağa yapay ve devasa ölçekli bir değer artışı getirir; bu alanlarda varolan binalar bu değeri yükseltmek bir yana düşürürler, çünkü bunlar artık değişmiş olan koşullara uygun değildir. Bunlar yıkılır, yerlerine yenileri dikilir. Bu, her şeyden çok merkezi konumda olan ve kiralari, insanlar buralarda ne kadar üst üste yaşıyor olurlarsa olsunlar, belirli bir azami düzeyin üzerine asla çıkamayan, çıksa da çok yavaş çıkan işçi konutları için geçerlidir. Bunlar yıkılır ve yerlerine mağazalar, depolar, kamu binaları yapılır.

Bütün bunların 1872'de yazılmış olduğunu düşünmek insana depresif bir duygu veriyor. Engels'in anlattıkları Asya'nın büyük bölümünde (Delhi, Seul, Mumbai) günümüzün kentsel süreçlerine olduğu gibi New York'ta diyelim Harlem'in ve Brooklyn'in şimdi yaşamakta olduğu mutenalaşmaya da tıpatıp uyuyor. Yeni kent coğrafyalarının yaratılması kaçınılmaz olarak insanların yerlerinden edilmesini, evlerinden kovulmasını getirir. Bu, kentsel gelişme aracılığıyla sermaye emilmesinin aynadaki aksidir.

Mumbai'yi ele alalım. Bu kentte 6 milyon insan resmen gecekondu sakini olarak tescil edilmiştir. Üzerine yerleştikleri arsalar hiçbir yasal tapuya konu değildir (şehrin bütün haritalarında bu insanların yaşadığı yerler boş bırakılır). Mumbai'yi Şanghay ile rekabet edebilecek bir küresel finans merkezine dönüştürme çabası ile birlikte arazi geliştirme çabası hız kazanır ve gecekondu sakinlerinin işgal ettiği araziler giderek daha değerli görülmeye başlar. Mumbai'nin en önde gelen gecekondu mahallelerinden biri olan Dharavi'de toprağın değeri 2 milyar dolar ola-

rak konuşulmakta, bu mahalleyi (görünürde çevreye ve toplumsal sorunlara bağlı nedenlerle) yıkma konusunda basınç yükselmektedir. Devletin de desteğini alan finansal güçler, bir kuşak insanın bütün hayatı boyunca yaşamış olduğu toprakları şiddete dayalı yöntemlerle ele geçirmek de dâhil gecekondu mahallelerini zora dayalı yöntemlerle temizleme konusunda baskı yapmaktadırlar. Toprak hemen hemen sıfır maliyetle ele geçirildiğinde emlakçılık faaliyetleri aracılığıyla toprakta sermaye birikimi büyük bir patlama göstermektedir. Peki, yerlerinden kopartılan insanlara tazminat ödeniyor mu? Talihli olanların eline biraz bir şey geçiyor. Ama her ne kadar Hindistan anayasası devletin, hangi kasttan ve sınıftan olursa olsun bütün halkın hayatını ve refahını koruma ve geçim, konut ve barınak haklarını güvence altına alma konusundaki sorumluluğundan söz etse de, Hindistan Anayasa Mahkemesi bu anayasal hükmü yeniden düzenlemiştir. İşgal ettikleri toprakta uzun süredir yaşamakta olduğunu kesin biçimde kanıtlayamayan yasadışı sakinler tazminata hak kazanamamaktadır. Böyle bir hakkı kabul etmek, Anayasa Mahkemesi'ne göre yankesicileri eylemleri dolayısıyla ödüllendirmekle eşanlamlıdır. Dolayısıyla, gecekondu mahallelerinin sakinlerinin direnip savaştan ya da ne varlıkları varsa toplayıp ot-yolların kenarına ya da bulabildikleri herhangi bir küçük kovuğa sığınmaktan başka bir çareleri kalmamaktadır.

İnsanların evlerinden çıkartılmasının benzer (ama daha az zalim, daha yasal kılıfına uydurulmuş) örneklerine ABD'de, makul koşullara sahip konutlarda uzun süredir oturmakta olan kişilerin, (*condominium* 'lar ve perakende mağazaları türünden) daha üst mertebede toprak kullanımı amacıyla, kamu yararı için istimlak yetkilerinin kötüye kullanılması yoluyla yerlerinden edilmesinde rastlanabilir. Bu uygulamaya ABD Yüksek Mahkemesi nezdinde itiraz edilmiş olup, muhafazakârlara karşı üstünlük sağlayan liberal⁶ yargıçlar, yerel yönetimlerin emlak vergisi matrahını yükseltmek için bu şekilde davranmasının anayasaya tamamiyle uygun olduğu yolunda karar vermiştir. İlerleme ne de olsa ilerlemedir!

6 Yazar burada "liberal" kavramını ABD'ye özgü anlamında kullanıyor. Kavram ABD'de, Avrupa'da (ve Türkiye'de) ifade ettiğinden farklı olarak, sola yakın, ileri ya da sosyal demokrat benzeri bir anlam taşır (ç.n.).

1990'lı yıllarda Seul'de inşaat şirketleri ve müteahhitler koskoca mahalleleri işgal ederek yalnızca evleri değil içindeki bütün eşyaları da balyozlarla paramparça etmek üzere sumo güreşçisi tipli kabadayılardan oluşan çeteler kurdurmuştu. Evlerinden atılacak insanlar bu evleri 1950'li yıllarda şehrin kenarındaki tepelik yerlere inşa etmişlerdi. Bu topraklar 1990'lı yıllara gelindiğinde değerlenmişti. Bu tepelerin çoğu şimdi, yapılmalarını olanaklı kılan arsa üretiminin acımasız süreçlerinden hiçbir iz taşımayan yüksek kulelerle kaplıdır. Çin'de milyonlarca insan uzun zamandır oturdukları yerlerden koparılıp atılmaktadır. Özel mülkiyet hakları olmadığı için, devlet bunları bir kararname ile kolayca yerlerinden etmekte, daha sonrası için küçük miktarda bir para teklif etmektedir (sonra da bu toprağı yüksek bir kâr oranında müteahhitlere devretmektedir). Bazı örneklerde insanlar gönüllü olarak yerlerinden ayrılmaktadırlar, ama yaygın direniş örnekleri olduğu da bildirilmektedir. Buna yanıt genellikle Komünist Parti'nin direnenleri acımasız biçimde ezmesidir. Kentler dışarıya doğru genişlerken kent-kır sınırında yaşayan nüfus da fazla göz yaşlarına bakılmaksızın yerlerinden edilirler. Bu Hindistan'da da böyledir. Merkezi devlet de, eyalet hükümetleri de günümüzde özel ekonomik bölgelere öncelik vermektedir. Bu, tarımsal üreticilere karşı şiddet uygulanmasına yol açar. Bunların en acımasızı Batı Bengal'de sanayi yatırımlarına olduğu kadar kentsel arazi değerlerine de ilgi duyan Endonezya sermayesine yer açmak amacıyla iktidardaki Marksist siyasi parti tarafından yönetilmiş olan Nandigram katliamıdır.

Ama bu süreçler direnişle de karşılaşır. Kentsel toplumsal hareketler her yerde gözle görülebilmektedir. Bu hareketler yer yer çok dar bir tabana özgüdür: şurada mutenalaşmaya karşı bir hareket, burada ucuz konut için mücadele eden bir hareket. Ama başka örneklerde bu tür hareketler daha kapsayıcı talepler etrafında birleşebilmektedir: örneğin, Brezilyalıların "ikamet hakkı" dediği, başka yerlerde ise "kent hakkı" diye bilinen talep etrafında. Burada, sosyal adaletin ilkeleri ve çevreye saygı ile daha uyumlu bir yeni kentsel coğrafya yaratma hakkıdır söz konusu olan.

Öyleyse, kapitalizmin coğrafyasının oluşumuna katılım hakkı mücadele konusu olan bir haktır. Her ne kadar bu konjonktür çerçeve-

sinde güç ilişkileri sermaye ile devletin birleşmiş cephesine başka herkese göre tartışmasız biçimde üstünlük sağlıyor olsa da, önemli muhalefet güçleri mevcuttur. Ve hem sermaye hem de devlet şu anda savunma konumundadır; herkesin çıkarına davrandıkları konusundaki iddiaları ciddi şekilde sarsılmış durumdadır; piyasa temelli sonsuz sermaye birikimi aracılığıyla insanlığın bütününe hâmilik yaptıkları iddiası da aynı şekilde kuşku çekmektedir.

* * *

Ama kapitalizmin coğrafyasının aralıksız oluşumunun ve yeniden oluşumunun içerdiği bütün olumsuzlukların ve belirsizliklerin gerisinde, sadece kapitalizmin tarihsel coğrafyasının değil, kapitalist sınıf iktidarının genel evriminin de anlaşılabilmesinde hak ettiği yer henüz verilmemiş olan bir önde gelen ana güç mevcuttur. Yeni coğrafyaların yaratılışı toprağın altında ve üstünde değişiklikler gerektirir. O toprağın sahipleri bu değişikliklerden çok kazançlı çıkarlar. Toprak değerindeki artıştan ve hem topraktan hem de altında varolan “doğal” kaynaklardan gelen kiralara yükselmesinden muazzam ölçüde yararlanırlar. Bu artan kiralara ve emlak değerleri hem yerinde yapılan yatırımlara hem de ulaşılabilirliği geliştirerek toprak değerini arttıracak biçimde mekân ilişkilerini değiştiren yatırımlara bağlıdır. Bu toprak sahibi müteahhit çıkarına sahip güç, topraksahibi soylulardan ve feodal beylerden oluşan bir “sınıf kalıntısı” olmaktan çok uzaktır; kendi gelirini ve iktidarını arttırabilmek için kapitalizmin coğrafyasının yaratılmasında ve yeniden yaratılmasında aktif bir rol üstlenir.

Toprak, gayrimenkul, madenler ve hammaddelerden elde edilecek kiraya (ranta) yatırım yapmak böylece bütün kapitalistler açısından cazip bir öneri haline gelir. Kapitalizmin coğrafyasının üretimi bu varlıklar üzerinden spekülasyon kazançları elde etme ihtiyacı temelinde harekete geçirilir. Örneğin, ABD’de uydukentleşme süreci bir kez rayına oturduktan sonra, kentlerin çeperindeki topraklarda rant artmaya başlayınca spekülasyoncular buralara çekirgeler gibi üşüştü. Spekülasyon kazançları elde edeceklerse, ellerindeki toprağın değerinin artması için kamunun otoyol, kanalizasyon, şehir suyu ve benzeri altyapıya yatırım yapmasını sağlamak zorundaydılar. Müteahhitler ve toprak sahipleri

seçilmiş yöneticilere ya rüşvet yedirerek, ya da seçim kampanyalarına yasal yollardan mali destek sağlayarak bu tür kamu yatırımlarının yapılmasını sağlamaya çalışacaklardı. Hızlı uydKentleşmenin tekerlekleri bu tür faaliyetler aracılığıyla yağlanmış oluyor, böylece toprak değerlerinin arttırılması yolundaki bu çaba sayesinde uydKentleşme kendi kendini besleyen bir süreç haline geliyordu. Tabii işin abartılması her zaman mümkündü. Japonya’da toprak değerlerinin 1990’da doruğuna ulaştıktan sonra yaşananlara bakın. Yağlanmış bir eğik satıh, yukarı doğru ivmeyi kolaylaştırabileceği gibi, aşağıya kaymayla da sonuçlanabilir.

Yeni coğrafyaların ve yeni mekânların yaratılmasından kazanılabilecek (ve bazen de kaybedilebilecek) paranın, kapitalizmin yeniden üretiminin temel bir boyutu olduğu çoğunlukla unutulur. Toplum eleştirmeni Thorstein Veblen, 20. yüzyılın başlarında yazdığı yazılarda, ABD’de (kendi kullandığı terimle) “boş zaman sınıfı”nın servetinin genellikle ön plana çıkarılan sınaî üretimden olduğu kadar toprak ve kentsel gelişme ile ilgili spekülasyondan kaynaklandığı kanaatini belirtmişti. Aynı şey, Londra’nın çevresindeki toprak değerinde ve kiralarda on yedinci yüzyıldan itibaren görülen yükselişin üst sınıfların servetini arttırmakta fabrika sisteminden çok daha fazla katkıda bulunmuş gibi görüldüğü Britanya için de geçerli olabilir. Daha önce Çin için de gördüğümüz gibi, orada sınıf oluşumunu tetikleyen servetin önemli bir bölümü kentsel imar projelerinden elde edilmiş spekülatif kazançlardan kaynaklanmaktadır (Şanghay yeni ufuk çizgisine bir bakın).

Toprak ve kaynak sahiplerinin gücü, aynen toprak ve kaynak varlık değerlerinin ve rantlarının sermayenin toplam dolaşım ve birikimi içindeki yeri gibi çok azımsanmıştır. İleri kapitalist ülkelerin birçoğunda bu faaliyet alanı ekonomik faaliyetlerin yüzde 40’ına yakın bir yer tutar. Hükümetlerin şimdilerde perişan durumdaki ekonomilerini desteklemek için hazırlamakta olduğu canlandırma paketlerinde kentsel altyapı projelerinin kilit bir unsur olmasına şaşırmak olanaklı mı? Ayrıca, bunu pasif değil aktif bir güç olarak görmek hayati önem taşıyor, çünkü tam da yeni coğrafyaların yaratılması aracılığıyla ki toprak sahipleri (müteahhitlerle, inşaat sektörüyle ve elbette her yerde hazır ve nazır finans güçleriyle ittifak içinde) bir yandan kendi sınıf

çıkarlarını ileri taşıırken bir yandan da sermaye fazlası sorununun çözümüne kilit önemde katkıda bulunurlar.

Ama bu çözüm iki ucu keskin bir kılıçtır. Kapitalistler toprak rantına yatırım yaptıkları ve (onyıllar önce amortize olmuş eski gayrimenkullerde bile) toprak rantlarının kapitalizasyonunun alışverişini yaptıkları ölçüde, o topraklar üzerinde oturanların yanı sıra başka her tür kapitalist faaliyetten de bir vergi eşdeğerini kesmiş olmaktadır. “Doğanın karşılıksız armağanı” (ve bu arada binyıllardır insanın toprağın yeniden yaratılmasına yönelik faaliyetiyle yaratılmış olan o “ikinci doğa”nın karşılıksız armağanları) olması gereken şeyler, üretken kapitalist faaliyetler üzerinde maliyeti yüksek bir yük olarak görünmektedir. Bazı üreticiler kiralara yüksek olduğu yerlerden çıkarlar, çünkü orada üretime devam etmeleri aşırı yüksek maliyet demektir. Bazı özgül yerlerde yerel ücretlerin yükselen toprak ve gayrimenkul fiyatlarına yetişmesi neredeyse olanaksız hale gelir. Londra’da kamu emekçilerine kentsel yaşamın aşırı pahalılığı dolayısıyla bir ek ödenek ödenmektedir. Finans güçleri tarafından desteklenen rantiyeler ve müteahhitler yalnızca kapitalizmin coğrafyasını yeniden biçimlendirmede değil, krizler yaratma ve uzun vadeli durgunluğa katkıda bulunma bakımından da önemli rol oynarlar. Lord Keynes, kendi kullandığı deyimle, “rantiyenin ötanazisi”ni diliyor ve hayal ediyordu. Maalesef günümüzde rantie, New York, Miami, Las Vegas ve Dubai’de şehirlerin manzarasını kirleten boş apartmanlara bakılırsa çok iyi durumda olmasa da gayet sağlam biçimde hayatta.

Eğer rant ve toprak değeri siyasal iktisatın coğrafya, mekân ve doğayla ilişkiyi kapitalizmin kavranışı ile bütünleştirmede kullandığı teorik kategoriler ise, bunlar kapitalizmin nasıl işlediğine ilişkin teorinin içerisinde kalıntı ya da ikincil kategoriler olmaktan çıkar. Faiz ve kredi konusunda daha önce görnüş olduğumuz gibi, rant da gerek Marksist gerekse geleneksel iktisat teorilerinde olduğu gibi türev bir kategori olarak ele alınmaktan çıkarılıp analizin ön tarafına taşınmalıdır. Yalnızca bu şekilde mekân ve coğrafyanın aralıksız üretimi ile sermayenin dolaşımı ve birikiminin kavranışını bir araya getirebilir ve bunları açıkça ait oldukları yere, yani kriz oluşumu süreçleri ile ilişki içine yerleştirebiliriz.

Toprakta yaratıcı yıkım

“Doğal çevre” denen şey insan faaliyeti aracılığıyla değişmeye açıktır. Tarlalar temizlenir, bataklıklar kurutulur, yollar ve köprüler yapılır, bitkiler ve hayvanlar evcilleştirilip özel ırklar geliştirilir, yaşam ortamları dönüştürülür, ormanlar kesilir, topraklar sulanır, nehirlerle barajlar yapılır, çayırlar otlak yapılır (koyunlar ve keçiler oburca otlanırlar), iklimler değiştirilir. Koskoca dağlar mineral çıkarımı için yarı yerinden kesilir, taşocakları doğada yaralar açar, atıklar derelere, nehirlere, okyanuslara karışır, insan eylemlerinin sonucunda üst toprak tabakası erozyona uğrar, yüzlerce kilometre karelik orman ve çalılık kazara mahvolur; bir yandan Çin hükümeti dev bir yeniden ağaçlandırma programı açıklarken sığır tüccarları ve soya üreticileri açgözlülükle yasalara aykırı biçimde toprağa el koyduğu için Amazon yağmur ormanları alevler içinde kalır. Oysa Britanyalılar buğulu kırlarda dolaşıp ülkenin eski kır evi mirasını seyretmeye bayılırlar, Galiller vadilerini çok severler, İskoçlar da “glen” diye andıkları minik vadileri, İrlandalılar zümrüt yeşili bataklıklarını, Almanlar ormanlarını, Fransızlar ise yerel şarapları ve peynirleri ile birbirinden ayrılan “pays” diye andıkları bölgelerini. Apaçiler bilgeliğin belirli mahallerde oturduğuna inanırlar; Amazonlardan Kanada’da British Columbia eyaletine, Tayvan’ın dağlarına kadar yerli topluluklar yaşadıkları toprak ile tarihten gelen koparılması olanaksız bağları yüceltirler.

Toprakta yaratıcı yıkımın upuzun tarihi, bazen “ikinci doğa” denen şeyi, yani insan eylemiyle yeniden biçimlenmiş olan doğayı üretmiştir. İnsanların yeryüzünde yaşamaya başlamasından önce varolmuş olan “ilk doğa”dan bugün pek az şey kalmıştır, belki de hiçbir şey. Yeryüzünün en ücra köşelerinde, yaşanması en zor olan yerlerde bile, (iklim rejimlerinde değişikliklerden, haşere ilaçlarının izinden havanın ve suyun kalitesine) insan etkisinin izlerine rastlanır. Kapitalizmin yük-

selişinin damgasını vurduğu son üç yüzyıl boyunca toprakta yaratıcı yıkımın hızı ve yaygınlığı muazzam biçimde artmıştır.

Başlangıçta bu faaliyet genellikle pek muzafferane tarzda insanın doğa üzerindeki hâkimiyeti kavramıyla ifade ediliyordu (bunu kısmen gemleyen doğa ile ilişkileri romantikleştiren estetik duygulardı). Şimdilerde kullandığımız dil daha temkinli, pratiğimiz öyle olmasa da. Kapitalizmin tarihi yapılan edilenin amaçlanmamış çevresel sonuçlarıyla (bazen uzun vadeli bunlar) yüklüdür ve bu sonuçların bazıları (örneğin türlerin ve habitatların yok edilmesi) geri döndürülemez cinstendir. Öyleyse, meseleyi hâkimiyet olarak değil, fiziksel dünyaya ilişkin olarak ve ekolojik yaşamın ağı çerçevesinde insanın dünyanın yüzünü bir sürü durumda çarpıcı ve geri dönülmez biçimlerde değiştiren pratikleri olarak düşünmek daha doğru olur.

Çevremizdeki ikinci doğanın coğrafyasının üretilmesinde ve yeniden üretilmesinde birçok özne rol almakla birlikte zamanımızın iki ana sistemik öznesi devlet ve sermayedir. Sermaye birikiminin coğrafi ortamı, büyük ölçüde genişletilmiş bir birikimin spekülâtif ihtiyaçlarının (buna toprak spekülasyonu da dahildir), ancak ondan sonra ikincil olarak insanların ihtiyaçlarının itişiyile sürekli olarak evrim geçirmektedir. Ama her ne kadar çevremizi saran ikinci doğada arı anlamda doğal olan hiçbir şey olmasa da, coğrafyayı dönüştürmekte olan ortak evrim süreçleri tamamıyla sermaye ile devletin denetimi altında değildir; hele hele, ne kadar aktivist faaliyet gösterirse gösterebilir, halkın denetimi altında hiç değildir. Halk arasında yaygın olarak kullanılan “doğanın intikamı” deyiimi, içinde varlığımızı sürdürdüğümüz çevre, aynen metereolojik hareketler gibi, inatçı, kolay boyun eğmeyen, öngörülemez bir fiziksel ve ekolojik dünyanın varlığına işaret etmektedir.

Mesele, kendisi sürekli olarak evrilmekte olan doğayla toplumsal ilişkinin diyalektik gelişmesinin nasıl anlaşılacağıdır. Tarımdaki “yeşil devrim” yedi faaliyet alanındaki değişimlerin nasıl ortak evrim gösterebileceğinin harika bir örneğidir. 1940’lı yıllarda Meksika’da Norman Borlaug adında genç bir bilim adamının yönetimindeki yeni bir tarımsal araştırma enstitüsünde yeni buğday cinsleri yetiştirilmeye başladı (Borlaug 2009’da öldü). Bu yeni, genetik olarak değişime uğ-

ramış türler yüzyılın sonuna gelindiğinde buğday verimini dört katına çıkarmıştı; Meksika'yı da 1945'ten itibaren net buğday ithalatçısı olmaktan çıkarıp net ihracatçı haline getirmişti. Hindistan ve Pakistan hükümetleriyle el ele çalışan Ford ve Rockefeller gibi vakıfların teşvikiyle yeni buğday ve pirinç türleri 1960'lı yıllarda Asya'nın güneyine aktarılınca, buralarda verim 1965-1970 arasında iki katına çıkıyordu; bunun gıda güvenliği ve dünya çapında yemeklik tahılların fiyatı üzerinde muazzam bir etkisi oluyordu (fiyatlar yarı yarıya düşüyordu). Yeşil devrim bir yandan verimliliği arttırırken, kitlesel açlığı önlemek bakımından övgü alırken, bir yandan da bir sürü olumsuz çevresel ve toplumsal sonuçlar yaratıyordu. Monokültürün yarattığı zaaflar, petrol türevi gübre ve haşere ilaçlarına büyük yatırım yapmak anlamına geliyordu (bunları merkezi ABD'de olan Monsanto şirketi kârlı biçimde üretiyordu); öte yandan, (genellikle su yönetimi ve sulama için gereken) sermaye yatırımları zengin bir üreticiler sınıfının durumunu (çoğunlukla kredi kuruluşlarının kuşku çekici yardımlarıyla) sağlamlaştırıyor, geri kalan herkesi de topraksız köylü durumuna düşürüyordu. Genetik olarak değiştirilmiş organizmalar (GDO) ise o zamandan beri etik bakımdan sorgulanmış, çevrecilerin ahlaki itirazlarıyla karşılaşmıştır (Avrupa'da bunlara "Frankeştayn gıda" deniyor). O zamandan bu yana GDO ticaretinde jeopolitik çatışmalar çıkmıştır ortaya.

Sermaye birikiminin ve toprakta yaratıcı yıkımın coğrafyası hiçbir biçimde tek bir odaktan ele alınamaz; bu tür dinamiklerin titiz bir analizi olmaksızın farklı yerlerde ortak evrimin nasıl işlediğini kavramak da olanaklı değildir. Bu olmadan da doğa ile ilişkinin genişleyen sermaye birikiminin önünde, ne tür teknolojik, toplumsal veya kültürel çözümler devreye sokulursa sokulsun hiçbir biçimde aşamayacak veya kenarından dolaşamayacak engelleri ne derecede yükseltiyor olduğunu değerlendirmek mümkün değildir.

Tabii, çevre bilimleri sayesinde, insan eyleminin bir dizi amaçlanmamış sonucunun artık farkındayız. Fabrika bacalarından ve enerji santrallerinden asit salımı, yıllardır, 1780'den sonra Manchester civarında ünlü Pennine bölgesi turba bataklıkları gibi yerel ekosistemleri mahvetmektedir; ama yüksek fabrika bacası teknolojisiyle birlikte kü-

kürtlü maddeler atmosferin üst bölgelerine doğru dağıldığı için zehirli maddeler yörelerin değil koskoca bölgelerin üzerine çökmeye başlamıştır. 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde, Britanya'da salınan çevre kirletici maddeler İskandinavya'daki gölleri ve ormanları mahvediyordu, Ohio vadisinden salınanlar da New England¹ bölgesini. Bu bazı zorlu politik sonuçlara ve bu konularda müzakerelere yol açtı. Kloroflorokarbonlar (bunlar CFC diye kısaltılır) hızla artmakta olan kentsel nüfusa kesintisiz gıda tedariki bakımından son derece hayati hale gelen soğutma açısından, 1920'li yıllardan itibaren harikulade bir çözüm sunmakla birlikte, atmosfere salındıkları zaman üst stratosferdeki ozon tabakasını delerek ve ultraviyole ışınımı arttırarak bütün hayat formlarını, özellikle de kutuplar çevresinde, tehlike altına sokuyor. Bu da çok zorlu uluslararası müzakerelere ve nihayetinde CFC'nin kısıtlanmasına ve zamanla devreden çıkartılmasına ilişkin 1987 Montreal Protokolü'nün kabulüne yol açtı. Bilim, insan eyleminin (ne tempoda olduğu hâlâ tartışmalı olsa bile) küresel ısınmaya katkıda bulunduğunu gösteriyor. Bu görüşe karşı olanlar (genellikle enerji lobisinin fonlarıyla çalışırlar) ise küresel ısınmanın bilim insanlarının bütün dünyaya empoze ettiği bir sahtekârlık olduğu türünden insanın şaşkına çevirecek bir iddiada bulunuyorlar. 1939'da piyasaya çıktığında sivrisineklerin yol açtığı enfeksiyonların yarattığı belalara karşı muhteşem bir çözüm gibi görünmüş olan harikalar harikası haşere ilacı DDT'nin, dünya çapında birçok türün üreme kapasitesi üzerinde felaket düzeyine varan etkileri olduğu sonradan anlaşıldı. 1960'lı yıllarda (özellikle Rachel Carson'ın 1962'de yayınlanan *Silent Spring*² başlıklı kitabından sonra) DDT'nin yasaklanması kaçınılmaz hale geldi.

Kapitalistler ve ajanları, ikinci doğanın ve coğrafyasının aktif üretimine başka her şeyi ürettikleri gibi girerler: Spekülatif bir faaliyet olarak ve çoğu zaman devlet aygıtının aktif olarak işbirliği yapmasa bile bilerek susması ve suç ortaklığı ile. ABD Kongresi on dokuzuncu yüzyılın demiryolu şirketlerine ülkenin her yerinde toprak bağışı yaptığı dev bir toprak spekülasyonu dalgasını başlatmış oldu; bu da,

1 ABD'nin Kuzeydoğusu'nda Atlas Okyanusu kıyısında Massachussetts başta olmak üzere altı eyaleti kapsayan bölgeye verilen ad. (ç.n.)

2 Türkçesi: Sessiz Bahar, çev. Çağatay Güler, Palme Yayınevi, İstanbul, 2004. (ç.n.)

beklenebileceği gibi, genişleme ve çöküşlerden oluşan döngüler yarattı ve ilerledikçe birçok yerel kriz doğurdu.

Doğanın toplumsal bir ürün olduğu fikri, beraberinde doğal kaynakların kültürel, iktisadi ve teknolojik değerlendirmelere tâbi olduğu kavrayışını da getirmelidir. Bunun iki yönü vardır. Bir taraftan, bir kaynağın, diyelim farklı malzeme kullanan yeni teknolojilerin icadı yoluyla yerini bir başka kaynağın almasına olanak kazandırır. Kömür kıtsa ya da çevreyi çok kötü kirletiyorsa, doğal gaz veya nükleer enerjiye geçilebilir. Öte taraftan, yeni teknolojilere ve hayat tarzlarına ilişkin meseleler çok kıt ve büyük ölçüde yöresel maddi girdilere dönülmesini gerektirebilir. “Yeşil” teknolojilerin bir sürüsü, örneğin indium, hafnium, terbium, neodimium gibi adlar taşıyan “nadir toprak metalleri” denen birtakım maddelere dayanan rüzgâr türbinleri buna iyi bir örnektir. Çok güçlü manyetik özellikleri olan bu nadir toprak metallerinin talebi başını almış gidiyor. Çin’in dünya çapında rezervlerin yüzde 95’ini elinde tutuyor olması kaygı nedenidir. Çevre üzerinde yaratılan korkunç etkilere aldırmaksızın bu nadir toprak metallerini üretmekte olan Çin’in ihracatı kısıtlayarak bu yeni yeşil teknolojilerin üreticilerini, faaliyetlerini Çin’e kaydırmaya zorlayacağına dair bazı işaretler mevcuttur. Bu tür durumlar sık sık görülür. Arz konusunda coğrafi kısıtlamalar dolayısıyla tekele yakın bir konum, tarih boyunca sermaye birikiminin dinamiği üzerinde temel bir etki yaratarak büyük güçleri stratejik hammaddelerin arzını, gerektiğinde askeri yöntemlerle de olsa, güvence altına almaya itmiştir.

Toprakta ve doğal ortamda yaşanan muazzam değişimleri izleyebiliriz. Çevrenin dönüşümü konusunda başarısızlığa uğramış bazı projelerin en berbat ve kof iddialarla dolu olanlarını inceleyebiliriz. Benim en sevdiğim öykülerden biri, Greg Grandin’in 2009 yılında yayınlanan *Fordlandia* (Fordistan) kitabında anlattığı, Henry Ford’un 1920’li yıllarda Amazon nehrini evcilleştirerek kauçuk üretimi yapma yokundaki spekülasyon girişimi. Amazonlarda kocaman bir arazi satın alıyor, tropik yağmur ormanına kauçuk plantasyonu ve fabrika işçileri için Amerika’nın Midwest³ olarak anılan bölgesinin yaşam tarzını em-

3 Kelime olarak “orta-batı” anlamına gelir. İçinde 20. yüzyıl boyunca ABD oto sanayiinin coğrafi merkezi olan Detroit kentinin de bulunduğu bölge. (ç.n.)

poze etmeye çalışıyor. Amaç, otomobillerinin lastikleri için gerekli olan kauçuğun arzını güvence altına almak (başka hemen her şey üzerinde bir kontrol oluşturmuştu bu aşamada). Grandin şöyle yazıyor: "Fordlandia'nın bir merkezi meydana, kaldırımları, binalarda su borusları, manikürlenmiş çimenleri, bir sineması, ayakkabı mağazaları, dondurma ve parfüm satan dükkânları, yüzme havuzları, teniz kortları, bir golf sahası ve tabii asfaltlanmış yollarında dolaşan T modeli⁴ otomobilleri vardı." Bu deneyden hiçbir şey çıkmadı. Yirmi yıllık çabaya ve astronomik düzeyde yatırıma rağmen. Tropik yağmur ormanı üstün geldi. 1945'te terkedilen bu bölge şimdilerde ormanın orta yerinde bir harabedir. Tek bir kauçuk lateks damlası elde edilemedi.

Ford açısından Amazonlarda bu tür garip bir spekülasyona girişmek, elbette dünyanın ticaret ve yatırıma açık olduğunu, dünyaya üstten bakan hırslı çabasını engelleyecek hiçbir mekânsal engel (mesela devletlerin sınırları) olmadığını varsaymak demektir. Hiç kuşku yok ki, kötü herhangi bir şey olduğu takdirde, yeni doğmakta olan küreselleşme yolundaki ABD emperyal gücünün kendisini kurtarmak için seferber edileceğini bilmek, onun açısından çok rahatlatıcıydı. Unutmayalım ki, deniz piyadeleri 1920'li yıllar boyunca Orta Amerika'da, Nikaragua'da, "muz cumhuriyeti" terimini o bölgede bulunan gerçek devlet biçimi haline getirme amacını besleyen kadiri mutlak şirket United Fruit Company'nin çıkarlarını tehdit eden karizmatik lider Augusto Sandino'nun önderliğindeki yerli köylü ayaklanmasını bastırmak için bütünüyle yeni hava bombardımanı tekniklerini de uygulayarak alanda çarpışıyorlardı.

* * *

İnsan etkileşimleri için hep daha yeni mekânların yaratılması ve yeniden yaratılması, kapitalizmin en dikkat çekici başarılarından biridir. Üretimin, mübadelenin ve tüketimin coğrafi ortamının çarpıcı biçimde yeniden düzenlenmesi ve mekân ilişkilerinin değişmesi, sadece kapitalizmin mekânın zaman aracılığıyla yok edilmesi eğiliminin göz kamaştırıcı bir cisimleşmesi değildir; aynı zamanda, çok sert ya-

4 T modeli: Ford'un 20. yüzyılını başında çıkardığı, zamanla çok popüler olan, ilk kez kitle üretimi ile imal edilen modeli. (ç.n.)

raticı yıkım dizilerine yol açar. Örneğin, jet motoru mekânsal bakımdan ulaşılabilirliği tanımlamak açısından içten patlamalı motoru tamamlar, hatta onun yerini alır. İnternet ve sibermekânın oluşumu, kapitalizmin sürtünmesiz hareket hedefine şimdilik en çok yaklaştığı noktadır. Ne yazık ki, maddi mallar ve insanlar sibermekânda hareket edemiyor; tabii haklarında her tür bilgi ve iddia dolaşabiliyor. Mesela eBay’de anında bir sözleşme imzalayabilirsiniz, ama UPS’in o ürünü kapınıza teslim etmesi birkaç gün alır.

Bu son örnek mekânsal engellerin varolmadığı bir dünya yaratma çabasında mevcut bir çelişkiler alanına işaret eder. Günümüzün krizi, kısmen, zaman-mekân şekillenmelerinde köklü bir ayrışmanın ifadesi olarak düşünülebilir. Yatırım bankalarının başındakiler kendi simsarlarının yapıp ettiklerini izleyemiyorlardı (bu konuda en ünlü örnek, Barings Bank’ten Nicholas Leeson’dır⁵). Sofistike matematiksel bilgisayar programlarıyla mücehhez olarak iş yapan simsarlar yeni oluşturulmuş ve tamamen farklı bir zaman-mekân çerçevesi içinde hareket ediyorlardı. Netice, yukandan gözetim ve denetimin ortadan kalkmasıydı; bunun sonuçlarını ise daha önce tartışmıştık.

Toplumsal düzen bu tür sorunlarla bezelidir. Bir kentin bir mahallesinde çocuk yetiştirmek, günümüzün finans operasyonları tarafından tanımlanandan köklü biçimde farklı bir zaman-mekânda gerçekleşir. İnsanlar gayet makul biçimde içinde günlük hayatlarını yaşayabilecekleri ve diyelim yirmi yıllık bir zaman ufku çerçevesinde çoğalma faaliyetlerini sürdürebilecekleri güvenli bir kişisel mekân (bir ev) isterler. Ama bunu yapabilmek için farklı bir zaman-mekân mantığına göre düzenlenmiş bir borç piyasasında bir mortgage alarak tapulu mülk sahipleri olmaları gerekir. Bu mantık arızalandığı için o insanların bazıları şimdi çadırkentlerde yaşıyor.

Bu, sermaye birikiminin içerisinde ve çevresinde oluşan farklı zaman-mekân bileşimleri arasında çok uzun zamandır varolan ama derin ve kalıcı çelişkilere işaret eder. Örneğin, sermayenin her biçim altında mekân içinde serbest olarak akışı (paranın maddi olmayan

5 Nicholas Leeson 90’lı yılların sonlarında türev ürünlerde yaptığı ve kimsenin anlayamadığı birtakım işlemlerle Barings Bank’a milyarlarca dolarlık bir sahtekârlık vakası ve zarar getirmiş, polisten bir süre gizlendikten sonra ele geçirilmişti. (ç.n.)

akımlarından mal, insan, hizmet gibi maddi akımlara kadar) ancak yerde sabit birtakım mekânların aktif üretimi sayesinde olanaklı hale gelir. Ama toprağa yatırılmış sermaye imha edilmeden hareket ettiremez. Durgunluk ile hareket arasındaki gerilim, tuhaf bir görünüm alır. İkili bir hareketi teşvik eder. Bir yandan, eğer coğrafi ortam akışkan sermayenin ihtiyaçlarına artık hizmet etmiyorsa, o zaman imha edilmesi ve bütünüyle farklı bir şekillenme içinde yeniden inşa edilmesi gerekir. Ya bu olur, ya da sermaye akımları toprağa yatırılmış olan sermayenin ödüllendirilme gereklerine uymak zorundadır. Hiçbir uçağın inmediği bir hava limanı ne kârlı olabilir, ne de ayakta kalabilir.

Toprakta yerleşik olan sabit sermaye akışkan sermayenin hareketini kolaylaştırabilir ama akışkan sermaye bu tür sabit sermaye yatırımlarının gerekli kıldığı coğrafi güzergâhları izlemediği takdirde değerini yitirir. Üstelik toprakta yerleşik olan sermaye genellikle uzun ömürlüdür (bir hava limanı ya da ofis binasının inşaatı uzun sürer, aynı şey alınan kredinin amortizasyonu için de geçerlidir). Yani kapitalizm dur durak bilmeksizin hızın ve mekânsal engellerin azaltılmasının peşinde koşarken aynı zamanda hem mekân içinde sabit olan hem de yavaş dolaşan sermayeye akışlarını ölçülü tutmak zorundadır. Bu gerilimin içinden rahatlıkla krizler doğabilir.

On dukuzuncu yüzyılın demiryollarına yapılan aşırı yatırım dolaşısıyla yaşanan finansal çöküşler, gelecekte olacak bitecek olanların habercileriydi. Demiryolları muazzam bir maliyetle yapılmıştı, ama her zaman yeterli yolcu ve yük olmuyordu. Demiryollarında içerilen değer zarar hanesine yazılıyordu. Yatırımcılar, eski deyimle, yatırımın üzerine “bir bardak soğuk su içiyor”du. Florida ve New York’taki boş daireler, Kaliforniya’da kepenklerini indirmiş alışveriş merkezleri, Karaippler’deki bomboş kalmış otel hep aynı öyküyü anlatır. Marx’ın bir defasında incelikle ifade ettiği gibi, sermaye burada kendi doğasından kaynaklanan engellerle karşılaşır. Hiper akışkanlık arayışı ile gittikçe taşlaşmış bir mimari ortam arasındaki kopukluk (Tokyo ya da New York’ta kurulu sabit sermayeyi bir gözünüzün önüne getirin) zamanla daha da çarpıcı hale gelir.

Toplumsal örgütlenmenin teritoryal⁶ biçimlerinin yaratılması, yer yapmak, tarih boyunca insan faaliyeti bakımından asli bir unsur olmuştur. Peki, sermayenin dolaşımı ve birikimi daha önceki çağlardan miras aldığı teritoryal biçimlere kendini nasıl adapte etmiş ve onları nasıl dönüştürmüştür, kendine özgü ne tür yerler yapmıştır, dünya çapındaki siyasi güç haritasını sonsuz bileşik büyüme arayışını içine yerleştirebileceği bir tarzda nasıl yeniden düzenlemiştir? Örneğin, modern devletin yükselişi kapitalizmin yükselişine paralel olarak gelişmiştir; özellikle 1870-1925 arasında yeryüzünün büyük bölümünü sömürgeler ve emperyal idari biçimler çerçevesinde paylaşan da büyük kapitalist güçlerdi. Bunlar günümüzde hâlâ örgütlü siyasi gücün teritoryal temelini oluşturmaya devam ediyor. Sermaye birikimi aynı zamanda, yalnızca Londra, Roma ya da Tokyo (Edo) gibi eski adları olan birtakım yerleri yeniden şekillendirmekte değil, aynı zamanda Şikago, Los Angeles, Buenos Aires ya da Şenjen gibi adları olan yepyeni dev kentleri inşa etmekte de hayati bir rol oynamıştır. Johannesburg, Kinşasa, Mumbai, Cakarta, Singapur, Hong Kong'u ise sömürgecilik uygulamaları, sermaye birikiminin ana merkezlerinde üretim araçları, pazarlar, yeni üretken faaliyet ve acımasız mülksüzleştirme yoluyla birikim konusunda varolan gittikçe genişleyen talepleri karşılayacak tarzda biçimlendirmiştir.

Ama bugün bile Detroit, Chenai ya da Fordlandia gibi yerlerin inşasında rol alan yalnızca sermaye değildir. Egemen bireyin rolü de hem yaygındır, hem de sürekli. New Jersey'in uydukentlerinde ya da Oxfordshire'de herhangi bir ev aletleri mağazasına gidin: Evim ve

6 Öteki Batı dillerinde de karşılığı olan İngilizce'deki "territorial" sözcüğü, Türkçeleştirme bakımından çok zorlu bir sözcüktür. Bu sıfatın isim hali olan "territory"nin Türkçesi, siyasi ve hukuki terminolojide "toprak" olarak geçer. Bir ülkenin, bir devletin toprağı. Toprak kelimesinin sıfat haline getirilmesi olanaksız değilse bile ortaya bir ucube çıkar. Kaldı ki, Türkçe'de "territory" için kullanılan "toprak" sözcüğü hukuken sadece bir ülkenin sahip olduğu toprak anlamına gelir. Oysa İngilizce ve diğer Batı dillerinde "territory" ve "territorial" (aşağıda ortaya çıkacağı gibi) ülke olabileceği gibi ülke içi yöre de olabilir, ülkeleri bir araya getiren bölge de. Burada esas olan yeryüzünün parçalara ayrılmış olmasıdır. Bütün bu nedenlerle biz "territorial" sözcüğünü, çirkin olmakla birlikte anlam bakımından kesinlikli olan "teritoryal" sözcüğü ile karşılayacağız.

bahçem dedikleri mekânı özel bir anlamda kendilerinin kılacak şekilde biçimlendirmek için kullanılacak metalar alan sayısız insan göreceksiniz. Gecekondu sakinleri de az çok aynı şeyi yaparlar, ama onların durumunda hammadde atılmış metaldır, işgal ettikleri mekân ise hiçbir hukuki statüye veya altyapıya sahip değildir (şayet o ülkenin devleti veya yerler ve hizmetler için oluşturulmuş bir Dünya Bankası programı bu altyapı hizmetlerini sağlamak için ilkel birtakım girişimlerde bulunmadıysa). Yer yapmak, özellikle “ev” dediğimiz yeri yapmak, büyük ölçüde halka ait olan, sermayenin olmayan bir sanattır. Bu, kapitalist müteahhitler sahada birikimin gerçekleşmesi için o kadar gerekli olan fiziksel altyapıları sağlamak için mücadele ederken kent dediğimiz şey üzerinde o kadar mücadele oluyor olsa da böyledir. İnsanların toprağa, yere, eve atfettikleri derin anlam ve barınma pratikleri, toprak ve emlak piyasalarının kaba ticariliğiyle sürekli olarak karşı karşıya gelir.

Peki, kentlerimiz insanlar için tasarlanmış kentler mi, kâr için mi? Bu sorunun çok sık sorulması gerçeği, bizi derhal yer oluşumu üzerine geniş bir yelpazede verilen sınıf mücadeleleri ve toplumsal mücadeleler alanına taşır. Günlük hayatın yaşanması gereken, duygusal ilişkilerin ve toplumsal dayanışmaların kurulduğu, siyasi öznelliklerin ve sembolik anlamların oluşturulduğu yerler bu ortamlardır. Kapitalist sınıf ve müteahhit çıkarları bu boyutun gayet iyi farkındadır ve bunu yaşam ortamı ya da şehir amigoluğu ve bir yerel ya da bölgesel kimliği bilinçli olarak teşvik ederek, bazen de halkta toprakla ve yerle sıkı ilişkilerden kaynaklanan duyarlılıkları başarılı biçimde sömürerek harekete geçirmeye çalışırlar. Reklamcının yağcılığı kullanılarak, insanları bir uydukentteki şu şu yeni sitenin doğa ile daha sağlıklı bir ilişki, daha doyurucu bir sosyallik ve günlük hayat, yeni yaşam teknolojileri ve gelecekte gelişme açısından parlak bir mevki sunduğuna ikna etme çabalarına girişilir. Tabii ikna işe yaramazsa, kapitalist müteahhitler toprağı kendi planları uğrunda temizlemek için politik komplo ve hukuki ayak oyunlarından çıplak şiddete kadar her şeye başvurma konusunda kötü şöhret edinmişlerdir.

Tersinden bakıldığında, halk içinde toplumsal dayanışmalar bütünüyle farklı değerler etrafında (tarihten, kültürden, bellekten, dinden,

dilden gelen değerler) oluşur; bu değerler çoğu zaman sermaye birikiminin ve piyasa değerlendirmelerinin arı işleyişine, promosyoncuların ve imaj yaratıcıların bütün çabalarına rağmen boyun eğmeyen, dirençli değerlerdir. İlginçtir ki, bu uçurumu kapatabilmek amacıyla adına “imagineering”⁷ (imaj mühendisliği) denen koskoca bir danışmanlık alanı icat edilmiştir.

Kolketif olarak bir şeyler yapabilmek, kendi hâkimiyetleri altındaki mekân ve yerleri yönetmek ve böylece kendi yerlerine dünyada ayırt edici özellikler kazandırmak için insanlar ve örgütler bir araya gelerek teritoryal birlikler kurarlar. Bunu kendi özgül kültürel tarihlerine ve inançlarına olduğu gibi maddi ihtiyaç, istek ve arzularına göre de yaparlar. İnsansanların kurduğu bu birliklerin (görelî) özerkliğini ve bunların kendi hâkimiyetlerindeki alandaki hiç olmazsa bazı faaliyetler üzerinde denetimini ilan esen bazı kurumsal düzenlemeler geliştirilir. Bunlar devletler ya da devlet benzeri birimler oluştururlar. Bu birimler mahalle olabilir, kent ya da kent bölgesi olabilir, “ulus devlet” denen şey olabilir (Fransa ya da Polonya), federe devletler olabilir (ABD veya Birleşik Krallık), devletlerin ya gevşek (NAFTA gibi) ya da daha sıkı biçimde tanımlanmış (Avrupa Birliği gibi) birlikleri olabilir. Dünyanın idari haritası bir teritoryal birimler hiyerarşisi gösterir; bunlar (kentlerin mahallelerinden küresel ölçekte güç bloklarına kadar) değişik coğrafi ölçeklerde varolur. Toplumsal olarak kurulmuş olan bu birimler jeopolitik ve jeoekonomik eylem ve çatışma için bir çerçeve sağlar. Bu temelde kurulan sınırlar sonra hareketin önünde engeller olarak yükselir. Devletler sermaye akımının coğrafi hareketini kolaylaştırdığı kadar engeller de.

Bu teritoryal birlikler içerisinde bireyler ve gruplar arasında toplumsal dayanışma ve toplumsal bağlar kurmanın derecesi büyük çeşitlilik gösterir. Duruma göre, duygusal bağlar (yerel, bölgesel, ulusal bağlılıklar) güçlü olabilir (yoğun milliyetçilik böyledir) ya da zayıf olabilir. Bu bağların yoğunluğu din, etnisite, dil ya da sadece tarih ve gelenek bakımından ortaklıkları yansıtabilir; böylece devlete ya da bölgesel yönetime iyi tanımlanmış ortak çıkarları da içeren ayırt edici

7 “Imagine” (hayal etmek) ve “engineering” kelimelerinin birleşmesi temelinde bir kelime oyunu.

bir karakter verir. Bu teritoryal birliklerin birer birim benzeri karakteri olması, bunları birbirleriyle rekabete iter. Bu tür rekabet, çoğu zaman bir yandan bu mekân içerisinde yaşayanlar arasında duygusal bağılılıkları ve gayede ortaklıkları güçlendirirken bir yandan da dışlamaları arttırır, farklılıkları vurgular.

Bütün bunların sermayenin yeniden üretimi ile ilişkisi nedir? Burada betimlemekte olduğum, mekânda temellenmiş insan birlikleri kapitalizmin yükselmesinden önce de vardı. Başta da söylediğim gibi, insan toplumlarının en baştan itibaren bir özelliği idi bunlar. Mekân ve yer kurumlar tarafından her zaman halkları ve iktidar ilişkilerini örgütlemek için kullanılmıştır. Bir örnek verecek olursak, Katolik Kilisesi, erken bir aşamadan itibaren, mekânı, doruğunda Vatikan'ın olduğu, kilise cemaatleri, piskoposluklar ve başpiskoposluklardan oluşan bir hiyerarşik iktidar biçimi çerçevesinde örgütlemiştir. Roma İmparatorluğu da, Çin'deki Q'ing hanedanı ve Osmanlı İmparatorluğu da benzer bir şey denemiştir. Bu türden teritoryal örgütlenmeler, kapitalizmin ayakta kalmak ve gelişebilmek için başlangıçta ya uyması ya da dönüştürmesi gereken koşulları tanımlamıştır. Peki, kapitalizmle birlikte ortaya çıkan, ayırt edici bir kurumsal ve idari yapı tarihine sahip özgül bir teritoryalizasyon biçimi var mıdır?

* * *

Daha önce herhangi bir teritoryal organizasyon olmadığı takdirde, görmüş olduğumuz gibi, kapitalistler genellikle faaliyetin belirli yerlerde kümelenmesine yönelirler. Kapitalist faaliyetin rekabete dönük değil de tamamlayıcı olan yönleri işbirliği içinde organize edilir. Bunun etkisi, coğrafi bölgeler içinde enformel bir "yapılandırılmış uyuşma" yaratma yönünde bir eğilim olur. Belirli bir coğrafi bölgede birçok farklı faaliyet içinde bulunan kapitalistler bir araya gelerek kolektif ortak çıkarları dile getirir ve savunurlar. İşadamları birlikleri ve ticaret odaları kurulur; bazı durumlarda ise güçlü şirketler (örneğin Detroit'te otomotiv sektörü) ya da tek bir güçlü patron (buna uyuşturucu kartelleri ve mafya liderleri dâhildir) yerel çıkarları bir araya getirmek bakımından kilit örgütleyici rol oynayabilir. Bölgesel uzmanlaşmalar ve teritoryal işbölümleri yaratılır. Detroit otomobil demektir

(ya da demekti), Silikon Vadisi bilgisayar elektroniği demektir, Seattle ve Bangalore yazılım geliştirme, Bavyera otomotiv mühendisliği, “Üçüncü İtalya” küçük ölçekli metal ürünleri ve moda tasarımcılığı, Taipei bilgisayar çipleri ve ev teknolojileri vs. vs.

Bu bölgelerin her birinde ortak evrimin dinamiği farklı biçimlerde işler. Genel bir düzeyde bakıldığında, ortak çıkarların konuları arasında işgücü arzının kalitesi, üretim araçlarına erişim, destekleyici araştırma geliştirme çalışmaları (bu çalışmalar genellikle, bir zamanlar dünyanın en iyi çeliğini üreten Pittsburgh’deki, metalürji ve teknoloji alanlarında uzmanlaşmış olan Carnegie Mellon Üniversitesi türünden yerel üniversitelerde yürütülür) yanı sıra genellikle talep edilen yeterli ulaştırma ve iletişim, etkin ve düşük maliyetli altyapı düzenlemeleri (örneğin su, kanalizasyon vb.) ve toplumsal ihtiyaçlara (işgücünün eğitilmesi, sağlık, kaliteli çevre) yanıt veren bir kamusal yönetim. Bir coğrafi bölgede genellikle bütün bu unsurlar karşılıklı olarak birbirlerini destekleyecek biçimde birbirlerine bağlı olur. Bunlar arasında bir uyuşma olmazsa, bölgedeki iktisadi kalkınma canlılığını yitirir. Üstün özellikler geliştiren bölgeler daha büyük ölçekli kapitalist faaliyet için büyük cazibe merkezleri oluşturur. Bu şekilde, İsveçli iktisatçı Gunnar Myrdal’ın “çevrimsel ve yığılımlı nedensellik” olarak adlandırdığı şey harekete geçer, zengin ve başarılı bölgelerin refahı daha da artar, buna karşılık yoksul bölgeler durgunluğa düşer veya geriler.

Kısacası, işbölümleri ve üretim sistemleri temelinde bölgesel biçimlenmeler, sözde doğal üstünlüklerin dayattığı bir şey değildir; ekonomik ve politik birtakım etkilerin birleşmesinin sonucudur. Bunların oluşması kaçınılmaz olarak teknolojik ve organizasyonel biçimlerin, toplumsal ilişkilerin, doğa ile ilişkilerin, üretim sistemlerinin, hayat tarzlarının ve dünyanın zihinsel olarak kavranış biçimlerinin (yerel kültürler birçok durumda hayati bir rol oynar) bölgesel bir ortak evrimini gerektirir. Özgül birtakım kurumsal ve idari teritoryal düzenlemelerin ortaya çıkması sonucunda faaliyet alanları arasında spesifik ilişki örüntüleri yerleşebilir ve sabitleşebilir. Devlet bu düzenlemelerin coğrafi taşıyıcısı ve bir dereceye kadar muhafızı olarak yükselir. Ama bu yükselen devlet, daima ayırt edici bölgesel şekillenmelere doğru evrim içinde olan, kaynaşma halindeki kapitalist faaliyetin üzerine ge-

çirilmiş sabit bir idare ağı gibi iş görür. Evrim içindeki New York metropol bölgesi ekonomisi, birçok eyaletin sınırlarının ötesine yayılmakta, bu süreç içinde eyalet mercileri açısından bir dizi idari ve teknik başağrısı yaratmaktadır. Londra'nın teritoryal organizasyonu son elli yıl içinde, hiçbir zaman kesin biçimde çözüme ulaşmamış bir tarihsel gelişme çerçevesinde, kısmen politik kısmen de ekonomik nedenlerle çeşit çeşit değişiklikten geçmiştir.

* * *

Devlet oluşumu kapitalizmin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Ama bu sürecin ayrıntılarının kolaycı analizinden kaçınmak gerekir. Her şeyden önce, teritoryal nitelik taşıyan kurumsal ve idari düzenlemelerin tasarlanması, öteki bütün faaliyet alanları ile ilişkisi tarafından önceden belirlenmiş değildir. Hem bunlara hem de sermaye dolaşımı ve birikimine karşı bir görelî özerklik sergiler. Ama devletler toplumsal ilişkilerden hareketle ve yönetim teknolojileri aracılığıyla yaratılır. Örneğin devletler zihinsel kavrayışların şekleştirim biçimleri olduğu ölçüde, devlet oluşumuna ilişkin teoriler, halkın devletin kendileriyle ilişkisi bakımından ne tür bir şey olması gerektiği konusunda ne düşündüğü ve halen düşünmekte olduğu meselesine özenli bir dikkat ile yaklaşmalıdır. Zihinsel kavrayışlar değiştikçe, devlet, işleyişini dönüştürme konusunda çeşit çeşit basınçlara tâbi olur. Örneğin 1970'li yıllarda başlayan neoliberal hareket devletin ne olması gerektiği konusunda radikal bir ideolojik taarruz oluşturunuyordu. Başarılı olduğu ölçüde (bir sürü konuda başarı kazanamadı) günlük hayatta (arka planında devletin sosyal desteğinin azalması olan bireyciliğin teşviki ve bir kişisel sorumluluk etiği) ve de sermaye birikiminin dinamiklerinde devlet tarafından desteklenen kapsamlı değişikliklere yol açıyordu. Margaret Thatcher 1986'da neoliberalleşme projesine direnmesi dolaşısıyla Londra Büyükşehir Belediyesi'ni lağvetti. Böylece, Londra bölgesini finansal hizmetlerde ve İngiltere'nin güneydoğusunun tamamını kapsar biçimde gayrimenkul değerlerinde yaşanan büyük yükselişe eşlik edebilecek yeterli bir eşgüdüm otoritesinden yoksun bırakmış oldu. Sonunda Blair hükümeti bu durumu biraz düzeltmek için büyükşehir yönetimine biraz benzeyen bir şey kurmak zorunda kaldı.

Bir devletin ya da eyalet yönetiminin “başarısı” çoğu zaman sermaye akımlarından ne ölçüde pay alabildiği, sınırları içinde sermaye birikiminin genişlemesi amacıyla uygun koşulları ne ölçüde oluşturdığı ve sakinleri için ne ölçüde yüksek kaliteli bir günlük yaşam sağlayabildiği ile ölçülür. Devletler birbirleriyle, ortak evrim sürecinin bütün öteki alanlarının bir arada işleyen bir bütün haline getirileceği konusunda kaçınılmaz olarak rekabet içine girerler. Sermaye birikimini kendi sınırları içine ne kadar çok cezbedebilirse, devlet o kadar zenginleşir. Devletin ortak evrim sürecini yönetmesi, yönetişimin bir hedefi haline gelir.

Bu yönetim pratiklerini yönlendiren zihinsel kavrayışlar, genellikle bazı normatif ilkelere bağlılığa yaslanır. Örneğin, 1945’ten sonra ortaya çıkan uluslararası sistem dolar karşısında sabit döviz kurlarına ve devletlerin uluslararası sermaye ve para akımları üzerinde sıkı bir kontrol kurma hakkına dayanıyordu. Öğrencilerime 1950’li yılların sonunda Britanya’dan ilk kez yurtdışına çıktığımda bir yıl boyunca yanımda en fazla 40 sterlin çıkarabildiğimi, yanımda ne kadar çıkarıyorsam bunun daha sonra kuralın çiğnenmemesi için pasaportuma kaydedilmesi gerektiğini anlattığımda hayretlere düşüyorlar. Büyük çokuluslu şirketler, ihracata dönük çalışan firmalar ve finansal kuruluşlar dışında kapitalist faaliyetin büyük bölümü bu tür düzenleyici engellerle yürütülüyordu. Sabit kur sistemi 1960’lı yılların sonunda çöktüğünde sermaye kontrolleri yavaş yavaş ortadan kalktı. Büyük devletlerden herhangi birinin bunları kullanma konusundaki son ciddi girişim, sosyalist François Mitterrand Fransa’da 1981’de iktidara geldiğinde görüldü. Mitterrand Fransız bankalarını kamulaştırdı ve sermaye kaçışını engellemek için ülke dışına sermaye çıkışının üzerine katı kontroller getirdi. Ne var ki, Fransız vatandaşları kredi kartlarını yurtdışında kullanamayacaklarını öğrenince neredeyse devrim oluyordu. Kontroller hızla kaldırıldı. Ancak, Malezya her şeye rağmen bu yaygın düşünüşe aykırı davrandı ve sermaye kontrolüne başvurarak 1997-98 çöküşüne karşı kendini başarıyla savundu.

Devletlerin günümüz krizine verdikleri tepkide görülen çeşitlilik, farklı yorumların ve teorik çerçevelerin nasıl yalnızca verilen yanıtlarda eşitsiz coğrafi gelişmelere değil, ama potansiyel olarak krizin

etkilerinin coğrafi olarak eşitsiz gelişmesine işaret ettiği konusunda bir göstergedir. En iyi zamanlarda bile, devlet yöneticileri ve politikacılar her şeyi bilen insanlar değildir. En kötü zamanlarda ise huy-suzdurlar. Bir kez daha, bu tür dinamikler coğrafi çeşitliliğin olumsuzluğunu ve rastgeleliğini azaltmak yerine vurgular.

Yine de, kapitalizm egemen birimlerin, kendisinin temelinde bulunan kurumsal ve idari düzenlemeleri (örneğin mülkiyet haklarını ve piyasa yasalarını) uyuşma içine sokmasını (ve gerekiyorsa zor kullanmasını) gerektirir. Ama kapitalizm aynı zamanda, kapitalizmi öylesine dinamik kılan ve sermaye birikimini hareket içinde tutan spekülative ve yenilikçi girişimci faaliyetlerini yapmakta özgür olan egemen bireylerin de varlığını gerektirir. Bu, politik organizasyon bakımından temel bir ikilem ile karşı karşıya bırakır bizi: Egemen yetkilere sahip bir egemen devlet ile mekânsal engellerden bağımsız olarak kâr (ya da örneğin ABD'nin Bağımsızlık Deklarasyonu'nda ifade edilen "hayat, özgürlük ve mutluluk" gibi başka bir amaç) peşinde koşma konusunda egemen bir hakka sahip egemen bireyler arasındaki ilişki.

Devlet ile birey arasındaki bu ilişki her zaman istikrarsız, olumsal, derinden sorunlu olmuştur. Politik organizasyona, kamu hayatının nasıl kurulması gerektiğine, yönetim ve demokrasiye, siyasi otoriteye ilişkin sorular bu teritoryal alana farklı biçimde yerleşir. Her devlet kendine özgü, ayırt edici karakterini, kendi kurumsal, hukuki, idari çerçevesini geliştirir. Burada da devletler arasında akışkan sermaye ve servet ve güç birikimi konularındaki rekabet bazı şekillenmelerden önce başkalarını öne çıkarır. Son zamanlarda Singapur, Tayvan, Güney Kore ve şimdilerde de Çin gibi, tek parti yönetiminde ileri doğru atılım yapan, ekonomik bakımdan başarılı ülkelerde görülen otoriter devlet yetkileri ile sınırlı demokratik haklar, ama hatırı sayılır bir serbest piyasa bireyciliği bileşimi, güçlü sermaye birikimi ile bireysel demokratik haklar arasında, en azından gelişmenin erken aşamalarında zorunlu bir ilişkinin olmadığını düşündürüyor.

Ne siyasi sistemler ne de insanların ülkelerine veya yaşadıkları yere bağlılıkları açıktır ki yalnızca sermaye birikimi süreçlerinin bir yan ürünüdür. Halkın iradesinin olduğu kadar, siyasi tarihlere ve geleneklere ilişkin zihinsel kavrayışların da daima kendine özgü bir rolü

vardır. Örneğin, ABD'nin ayırt edici özelliği olan radikal otorite karşıtlığı ve bunun sonucu olan devlet karşıtı gelenek bu ülkeyi devletin müdahalesinin hem ekonomide hem de toplumsal yaşamın düzenlenmesinde çok daha fazla kabul gördüğü Almanya veya Fransa gibi ülkelerle karşıt bir konuma yerleştirir. Hindistan'ın demokrasisi Çin Komünist Partisi yönetiminden köklü biçimde farklıdır; bu iki ülkenin Zimbabwe veya Finlandiya ile pek az ortak yanı vardır. Örneğin ABD'nin kendi içinde, kamuoyu yoklamalarının gösterdiği gibi radikal bir eşitlikçiliğe ve aynı derecede radikal bir devlet karşıtlığına derinden bağlı olan halkın çoğunluğu açıkça genel sağlık hizmetinden yanadır, ama bunu devletin vermesine keskin biçimde karşıdır. Bu yüzden, sigorta şirketleri de, Cumhuriyetçi Parti de hiçbir zaman genel sağlık hizmeti karşıtı bir konumu savunmaz. Bütün zamanlarını bu hizmeti vermeye soyunacak aşırı devlet gücünü yermeye ayırırlar. Şimdiye kadar bu duyguları kullanarak eşitlikçi genel sağlık hizmeti idealini savuşturmayı başardılar. Oysa insanların genel sağlık hizmetini neden savuşturmak isteyebileceklerini anlamak da çok güçtür: Tabii, insan sorunun kaynağında, genel sağlık hizmetinin Wall Street'in sevgilisi, hantal ama yüksek kârlar elde eden özel sigorta şirketlerinin çıkarlarının devam etmesine bir tehdit olduğunu kavrayana kadar. Yani, "Wall Street Partisi"nin ne istediği ortadadır.

Kapitalizmin tarihsel coğrafyası boyunca evrilmiş olan devlet sistemi hiyerarşik biçimlere bürünür. Egemenliklerinin bir bölümünü devletler üstü kuruluşlara devretmiş olan egemen devletlerin içerisinde vergilendirme ve kamu mallarının sağlanması konularında sınırlı yetkilere sahip bölgesel ve yerel yönetimler vardır. Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası, Uluslararası Ödemeler Bankası ve ana devlet güçleri arasında kurulan koordinasyonlar (şimdi G20 olarak genişletilmiş olan G8) sermaye akımlarının yönlendirilmesinde ve sermaye birikiminin korunmasında artan ölçüde önemli bir rol üstlenmiştir. Devletler üstü güç blokları, örneğin Avrupa Birliği, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA), Orta Amerika Serbest Ticaret Birliği (CAFTA), Latin Amerika'nın güney ucundaki ülkelerin ortak pazarı (Mercosur), hatta Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) gibi daha gevşek bölgesel eşgüdüm şekil-

lenmeleri, büyük ölçüde ekonomik amaçlarla, ulus devletin üzerinde ve ötesinde teritoryal birimler tanımlama yönündeki bu eğilimi güçlendirmektedir. Bunun nedeni, sermayenin (para ya da meta biçiminde) yeryüzünü dolaşırken içinde yer aldığı düzenleme ortamının, sayet kargaşa içinde çökmeyecekse kurumsallaşmış bir yönetime ihtiyaç göstermesidir.

Bu farklı idari ölçeklerde içerilen yetkiler de, yönetişimin araçları ve biçimleri de birbirinden hatırı sayılır derecede farklıdır. Sermaye birikimi ile yönetişimin farklı ölçekleri ve katmanları arasındaki ilişkilerin istikrarsızlığı dillere destandır. Ama keşfedilebilecek bazı örüntüler mevcuttur. Bazı bölgesel ve yerel yönetimler, ya doğrudan yolsuzluk dolayısıyla, ya da seçimlerde iş alemine yakın adayların finanse edilmesi ve kapitalist çıkarlar ile yerel yönetimlerin örneğin gayrimenkul ve iktisadi kalkınma alanlarına bakmakla yükümlü kilit önemde kuruluşlar arasında yakın işbirliği gibi daha incelikli yöntemlerle kapitalist çıkarlara tutsak hale getirilir.

Devletin karakterinde 1970'li yılların ortalarından itibaren ortaya çıkan temel dönüşümlerden biri yetkilerin yerel yönetimlere devredilmesi olmuştur. Kontrollü ademi merkezileşmenin, merkezi kontrolü uygulamak ve sağlamlaştırmak açısından en iyi yöntemlerden biri olduğu kanıtlanmıştır. Bu, Çin'de 1979'dan sonra benimsenen reformlarda özellikle belirgindir. Yetkiler sadece bölge ve metropol yönetimlerine ve kendi içlerinde özel ekonomi bölgelere değil, ta kasabalara ve köylere kadar devredilmiş, bunlar işletmeler kurmaya teşvik edilmiştir. Sonuç, toplam olarak insanın aklını durduracak bir iktisadi büyüme ve iktidarın gittikçe daha büyük ölçüde Pekin'de toplanması olmuştur. Ama benzer bir yetki devri kapitalist dünyanın büyük bölümünde de gerçekleşmiştir. Örneğin ABD'de, 1975 dolayından sonra tek tek eyaletlerin haklarına ve büyükşehir yönetimlerinin inisiyatiflerine federal yönetim karşısında çok daha fazla vurgu yapılır olmuştur. Fransız devleti de 1980'li yıllardan itibaren ademi merkezileşme yönünde reformlar başlatmıştır. Britanya İskoç parlamentosuna, İspanya Katalonya'ya yetkiler tanımıştır vs.vs.

* * *

Kapitalizmin tarihsel coğrafyasında devletler arasında savaşlar yeri göğü sarsan yaratıcı yıkım olayları olmuştur. Savaşlar yalnızca fiziksel altyapıyı imha etmez; işgücünü kırıp geçirir, çevreyi tahrip eder, kurumları yeniden biçimlendirir, toplumsal ilişkileri sarsar, (nükleer bombadan, radardan, yanık cerrahisi tedavisinden lojistik sistemlere ve komuta ve uygulama karar modellerine kadar) çeşit çeşit teknoloji ve organizasyonel biçimin tasarlanmasına yol açar. Savaşlardan sonra yeniden inşa sermaye ve işgücü fazlalarını emer (şimdi Lübnan’da olduğu gibi, 1945’ten sonra Japonya ve Avrupa ekonomilerinin yeniden inşası sırasında devasa ölçekte olduğu gibi). Tabii, savaşlar sermaye tarafından bu amaçlarla planlanmış değildir, ama sermaye bunlardan büyük ölçüde yararlanır.

Devlet oluşumu ve teritoryal rekabet her tür çatışma için temelleri hazırlar; savaş da en son başvuru yoldur. Öyle denebilir ki, sermaye modern savaşlar için gerekli koşulları hazırlar, ama yeterli koşullar başka alanlardadır, devlet aygıtındadır, devlet gücünü kendi dar çıkarları uğruna kullanmak isteyen çıkarlardadır (tabii bunların arasında askeri çatışmaların kendisini olmasa bile çatışma korkusunu yaymaktan beslenen “askeri sınai kompleks” de vardır).

Ancak, teritoryal rekabetin zorlayıcı yasaları farklı coğrafi ölçeklerde farklı etkilerle ortaya çıkar: güç blokları (Avrupa, Kuzey Amerika, doğu Asya gibi) arasında; devletler arasında, bölgesel birimler (ABD’de eyaletler, Avrupa’da Katalonya, İskoçya gibi bölgesel yönetimler) arasında, metropoller, belediyeler, hatta yöresel olarak mahalleler ve semtler arasında. Bölgeleri ve devletleri küresel ekonomi içerisinde daha “rekabetçi” kılmak kamu politikasının kurucu ögesi haline gelirken bir mahallenin daha yaşanılır hale getirilmesi ve doğru türden insanların oraya çekilmesi de genellikle yerel sivil kuruluşların ana amacı haline gelir (“başka yer mi kalmadı?” türü yerel politikalar bunun sonucudur). Yerel eyaletler birbirleriyle yarışır. Akışkan sermayeyi kente cezbetme çabası içinde, sınıf farklarını aşan türden yerel dayanışmalar öne çıkar. İş hem yatırım sermayesi hem de istihdam fırsatlarını yöreye getirecek yerel kalkınma projelerini harekete geçirmek olunca, yörenin ticaret odası ile sendika şubeleri birbirlerine karşı mücadele etmektense işbirliği yapacaklardır.

Yer satışı ve markalanması, (devletler dâhil) bir yerin imajının parlatılması, kapitalist rekabetin işleyişinin ayrılmaz parçası haline gelir. Tarihin, kültürün ve doğal denemelerin avantajların üzerine inşa edilen coğrafi farklılığın üretimi kapitalizmin yeniden üretimine içselleştirilir. Kente bir star mimar getirmek, Frank Gehry'nin Bilbao'daki Guggenheim Müzesi gibi birşey yaratmak: Bu, o kenti akışkan sermayeyi cezbedenler haritasına yerleştirmeye yarar. Bölgeler ve devletler arasında coğrafi farklar olmasaydı, bunlar hem farklılaşmaya dayanan yatırım politikaları hem de yerleşimin eşsizliği ve çevresel ve kültürel özelliklerden kaynaklanan mekânsal tekel gücü arayışı tarafından yaratılırdı. Kapitalizmin coğrafi homojenlik yarattığı fikri bütünüyle yanlıştır. Kapitalizm heterojenlik ve farklılık üzerinde yeşerir; tabii her zaman belirli sınırlar içinde (Küba'ya, Allende yönetimindeki Şili'ye, 1970'li yıllarda İtalya'da komünizm olasılığına tahammül edemez).

Ama belirli bir toprak parçasındaki kurumsal ve idari düzenlemeler, en azından teorik açıdan, halkın egemen iradesine tâbidir; bunun anlamı bunların siyasi mücadelelerin sonucuna tâbi olduklarıdır. Bu, coğrafi organizasyonun kapitalizmin yeniden üretimi ile nasıl ilişkilendiği meselesine farklı bir boyut getirir. Böyle bir yapıda aşırı ticarileşmeye ve hoyrat kapitalist gelişmeye karşı muhalefetler de, piyasa temelli kapitalizme karşı toplumsal hareketler de kolayca ortaya çıkabilir. Bu muhalefetler soldan da gelebilir (komünistlerin önderliğinde ayaklanmalar gibi), sağdan da (köktendincilik veya faşizm). Şiddet araçlarını her kim kontrol ediyorsa (geleneksel olarak devlettir bu, ama şimdi terörist ve mafya tipi organizasyonlar dolayısıyla parçalarına ayrılmıştır veya NATO türü örgütler aracılığıyla daha üst bir düzeye yükselmiştir), bu mücadelelerde genellikle avantajlı konumdadır; günümüzde gözetim tekniklerinin ve askeri teknolojilerin sofistikasyonu göz önüne alınırsa, bu gittikçe büyüyen bir avantajdır.

* * *

Emperyalizmler, sömürgeci fetihler, kapitalistler arası savaşlar, ırkçı ayrımcılıklar, bütün hepsi kapitalizmin tarihsel coğrafyasında çarpıcı bir rol üstlenmiştir. Kapitalizmin kökenlerine ilişkin hiçbir anlatı bu tür olguların önemiyle yüzleşmekten kaçınmaz. Ama bu, bu

tür olguların kapitalizmin ayakta kalması bakımından gerekli olduğu anlamına mı gelir? Kapitalizm, ırkçılık karşıtı, militarist, emperyalist, sömürgeci olmayan bir doğrultuda evrim gösterebilir mi? Giovanni Arrighi'nin *The Long Twentieth Century* kitabında (1994)⁸ önerdiği gibi, hegemonya kavramını geleneksel emperyalizm ve sömürgeci hâkimiyet teorilerinin yerine koyar ve ilkinin küresel güç ilişkilerinin organize edilmesinde ikinci türden çok farklı olduğunda ısrar edersek ne olur?

Kapitalizmin yükselişi kapitalizme özgü bir devlet iktidarı biçiminin yükselişi ile ilişki içinde olmuştur. On sekizinci yüzyıl üzerine çalışan iktisat tarihçileri günümüzde bunu “mali askeri devlet” olarak niteliyorlar. Kapitalist gelişmenin küresel mekânı genişledikçe devlet-finans ve devlet-şirketler bağlarında bir çeşitlilik belirecektir. Bunlar arasında, zaman zaman çok sert ve savaşımlara yol açan rekabet, o aşamadan sonrayerleşen devletler sistemi içinde genelleşecektir. Devletin yetkileri ve teritoryal karakter kazanan organizasyon biçimleri de zaman içinde evrim göstermiştir. Her ne kadar özerk olsa da, bu evrim daha önce özetlenen ortak evrim süreçleri içinde gerçekleşir.

Böylece ortaya, bir yanda, teritoryal dürtüler ve siyasi çıkarlar tarafından yönlendirilen, yer yaratmanın ve halkın iradesinin kamu alanındaki ifadelerinin evriminin (milliyetçilik gibi) bütün karmaşıklıklarının tutsağı olan bir iktidar mantığı ile, öte yanda, özel ellerde ve şirketlerde kâr etme yoluyla sonsuz büyüme arayışı içinde para gücünün birikiminden kaynaklanan bir kapitalist iktidar mantığı arasında bir ayrım çıkar.

Teritoryal mantıktan kastım, devlet aygıtının kendi çıkarları doğrultusunda uyguladığı politik, diplomatik, ekonomik ve askeri stratejiler. Bu stratejilerin ilk amacı, bu toprak parçasında yaşayan nüfusun faaliyetlerini kontrol etmek ve yönetmek ve devletin sınırları içinde güç ve servet biriktirmek. Bu güç ve servet ya içeride halkın çıkarına (veya daha dar olarak sermaye için iyi bir yatırım ortamı yaratmak amacıyla ve yerel kapitalist sınıf çıkarına) kullanılabilir ya da dışarıda başka devletler üzerinde etki yaratmak veya iktidar uygulamak için.

8 Türkçesi: Adam Smith Pekin'de. 21. Yüzyılın Soykütüğü, çev. İbrahim Yıldız, Yordam Kitap, İstanbul, 2009.

Örneğin, sömürgeleştirilmiş olan ülkelerden veya bir hâkim devletin nüfuz alanına düşen zayıf devletlerden haraç toplanabilir. Bu olmadığında, içeride koşullar sermaye birikiminin sürdürülmesi bakımından olumsuzlaştığında sermaye fazlasının gidebileceği bir yer olsun diye, başka ülkelerin kaynaklarına, pazarlarına, emekgücüne ve üretken kapasitesine erişim sağlanabilir. Bu ülkelerin açılması (Britanya'nın Hindistan'da on sekizinci yüzyıldan itibaren uyguladığı türden) şiddete dayalı fetihler veya sömürgeci işgaller içerebilir. Ama aynı zamanda Britanya'nın eski sömürgesi olan ABD ile bağımsızlıktan ve 1812 savaşından sonra kurduğu tarzda, müzakerelere dayalı erişim, ticaret anlaşmaları, ticari ve pazar bütünleşmeleri yoluyla da daha barışçı biçimde yapılabilir.

Buna karşılık, kapitalist mantık para gücünün, sonsuz birikim arayışı dolayısıyla mekân içinde ve aracılığıyla ve sınırlar ötesine nasıl aktığı üzerinde odaklanır. Bu mantık teritoryal olmaktan ziyade süreçlere ve içten içe gelişmelere dayanır. Bu iki mantık birbirlerine indirgenemez, ama yakın biçimde ilişkilidir. Daha önce de belirttiğim gibi, aynı zamanda (günümüzde bütün dünyanın merkez bankaları tarafından temsil edilen) devlet-finans bağıını oluşturmak üzere bir araya geldikleri bir kaynaşma noktası da vardır. Ama işin içinde bulunanların (iş âleminin temsilcileri ve politikacılar) saikleri, birbirinden kopmaz biçimde iç içe geçmiş olsa da, epeyce farklıdır, bazen de derinlemesine çelişik. Elinde para olan kapitalist bunu kâr nerede elde edilecekse oraya yatırmak ister, onun için bütün mesele budur. Bundan dolayı kapitalistin içinde hareket edebileceği açık alanlara ihtiyacı vardır. Devletlerin sınırları buna engel oluşturabilir. Politikacılar ve devlet bürokratları ise tipik olarak devletlerinin servet ve gücünü hem içeride hem de dış ilişkilerde arttırmanın peşindedir. Günümüzün koşullarında bunu yapmak ya kendi sınırları içerisinde sermaye birikimini kolaylaştırmalarını ya da başka yerlerden servet çekip almanın yollarını bulmalarını gerektirir. Unutmayalım ki, para bir toplumsal iktidar biçimidir ve devlet de bunun açlığı içindedir, herkes kadar bunun disiplini altındadır. Tarihsel olarak bu doğrultuda bir belirtik stratejinin en açık seçik varyantı “merkantilizm” adıyla anılır. On yedinci ve on sekizinci yüzyılın siyasal iktisatçıları, devletin görevinin başka dev-

letler aleyhine para gücü (altın ve gümüş) biriktirmek olduğunu söylüyorlardı. Amerikalı siyaset yorumcusu Kevin Philips, son zamanlardaki çalışmalarında günümüzün politikasını “yeni merkantilizm” olarak adlandırmaya başlamıştır.

Örneğin, 1997-98’de doğu ve güneydoğu Asya’yı sarsan finansal krize bir yanıt “merkantilistleşmek”ti. Nakit yokluğu (likidite krizi) bölgenin ekonomilerini dış finansal güce karşı kırılğan hale getirmişti. Ayakta durabilecek şirketler likidite yokluğu dolayısıyla batınca, yabancı sermaye bunları kelepir fiyatından satın alabiliyordu. Durum toparlandıktan sonra bu işletmeler yabancı finans güçlerinin kasasını dolduracak muazzam kârlarla tekrar geriye satılabilecekti. Tayvan, Güney Kore, Singapur ve Malezya bu krizden çıkmak üzere üretimi arttırırken (ABD’nin hızla büyümekte olan tüketim piyasalarına satıyorlardı mallarını), kendilerini bu tür yağmacı davranışlara karşı savunabilmek amacıyla gereken döviz rezervlerini bilinçli olarak biriktirdiler. Çin’in döviz rezervleri daha da fazla arttı. Bu da ona kriz koşulları karşısında aksi durumda olacak olana göre çok daha fazla esneklik tanıyordu. Dolayısıyla, doğu ve güneydoğu Asya’da bilinçli olarak sermaye fazlası biriktirildi. Ama sermaye fazlası aylak tutulmazdı. Bir yere yatırılması gerekiyordu. Büyük bölümü ABD hazine bonolarına yatırılarak ABD’nin büyüyen borcunu karşıladı. Bunun sonucu, tarihsel olarak doğudan batıya yönelmiş olan servet akışını tersine çevirmek oldu. Ama bu Çin’in ve bölgenin öteki büyük güçlerinin ABD karşısında emperyalist bir rol üstlendiği anlamına mı geliyor? İlk bölümde belirtilmiş olduğu gibi, kuşku yok ki hegemonya bakımından bir değişim yaşanıyor. Ama buna emperyalizm hatta neokolonializm demek yanlış olur—her ne kadar Çin ile bazı Afrika ülkeleri arasında neokolonial ilişkilerin gelişmekte olduğuna dair bazı rahatsız edici ipuçları varsa da.

Daha önce belirttiğimiz gibi, mekân üzerinde kontrol toplumsal gücün daima hayati önem taşıyan bir biçimi olmuştur. Bu güç bir grup veya toplumsal sınıf tarafından bir başkası üzerinde uygulanabilir ya da emperyalist biçimiyle bir halkın bir başka halk üzerindeki iktidarı olarak uygulanabilir. Bu iktidar hem kapsayıcıdır (yapma ve yaratına gücü), hem de zorlayıcıdır (inkâr etme, engelleme ve gerektiğinde

imha etme gücü). Ama etkisi servetin yeniden dağıtılması ve sermaye akımlarının herkesin aleyhine emperyalist ya da hegemonik gücün lehine yeniden yönlendirilmesidir.

Buradan şu sonuç çıkar: Devletin içinde biriken siyasi ve askeri güç, sermaye birikimi yoluyla özel ellerde biriken para gücünün kullanımını kolaylaştırmak, kontrol etmek veya hatta bastırmak için kullanılabilir. 1917'den sonra sosyalist ve komünist devletlerin tarihi, devlet aygıtı içinde yerleşik bu karşı iktidarın küresel mekânı kapitalist olmayan bir mantığa göre organize etmesinin önemi (ve aynı zamanda içkin sınırları) açısından iyi bir örnektir. Ama daha önce de belirtildiği gibi, sırf devlet iktidarının ele geçirilmiş olması gerçek bir sosyalist veya komünist devrim olduğu anlamına gelmez. Ancak ortak evrim sisteminin bütün faaliyet alanları belirli bir ahenk içinde hareket etmeye başladığındadır ki kapitalist hâkimiyetten uzaklaşarak bütünsel bir devrimci dönüşüme girildiğinden söz edebileceğiz. Bunun anlamı, şimdilerde kimilerinin dediği gibi devlet iktidarının hiçbir önemi olmadığı ve dönüşümü amaçlayan bir siyasetin esas alanının bütünüyle sivil topluma ve günlük hayata kayması gerektiği değildir.

Günümüzde, anti-kapitalist düşüncelere sahip olanların önemli bir kısmı sermayenin iktidarına karşı devlete dönüşün yeterli bir karşı iktidar biçimi olduğu fikrine kuşkucu, hatta düpedüz düşmanca yaklaşırsa da, yeni bir toplumsal düzenin tasarlanmasında (devrimci Zapatista hareketinin Mekiska'nın Chiapas bölgesinde tasarladığı türden) bir tür teritoryal organizasyon kaçınılmazdır. Yani soru devletin insani meselelerde geçerli bir toplumsal organizasyon biçimi olup olmadığı değil, başka bir üretim biçimine geçişte iktidarın ne tür teritoryal organizasyonunun uygun olabileceğidir. Aynen kapitalizm öncesi devlet biçimlerinin on yedinci yüzyıldan itibaren özgül olarak burjuva ve kapitalist devletlere dönüşmesi gibi, sermaye birikiminin toplumsal hayatın yeniden üretiminin hâkim bir biçimi olmasından uzaklaşan bir geçişin de teritoryal gücün radikal bir dönüşümünü ve yeniden kuruluşunu öngörmesi gerekir. Belirli bir toprak parçasında işleyecek yeni kurumsal ve idari aygıtlar tasarlanması zorunlu olacaktır. Bu, yapılması çok zor bir iş gibi görünebilir, ama kapitalizmin süregiden ortak evriminde kapsamlı dönüşümlerin sadece olanaklı değil kaçınılmaz

olduğunu anlamak için son otuz yılda neoliberal yönelişin seyri içinde bu aygıtların nasıl değişmiş olduğunu düşünmemiz yeterli olacaktır.

Devlet biçimleri asla statik olmamıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren dünya, büyük ölçüde emperyalist güçlerin güdümünde ve onlar tarafından empoze edilen bir mantık çerçevesinde toprak parçalarına ayrılmıştır. Dünyada varolan teritoryal sınırlar 1870 ila 1925 arasında oluşturulmuştur; bunların çoğu da yalnızca Britanya ve Fransa'nın emperyal gücü tarafından çizilmiştir. 1945'ten sonra dekolonizasyon (Hindistan'ın bölünmesi gibi bazı çarpıcı istisnalar dışında) sınırların büyük bölümünü teyit etmiş ve çok daha fazla sayıda sadece ismen bağımsız veya özerk politik birim yaratmıştır. "Sadece ismen" diyorum, çünkü çoğu durumda yüzeyin altında yatan ve emperyalistlerce empoze edilen sömürge kurumları el değmemiş biçimde varlığını sürdürmüştür. Örneğin Afrika'da neokolonyalizm günümüzde bile devam etmektedir. Bunun kıtanın tamamı açısından eşitsiz coğrafi gelişme bakımından muazzam etkileri söz konusudur.

Dekolonizasyon bir kez tamamlandığında, 1945'ten sonra ulaşılmış olan devlet iktidarı şekillenmeleri az çok istikrarlı biçimde devam etti. Ama son zamanlarda dünya haritasında değişiklikler yaşandı. Birleşmiş Milletler'in başlangıçta 51 üyesi vardı. Oysa şimdi 192 üyeye ulaşılmış durumda. 1989 sonrasında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ve ardından Yugoslavya'nın çözülmesiyle koskoca bir dizi teritoryal sınırın yeniden belirlenmesi olayı yaşandı. Yönetişim düzeyinde de değişiklikler ortaya çıkmış bulunuyor. Teritoryal oluşumların değiştirilmesi zor gibi görünebilir, ama bu oluşumların tarihi bunların hiçbir zaman taşa yazılmış bir kitabe gibi sabit olmadığını gösteriyor.

Bu meselenin ortaya attığı büyük sorun, evrim halindeki devletler arası ilişki sistemi ve bunun sonucu olarak devletler ya da güç blokları arasında yaşanan çatışmalarla ilgili. Burada mesele sadece devletler arası rekabeti incelemek ve sonuçları kim kazandı kim kaybetti açısından düşünmek değil. Mesele aynı zamanda bazı devletlerin ötekiler üzerinde basınç yapma kapasitesine sahip olması ve devlet aygıtına hâkim durumda olan siyasi ve askeri liderlerin kendilerinin devletler arası sistemdeki yerlerini nasıl tanımladıkları. Güvenlik duygusu ya da tehdit duygusu, massedilme korkusu, bir teritoryal birim içindeki

iç mücadeleleri gerçek ya da hayali dış tehditleri gündeme getirerek yönetmek ihtiyacı, bütün bunlar bir rol oynar. Zihinsel kavrayışlar önem kazanabilir.

* * *

İşte bu dünyada, ham jeopolitik düşünüşün karanlık yanı kolayca ölümcül sonuçları olacak şekilde boy atabilir. Örneğin, bir kez devletler (bir uluslararası işbirliği çerçevesinde açık politik organizasyon biçimleri olarak değil de) ayakta kalması gereken birbirinden ayırd edici tarzda farklı organizmalar gibi görülünce, o zaman, görevlisi olduğu jeopolitik enstitü Nazi yayılmacılığının planlarını hazırlayan Alman coğrafyacısı Karl Haushofer'in ileri sürdüğü gibi, devletlerin, geleceklerini güvence altına almak için gerekli olan teritoryal hâkimiyete ulaşma konusunda çabaları meşru olur. Bu argümana göre, devletler varlıklarını en güçlü olanın ayakta kalacağı Darvinci bir dünyada sürdürürler. Dünya sahnesinde varlık mücadelesine girmekten başka alternatif yoktur. Bu tür düşünüş tarzlarının günümüzde yeniden canlanıyor olması kaygıyla karşılanması gereken bir şeydir. A. T. Mahan'ın geçmişte, 1890'da yayınlanmış ve alanında bir kilometre taşı olmuş olan, *The Influence of Sea Power upon History* (Deniz Gücünün Tarih Üzerindeki Etkisi) kitabına çok düşkün olduğu söylenen Çin hükümeti, donanmasını sanayileşmesini devam ettirebilmesi için gerekli hammaddeleri elde etmesi gereken Ortadoğu, Afrika ve Latin Amerika ile yeni doğan ama hızla gelişmekte olan jeoekonomik ilişkilerini korumayı amaçlayan bir jeopolitik strateji uyarınca mı güçlendiriyor? Ya Pakistan'da kurmuş oldukları o dev liman tesisi ve iç Asya'daki bütün o girişimleri ne anlama geliyor? Burada küresel hâkimiyeti amaçlayan bir jeopolitik plan var mı? Sir Halford Mackinder'ın 1904 yılında "Tarihin Coğrafi Eksenini" başlığıyla yayınlanmış olan, iç Asya'nın "kalbini" kontrol eden her kim ise, onun Avrasya'nın oluşturduğu "dünya adası"nı ve dolayısıyla dünyayı kontrol edeceğini ileri süren jeopolitik teorilerini de çok mu beğeniyorlar? Şayet böyleyse, ABD bu tehlide nasıl yanıt vermeli?

Aslında, ABD'nin Irak ve Afganistan'daki müdahaleciliğinin (ve Obama'nın Afganistan'da mücadeleyi sürdürme konusundaki biraz

şaşırtıcı ısrarının) ardında ne derecede jeopolitik kaygılar yatmaktadır? 1945'ten bu yana ABD Ortadoğu'ya hâkim olma çabası içinde olmuştur, çünkü dünyanın petrol musluğu orada bulunuyor. Her kim dünyanın petrol musluğunu kontrol ediyorsa, dünyayı da o kontrol eder. ABD'nin eğilimi bölgede herhangi bir bağımsız kudretli siyasi gücün oluşmasını engelleyerek dünyada dolar cinsinden alışverişe dayanan tek bir petrol piyasasının varlığını muhafaza etmek olmuştur. Bu, doların gücüne bir temel oluşturur ve ABD'ye senyoraj gücü, yani sıkıntı doğduğunda küresel para basma olanağı tanır. ABD iki körfez savaşı vermiş, etkisini Afganistan ve Pakistan'a kadar genişletmiştir. 1980'li yıllarda ABD'nin desteklediği Saddam Irak'ı ile uzun bir savaşa rağmen, ABD hegemonyasını kabul etmeyen ve bağımsız bir siyasi güç olarak konumunu sürdürmek isteyen tek devlet olan İran'ı sürekli tehdit etmektedir. ABD kontrolünün petrol üretiminin merkezini oluşturan ülkelerden Afganistan'a, hatta Orta Asya'nın kalbine doğru genişlemesi, Rusya ve Çin'in özlemlerine karşı önleyici jeopolitik tedbirlerin bütün özelliklerini taşımaktadır.

Bir kez bu tür jeopolitik düşünüş tarzı, ne kadar yanlış ve gereksiz olursa olsun, büyük devletlerin dış politika kuruluşları üzerinde hâkimiyetini kurduğunda, uygulamaya geçirilebilir ve muhtemelen geçirilecektir. 1914 sonrasında Japonya'nın, Almanya'nın, Britanya'nın, Fransa'nın, ABD'nin jeopolitik vizyonları ve ihtirasları çatışyordu. Bunun savaş ve politik, ekonomik ve askeri üstünlük için mücadele yoluyla yeni bir dünya coğrafyası oluşturma bakımından çok önemli sonuçları olacaktı. Tuhaftır, çoğunlukla sosyal teorinin ihmal edilmiş yetimi olan coğrafya, dünyayı toplumsal bilim temelinde kavrama çabasına, jeopolitik aracılığıyla geri döner. Bunu, rekabet içinde devletlerden veya güç bloklarından oluşan sözde Darvinci ve Malthusçu bu uğursuz coğrafi determinizm kılığında yapıyor olması, geçmişte olduğu gibi gelecekte de trajik birtakım sonuçlara yol açabilir. Günümüzde olduğu gibi kriz dönemlerinde, bu tarzda düşünme yönünde etki yapan çok şey vardır. 1929 çöküşünden sonra durum kesinlikle böyleydi. Neye yol açtığını hatırlayın.

Devlet gücünün büyümesi, dünya sahnesinde sermaye birikiminin özelliği olan, sermaye akımlarının genişlemesi ve derinleşmesinden

mümkün olduğu kadar çok servet ve parayı verilmiş bir teritoryal birime kazandırmayı beraberinde getirir. Bu, kaçınılmaz olarak, kapitalizmin tarihi boyunca görülen sarsıcı bunalım, durgunluk ve ekonomik kasırgalara karşı savunmacı bir politika güdülmesini teşvik eder. Ekonomik bakımdan kötü kaderin her türünden korunmak anlaşılabilir bir şeydir. Ama bu güdü bazen kapitalizmin eşitsiz coğrafi gelişmesini, kendi ülkesinin özlemlerini gerçekleştirmeye çalışırken aynı zamanda elde ne araç varsa (askeri araçlar da dâhil) kullanarak başka ülkelerin özlemlerini umutsuzca engelleme yönünde saldırgan girişimlere de yol açabilir. Lehman'ın iflasına izin verilmesi, ABD merkezli krizin etkilerini bütün dünyaya yaydı. Bu bilerek yapılmış bir şey miydi? Bu noktada bunu bilmek olanaksızdır.

Toplam olarak bakıldığında, yaratılan etki eşitsiz coğrafi gelişmeleri derinleştirmek ve genişletmek, dünya coğrafyasını daha istikrarsız hale getirmektedir. Öyleyse, uygulamaya konulan politikalar çok şeyi belirleyecektir. Yüksek tarife engelleri, bebek sanayilerin korunması, ithal malları yerine içeride üretilmiş malları kullanmanın yanı sıra devletin araştırma ve geliştirmeye desteği, dünya ticaretinin genel örüntüleri çerçevesinde korumacı alternatifin özellikleridir. Şurada burada engeller yükselmekte, bunlar kapitalistlerin genellikle tercih ettiği açık mekânsal stratejilere ters düşmektedir. Korumacılık genellikle misillemeye ve devletler arasında rekabetin keskinleşmesine yol açar. Devletler arasında ticaret savaşları hiç de sıradışı değildir; bunların sonuçları ise daima koşullara bağlı ve belirsiz olmuştur.

Tabii, tarihsel açıdan bakıldığında, Avrupa güçlerinin inşa etmiş olduğu imparatorluklar ve bunların kendi özelliklerini taşıyan sömürge sistemleri, dünyanın metropollerinin (Madrid, Londra, Paris, Brüksel, Amsterdam, Berlin, Moskova, Roma) hâkimiyeti altında biçimlenmiş olan teritoryal birimlerde idare, kurum oluşumu ve ticaret ve kalkınma alanlarında yerleşik bir küresel coğrafi yapı oluşturarak bütün bu sorunları çözmüştü. Genel hatlarıyla metropollerden yönetilmekte olan eşitsiz coğrafi gelişme, sermaye akımlarını, dünya sermayesinin büyük bölümünün o çağın ileri kapitalist ülkelerinde yaşayanların ellerinde biriktirecek şekilde tanımlıyordu. Dekolonizasyon bütün bunları değiştirmeye başladı. Güney ve Kuzey Amerika'da ve Okyanus-

ya'da erken gerçekleşen dekolonizasyon, çoğu zaman, inişleri çıkışlarıyla dahasonra ortaya çıkacak olan yeni devletler için çeşitli sonuçları da olan sarsıcı ulusal kurtuluş mücadelelerinden sonra, (ABD'nin de epeyce basıncı sonucunda) 1945 ertesinde her yerde benimsendi. Açık-tır ki, dekolonizasyon hegemonyaya veya hâkimiyete son vermedi. Ne de eşitsiz coğrafi gelişmenin, zaten varolan sermaye birikimi merkez-lerinin lehine bir tarzda düzenlenmesini engelleyebildi.

Daha en baştan (birkaç boşa düşmüş ilk girişimin ardından), ABD, klasik Avrupa (ve daha sonra Japon) emperyalizm ve sömürgeciliğinin teritoryal işgale dayanan biçimlerinin yerine küresel hegemonya kurma çabasını ikame etti. ABD teritoryal kontrol amacını tümüyle terk etmedi; kontrolü, görünürde bağımsızlığı muhafaza eden, ama ABD'nin uluslararası meselelerde hegemonyasını enformel veya (Güney Kore ve Tayvan gibi örneklerde görüldüğü gibi) formel tarzda kabul eden yerel yönetim biçimleri aracılığıyla uygulamaya yöneldi. Bu bazen ABD'nin örtülü şiddet kullanması demek oldu; hiç kuşku yok ki, ABD hâkimiyeti altında varlıklarını sürdüren daha zayıf, genellikle daha küçük ülkeler ile network tarzı bir neokolonyal ilişkiler zinciri yarattı.

Ancak, son otuz yıldır gerçekleşmiş olan finansal faaliyetlerdeki muazzam patlama ve üretken faaliyetlerdeki küresel değişikliklerin bir sonucu emperyalizm ve sömürgecilik dilinin, hegemonya müca-delesinin dilinden daha az önemli hale gelmesi olmuştur. Yeni emperyalizm, teritoryal birimler üzerinde doğrudan kontrolden ziyade hegemonya mücadelesidir: özellikle finansal hegemonya, ama askeri boyut da çok önemli olmaya devam ediyor.

* * *

Eşitsiz coğrafi gelişme kapitalizmin işleyişi bakımından yalnızca bir aksesuar değildir, yeniden üretimi açısından temeldir. Dinamiğinin kontrol edilmesi zordur. İçerisinde zaafların belirlediği, muhalif güçle-rinin harekete geçebileceği birçok yerel ölçekte açılım yaratır. Bu onu kapitalist yenilenmenin verimli bir kaynağı haline getirir. Saptanması kolay olmayan nedenlerle Çin 1979'dan sonra dışa açılmasaydı, o zaman toplam olarak gelişimi açısından küresel kapitalizmin elleri

çok daha bağılı olurdu; sermaye birikiminin daima yatkın olduğu engellerden birine takılıp karaya oturması çok daha olası olurdu. Yalnızca Asya'nın doğusu üzerinde değil onun ötesinde de artmakta olan etkisiyle Çin, içinde bulunduğumuz krizden ortaya çıkabilecek kapitalizmin nasıl bir şey olacağını belirlemede büyük bir rol oynayacaktır. Hegemonya coğrafi olarak kaymaktadır. Çin büyümeye devam ederken Kuzey Amerika ve Avrupa yerinde sayıyor. Ama bu tehlikeler yaratıyor. Eşitsiz coğrafi gelişmenin hem jeoekonomik açıdan (esas olarak şirket çıkarları tarafından yönetilen ama devlet gücünün yaptırma bağladığı ticari ilişkiler aracılığıyla) hem de jeopolitik açıdan (devlet diplomasisi ve 19.yüzyılın büyük Alman askeri stratejisti Carl von Clausewitz'in söylediği ünlü sözde olduğu gibi "diplomasinin başka araçlarla" sürdürülmesi olan savaş) nasıl gelişeceği, insanlığın geleceği açısından muazzam önemli sonuçlar yaratacak.

Bütün bunların ardında coğrafi belirlenimlerin karmaşıklığı yatıyor. Bir yandan, kapitalistler hiçbir tür coğrafi engele (ne mekânsal ne çevresel) uyamazlar ve bunların etrafından dolaşmak veya bunları aşmak konusunda daimi bir mücadele içindedirler. Öte yandan, kapitalistler aktif olarak yeni coğrafyalar ve şayet değerleri kaybolmayacaksa tam kapasite kullanılması gereken muazzam miktarda sabit ve gayrimenkul sermaye içeren fiziksel mimari ortamlar biçimini alan yeni engeller kurarlar. Aynı zamanda, çevrelerine destekleyici bir takım işlevleri de toplayan bölgesel işbölümleri de geliştirirler; bunlar daha sonra hem sermayenin hem işgücünün coğrafi akışkanlığını engeller. Teritoryal idari düzenlemeler ve devlet aygıtları sınırları ve hudutları çoğu zaman hareketi sınırlayan tarzda belirler. Bütün bunlara eklemek gerekir ki, insanlar kendilerine çeşit çeşit biçimlerde, ayırt edici özellikler taşıyan yaşam alanları yaratır; bunlar, o insanların doğa ile ilişkilerin ve sosyallığın nasıl olması gerektiğine ilişkin özgül görüşlerinin ve neyin tatmin edici, maddi bakımdan memnun edici ve anlamlı bir günlük hayat olarak görüleceğine ilişkin zihinsel kavrayışlarının yansıması olur.

Artık anlaşılmış olmalıdır ki, coğrafyanın oluşumunu sermaye birikimi hakkında her tür genel teoriye katmanın bu kadar zor olmasının nedeni, bu sürecin yalnızca derinden çelişkili olması değil, aynı za-

manda koşullara, kazalara, kafa karışıklıklarına çok maruz kalmasıdır. Homojenliğe ulaşılmasındansa heterojenliğin muhafaza edilmesi önemlidir. Yine de bu güçlüklerin yerini ve etkisini bir ölçüde anlamak mümkündür. Gezegenimizin tâbi olduğu iktisadi meteoroloji, şayet böyle diyebilirsek, değişkendir ve ayrıntılara inince öngörülebilir değildir. Yüzeydeki bütün hareketliliğin altında yatan uzun vadeli iktisadi değişikliklerin keşfedilmesi daha da güçtür. Oysa bunlar mevcuttur. Ayrıca, bütünüyü açıkır ki, kapitalizm yeni coğrafyaların oluşturulması anlamına gelir. Yeni coğrafyaların eskilerinin yaratıcı yıkımı aracılığıyla oluşturulması daima kendini hissettiren sermaye fazlasını kullanma sorununa çok iyi bir cevaptır. Ama sermaye fazlası sorununa coğrafı bir “çözüm” aramak aynı zamanda daimi bir tehlikedir. şimdilerde 1930’lu yılların krizi ile günümüzünki arasında sayısız paralele işaret ediliyor; potansiyel olarak mevcut olan ama hemen hemen bütünüyü görmezlikten gelinen bir benzerlik, uluslararası işbirliğinin çöküşü, jeopolitik rekabetlerin içine düşmek, insanlık tarihinde yaratıcı yıkımın en büyük olaylarından birinin yaşanması alanında ortaya çıkabilir: İkinci Dünya Savaşı.

Ne yapmalı? Ve de yapacak olan kim?

Kriz dönemlerinde kapitalizmin irrasyonelliği herkesin görebileceği şekilde ortaya çıkar. Sermaye fazlası ve işgücü fazlası yan yana varlıklarını sürdürür, ama insanlar müthiş sıkıntı çektikleri, ihtiyaçları karşılanmadığı halde bunlar bir türlü bir araya getirilemez. 2009 yaz ortasında ABD'deki sermaye teçhizatının üçte biri atıl kalmıştı; işgücünün ise yaklaşık % 17'si ya işsizdi, ya kendi isteği hilafına yan zamanlı çalışıyordu, ya da iş aramaktan "umudunu kesmiş"ti. Bundan daha irrasyonel ne olabilir?

Sermaye birikiminin yüzde üç bileşik büyümeye geri dönebilmesi için kâr elde etmenin ve artığın emilmesinin yeni bir temelini oluşturması gerekiyor. Geçmişte bu işi yapmanın irrasyonel yolu daha önceki dönemlerin elde ettiklerinin savaş yoluyla imhası, varlıkların değerlerini yitirmesi, üretken kapasitenin harap olması, kaderine terk ve "yaratıcı yıkım"ın başka biçimleri olmuştur. Bunun etkileri sadece meta üretimi ve mübadelesi dünyasında hissedilmez. İnsanların hayatı sarsıntı geçirir, hatta mahvolur, kariyerleri ve hayat boyu elde ettikleri her şey tehlikeye düşer, en derine işlemiş inançlar sorgulanır, ruhlar yaralanır, insan onuruna saygı bir kenara atılır. Yaratıcı yıkım iyiye, güzele, kötüye, çirkine eşit derecede vurur. Şu sonuca ulaşabiliriz: Krizler irrasyonel bir sistemin irrasyonel rasyonelleştiricileridir.

Kapitalizm içinden geçmekte olduğu travmayı atlatabilir mi? Tabii ki atlatabilir. Ama bunun maliyeti ne olur? Bu soru bir başka soruyu gizler. Kapitalist sınıf ekonomik, sosyal, politik ve jeopolitik, çevresel sorunlar yığını karşısında kendi iktidarını yeniden üretebilir mi? Cevap yeniden hiç kuşkusuz bir "evet, yapabilir" olacaktır. Ama bu, halk kitlelerinin iktidardakilere emeklerinin meyvelerinden cömertçe vermelerini, birçok haklarından ve büyük zahmetle kazanılmış varlık değerlerinden (konuttan emeklilik haklarına kadar birçok şey) feragat

etmelerini ve çevrenin önemli ölçüde bozulmasını sineye çekmelerini gerektirir. Kitlelerin yaşam standartlarında seri halinde gerilemeden söz bile etmiyoruz; bu, tabii, zaten mutlak bir anlamda en dipte olanlar açısından aç kalmak anlamına gelecektir. Ortaya çıkacak olan huzursuzluğu susturmak için siyasi baskı, polis şiddeti ve askeriye de işin içine sokan devlet kontrolü gerekecektir. Ama aynı zamanda kapitalist sınıfın gücünün coğrafi ve sektörel merkezinde de içler acısı ve eziyetli kaymalar olacaktır. Şayet tarih bize yol gösterecekse, kapitalist sınıf, karakterini değiştirmeksizin, birikimi yeni bir güzergâha ve (Asya'nın doğusu türünden) yeni mekânlara yöneltmeksizin iktidarını koruyamaz.

Bu konular büyük ölçüde öngörülemez bir nitelik taşıdığından ve küresel ekonominin mekânları çok değişken olduğundan, ortaya çıkacak durumlar bakımından belirsizlikler kriz dönemlerinde yükselecek demektir. Yerel türden her türlü olanak çıkar ortaya: Ya yeni işe girmiş kapitalistler yeni bir mekânda fırsatları kullanarak eski sınıfsal ve teritoryal hakimiyetlere meydan okur (Örneğin ABD'de Silikon Vadisi 1970'li yılların ortalarından itibaren Detroit'in yerini böyle almıştı), ya da radikal hareketler zaten istikrarsız hale gelmiş ve dolaşısıyla zayıflamış olan sınıf iktidarının yeniden üretimine meydan okur. Kapitalist sınıfın ve kapitalizmin ayakta kalabileceğini söylemek, ne bunun önceden belirlenmiş bir şey olduğunu, ne de bunların gelecekteki karakterinin veri olduğunu söylemektir. Krizler, paradoks ve olanak anlarıdır; bunlardan sosyalist ve anti-kapitalist olanlar da dâhil olmak üzere çeşit çeşit alternatifler doğabilir.

Peki, bu kez ne olacak? Eğer yüzde 3'lük büyümeye geri döneceksek, 2010'da 1,6 trilyon dolarlık yeni ve kârlı yatırım fırsatının bulunması anlamına geliyor bu; 2030'da bu rakam 3 trilyon dolara yaklaşacak. Bu, 1950'de ihtiyaç duyulmuş olan 150 milyar dolarlık ve 1973'teki 420 milyar dolarlık yeni yatırımdan çok farklı (rakamlar enflasyona göre düzeltilmiştir). Sermaye fazlası için yeterli mahreçler bulma konusunda gerçek sorunlar Çin'in açılmasına ve Sovyet blokunun çökmesine rağmen 1980'den sonra belirmeye başladı. Bu güçlükler varlık değerlerinde herhangi bir düzenleme aygıtı olmaksızın spekülasyonun başını alıp gidebileceği hayali piyasaların yaratılması

yoluyla kısmen çözüme kavuşturuldu. Şimdi bütün bu yatırım nereye gidecek?

Doğanı getirdiği tartışmasız kısıtlamalar (muazzam önem taşıdığı açık küresel ısınma ile birlikte) bir yana bırakıldığında, sürekli sermaye birikimine ve sınıf iktidarının daha da sağlamlaştırılmasına karşı herhangi bir ciddi aktif muhalefet olmayacağı varsayılsa bile (çok düşük bir olasılık), piyasalarda efektif talep, teknolojiler ve coğrafi/siyasi bölüşümler gibi öteki potansiyel engeller çok derin etki yapacaktır. Küresel ekonomide sermaye fazlasının emilmesi için mekânsal çözümler bakımından yeni hangi mekân kalmıştır? Çin ve eski Sovyet bloku zaten kapitalizmle bütünleştirilmiş durumda. Güney ve güneydoğu Asya hızla doluyor. Afrika henüz tam bütünleşmiş değil, ama bütün bu sermaye fazlasını emebilecek kapasitede başka hiçbir yer yok. Büyümeyi emmek için yeni üretim alanı olarak ne açılabilir? Kapitalizmin bu krizine (hayali sermaye manipülasyonlarına geri dönmekten başka) hiçbir etkili uzun vadeli çözüm bulunamayabilir. Belirli bir noktada, nicel değişimler nitel değişimlere yol açar: Kapitalizmin tarihinde tam da böyle bir dönüm noktasında olmamızın mümkün olduğu fikrini ciddiye almamız gerekir. Dolayısıyla, bizatihi kapitalizmin yeterli bir toplumsal sistem olarak geleceğini sorgulamak günümüzdeki tartışmanın ön planında yer almalıdır.

Ne var ki, bu tür bir tartışma konusunda pek de isteklilik görülüyor. Hem de insanlığın serbest piyasa ve serbest ticaret, özel mülkiyet ve kişisel sorumluluk, düşük vergiler ve sosyal alanda devletin asgari düzeyde hizmet vermesi sayesinde mükemmele doğru ilerlemesi söylemi gittikçe daha içi boş görüldüğü halde. Ufukta bir meşruiyet krizi belirliyor. Ama meşrulaştırma krizleri özellik olarak borsa krizlerinden farklı bir hız ve ritm ile gelişir. Örneğin, 1929 borsa çöküşünün (ilerici ya da faşizan olsun) kitlesel toplumsal hareketler yaratması için üç-dört yıl beklemek gerekti. Bunlar 1932 dolaylarından itibaren ortaya çıktı. Siyasal iktidarın günümüz krizinden çıkmak amacıyla çeşitli yollara başvurarak uyguladığı politikaların yoğunluğu, ufukta bir meşruiyet krizinin görünmesi konusundaki siyasi korkunun ölçüsüdür.

İdeolojik yapıda çatlakların doğmuş olması yapının bütünüyle çökmüş olduğu anlamına gelmez. Ne de, bir şeyin içinin boş olduğu

açıkça belli olduğu için insanlar bunun böyle olduğunu derhal kabul ederler. Günümüz itibariyle, serbest piyasa ideolojisinin temelini oluşturan varsayımlara inanç çok fazla erozyona uğramış değildir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde (her zamanki memnuniyetsizler dışında) insanların, birçoğu şu alanda daha ekonomik davranmaları ya da bu alanda daha fazla tasarruf etmeleri gerektiğini kabul etse bile, hayat tarzlarında köklü değişikliklerin arayışı içinde olduğunu gösteren bir şey yoktur. ABD’de konutu haciz kurbanı olmuş olanlar (ilk araştırmaların ortaya koyduğuna göre) ev sahipliği konusundaki kişisel sorumluluklarını yerine getirememiş oldukları için (bazen talihsiz olduklarını düşünseler de) esas olarak kendi kendilerini suçlamaktadırlar. Bankacıların düzenbazlığı konusunda öfke yaygındır, primlerinin yüksekliği yüzünden halk kızgındır, ama Kuzey Amerika’da ya da Avrupa’da köklü ve kapsamlı değişiklikleri benimseyecek herhangi bir hareket yok gibi görünmektedir. Küresel güneyde, özellikle de Latin Amerika’da durum epeyce farklıdır. Büyümenin devam ettiği ve politikanın farklı eksenler üzerinden yürüdüğü Çin’de ve Asya’nın geri kalan ülkelerinde politik durumun ne olacağı belirsizdir. Oradaki sorun büyümenin devam ediyor olmasıdır, ama daha düşük oranda.

Krizin kaynağının sistemin kendisinde olduğu fikri ana akım medyada çok ender olarak yer almaktadır. Şimdilik Kuzey Amerika ve Avrupa’da hükümetlerin adımları her zamanki yaklaşımın sürdürülmesi olmuştur; bu da kapitalist sınıfa desteğe dönüşmektedir. Finansal çöküntülerde esas tetikleyici olan “ahlaki tehlike” (“*moral hazard*”),¹ bankaların kurtarılmasıyla yepyeni düzeylere taşınmaktadır. Neoliberalizmin somut uygulamaları ütöpik teorisinden farklı olarak daima finans kapitale ve kapitalist elitlere çıplak destek biçimini almıştır (gerekçe genellikle finansal kuruluşların her ne pahasına olursa olsun korunması gerektiği ve kârların güvenceye alınması amacıyla iyi bir iş ortamının

1 “Ahlaki tehlike”: Bir iktisadi öznenin, kendi seçimlerinin ve davranışlarının sonuçlarından zarar görme olasılığının, yani aldığı riskin ortadan kaldırılmasına yol açan bir durum. Buradaki bağlamda, bankaların ödünç para verdikleri tarafların iflas etmesi veya yatırım yaptıkları alanlarda çökme yaşanması karşısında dara düştüklerinde kurtarılmaları, banka sektörünün yanlış kararları dolayısıyla kendisinin karşılaması gereken zararı kamunun taşıması “ahlaki tehlike” olarak nitelenmektedir. (ç.n.)

yaratılmasının devletin görevi olduğu olmuştur). Bu alanda temelde bir değişiklik yaşanmadı. Bu tür uygulamalar, kapitalistlerin girişimlerinin “suları yükselteceği”, böylece “bütün tekneleri hareketlendireceği” ya da bileşik büyümenin getireceği faydaların sihirli biçimde “damla damla aşağıya sızacağı” türünden su götürür önermelerle gerekçelendirilir (bu “damla damla aşağıya sızma” ancak zenginlerin masasından birkaç kırıntının sızması olur, başka hiçbir şey değil).

Kapitalist dünyanın büyük bölümünde politikanın depolitize edildiği ve metalaştırıldığı inanılmaz bir dönemden geçiyoruz. Ancak şimdi, devlet finans kuruluşlarını kurtarmak üzere adımlar attığında, herkes açıkça görüyor ki devlet ve sermaye hem kurumsal hem de kişisel düzeyde her zamankinden de daha fazla sıkı sıkıya birbiriyle iç içe geçmiş durumdadır. Artık hâkim sınıfın kendisinin fiilen yönetici olduğu görülüyor; onun adına vekâleten hareket eden siyasi sınıfın değil.

Peki, kapitalist sınıf içinde bulunduğumuz krizden nasıl çıkacak ve bu çıkış ne kadar süratli olacak? Deniyor ki, hemen hemen her yerde işsizlik yükselmeye devam ediyor olsa da, Şanghay’dan ve Tokyo’dan Frankfurt, Londra ve New York’a kadar bütün borsalarda görülen yeniden yükselme iyiye işarettir. Kapitalistlerin menkul kıymetlerinin değerlerindeki yeniden yükselmeye sevinmemiz gerektiği söyleniyor bize: Deniyor ki, bunu “reel ekonomi”de işçiler için istihdam yaratılması ve gelirin yükselmesi izleyecektir. ABD’de 2002’den sonra ortaya çıkan son borsa yükselişinin bir “istihdamsız toparlanma” olduğu daha şimdiden unutulmuşa benziyor. Özellikle Anglo-sakson ülkelerde hafızai beşer nisyan ile malûl görünüyor. Kapitalist sınıfın günahlarını ve davranışlarının yol açtığı felaketleri pek çabuk unutup ve affediyor. Kapitalistlerin medyası da bu tür bir bellek kaybını yaymaktan çok mutlu.

Bu arada finans dünyasının genç köpek balıkları geçtiğimiz dönemin primlerini toplayıp Wall Street’i ve City of London’ı kolektif olarak kurdukları butik finansal kuruluşlarla kuşatıyor, dünün finansal devlerinin döküntülerini eşeleyerek lezzetli parçaları aşırıp işe yeniden girişmeye hazırlanıyor. ABD’de ayakta kalan yatırım bankaları (Goldman Sachs ve J.P.Morgan), her ne kadar banka holdingleri olarak yeniden biçimlendirilmiş olsalar da, Federal Reserve sayesinde)

düzenleme mevzuatından muafiyet kazanmış bulunuyorlar ve hâlâ hızla büyümekte olan düzenlenmemiş türev piyasalarında, vergi mükellefleri- nin parasını tehlikeli biçimlerde kullanarak kârlarına kâr katıyorlar (ve tabii buna uygun müthiş miktarda primler için kenara para ayırıyorlar). Bizi bu krize sokan kaldıraç mekanizması,² sanki hiçbir şeycik olmamış gibi, büyük ölçekte yeniden başlamış bulunuyor. Hayali sermaye borçlarının paketlenerek satılması, sermaye fazlası için yeni mahreçler bulmayı çaresizce aramakta olan emeklilik fonları türünden kurumlara arz edilmesi yeniden başlıyor, finans alanında yenilikler yenilikleri izliyor. Uydurmaca geri geliyor!

Birtakım konsorsiyumlar haczedilmiş gayrimenkulleri satın alıyor, ya voliyi vurmak için piyasanın yeniden yükselmesini bekliyor, ya da gelecekte aktif biçimde kullanmak üzere yüksek değerli toprağa yatırım yapmış oluyor. Varlıklı bireyler, şirketler ve (Çin örneğinde olduğu gibi) devletin desteklediği kuruluşlar Afrika ve Latin Amerika'nın her yerinde devasa topraklar satın alarak güçlerini sağlamlaştırmak ve gelecekte güvenliklerini garanti altına almak istiyorlar. Yoksa bu da er ya da geç gözyaşlarıyla sona erecek bir başka spekülâtif hamle mi? Normal bankalar, çoğu kamunun kasalarından gelen nakti bir kenara ayırır ve daha önce sürdürülen hayat tarzı ile tutarlı olacak prim ödemelerini yeniden başlatacakları günleri beklerken bir dizi girişimci de kenarda kuytuda kamunun cömertçe sunduğu parayı kullanarak bu yaratıcı yıkım anının fırsatları üzerine atlamaya hazırlanıyor.

Bu arada az sayıda insanın elinde toplanmış olan paranın çıplak iktidarı görünüşte demokratik yönetime benzer ne varsa altını oyuyor. Örneğin, ilaç, sağlık sigortası ve hastane lobileri 2009'un ilk üç ayında, ABD sağlık reformu konusunda kendi taleplerinin yerine gelmesi amacıyla 133 milyon dolardan fazla para harcamış bulunuyor. Sağlık Hizmetleri Yasası'na şeklini vermekte en önemli rolü oynayan Senato komisyonunun başkanı Max Baucus, muazzam miktarda yeni müşteriyi acımasız sömürü ve vurguna karşı hiçbir koruma olmaksızın sigorta şirketlerine teslim eden bir yasa için 1,5 milyon dolar almış bulunuyor (Wall Street bayram ediyor). Hukuki kılıfa sarmalanmış olan parasal gücün yolsuzluğuna boğulmuş bir yeni seçim dönemi ya-

2 Kaldıraç mekanizması: yatırımların ödünç para ile yapılması. (ç.n.)

kında geliyor. ABD’de, “K Street”³’in ve Wall Street’in partileri yenisinden seçilecek tabii; Amerikalı işçilerin ise, hâkim sınıfın yarattığı berbat durumdan kendi kendilerini kurtarmaları bekleniyor. Bize şunu hatırlatıyorlar. Bu tür darboğazlara daha önce de girmiştik; her defasında Amerikalı işçiler kolları sıvayıp kemerlerini sıkımsı ve sistemi, kendi kendini mahvetme yolunda gösterdiği esrarengiz eğilimden kurtarmıştı. Hâkim sınıf bu konuda herhangi bir sorumluluk üstlenmeyi reddeder. Ne de olsa kişisel sorumluluk denen şey, kapitalistler için değil, işçiler için geçerlidir.

Ne var ki, kapitalist sınıfın bizi kapitalizmin sadece onlar için değil, hepimiz için iyi olduğuna ikna etmesi gerekiyor. 250 yıl boyunca (zaman zaman şimdiki gibi yaratıcı yıkım dönemleri yaşanmış olsa da) sürekli büyüme yaşandığına, bunun bitmesi içine herhangi bir neden olmadığına inandırmaya çalışacaklardır bizi. Unutulmamalıdır ki, kapitalizmin bitmek bilmeyen yenilikleri Velcro ve Maclaren bebek arabaları türünden, insanlığın bütününe yarar getirecek harika yeni teknolojilerin temelini oluşturmuştur; sürekli büyüme için o kadar gerekli olan yeni ürün hatlarını harekete geçirecek o kadar çok araştırma alanı vardır daha. Çevre dostu teknolojiler ile “emisyon kotası ve ticareti” gezegenimizi kurtaracaktır. Bir sonraki yenilikler dalgası için daha da güçlü bir aday biomedikal ve genetik mühendislik alanında yatıyor. Burada bize ebedi yaşam ile kimyasal ve biyolojik olarak desteklenmiş hayat biçimleri vaat eden (ne kadar şüpheli olursa olsun) bir etik alan yatmaktadır. Şayet şimdi oluşmakta olan ABD modeline bakacak olursak, devletler burada tıp, ilaç ve sağlık hizmetleri sektörlerinden oluşan endüstriyel bütüne devasa kârlar elde etme güvencesi sağlayacaktır. Gates ve Soros vakıfları gibi en zengin vakıfların bağışları aracılığıyla ısrarla öne çıkarttıkları alandır bu. Fikri mülkiyet hakları ve patentlere akacak olan rant, bunları elinde tutanlara çok uzun bir gelecek boyunca güvenceli getiri sağlayacaktır. (Hayatın kendisi patent altına alınınca neler olup bitecek, hayal etmeye çalışın.)

Sınırlar ötesi tekelleşme (ister devlet, ister özel) ekonomik sistemi “yıkım getiren rekabet”e karşı daha az kırılğan hale getirecektir. Efek-

3 K Street, ABD başkenti Washington’da lobi şirketlerinin sokağı olarak bilinen sokak. (ç.n.)

tif talep sorunu (umuluyor ki) devletin, askeri savunma, polisiye faaliyetler ve gözetim gibi alışılmış alanlar dışında başka alanları da para basarak desteklemesi sonucunda daha fazla kontrol altına alınabilecektir. Sağlık, konut ve eğitim gibi alanlarda hizmetlerin özel sektör tarafından verilmesi yönünde artan devlet desteği, bir yandan özel şirketlerin kasalarını doldururken bir yandan da çok işlerine gelen bir biçimde halk kitlelerine temel ve demokratik haklarda ilerleme yaşanıyor gibi sunulabilecektir.

Şayet burada bir sorun varsa, bunu neden ihraç etmeyelim (yani krizi coğrafi olarak kaydırmayalım) ve bunun bize yeniden ihraç edilmesinden kaçınabileceğimizi ummayalım ki? Ya bunu yaparız ya da kriz eğilimlerini kumazca, bir engelden bir ötekine doğru kaydırırız. Şu anda bir efektif talep sorunumuz mu var? Beş yıl sonra (tabii seçimlerden sonra olması en uygunudur) bir enflasyon sorunu yaratacak tarzda para yaratarak çözebiliriz. Enflasyon krizini ise elbette açık finansmanın savurganlık yılları boyunca işçilerin elde ettiği sınırlı kazanımları geri alarak ve bankacıların ve finansçıların zevk ü safasına dokunmadan çözeriz. Sanki kapitalistler toplu halde bir engelli koşu yarışına girmişlerdir; her bir engeli o denli zarafetle, o denli kolaylıkla aşmaktadır ki, hepimizde daima sonsuz sermaye birikiminin yaşandığı vaat edilmiş topraklarda olduğumuz (ya da olacağımız) yanılsamasını yaratmaktadır. Şayet krizden çıkış stratejisi böyle özetlenebiliyorsa, o zaman neredeyse kuşku yok ki beş yıl sonra başımız yeniden belada demektir. Aslında, krizin daha gidecek uzun yolu olduğu yönünde sıkıcı işaretler de vardır. Dubai World Kasım 2009'da birdenbire ödemelerini karşılayamayacağını ilan etmekte, Abu Dabi için içine girip destek vaat edene kadar dünya borsaları ayılıp bayılmaktadır. Hemen ardından Yunanistan'ın devlet borcu (daha önce de Letonya'ya olduğu gibi) sorgulanmakta, bazı analistler sıranın İrlanda, İspanya, hatta Britanya'ya geleceğine ilişkin endişe ifade etmektedir. Avrupa Birliği kendisini oluşturan bileşenlerin yardımına koşacak mı yoksa finansal basınç altında dağılacak mı? Bu arada, Çin ekonomisi dev bir altyapı yatırımları programı ve eskisine ne olacağını hiç düşünmeden yeni üretken kapasite yaratılması temelinde yüzde 8 oranında bir büyüme ile ileri atılıyor. Ama bu tür büyüme hamlelerinde

hep olduğu gibi, merkezi hükümetin verdiği görev doğrultusunda Çin bankalarının devasa bir spekülatif kredi atağı tarafından ateşelenen üretken kapasite fazlasının yaratılmakta olduğu ancak çok sonra fark edilecektir. Ama huzursuzluk içinde kıpırdanan böylesine büyük iş-gücü fazlası ile karşı karşıya iken Çinli yetkililer başka ne yapabilirler ki? Bu arada, Çin iç pazarının bunun sonucunda yaşadığı canlılık, içerde efektif talebi, ihraç pazarlarının kaybını bir ölçüde telafi edecek biçimde beslemektedir. Benzer biçimde, Hindistan da, devasa iç pazarı ve krizden başka sektörlerle göre daha az etkilenmiş olan hizmetler alanında ihracata düşük bağımlılığı göz önüne alındığında büyümeyi yeniden keşfetmektedir. Ama bunun getirileri çok kötü bölüşölmektedir. *Forbes* dergisine göre, 2008 krizinin orta yerinde Hindistan'ın milyarderlerinin sayısı 27'den 52'ye yükselmiştir. Bu, bir krizin orta yerinde varlıkların güya onu hak edenlere aktığı bir başka örnek midir yoksa? Açıktır ki, hem krizin hem de toparlanmanın coğrafî bakımdan eşitsiz gelişmesi devam etmektedir.

Bu krizden ne kadar çabuk çıkarsak, sermaye fazlasının ne kadar azı bu aşamada imha edilirse, uzun vadeli aktif büyümenin canlanması bakımından olanaklar o kadar daha az olacaktır. IMF'e göre, bu satırların yazıldığı dönemde (2009 ortası) varlık değerlerindeki kayıp en az 55 trilyon dolardır. Bu, tam tamına dünyanın bir yıllık mal ve hizmet üretimine eşittir. Şimdiden 1989'un üretim düzeyine gerilemiş bulunuyoruz. Krizin bitmesinden önce 400 trilyon dolar ya da daha fazla kayıp çıkabilir ortaya. Aslında, yakınlarda yapılan şaşkırtıcı bir hesaplamada, yalnızca ABD devletinin varlık değerleri konusunda 200 trilyon dolardan fazlasını garanti etmek gibi bir tehlike karşısında olduğu ileri süröldü. Bu varlıkların hepsinin ödenemez duruma düşmesi olasılığı asgari düzeydedir, ama önemli bir bölümünün bu duruma düşebileceği düşüncesi bile insanı uyarmaya yeterlidir. Somut bir örnek alalım: Artık ABD devletinin devralmış olduğu Fannie Mae ve Freddie Mac 5 trilyon dolarlık konut kredisinin ya sahibi ya da garantörü durumundadır. Bu kredilerin önemli bir bölümü kuşkuludur (yalnızca 2008'de 150 milyar dolarlık zarar yazılmıştır). Peki, alternatifler ne olabilir?

Kapitalist (ir)rasyonaliteye bir alternatifin tanımlanabilmesi ve herkes açısından daha iyi bir hayat yönünde toplu bir arayış içinde seferber edilen insani tutkular vasıtasıyla buraya ulaşılması uzun zamandır birçok insanın özlediği bir şey olmuştur. Tarihsel olarak sosyalizm ya da komünizm adlarıyla anılmış olan bu alternatifler değişik yer ve zamanlarda denenmiştir. 1930'lu yıllarda bunların yarattığı vizyon bir umut ışığı gibi görülüyordu. Ama son zamanlarda her ikisi de çekiciliklerini yitirmiş, hatta terk edilmiştir. Bunun nedeni yalnızca komünizm yönündeki tarihsel deneylerin vaatlerini yerine getirememesi, komünist rejimlerin kendi hatalarının üzerini baskı yoluyla kapatmaya çalışma eğilimi değildir; aynı zamanda, denmektedir ki bunların insan doğası hakkında ve insan kişiliğinin ve kurumlarının potansiyel olarak iyileştirilebileceği konusunda yaptığı hatalı varsayımlar dolayısıyladır bu.

Sosyalizm ile komünizm arasındaki fark üzerinde durmaya değer. Sosyalizm kapitalizmi demokratik olarak yönetmeyi ve düzenlemeyi ve meyvelerini ortak çıkarlar doğrultusunda yeniden bölüştürmeyi amaçlar. Temel ihtiyaçlar (örneğin eğitim, sağlık, hatta konut) piyasa güçlerinin uzağında devlet tarafından sağlanırken, servet de artan oranlı vergilendirme yoluyla yeniden bölüşüme tâbi tutulacaktır. Avrupa'da ve başka yerlerde 1945 sonrası dönemde bölüşümcü sosyalizmin önemli başarılarının birçoğu topluma öylesine yerleşmiştir ki neoliberal taarruzdan muafkalmıştır. ABD'de bile sosyal güvenlik programı ve Medicare⁴ sağcı güçlerin yerinden kırıdatamayacağı kadar güçlü bir halk desteğine sahiptir. Britanya'da Thatcher'cılar ulusal sağlık sistemine, kıyısında köşesinde bazı değişiklikler dışında dokunamadılar. İskandinavya'da ve batı Avrupa'nın başka ülkelerinde sosyal hizmetler, öyle görünüyor ki, toplumsal düzenin sarsılmaz bir temeli haline gelmiştir.

Sosyalizmde artığın üretiminin en yaygın yolu ya piyasaya aktif müdahaleler aracılığıyla ya da ekonominin "hâkim dorukları" olarak bilinen alanların (enerji, ulaştırma, çalık, hatta otomobil) kamulaştırılması yoluyla yönetilmesidir. Bir yandan uluslararası ticaret, ticaret anlaşmaları temelinde sessiz sedasız gelişirken, bir yandan da sermaye akımlarının coğrafyası devlet müdahaleleri tarafından kontrol altına

4 Sırasıyla sosyal sigorta kurumu ve yaşlılar için sağlık hizmeti.

alınır. Emegın hakları hem işyerinde hem de piyasada güçlendirilir. Sosyalizmin bu unsurları 1980'li yıllardan bu yana hemen her yerde geriletilmiştir. Aslında, neoliberal devrim artık üretimini özelleştirmeyi başarmıştır. Kapitalist üreticileri kısıtlamalardan (coğrafi kısıtlamalar da dâhildir buna) kurtarmış, bu süreçte devletin ilerici yeniden bölüşümcü işlevlerinin altını oymuştur. Bu da toplumsal eşitsizliği hızla arttırmıştır.

Öte tarafta, komünizm kapitalizmi, mal ve hizmetlerin bütünüyle farklı bir üretim ve bölüşüm tarzını yaratarak ortadan kaldırmayı amaçlar. Reel komünizmin tarihinde üretimin, mübadelenin ve bölüşümün üzerinde toplumsal kontrol devlet kontrolü ve sistematik devlet planlaması anlamına gelmiştir. Ama uzun vadede bu, burada üzerinde durulamayacak nedenlerle başarısız olmuştur. Çin'e uyarlanması (ve daha önce Singapur gibi yerlerde uygulanması) büyüme yaratma bakımından arı neoliberal modele göre çok daha fazla başarılı olmuştur. Günümüzde komünist hipotezi yeniden canlandırma yolundaki girişimler yaygın olarak devlet kontrolünden kaçınmakta, üretimin ve bölüşümün örgütlenmesinde piyasa güçlerinin ve sermaye birikiminin yerine başka kolektif toplumsal organizasyonel biçimleri geçirmeye yönelmektedir. Hiyerarşik bir komutaya tâbi kılınan bir koordinasyon sistemi yerine, özerk olarak örgütlenmiş ve kendi kendini yöneten üretici ve tüketici kolektiflerinin yatay olarak oluşturulan bir ağ aracılığıyla koordinasyonu, yeni bir komünizm biçiminin merkezinde yatan yaklaşım olarak düşünülmektedir. Çağımızın iletişim teknolojileri bu tür sistemleri uygulanabilir hale getiriyor. Dünyanın çeşitli yerlerinde, bu tür ekonomik ve politik biçimlerin oluşturulduğu her türden küçük ölçekli deneylere rastlanabilir. Bu konuda Marksist ve anarşist gelenekler arasında bir tür yakınlaşma söz konusudur. Bu bakımdan, durum, iki akımın 1871 Paris Komünü sonrasında ve Karl Marx ile dönemin önde gelen radikallerinden biri olan Mihail Bakunin arasında 1872'de yaşanan kopuşun ertesinde birbiriyle savaşan hizipler haline gelmeden önce 1860'lı yıllar Avrupa'sında genel bir düzeyde işbirliği yaptığı dönemi hatırlatmaktadır.

Her ne kadar kesin hiçbir şey söylenemezse de, şu anda içinde bulunduğumuz durum, büyük ölçekli ve geniş erimli alternatiflerin dün-

yanın şu ya da bu köşesinde tedrici olarak gün yüzüne çıkabileceği uzatılmış bir sarsıntı döneminin daha yalnızca başlangıcı olabilir. Belirsizlik ve sefalet ne kadar uzarsa, işlerin şimdiki gibi yürütülmesinin meşruiyeti o kadar sorgulanacak ve farklı bir şeyin kurulması konusundaki talep o kadar tırmanacaktır. Finans sistemine yama yapma yerine köklü çözümlere başvurma gittikçe daha gerekli görünebilir.

Örneğin eğer halen, eskiden bastırılmış olan bir “Keynesçi moment”e, ama üst sınıfları kurtarmaya yönelecek tarzda geri dönüşe tanıklık ediyorsak, bunu neden Keynes’in (unutulmasın ki siyasi değil iktisadi zorunluluklar dolayısıyla) kendisinin hedefi olan işçi sınıfına yöneltmemeli? İroniktir ama bu tür bir siyasi yöneliş benimsendiği ölçüde ekonomi hiç olmazsa geçici olarak istikrar kazanmaya başlayacaktır. Ama kapitalistin korkusu, bu yönde herhangi bir adım atmanın yoksun, memnuniyetsiz, mülksüz kitlelerde yeniden güç kazanma duygusunu harekete geçireceği ve (1960’lı yılların sonunda olduğu gibi) onlara daha ileri gitme konusunda cesaret kazandıracığıdır. Demektedirler ki, onlara azıcık bir şey verirsiniz her şeyi istemeye başlarlar. Her durumda, kapitalizmi kendinden kurtarmak için kapitalistlerin kişisel servet ve iktidarlarının bir bölümünden gönüllü olarak vazgeçmeleri gerekiyor. Tarihsel olarak bakıldığında, bunu yapmaya karşı daima keskin bir direnç göstermişlerdir.

Ne var ki, kapitalist uygulamaların dünya çapında eşitsiz gelişmesi, her yerde anti-kapitalist hareketler doğurmuştur. Asya’nın doğusundaki ülkelerin çoğunda görülen devlet merkezli ekonomiler, Latin Amerika’nın büyük bölümünü sarsmakta olan anti-neoliberal mücadelelerle karşılaştırıldığında farklı tarzda hoşnutsuzluklar yaratmaktadır. Latin Amerika’da Bolivarcı halk iktidarını amaçlayan devrimci hareket, kapitalist sınıf çıkarlarıyla kendine özgü bir ilişki kurmuştur. Bu çıkarlarla çatışma henüz başlamamıştır. Avrupa Birliği’ni oluşturan ülkelerde krize yanıt olarak benimsenecek taktik ve politikalarda farklılıklar, birleşik bir AB anayasası yaratma konusunda ikinci bir girişim başlatılmışken dahi sürmektedir. Hepsi ilerici türden olmasa bile, devrimci ve kararlı biçimde anti-kapitalist hareketler kapitalizmin marjinal bölgelerinin birçoğunda da görülmektedir. İçinde, toplumsal ilişkiler, hayat tarzları, üretken kapasiteler ve dünyanın zihinsel kav-

ranış tarzları bakımından köklü biçimde farklı bir şeyin yaratılabileceği birtakım alanlar açılmıştır. Bu, Chiapas'ta Zapatistalar ile Boliviya'daki yerli hareketleri ya da Hindistan'ın kırsal bölgelerindeki Maoist hareketler için olduğu kadar Taliban için de, Nepal'deki komünist yönetim için de geçerlidir; bunlar hedefleri, stratejileri ve taktikleri bakımından dünyalar kadar farklı olsalar da.

Temel sorun şudur: Bütünsel olarak bakıldığında, kapitalist sınıfın yeniden üretimine ve iktidarının dünya ölçeğinde sürdürülmesine uygun şekilde meydan okuyabilecek kararlı ve yeterince birleşmiş bir anti-kapitalist hareket yoktur. Kapitalist elitlerin ayrıcalık kalelerine taarruz etmek veya ölçüsüz para güçlerini ve askeri kudretlerini sınırlamak için bilinen kolay bir yol da. Ama belli belirsiz bir duygu mevcuttur: Yalnızca başka bir dünya mümkün değildir (bunu 1990'lı yıllarda alternatif küreselleşme hareketi söylemeye başlamıştı, 1999'da, Dünya Ticaret Örgütü'nün toplantılarının sokak eylemleri yoluyla bütünüyle engellendiği Seattle savaşı olarak bilinen olaydan sonra yüksek sesle ilan edecekti); aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte, başka bir komünizm de mümkün olabilir. Alternatif bir toplumsal düzene doğru açılımlar vardır, ama bunun nerede veya ne olduğunu kimse bilmemektedir. Ne var ki, böyle bir programı, bırakalım uygulamayı, dile bile getirebilecek bir siyasi hareket yok diye, alternatiflerin taslaklarını çizmekten kaçınmak için bir neden yoktur.

Lenin'in ünlü sorusu "Ne yapmalı?", hiç kuşkusuz, işi kimin ve nerede yapacağı konusunda bir kanı sahibi olmaksızın cevaplandıramaz. Ama ne yapılması gerektiği ve neden yapılması gerektiği konusunda hareketlendirici bir vizyon olmaksızın küresel çapta bir anti-kapitalist hareketin de ortaya çıkması düşük ihtimaldir. İkili bir tıkanma mevcut: Alternatif bir vizyonun yokluğu, bir muhalefet hareketinin oluşumunu engelliyor; böyle bir hareketin yokluğu ise bir alternatifin biçimlendirilmesini önüyor. Peki bu tıkanma nasıl aşılabılır? Neyin neden yapılması gerektiğine ilişkin vizyon ve tikel yerlerde bunu yapacak bir siyasi hareketin oluşumu, bir helezona dönüştürülmelidir. Herhangi bir şey yapılacaksa, her birinin ötekini güçlendirmesi gerekir. Aksi takdirde potansiyel muhalefet ebediyen yapıcı değişiklik olasılıklarının önünü kapatacak bir kapalı daireye ki-

litlenecek, gelecekte kapitalizmin gittikçe artan derecede ölümcül sonuçları olacak ve daima tekrarlanacak olan krizleri karşısında bizi çaresiz bırakacaktır.

* * *

Ele alınması gereken temel mesele yeterince açıktır. Sonsuza kadar uzanacak bileşik gelişme olanaksızdır ve dünyayı bu son otuz yılda sarsan sorunlar göstermektedir ki, sürekli sermaye birikiminin önünde, sürdürülemeyecek kurmacaların yaratılmasından başka hiçbir biçimde aşılamayacak bir sınır yükselmektedir. Buna şu gerçekleri de ekleyin: Dünyada o kadar çok insan fakru zaruret içinde yaşıyor, çevrenin kötüleşmesi artık kontrolden çıkmak üzere, zenginler kullanabilecekleri gittikçe daha fazla serveti yığarken her yerde insanın onuru incitiliyor, politik, kurumsal, hukuki, askeri ve medya gücünün manivelaları öylesine sıkı ama dogmatik bir kontrol altında ki statükoyu sürdürmekten daha fazlasını yapmasına olanak yok.

Sonsuz bileşik sermaye birikimi yumağını kavrayabilen ve onun insanlık tarihinin ana motoru olmaktan çıkmasını sağlayabilecek olan bir devrimci politika, toplumsal değişimin nasıl gerçekleştiği konusunda sofistike bir kavrayışı gerektirir. Geçmişin sosyalizm ve komünizm inşa girişimlerinin hatalarından kaçınmak ve o muazzam karmaşık tarihin derslerini açık seçik biçimde çıkarmak gereklidir. Ama tutarlı bir anti-kapitalist devrimci hareketin mutlak gerekliliğini de kabul etmek gerekir. Bu hareketin temel amacı, artığın hem üretiminin hem de bölüşümünün toplumsal komutasını üstlenmek olmalıdır.

5. Bölümde ortaya konulmuş olan ortak evrim teorisine bir daha göz atalım. Bir siyasi hareket her noktadan yola çıkabilir (emek süreçleri, zihinsel kavrayışlar, doğa ile ilişkiler, toplumsal ilişkiler, devrimci teknolojilerin ve organizasyonel biçimlerin tasarımı veya devlet yetkilerinin yeniden biçimlendirilmesi de dâhil olmak üzere kurumsal ve idari yapıların reformu konusunda çabalardan). Esas olan, siyasi hareketin bir faaliyet alanından ötekine bunların birbirlerini karşılıklı olarak güçlendireceği biçimde geçmesini sağlamaktır. Kapitalizm feodalizmin bağrından böyle çıkmıştır, kapitalizmin bağrından ondan köklü olarak farklı bir şeyin de (buna komünizm deyin, sosyalizm

deyin ya da ne dersenizdeyin) böyle çıkması gerekir. Komünist ya da sosyalist bir alternatif yaratma yolunda daha önce yapılan girişimler farklı faaliyet alanları arasındaki diyalektiği canlı tutamamış ve aynı zamanda alanlar arasındaki diyalektik harekette ortaya çıkabilecek öngörülemezlikleri ve belirsizlikleri kucaklamayı başaramamıştır. Kapitalizm tam da bu diyalektik hareketi sürdürmesi ve sonuçta ortaya çıkacak kaçınılmaz gerilimleri, bu arada krizleri de kucaklaması sayesinde ayakta kalmıştır.

Şimdi bir toprak parçası hayal edin: Burada halk sonsuz sermaye birikiminin ne mümkün ne de istenir olduğu olasılığı konusunda uyanmıştır; dolayısıyla başka bir dünyanın sadece mümkün olduğuna değil, mümkün olması gerektiğine toplu olarak inanmıştır. Bu topluluk alternatiflerin inşası arayışına nasıl başlamalıdır?

Değişim varolan bir durumdan hareketle olacaktır ve varolan durumda içkin olan olanakları işe koşmak zorundadır. Nepal'den Bolivya'nın Pasifik bölgelerine, Michigan'ın sanayisizleşmekte olan kentlerine, hâlâ hızla gelişmekte olan Mumbai ve Şanghay kentlerine, hasar almış ama mahvolmaktan uzak New York ve Londra finansal merkezlerine, varolan durum muazzam farklılıklar gösterdiğine göre, farklı yerlerde ve farklı coğrafi ölçeklerde her türden toplumsal değişim deneyleri hem olasıdır hem de başka bir dünyanın mümkün kılınmasının (ya da kılınmamasının) yolları olarak aydınlatıcıdır. Her bir örnekte de, varolan durumun şu ya da bu veçhesi farklı bir siyasi geleceğin anahtarı gibi görünebilir. Ama anti-kapitalist bir hareket için ilk kural şudur: Asla tek bir momentin açığa çıkan dinamiklerine, bütün ötekilerle ilişkilerin nasıl adapte olduğunu ve yansıdığını dikkatli bir şekilde tartmadan güvenmeyin.

Farklı alanlar arasında varolan ilişkilerden hayata geçirilebilir gelecek olanakları doğacaktır. Alanlar içinde ve arasında yapılacak stratejik müdahaleler zamanla toplumsal düzeni farklı bir gelişme patikasına taşıyabilir. Bilge liderlerin ve ileri görüşlü kurumların yerel durumlarda yaptığı daima budur. Dolayısıyla, bu şekilde davranmanın özel olarak çarpıcı ya da ütöpik olduğunu düşünmek için hiçbir neden yoktur.

Ancak, önce gelişmenin büyüme ile aynı şey olmadığı anlaşılmalıdır. Örneğin, toplumsal ilişkiler, günlük hayat ve doğa ile ilişkiler alanlarında, ille de büyümenin yeniden başlaması ya da sermayeye öncelik verilmesi olmaksızın farklı şekillerde gelişme sağlamak mümkündür. Büyümenin yoksulluğun ve eşitsizliğin azaltılması için bir önkoşul olduğunu ya da çevreye daha saygılı politikalar gütmenin organik gıda gibi yalnızca zenginlere mahsus olduğunu öne sürmek yanlıştır.

İkincisi, her bir alanda dönüşümler, hem örneğin kurumsal düzenlemelerin ve teknolojik değişimin kendi iç dinamikleri, hem de başka bütün eylem alanlarıyla ilişkisi konusunda derin bir kavrayış gerektirir. Farklı alanlarda çalışanlar arasında ve onları kapsayan ittifaklar kurulmalıdır. Bu demektir ki, anti-kapitalist bir hareket, kendi başlarına alındığında toplumsal ilişkiler üzerinde veya günlük hayat konusunda hareket eden gruplardan çok daha geniş kapsamlı olmak zorundadır. Örneğin teknik, bilimsel ve idari uzmanlığı olanlar ile sahada toplumsal hareketleri yönlendirenler arasında varolan geleneksel hasmane tavırların ele alınması ve aşılması gereklidir.

Üçüncüsü, küresel ekonominin başka mekânlarından gelen etki ve geri bildirimlerle (bu arada hasmane siyasi tutumlarla) başa çıkmak gerekli olacaktır. Tarihleri, kültürleri, konumları ve politik-ekonomik koşulları göz önüne alındığında farklı yerler farklı biçimlerde gelişecektir. Başka yerlerdeki kimi gelişmeler destek sağlayabilir ya da tamamlayıcı olabilir; kimileri ise zararlı, hatta bazen düşmanca olabilir. Teritoryal rekabet bir ölçüde kaçınılmazdır, ama her türü kötü değildir. Bu, rekabetin ne üzerinde olduğuna bağlıdır: ekonomik büyüme göstergeleri mi, günlük hayatın yaşanabilirliği mi? Örneğin Berlin çok yaşanabilir bir kenttir, ama kapitalizmden esinlenmiş bütün alışıldık iktisadi başarı göstergeleri bu kenti geri bir yer olarak gösterir. Toprak değeri ve emlak fiyatları acınacak derecede düşüktür; bu da olanakları kıt insanların içinde yaşayabilecekleri hiç de kötü olmayan yerleri kolayca bulabilecekleri anlamını taşır. Müteahhitler perişan durumdadır. Keşke New York ve Londra bu bakımdan Berlin'e daha çok benzeseydi!

Nihayet, üzerinde genel bir anlamda anlaşmaya varılmış bazı ortak hedeflerin olması gerekir. Bazı genel yol gösterici normlar belirlenebilir. Bunlar arasında doğaya saygı, toplumsal ilişkilerde radikal bir eşitlikçilik, ortak çıkarların belirli bir kavranışı üzerinde yükselen kurumsal düzenlemeler, (şimdiki parasallaştırılmış sahte biçimlerinden farklı olarak) demokratik idari usuller, doğrudan üreticiler tarafından düzenlenmiş emek süreçleri, yeni toplumsal ilişkilerin ve yaşama tarzlarının keşfi olarak günlük yaşam, başkalarına hizmet edecek şekilde kendini gerçekleştirmeye odaklanan zihinsel kavrayışlar, askerileşmiş bir iktidarı ve şirketlerin açgözlülüğünü değil, ortak çıkarı sağlamayı amaçlayan teknolojik ve organizasyonel yenilikler. Bunlar toplumsal eylemin etrafında birleşeceği ve döneceği ortak devrimci noktalar olabilir. Tabii ki bütün bunlar ütöpiktir! Olursa olsun! Ütöpik olmayacağız da ne olacağız?

Farz edelim ki, toplumsal ilişkilerin tercih edilen biçimi, hem bireyler arasında hem de kendi kendini tanımlamış toplumsal gruplar arasında radikal eşitlikçilik olsun. Bu varsayımın dayanağı, Bastil'den Tien an Men'e, eşitlikçilik ilkesinin siyasi eyleme ve devrimci hareketlere yol gösterdiği yüzlerce yıllık siyasi mücadelelerdir. Radikal eşitlikçilik aynı zamanda devasa bir literatüre yaslanmakta ve, öyle görünüyor ki, birçok coğrafi ve kültürel farkı aşan bir fikir niteliği taşımaktadır. ABD'de kamuoyu yoklamaları insanların eşitlik ilkesine hem siyasi hayat için, hem de ister bireyler arasında, ister toplumsal gruplar arasında, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi için bir zemin olarak derin bir bağlılık hissettiğini göstermektedir. Medeni ve siyasi hakların eskiden köle olanları, kadınları, geyleri, engellileri kapsayacak biçimde genişlemesi 200 yıl sürmüş olabilir, ama bu alanlarda ilerleme yadsınamaz bir nitelik taşır; aynı şey, gerek bireyler, gerekse toplumsal gruplar arasında eşitlik yolunda süregiden çaba için de geçerlidir. Tersinden bakıldığında, ABD'de elitlere karşı duyulan nefretin politik olarak harekete geçirilmesi de (ve sık sık amacından saptırılması da) bu eşitlikçilikten türer.

Radikal eşitlikçilik ilkesi kendi içinde tartışılmaz gibi görünse de, başka eylem alanlarıyla ilişkilendirilmesinde sorunlar doğabilir. Örneğin, toplumsal grupların tanımlanması her zaman tartışmalıdır. Her

ne kadar multikültüralizm kendi kendini tanımlamış grupların çoğu arasında eşitlik idealini barındırabilirse de, en büyük güçlüğü yaratan kalıcı bölünme sınıf bölünmesidir. Bunun böyle olmasının nedeni, sınıfın kapitalizmin yeniden üretimi için gerekli olan kurucu eşitsizlik olmasıdır. Dolayısıyla, varolan siyasi iktidarın yanıtı ya sınıfın varolduğunu inkâr etmek ya da bu kategorinin analitik bakımdan yararsız olacak kadar kafa karıştırıcı ve karmaşık olduğunu söylemektir (sanki ırk ya da cinsiyet böyle değilmiş gibi). Böylece sınıf meselesi bir kenara bırakılır, inkâr edilir, görmezlikten gelinir. Bu, gerek dünyayı betimleyen hegemonik düşünsel kurgularda (örneğin iktisat alanında), gerekse pratik politikada böyledir. Irk, cinsiyet, din, cinsel tercih, yaş, tüketici seçişleri ve toplumsal tercihler türü başka siyasi öznelliklere karşıt olarak, sınıf bilinci, en az tartışılan, geçmiş politik dönemlerden veya yerlerden (“eski” Avrupa gibi) tuhaf bir kalıntı olarak ele alınmadığı zamanlarda aktif olarak inkâr edilen biçimdir.

Açıktır ki, sınıf kimlikleri, aynen ırk kimlikleri gibi, çoklu ve bir-biriyle kısmen çakışır niteliktedir. İşçi olarak çalışmaktayım, ama bor-saya yatırım yapan bir emeklilik fonunda param var ve kendi emeğimle değer katmaya çalıştığım ve spekülatif kazanç uğruna satmayı düşündüğüm bir evim var. Bu durum sınıf kavramını tutarsız hale mi getirir? Sınıf, kişilerin üzerine yapıştırılan bir etiket değil, bir roldür. Her zaman çok sayıda rol oynarız. Ama çoğumuz hem otomobil sürücüsü, hem de yaya rollerini oynadığımız halde kalkıp sürücüler ile yayalar arasındaki ilişkilerin analizi temelinde yaşanabilir bir şehir planlaması yapmanın olanaksız olduğunu söylemeyiz. Kapitalistin rolü, parayı başkalarının emeği ya da varlıkları üzerinde hâkimiyet için kullanmak ve bu hâkimiyetten kâr etmek, bu kâr biriktirmek ve böylece servet ve iktidar üzerinde kişisel hâkimiyetini arttırmaktır. Sermaye rolü ile emek rolü arasındaki ilişkinin kapitalizm çerçevesinde bile ele alınması ve düzenlenmesi gereklidir. Devrimci bir program bu ilişkiyi gizli ve görülmez olmaktan çıkarıp gerçekten gereksiz hale getirmeyi gerektirir. Sermaye birikimi olmayan birtoplum tasarlamak, ilke olarak otomobil kullanılmayan bir kent tasarlamaktan farklı değildir. Neden aramızda bir sınıf farklılığı olmaksızın hepimiz omuz omuza çalışamayalım ki?

Öyleyse radikal eşitlikçiliğin ortak evrim sürecinde öteki alanlarla eklemlenme tarzı bir yandan meseleleri daha karmaşık hale getirirken bir yandan da kapitalizmin nasıl işlediğine ışık tutar. Kapitalizmin vaat ettiği bireysel hürriyet ve özgürlük, hem liberal teoride hem de pratikte olduğu gibi, özel mülkiyet ve piyasanın kurumsal düzenlemelerinin dolayımından geçtiğinde o zaman muazzam eşitsizlikler doğar. Marx'ın çok eskiden işaret etmiş olduğu gibi, çalışmalarını 17. yüzyılda yapmış olan John Locke ile başlayan liberal bireysel haklar teorisi, yeni doğmakta olan bir sahipler sınıfı ile yaşamak için emekgüçlerini satmak zorunda olanlardan oluşan bir başka sınıf arasında yükselmekte olan eşitsizlikleri temellendirir. Avusturyalı filozof ve iktisatçı Friedrich Hayek'in 1940'lı yıllarda yaptığı çalışmalarda ifade ettiği neoliberal teoride, bu bağlantı sıkı bir şekilde birbiriyle ilişki içindedir. Ona göre, radikal eşitlikçiliği ve bireysel hakları devlet şiddetine (yani faşizme ve komünizme) karşı korumanın tek yolu, çiğnenemez özel mülkiyet haklarını toplumsal düzenin tam merkezine yerleştirmektir. Sermaye birikimine ve sınıf iktidarının yeniden üretimine etkili biçimde meydan okumak istiyorsak, bu derinlemesine yerleşik görüşe de cepheden karşı çıkmak zorundayız. Dolayısıyla, radikal eşitlikçiliği radikal eşitlikçi biçimde gerçekleştirmek istiyorsak, kurumsal düzenlemeler alanında mülkiyet konusunda yepyeni bir anlayış (özel mülkiyet haklarındansa ortak mülkiyet hakları) gerekli olacaktır. O zaman kurumsal düzenlemeler üzerine mücadelenin siyasi ilginin merkezine yerleşmesi gereklidir.

Bunun nedeni, kapitalizmin piyasada bağlı olduğu radikal eşitlikçiliğin, Marx'ın ifadesiyle üretimin yapıldığı "gizli işyeri"nin içine girdiğimizde çökmesidir. İnşaat şantiyelerinde, maden ocaklarında, tarlalarda ve fabrikalarda, ofislerde ve perakende mağazalarında yok olur bu eşitlikçilik. Bu yüzden otonomist hareket her tür anti-kapitalist alternatif için emek sürecinde radikal eşitlikçiliğin oluşturulmasının temel önemde olduğunu ileri sürerken haklıdır. Burada, özyönetim programları ve işçilerin kendi kendilerini yönetmeleri, özellikle başka alanlarla demokratik tarzda birlikte örülebildiğinde tam istenen şeydir. Aynı şey radikal eşitlikçilik ilkesini günlük yaşamın yürütülmesine bağlamaya çalıştığımızda da geçerlidir. Özel mülkiyet ve piyasa dü-

zenlemelerinin dolayımından geçtiğinde radikal eşitlikçilik yoksullar için evsizlik, zenginler için de zevksiz güvenli siteler yaratır. Hiç kuşku yok ki, radikal eşitlikçiliğin günlük yaşam açısından anlamı bu olmamalıdır.

Emek süreçlerinin ve günlük hayatın eleştirel biçimde incelenmesi yüce radikal eşitlikçilik ilkesinin kapitalizm koşullarında eklemlendiği kurumsal düzenlemeler dolayısıyla nasıl yoksullaşıp değerinden yitirdiğini gösterir. Bu sonuca ulaşılması kimseyi şaşırtmamalıdır. Özel mülkiyet ile kendini o kurumsal biçimi muhafaza etmeye ve korumaya vakfetmiş bir devlet, kapitalizmin sürdürülmesinin temel direkleridir—her ne kadar kapitalizm ayakta kalabilmek için girişimciler arasında radikal bir eşitlikçiliğe yaslanıyor olsa bile. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi eşitsiz sonuçlara karşı bir koruma getirmez; böylece, bir yandan medeni ve siyasi haklar, öte yandan iktisadi haklar arasındaki ayrımı tartışmalı iddialardan oluşan bir mayınlı tarlaya dönüştürmüş olur. Karl Marx'ın ünlü bir sözü vardır: “Eşit haklar arasında, kararı kuvvet verir.” Beğenin ya da beğenmeyin, sınıf mücadelesi radikal eşitlikçilik politikası açısından temel önemdedir.

Radikal eşitlikçilik ile özel mülkiyet arasındaki bağı koparmanın yolları bulunmalıdır. Diyelim ortak mülkiyet haklarını ve demokratik yönetişimi geliştirmek üzerine çalışan kurumlarla arada köprüler kurulmalıdır. Vurgu radikal eşitlikçilikten kurumsal alana kaymalıdır. Bir örnek alacak olursak, kent hakkı hareketinin amaçlarından biri, kentin önemli bir bölümünü çoğu insan için çoğu zaman sürelerince girilemez kılan aşırı özelleştirme ve dışlamalara (bunlar özel mülkiyet olduğu kadar devletin sahipliğiyle de ilgili olabilir) karşı yeni kentsel ortak alanlar yaratmaktır.

Benzer biçimde, radikal eşitlikçilik ile üretimin organizasyonu ve emek süreçlerinin işleyişi, işçi kolektifleri, otonomist örgütler, kooperatifler ve toplumsal hizmet sağlamanın başka birtakım kolektif biçimleri doğrultusunda yeniden düşünülmek zorundadır. Radikal eşitlikçilik uğruna mücadele aynı zamanda doğa ile ilişkinin de yeniden kavramlaştırılmasını gerektirir. Öyle ki, Alman filozofu Martin Heidegger'in 1950'li yıllarda yakındığı gibi, doğa “dev bir benzin istasyonu” gibi görülmesin, korunacak, beslenecek, saygı gösterilecek

ve kendi içinde değer verilecek hayat biçimlerinin bereketli bir kaynağı olarak algılsın. Doğa ile ilişkimiz onu, hammaddeler, mineraller, su, kirletme kredileri ve benzeri alanlardaki vadeli piyasalar aracılığıyla herhangi bir meta haline dönüştürmenin yönlendirmesine girmemeli, ne de kira toplamının ve toprak ve kaynakların değerinin maksimizasyonu yoluyla olmalı. Doğanın hepimizin eşit hak talep edebileceğimiz büyük bir ortak alan olduğunu, ama ona karşı da muazzam bir sorumluluğumuz olduğunu kabul etmemiz gerekir. Şimdilik bütünüyle hayal gibi görünen şeyler, zihinsel kavrayışlarımız ve kurumsal ve idari düzenlemelerimiz dönüştürücü siyasi olanaklara açık hale geldiğinde bütünüyle farklı bir anlam kazanabilir. Peki, zihinsel kavrayışlarda değişiklikler dünyayı değiştirebilir mi?

* * *

Majesteleri Kraliçe Kasım 2008'de London School of Economics'i ziyaret ettiğinde, nasıl olup da hiçbir iktisatçının krizin geleceğini öngöremediğini sormuştu. Altı ay sonra, British Academy'nin mensubu olan iktisatçılar kendisine bir ölçüde özür kokan bir mektup yolladılar. Mektubun sonunda şöyle deniyordu: "Majesteleri, özet olarak, krizin zamanlamasını, kapsamını ve ciddiyetini öngörme ve ortaya çıkmasını engelleme konusundaki başarısızlık, birçok nedeni olmakla birlikte, esas olarak, hem bu ülkede, hem de uluslararası alanda, birçok parlak insanın kolektif hayal gücünün bir bütün olarak sisteme yönelen riskleri anlama konusundaki bir başarısızlığıydı." Finans dünyasının temsilcileri için şöyle diyordu iktisatçılarımız: "Kendi dileklerini gerçekmiş gibi görmenin kibir ile bir araya gelmesinin daha büyük bir örneğini hatırlamak güçtür." Ama ardından (varsayıyoruz ki kendilerini de dâhil ederek) herkesin bir "inkâr psikolojisi"ne kapılmış olduğunu teslim ediyorlardı. Atlas Okyanusu'nun öbür yakasında, *Washington Post* gazetesinin köşe yazarı Robert Samuelson benzer bir yaklaşımla şöyle yazıyordu: "Karşımızda onyıllardır yaşanan en dikkat çekici ekonomik ve finansal kriz duruyor (...) ve de uyanık olduğu saatlerin çoğunu ekonomiyi analiz etmekle geçiren insanlar grubu esas olarak bu krizi ıskaladı." Oysa, ülkenin sayıları 13 bini bulan iktisatçıları "hatalarını izah etmeküzere sıkı bir özeleştiri" yap-

maktan belirgin biçimde kaçınıyordu. Samuelson'ın kendisinin ulaştığı sonuç, iktisat teorisi ile uğraşanların sofistike matematik modeller oluşturma konusuna o kadar düşkün oldukları için tarihin karmakarışıklığını anlama zahmeti gösteremeyecekleri, bu karmakarışıklığın onları suçüstü yakaladığıydı. *New York Times*'ın Nobel ödüllü iktisatçı köşe yazarı Paul Krugman da aynı fikirdeydi (gibi!). Şöyle yazıyordu: "İktisatçılar yollarını yitirdiler, çünkü bir grup olarak, göz kamaştırıcı matematik giyinmiş güzelliği hakikat zannettiler." Britanyalı iktisatçı Thomas Palley, kraliçeye bir öncekini izleyen açık mektubunda daha da az cömert davranıyordu: Bir meslek olarak iktisatçılık "gittikçe küstah, dar bakışlı, zihni dışa kapalı" hale gelmişti ve "topluma muazzam bedeller ödeten dev bir düşünsel başarısızlığı üreten sosyolojik iflası ile hesaplaşma" konusunda hiçbir adım atamıyordu.

Bu alıntıları iktisatçıları hedef göstermek amacıyla yapmadım. Her şeyden önce, hepsi aynı başarısızlığı göstermedi. Beyaz Saray'ın Ulusal Ekonomi Konseyi'nin şimdiki başkanı Larry Summers, 1987 borsa çöküşünün ertesinde, devletin kuruluşları kurtarmasının finansal davranışlar üzerindeki etkisi konusunda anlamlı bir analizinde ahlaki tehlike sorununun nerelere gidebileceğini açıkça görmüş, ama devletin finansal kuruluşları desteklememesinin onları kurtarmanın yaratacağı etkilerden çok daha kötü olacağı sonucuna ulaşmıştı. Ekonomi politikasının sorunu ahlaki tehlikeden kaçınmak değil, onu kısıtlamaktı. Maalesef, 1990'lı yılların sonlarında Hazine Bakanı iken kendi analizini unutacak ve daha önce ekonomiyi mahvedebileceğini ortaya koyduğu kısıtlanmamış türden ahlaki tehlikeyi teşvik edecekti (pratikte inkârın açık bir örneği). Federal Reserve'ün eski başkanı Paul Volcker, 2004'te beş yıl içinde bir finansal çöküş konusunda bir uyarı yapıyordu. Ama kamuoyunun büyük kısmı, 2004'te henüz Fed'in başına geçmemiş olan Ben Bernanke'nin söyledikleriyle mutabık kalıyordu. Bernanke, "para politikasındaki iyileştirmeler"i "hanehalkları ve firmaların karşı karşıya kaldığı iktisadi belirsizliklerin ölçeğini" azaltmış, böylece resesyonları "daha seyrek ve daha az sert" hale getirmiş olduğunu söylüyordu. Wall Street Partisi'nin (ne partiydi ama!) görüşü buydu. Gidin bunu Endonezyalılara ya da Arjantinlilere anlatın. Bernanke'nin 2009 Ağustos'unda yaptığı, krizin en kötü dönemi-

nin geride kalmış olduğu yolundaki öngörünün daha güvenilir olduğunu imanlı biçimde dileyelim.

Fikirler sonuçlar doğurur. Yanlış fikirler insanı kahreden sonuçlar doğurabilir. Yanlış iktisadi düşünüşe dayanan ekonomi politikası hataları hem 1930'lu yılların felaketine gidişte, hem de yeterli bir çıkış yolu bulunmasındaki görünürdeki kapasitesizlikte hayati bir rol oynamıştır. Her ne kadar tarihçiler ve iktisatçılar arasında hangi politikaların başarısızlığa uğramış olduğu konusunda fikir ortaklığı olmasa da, herkes krizin anlaşılmasında kullanılan bilgi yapısının kendisinin devrimci biçimde değiştirilmesi gerektiği konusunda hemfikirdir. Keynes ve arkadaşları bu görevi yerine getirmişlerdir. Ama 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde, Keynesçi ekonomi politikası araçlarının artık, hiç olmazsa uygulanmakta oldukları biçim altında işe yaramadığı açıklık kazanmıştı. İşte bu bağlamdadır ki, monetarizm, arz yanlı iktisat teorisi ve mikro ekonomik piyasa davranışlarına ilişkin (güzel) matematiksel modelleme Keynesçi makro ekonomik düşüncenin kalın fırça darbelerinin yerini aldı. 1980'den sonra hâkim duruma gelen monetarist ve daha dar neoliberal teorik çerçeve şimdi sorgulanıyor.

Dünyayı anlamak için yeni zihinsel kavrayışlara ihtiyacımız var. Daha genel olarak bilgi üretimi konusunda varolan sosyolojik ve düşünsel huzursuzluk göz önüne alındığında, bunlar ne olabilir ve kim tarafından üretilecektir? Neoliberal teorilerle ilişkili derine kadar yerleşmiş zihinsel kavrayışlar ve üniversitelerin neoliberalleşmesi ve şirketleşmesi günümüz krizinin yaratılmasında hiç de önemsiz olmayan bir rol oynamıştır. Örneğin, finansal sisteme, bankacılık sektörüne, devlet ile finans arasındaki bağa ve özel mülkiyet haklarının gücüne ilişkin ne yapmak gerektiği konusu, alışıldık düşünüş tarzının dışına çıkılmaksızın ele alınamaz. Bunun olabilmesi ise, düşüncede bir devrimi, üniversiteler, medya, hükümet gibi bambaşka kurumlarda, aynı zamanda da finansal kuruluşların kendi içinde bir devrimi gerektirir.

Her ne kadar felsefi idealizmi benimsemeye hiç yatkın olmasa da Karl Marx'ın kendisi de fikirlerin tarihte maddi bir güç olduğu kanaatindeydi. Unutulmasın ki, zihinsel kavrayışlar onun ortak devrimci değişim konusundaki genel teorisinde yedi alandan biridir. Hangi

zihinsel kavrayışların hegemonik hale geleceği konusunda özerk gelişmeler ve iç çatışmalar bu yüzden önemli bir tarihsel rol oynar. Marx'ın (Engels ile birlikte) *Komünist Manifesto*'yu, *Kapital*'i ve sayısız başka eseri yazmış olmasının nedeni de budur. Bu eserler, kapitalizmin ve onun kriz eğilimlerinin, tamamlanmamış olsa da, sistematik bir eleştirisini sağlar. Ama, Marx'ın da ısrarla belirttiği gibi, ancak bu eleştirel fikirlerin kurumsal düzenlemeler, organizasyonel biçimler, üretim sistemleri, toplumsal ilişkiler, teknolojiler ve doğa ile ilişkiler alanlarına taşınmasıyla ki dünya gerçekten değişecektir.

Marx'ın amacı dünyayı yalnızca anlamak değil de değiştirmek olduğuna göre, fikirlerin belirli bir devrimci niyet ile formüle edilmesi gerekiyordu. Bu, kaçınılmaz olarak hâkim sınıfa karşı sempati ile yaklaşan, onun için yararlı olan düşünce tarzlarıyla çatışma içine girmek demektir. Marx'ın muhalif fikirlerinin, özellikle son yıllarda, (uygun bulunmayan kısımlarının tasfiyesi ya da yanlış temsil edilmesi yolundaki sayısız çaba bir yana) tekrar tekrar baskı altına alınmaya ve dışlanmaya hedef olmuş olması, bu fikirlerin hâkim sınıflar için hâlâ hoşgörü gösterilemeyecek kadar tehlikeli bulunduğunu düşündürmektedir. Keynes tekrar ve tekrar Marx'ı hiç okumamış olduğunu itiraf etmiş olsa da, 1930'lu yıllarda çevresinde bulunan ve kendisini etkileyen birçok insan, örneğin iktisatçı arkadaşı Joan Robinson Marx'ı okumuştur. Bunların birçoğu Marx'ın kurucu kavramlarına ve diyalektik düşünüş tarzına yüksek sesle itiraz ediyor olsa da, onun ulaşmış olduğu, geleceği berrak biçimde gören bazı sonuçlardan gayet de haberdardılar ve derinden etkileniyorlardı. Sanıyorum, Marx'ın düzeni sorgulayan mevcudiyeti kıyıda köşede hissedilmeseydi, Keynesçi teori devriminin gerçekleştirilemeyeceğini söylemek haksızlık olmaz.

Günümüzde sorun şudur ki, çoğu insan Keynes'in kim olduğu ve neyi temsil ettiği konusunda en ufak bir fikre sahip değil; Marx konusundaki kavrayış ise ihmal edilebilir düzeyde. Eleştirel ve radikal düşünce akımlarının bastırılması (ya da daha doğru ifade edersek, radikalizmin multikültüralizm ve kültürel seçimlerin sınırları içine hapsedilmesi) gerek akademide, gerek onun dışında acıklı bir durum yaratıyor. Bunun, bankacılardan, yarattıkları pisliği tam da onu yarattırken kullandıkları aletlerin aynısını kullanarak temizlemelerini iste-

mekten hiç mi hiç farkı yok. Büyük tabloyu düşünmek yerine tikeli yücelten postmodern ve yapısalcılık sonrası fikirlere yaygın bağlılık da durumu düzeltmiyor. Hiç kuşku yok, yerel olan da tikel olan da hayatı önem taşır; örneğin coğrafi farklılığı kucaklayamayan teoriler (daha önce de vurgulamaya çabaladığım gibi) yararsız olmaktan da daha kötüdür. Ama bu gerçek mahalle çapında yapılacak politikadan öteye geçen her şeyi dışlamak için kullanılınca, aydınların ihaneti ve geleneksel rollerinin ortadan kaldırılması da tamamlanmış oluyor. Eminim ki, Majesteleri Kraliçe büyük tablonun bir tür kocaman çerçeve içine konularak herkesin görüşüne sunulması için devasa bir çaba gösterilmekte olduğunu duymaktan çok mutlu olurdu.

Ama sosyal bilim ve insan bilimleri alanlarında günümüzün akademisyen, aydın ve uzmanlar hasadı bu tür bir kolektif görevi üstlenmek bakımından yeterli temele sahip değil. Robert Samuelson'ın kendilerine kuvvetle tavsiye ettiği o özeleştiril düşünme faaliyetine pek azı yatkın. Üniversiteler hâlâ neoklasik iktisat ya da rasyonel tercihler siyaset teorisi üzerine aynı işe yaramaz dersleri sanki hiçbir şey olmamış gibi sunmaya devam ediyorlar; o pek iftihar konusu olan iş idaresi okulları da olsa olsa iş etiği ya da başkalarının iflasından nasıl para kazanılacağı gibi konularda bir-iki ders ilave ediyorlar tedrisatlarına. Ne yapalım, kriz insani açgözlülüğün ürünüydü, bu konuda yapılabilecek hiçbir şey de yok!

Bugünkü bilgi yapısı açıkça disfonksiyoneldir. Aynı derecede açıkça da gayri meşrudur. Tek umut, kavrayış gücü yüksek yeni bir öğrenci kuşağının (geniş bir anlamda, dünyayı anlamak isteyen herkesi katıyorum) durumun böyle olduğunu açıkça görmesi ve bunu değiştirmekte ısrarcı olmasıdır. 1960'lı yıllarda oldu bu. Tarihin bazı başka kritik noktalarında, öğrencilerin başlattığı hareketler, dünyada olup bitenlerle kendilerine öğretilen ve medyadan empoze edilen şeyler arasındaki kopukluğu görerek bu konuda bir şeyler yapmaya girişmiştir. Tahran'dan Atina'ya ve birçok Avrupa üniversitesine kadar, böyle bir harekete işaret eden göstergeler vardır. Çin'de yeni öğrenci kuşağının nasıl davranacağı, hiç kuşku yok ki, Pekin'in iktidar koridorlarında büyük bir kaygı ile izleniyordur.

Gençliğe dayanan, öğrencilerce yönlendirilen bir devrimci hareket, açık kararsızlıkları ve sorunlarıyla birlikte zihinsel kavrayışlarda bizi günümüzün sonsuz büyümeden kaynaklanan sorunlarına daha rasyonel bir çözüme götürecektir o devrimin yaratılması için gerekli ama yeterli olmayan bir koşuldur. Öğrenmesi gereken ilk ders de, etik, sömürücü olmayan, herkesin yararını gözetten toplumsal bakımdan adil bir kapitalizmin olanaksız olduğudur. Bu, sermayenin yapmamak istediği şeyin doğasına aykırıdır.

* * *

Hoşnutsuzların, yabancılaştırmışların, yoksunların ve mülksüzlerin geniş bir ittifakı temelinde anti-kapitalist bir hareket kurulsaydı ne olurdu? Bu tür insanların hepsinin her yerde hep birlikte ayağa kalkıp ekonomik, sosyal ve politik hayatta hak ettikleri yeri talep edip elde etmelerini düşünmek bile insana gerçekten heyecan veriyor. Aynı zamanda bu insanların ne talep edebilecekleri ve neler yapılması gerektiği sorusu üzerine odaklanma fırsatı yaratıyor.

Hoşnutsuzlar ve yabancılaştırmışlar, hangi nedenle olursa olsun, kapitalist gelişmenin bugünkü yolunun insanlık açısından bir çıkmaza, hatta bir felakete doğru gittiğini düşünenlerden oluşur. Böyle düşünenin nedenleri hem çok çeşitlidir, hem de ayrı ayrı ikna edici. Çok sayıda insan, bu arada bilim insanları, büyümekte olan çevresel kısıtlamaların aşılabilir nitelikte olduğu kanısındadır. Onlara göre, uzun vadeli hedef kararlı durumda bir küresel ekonomi ve küresel nüfus olmalıdır. Doğanın yeni bir ekonomi politığının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu, günlük yaşamda ve kentleşmede olduğu gibi hâkim toplumsal ilişkilerde, üretim sistemlerinde ve kurumsal düzenlemelerde de köklü yeniden şekillenmeler anlamına gelir. Coğrafi farklılıklara büyük bir duyarlılık da gerektirir. Eskilerinin yerine yeni çevrelerin, yeni coğrafyaların üretilmesi gerekecektir. Teknolojinin güzergâhının da her şeyi yutacak boyutlarda ve militaristik olandan, “küçük güzeldir” ve “daha azı daha çoktur” türü bir tüketim kültürüne doğru değişmesi gerekir. Bunların hepsi kapitalist bileşik büyümeye derinden karşıtlık içerir.

Kimileri de kitlesel yoksulluğa ve eşitsizliğin artışına karşı siyasi ya da ahlaki tepkiler besledikleri için kapitalist devletlerin hemen her yerde otoriter, anti-demokratik, paraya batmış ve cezaevlerine yaslanan türden gelişmesine karşı olanlarla ittifaklar kurabilirler. Buna ilaveten, toplumsal ilişkiler alanında muazzam çalışma yapmak, kendimizi ırkçılıktan, cinsel ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığından, kendimizden sadece hayat tarzı, kültürel değerler, inançlar, günlük alışkanlıklar bakımından farklı olanlara karşı şiddet uygulamaktan arındırmamız gerekiyor. Ama günlük hayatta, işgücü piyasalarında, emek süreçlerinde ortaya çıkan toplumsal eşitsizliklerle boğuşmaksızın bu tür şiddet biçimleriyle başa çıkmak güçtür. Sermaye birikiminin üzerinde yükseldiği sınıf eşitsizlikleri çoğu zaman ırk, cinsiyet, etnisiye, din, hemşehrilik gibi kimlikler temelinde tanımlanır.

Benzer bir biçimde, birçok yabancılaşmış aydın ve kültür emekçisi medyada ve öğrenim ve kültürel üretim kurumlarında sivil söylem dillerini değersizleştiren, bilgiyi aralıksız propagandaya, politikayı büyük yalanlar arasında rekabetten öteye gitmeyen bir şeye, söylemleri özel ricalara ve önyargı ve nefret satıcılığına, halkı koruması gereken sosyal kurumları yolsuzluğun fosseptik çukurlarına dönüştüren iktidar ilişkilerinin biktırıcı ağırlığına tepki duyar. Bu durum, meslekten aydınların önce kendi evlerine çeki düzen vermelerinden bağımsız olarak değışemez. Yoksunlarla ve mülksüzlerle anlamlı ittifakların kurulması için önce, 1980'li yıllardan itibaren neoliberal politika ile öylesine suç ortaklığı yapmış olan aydınların ihaneti tersine çevrilebilmelidir.

Yabancılaşmışlardan ve hoşnutsuzlardan oluşan aydın kanat, ortak devrimci politika teorisiyle silahlanmış olarak insanlığın gelişmesinin seyrinin nasıl değıştirilebileceği konusunda sürmekte olan tartışmayı derinleştirmek bakımından hayati bir konuma sahiptir. Politik devrimci değışimimizin nasıllarının ve niçinlerinin bağlamını oluşturacak büyük tabloyu çizebilir. Kapitalizmin dinamiklerinin ve bileşik büyümeden kaynaklanan sistemik sorunların nasıl anlaşılması gerektiği konusundaki vurgu en iyi bu bakış açısından dile getirilebilir. Sermayenin esrarının çözülmesi, siyasi iktidarın her zaman görünmez bırakmayı istediği şeyin görünür kılınması, her tür devrimci strateji açısından hayati önem taşır.

Ama bunun bir anlam taşıması için yabancılaştırmışların ve hoşnutsuzların, çalışma ve yaşama koşulları bakımından sermayenin dolaşımı ve birikiminin içindeki yerleri dolayısıyla en dolaysız biçimde etkilenen ve yalnızca emekleri üzerinde değil kendi varlıklarının maddi, kültürel ve doğal ilişkileri üzerinde de hâkimiyetten yoksun kalan, mülksüzleştirilenlerle birleşmek zorundadırlar.

Yabancılaştırmışlara ve hoşnutsuzlara düşen yoksunlara ve mülksüzlere ne yapmaları ya da ne yapmamaları gerektiği konusunda ders vermek değildir. Yabancılaştırmışların ve hoşnutsuzların saflarını oluşturan bizlerin yapabileceği ve yapması gereken, hepimizin karşısına çıkan sorunların kökenlerini saptamaktır. Geçmişte tekrara ve tekrar siyasi hareketler görünürde farklı olan bir şeyin yaşanmakta olduğu alternatif ortamlar oluşturmuş, ama bu alternatife süratle kapitalist yeniden üretimin hâkim pratikleri tarafından yutulduğunu görmüşlerdir. (İşçi kooperatiflerinin, katılımcı bütçenin ya da başka şeylerin tarihine bir bakın.) O zamanulaşılacak sonuç, hiç kuşkusuz, ele alınması gereken şeyin hâkim pratikler olduğudur. Bu hâkim pratiklerin nasıl işlediğinin berrak bir şekilde teşhiri radikal solcu teorik çalışmanın odak noktası olmalıdır.

Yoksunlar ve mülksüzler arasında kabaca iki kanat mevcuttur. Bir yanda, sermayenin ya da bir kapitalist devletin komutası altındaki bir emek sürecinde yaratıcı güçlerinin meyvesinden koparılanlar var. Öte yanda, sermaye birikimine yer açmak için (bu “yer” bazen kelimenin en dar anlamındadır) varlıklarından, yaşama araçlarından, tarihlerinden, kültürlerinden, sosyallik biçimlerinden kopartılanlar var.

İlk kategori, insanın zihninde Marksist proleter figürünü canlandırıyor: Kendilerini zincirlerinden kurtarmak için güçlü mücadeleler veren, sosyalizmi ya da komünizmi yaratma kavgası içinde bir öncü oluşturan proleter özneler. Gerçekten önem taşıyanlar, sanayi kapitalizminin fabrikalarında ve madenlerinde çalışan işçilerdi. Bunun nedeni, bunların kapısından girdikleri fabrikalarda ya da indikleri maden ocaklarında varolan sömürülme koşullarının hem kendileri hem de başkaları açısından çarpıcı biçimde açık olmasıydı. Ayrıca ortak alanlarda toplanmış olmaları sınıf bilincinin yükselmesini ve kolektif eylemin örgütlenmesini kolaylaştırıyordu. Ayrıca, emeklerini üretimden

çekerek kapitalizmi iş başında durdurma konusunda kolektif bir güçleri vardı.

Fabrika emeğine “hakiki” sınıf bilincinin ve devrimci sınıf mücadelesinin odağı olarak böylesine saplanılması başından beri yanlış değilse bile çok kısıtlı bir yaklaşım olmuştur (solcuların da yanlış fikirleri olabilir!). Ormanlarda ve tarlalarda çalışanlara, mahalle aralarında merdiven altı atölyelerinin güvencesiz emeğinden oluşan “enformel sektörler”de, ev işlerinde, daha genel olarak hizmet sektöründe çalışanlara, mekân ve mimari çevrenin üretiminde ve kentleşmenin siperlerinde (çoğu zaman kelimenin dar anlamında) çalışanlara yardımcı oyuncu rolü atfedilemez. Bunlar farklı koşullarda çalışırlar (inşaat ve kentleşme söz konusu olduğunda çoğunlukla düşük ücretli, geçici ve güvencesiz işlerde). Akışkanlıkları, mekânsal dağınıklıkları ve bireyselleşmiş tarzda istihdam edilmeleri sınıf dayanışması oluşturmayı ve kolektif eylem biçimlerine başvurmayı daha güç kılabilir. Siyasi varlıkları, ısrarlı örgütlenmedense daha ziyade (son dönemlerde Paris’in banliyölerinde⁵ ya da 2001’deki finansal çöküş esnasında Arjantin’de patlayan *piqueteros* (göstericiler)⁶ örneklerinde görüldüğü gibi) kendiliğinden nümayişler ve voluntarist ayaklanmalarda ifade bulur. Ama bu insanlar kendilerinin nasıl sömürüldüğünün bütünüyle bilincindedirler, güvencesiz varlık koşulları dolayısıyla derinden bir yabancılaşıma yaşarlar, devletin günlük hayatlarını çoğu zaman gaddarca polis kontrolü altında tutmasına karşı düşmanca duygular beslerler.

Şimdilerde (çalıştıkları işlerin ve hayat tarzlarının dalgalı, istikrarsız karakterini vurgulamak için) “prekarya”⁷ olarak anılan bu işçiler, başlangıçtan beri toplam işgücünün büyük bir kesimini oluşturmuştur. İleri kapitalist ülkelerde son otuz yılda, çalışma ilişkilerinde büyük şirketlerin neoliberal yeniden yapılanma ve sanayisizleşme politikalarının dayattığı değişim dolayısıyla gittikçe daha ön plana çıkmışlardır.

5 2006 yılında Paris’in banliyölerinde daha ziyade Arap ve kara Afrikalı göçmen ailelerin çocukları arasında görülen isyan ve otomobil yakma dalgasına referans. (ç.n.)

6 İspanyolca’da piquete (yol kesme) teriminden türeyen bu terim, esas olarak 90’lı yılların sonunda ve 2000’li yılların başlarında yol keserek eylem yapan işsizler hareketinin aldığı addır. (ç.n.)

7 Batı dillerindeki “precarious/précaire/precario” sözcüklerinden “proletarya”ya nazire olarak türetilmiş bir terim. Bu kelimeler “güvencesiz” anlamına gelir. (ç.n.)

Bu öteki işçilerin mücadelelerini görmezlikten gelmek yanlışır. Kapitalizmin tarihinde devrimci hareketlerin birçoğu fabrika temelli olmaktan ziyade geniş bir anlamda kentsel olmuştur (Avrupa’da 1848 devrimleri, 1871 Paris Komünü, 1917 Leningrad, 1918 Seattle genel grevi, 1969 Tucuman ayaklanması, 1968’de Paris, Meksika, Bangkok, 1967 Şanghay Komünü, 1989 Prag, 2001-2002 Buenos Aires... bu liste uzar gider). Fabrikalarda belirleyici mücadeleler yaşandığında bile (1930’lu yıllarda Michigan’da Flint grevi ya da 1920’li yıllarda Torino İşçi Konseyleri), mahallelerdeki örgütlü destek siyasi eylemde kritik önem taşıyan ama genellikle söz edilmeyen bir rol oynamıştır (Flint’te kadınların ve işsizlerin destek grupları, Torino’da komünal “halk evleri”).

Geleneksel sol, fabrikalar ve madenler dışında yaşanan toplumsal hareketleri görmezlikten gelmekle düpedüz yanlış yapmıştır. Sınıf bilinci, fabrikalarda olduğu kadar sokaklarda, barlarda, pub’larda, mut-faklarda, kiliselerde, işçi sınıfı mahallelerinin derneklerinde ve arka bahçelerinde de üretilir ve dile getirilir. 1871’de Paris’in komünarlarının ilk iki kararı, ilginç bir biçimde, fırınlarda gece çalışmasının yasaklanması (emek sürecine ilişkin bir sorun) ve kira ödemelerinde moratoryum⁸ ilan edilmesi (kentsel günlük yaşama ilişkin bir sorun). Kent fabrika kadar sınıf hareketlerinin alanıdır; eğer devrimci değişim için bir büyük ittifak oluşturulacaksa, gözlerimizi, geniş bir yelpazeye yayılan kırsal ve köylü hareketleri ile ittifak içinde, siyasi örgütlenmenin ve siyasi pratiğin hiç olmazsa bu düzeyine ve ölçeğine çevirmeliyiz.

Bu bizi mülksüzlerin saflarındaki ikinci kategoriye getiriyor: Bu, bileşimi ve sınıf karakteri bakımından çok daha karmaşık bir kategoridir. Büyük ölçüde benim “mülksüzleştirme yoluyla birikim” adını verdiğim sürecin ürünüdür. Genellikle olduğu gibi, farklı yer ve zamanlarda görünürde sonsuz bir biçimler yelpazesine bürünür. Yoksunların ve mülksüzlerin listesi hem uzundur, hem etkileyici. Topraktan sökülüp atılmış, yasadışı ya da yasal (yani devlet tarafından onaylanan), sömürgeci, yeni-sömürgeci, emperyalist yöntemlerle

doğal kaynaklarına ve hayat tarzlarına erişimden yoksun bırakılmış, zorla parasallaşma ve vergilendirme aracılığıyla (takas ve örf ve adete dayanan öteki mübadele biçimlerine karşıt olarak) piyasa mübadelesine zorla katılmış bütün köylü ve yerli halkları içerir. Ortak kullanım haklarının toprakta özel mülkiyet haklarına dönüşümü, süreci tamamlar. Toprağın kendisi bir meta haline gelir. Günümüze kadar gelen ama en güçlü olarak kapitalist gelişmenin erken aşamalarında görülen bu mülksüzleştirme biçimlerinin birçok çağdaş eşdeğeri vardır. Örneğin, kapitalistler düşük gelirli halkı yüksek değerli araziden mümkün olan en düşük maliyetle kopararak kentsel gelişme için mekân açarlar. Çin gibi ya da Asya ve Latin Amerika'nın gecekondulu yerleşimleri gibi, güvenceli özel mülkiyet haklarının bulunmadığı yerlerde düşük gelirli grupların devlet mercilerince, düşük miktarda bir tazminat ödensin veya ödenmesin, topraktan şiddete dayanılarak sökülüp atılmaları çoğunlukla işin başını çeker. Özel mülkiyet haklarının sağlam biçimde yerleşmiş olduğu ülkelerde, kamu yararına istimlak özel sermaye hesabına devlet tarafından ayarlanabilmektedir. İster yasal ister yasadışı yöntemler kullanılsın, finansal basınç (yükselen emlak vergisi ve kiralar) zor durumdaki halk kesimleri üzerinde baskı yapmak için kullanılır. Bazen insana düşük gelirli ve istenmeyen nüfus kesimlerini yeryüzünden söküp atma konusunda sistematik bir plan varmış gibi bile gelebilir.

Ne var ki, günümüzde kredi sistemi finans kapitalin halkın geri kalan bölümünden servet sızdırmasının başlıca modern aracı haline gelmiştir. Her türlü yağmacı uygulamanın yanında yasal yöntemler de (kredi kartlarında tefeci faizleri, işletmelere en hassas anlarda likidite sağlamaktan kaçınarak haczetme ve benzeri) zaten zengin ve kudretli olanlara avantajlar sağlayacak mülksüzleştirme taktikleri kullanılabilir. 1970'li yılların ortalarından itibaren gerçekleşen finansallaşma yağmacı tarzı bakımından çarpıcı özellikle taşır: Hisselerin promosyonu ve piyasanın manipüle edilmesi; saadet zincirleri ve şirketlerde sahtecilik; şirket birleşmeleri ve satın almalar yoluyla elde edilen varlıkların haraç mezat satılması; koskoca halkları, ileri kapitalist ülkelerde bile borç köleliğine mahkûm edecek düzeyde borç yükümlülüğü altına girmeye teşvik; varlıklardan mülksüzleştirme

(emeklilik fonlarının yağmalanması ve borsa ve şirket çöküşleri sonucunda değersizleşmesi). Bütün bu özellikler çağdaş kapitalizmin doğasının asli yönleridir.

Bütünüyle yeni mülksüzleştirme yoluyla birikim mekanizmaları da oluşmuştur. Dünya Ticaret Örgütü müzakerelerinde fikri mülkiyet hakları konusundaki vurgu (TRIPS anlaşması diye bilinir), patent ve lisans yöntemlerinin, genetik maddelerin, tohum plazmalarının ve bir sürü başka ürünün, geçmiş pratikleriyle bu maddelerin gelişmesinde hayati bir rol oynamış olan koskoca halklara karşı kullanılmasına işaret etmektedir. Biyo-korsanlık son derecede yaygındır. Dünyanın genetik stokunun ilaç şirketleri adına yağmalanması ileri bir aşamaya ulaşmıştır. Kùltürlerin, tarihlerin ve düşünsel yaratıcılığın metaya dönüştürölmesi ve satışa sunulması hem geçmiş hem güncel insan yaratıcılığının mülksüzleştirme konusu olması anlamına gelmektedir. Pop müziği halkın kùltürünü ve yaratıcılığını mülkedinme ve sömürme bakımından ünlenmiştir. Ne yazık ki, yaratıcıların parasal kaybı işin tek yanı değildir. Toplumsal ağların işlemez hale gelişi, toplumsal dayanışmanın yok edilmesi de aynı derecede ciddidir. Toplumsal ilişkiler alanındaki kaybın para ödemesiyle telafi edilmesi de olanaksızdır.

Nihayet krizlerin oynadığı role de değinmeliyiz. Nihayetinde, kriz, varlıklarda (elle tutulur olanlar kadar kùltürel varlıklarda da) devasa ölçekli bir mülksüzleştirme evresinden başka bir şey değildir. Hiç kuşkusuz, haczedilen ev vakalarından ve Bernie Madoff'un çılğın saadet zincirinden de bildiğimiz gibi, yoksulların yanı sıra zenginler de çeker sıkıntısını. Ama kriz hem sınıf içinde hem de sınıflar arasında servet ve kudretin yeniden bölüşölmesinin yöntemidir. İflaslardan ve çöküşlerden arta kalan değerini yitirmiş sermaye varlıkları likiditesi olacak kadar şanslı olanlar tarafından kelepir fiyatına satın alınır ve kârlı biçimde dolaşıma yeniden sokulur. Sermaye fazlası böylece birikimin yenilenmesi açısından kendine yeni ve mümbit bir alan bulmuş olur.

Bu nedenle, krizler irrasyonel bir sistem olan kapitalizmin rasyonelize edilmesi amacıyla yönlendirilebilir, yönetilebilir, kontrol edilebilir. Devlet tarafından yönetilen, faiz oranı ve kredi sistemi gibi kilit araçları kullanan kemer sıkma programlarının çoğunlukla amacı budur. Dış güç uygulayarak tek bir sektör ya da bir teritoryal birime kriz da-

yatılabilir. IMF'in çok uzmanca yapmayı bildiği şey budur. Bunun sonucu, dünyanın bir bölümünde dönemsel olarak değerini yitirmiş ya da birçok durumda değeri düşmüş bir varlıklar stoku yaratılması ve bunun başka yerlerde fırsat açlığı içinde olan sermaye fazlaları tarafından kârlı biçimde kullanılmasıdır. Güney ve güneydoğu Asya'da 1997-98'de, Rusya'da 1998'de ve Arjantin'de 2001-2002'de olan buydu. 2008-2009'da ise bütünüyle kontrolden çıkan yine buydu.

Krizin devlet politikaları veya şirketlerin toplu davranışları sonucunda kasıtlı olarak kışkırtılması tehlikeli bir oyundur. Her ne kadar bu tür krizlerin yaratılması yolunda aktif ve dar çevrelerde planlanmış komplolar olduğukonusunda ortada bulgu yoksa da, dünyanın her yerinde kapitalizmin ayakta kalabilmesi ve kapitalist sınıfın reforme olabilmesi için esaslı bir yaratıcı yıkım nöbetinin zaman zaman gerekli olduğuna inanan etkili "Şikago Okulu" makro iktisatçısı, ekonomi politikaları konusunda karar verici ve her türden oportünist girişimci mebzul miktarda mevcuttur. Bunlar hükümetlerin canlandırma paketleri ve benzer önlemlerle krizleri savuşturmaya çalışmasının çok ciddi bir yanılgı olduğu kanaatini taşırlar. Onlara göre, (IMF tarafından yaygın biçimde kullanılan türden) piyasa temelli bir "yapısal uyum" sürecinin işini yapmasına izin verilmesi çok daha doğrudur. Bu tür bir ilaç kapitalizmin ekonomik bakımdan sağlıklı kalabilmesi için gereklidir. Kapitalizm ölümün kapısına ne kadar yaklaştıysa, tedavi o kadar daha sancılı olur. Tabii burada esas olan hastanın ölmesine izin vermemektir.

* * *

İşçi hareketi içerisinde verilen ve politik-ekonomik varlıklarının yanı sıra kültürel varlıkları da mülksüzleştirilenler tarafından yürütülen çeşitli mücadelelerin siyasi bakımdan birleştirilmesi, insanlık tarihinin seyrini değiştirecek herhangi bir hareket açısından hayati önemde görünüyor. Esas hayal edilmesi gereken şey, bütün yoksunların ve mülksüzlerin nerede olurlarsa olsunlar büyük bir ittifak kurmasıdır. Amaç, artık ürünün organizasyonunun, üretiminin ve bölüşümünün herkesin uzun vadeli çıkarı doğrultusunda kontrol edilmesidir.

Bu fikirde lafı hiç evelemeden gevelemeden ele alınması gereken iki ön zorluk mevcuttur. Birçok mülksüzleştirmenin sermaye birikimiyle dolaysız olarak pek az ilişkisi vardır. Bunlar zorunlu olarak anti-kapitalist bir politika doğurmaz. Eski Yugoslavya'daki etnik arındırma, Kuzey İrlanda'da Olağanüstü Hal döneminde ya da Mumbai'de 1990'lı yılların başlarında Müslüman karşıtı nümayişler sırasında yapılan dini temizlikler, İsrail'in Filistin topraklarında ve su haklarında gerçekleştirdiği mülksüzleştirme hep bu türün örnekleridir. Kentlerin bazı mahallelerine göçmenlerin, lezbiyen ve geylerin, derisi farklı renkte insanların yerleşmesi, çoğunlukla mahallenin eski sakinlerini yerlerinden eder, onlar da ortaya çıkan mülksüzleşmeye karşı mücadele eder. Piyasa güçleri ve emlak değerlerindeki değişiklikler tetikleyici veya ikincil bir rol oynasa da, ortaya çıkan politik mücadeleler kimin kimi sevdiği ya da sevmediği ve gittikçe kalabalıklaşan gezegenimizde kimin nerede yaşamaya hakkı olduğu üzerinedir. Güvenlik, başkalarından duyulan korku, toplumsal tercihler, önyargılar: Toplumsal grupların mekânın kontrolü ve değer verilen varlıklara erişim üzerinde yaşadığı belirsizliklerle dolu çatışmalarda bunların hepsinin bir rolü vardır. Toplumsal gruplar ve bireyler belirli mekânlar karşısında mülkiyete benzer duygularla bir sahiplik ve aidiyet yaklaşımı geliştirirler. Bunun sonucu, yaygın bir mülksüzleştirilme korkusudur.

Mülksüzleştirmeye karşı ayaklanan bütün hareketler anti-kapitalist değildir. Örneğin, ABD'de nispeten yaşlı bir beyaz erkek işçi kuşağı, azınlıkların, göçmenlerin, geylerin ve feministlerin yükselen gücü, (Doğu ve Batı kıyılarının) entelektüel elitlerin bunlara yardım ve yataklık yapması ve Wall Street'in genellikle (yanlış biçimde) Yahudi olduğu düşünülen açgözlü ve Allahsız bankacıları karşısında aşırı derecede öfkeye kapılmıştır. Oklahoma'daki bomba patlaması dolayısıyla ün kazanan Timothy McVeigh gibilerini beslemiş olan aşırı sağcı, silahlı milis hareketleri Obama'nın seçilmesinden bu yana yeniden canlanmıştır. Bunların büyük bir anti-kapitalist mücadeleye katılmayacağı açıktır (her ne kadar bankacılara ve elitlere düşmanlık ve Federal Reserve'e nefret ifade ediyorlarsa da). Yabancılaşmış ve mülksüzleşmiş hissedenlerin sevdikleri ülkelere ne yoldan olursa olsun sahip çıkma mücadelesinin yaşayan tanıklarıdır bunlar.

Bu tür toplumsal gerilimler kapitalistlere sömürülecek fırsatlar yaratır. 1960'lı yıllarda ABD kentlerinde bazı mahallelere uygulanan ve "blockbusting" olarak anılan pratik çok yaygındı (hâlâ da devam ediyor). Burada yapılan, sadece beyazların yaşadığı bir mahalleye bir siyah aile sokmak ve bunun beyazlarda bir korku yaratacağını ve bunların mahalleyi terk edeceğini ummaktı. Gayrimenkul fiyatları düşünce spekülâtörler evleri ucuza alıp azınlık kesimlere pahalıya satabiliyorlardı. Kendini tehdit altında hisseden beyaz halkın tepkisi şiddetli direnişten (mesela mahalleye taşınmaya çalışan siyah ailenin evine yangın bombası atmak) mümkün olduğunca barış içinde bir arada yaşamak üzere daha ılımlı yöntemlere (bazen medeni haklar yasaları gerektiriyordu bunu) kadar değişiyordu.

İkinci büyük sorun, bazı mülksüzleştirmelerin ya gerekli ya da ilerici olmasıdır. Her devrimci hareket, kapitalistleri mal mülklerinden, servetlerinden, güçlerinden yoksun bırakmak için bir yol bulmak zorundadır. Kapitalizmin mülksüzleştirme tarihsel coğrafyasının bütünü ikircikliliklerle ve çelişkilerle doludur. Kapitalizmin yükselişinde görülen sınıf şiddeti mide bulandırıcı olsa da, kapitalist devrimin pozitif yanı (monarşi ya da Kilise gibi) keyfi feodal kurumları ve yetkilerini mülksüzleştirme, yaratıcı enerjileri açığa çıkarması, yeni mekânlar açması, dünyayı mübadele ilişkileri aracılığıyla birbirine yakınlaştırması, toplumu teknolojik ve organizasyonel alanlarda güçlü değişim akımlarına açık hale getirmesi, batıl itikat ve cehalet üzerinde yükselen bir dünyayı geride bırakıp bunun yerine insanlığın tamamını maddi sefaletten ve fakru zarurettten kurtarma potansiyelini taşıyan aydınlanmış bir bilim koymasıydı. Bütün bunlar, bir yerlerde birilerinin mülksüzleştirilmesi olmaksızın olamazdı.

Kapitalizm bütün bunları muazzam bir toplumsal ve çevresel bedel karşılığında başardı (eleştirciler son yıllarda bunun üzerinde çok duruyorlar). Ama yine de mülksüzleştirme yoluyla birikime (ya da Marx'ın kullandığı terimle "ilk birikim") toplum düzeninin, hem kapitalizmin hem de sosyalizm ya da komünizm denebilecek bir alternatifin mümkün olabilmesi için içinden geçmesi gereken çirkin ama gerekli aşama olarak bakmak olanaklıydı. Marx'ın kendisi ilk birikimin yıkıma uğrattığı toplumsal biçimlere pek az değer biçiyordu; şimdi ba-

zılarının yaptığı gibi, kapitalizm öncesi toplumsal ilişkilerin ya da üretim biçimlerinin yeniden tesis edilmesini de savunmuyordu. Kapitalizmin ilerici yanları üzerine bir şeyler inşa etmek sosyalizmin ya da komünizmin işiydi. Bu ilerici yanlar arasındatoprak reformu uğrunda hareketler, demokratik yönetim biçimlerinin yükselişi (üzerine her zaman para gücünün oynadığı rolün gölgesi düşen bir süreç), bilgi edinme ve ifade özgürlüğü (her zaman koşullara bağlıdır, ama yine de hayati önem taşır), medeni ve hukuki hakların yaratılması vardı.

Mülksüzleştirmeye karşı mücadeleler isyan hareketleri için bir hoşnutsuzluk yatağı oluşturabilirse de, devrimci politika açısından mesele eski düzeni savunmak değil, doğrudan doğruya sınıf ilişkilerine ve devlet iktidarının kapitalist biçimlerine saldırmaktır.

Devrimci dönüşümler en azından fikirlerimizi değiştirmeden, çok aziz bildiğimiz inançlarımızı ve önyargılarımızı terk etmeden, çeşitli günlük konforlarımızdan ve haklarımızdan vazgeçmeden, yeni bir günlük düzene boyun eğmeden, toplumsal ve siyasal rollerimizi değiştirmeden, haklarımızı, görevlerimizi ve sorumluluklarımızı yeniden düzenlemeden, davranışlarımızı kolektif ihtiyaçlara ve ortak bir iradeye daha iyi uydurabilecek şekilde değiştirmeden gerçekleştirelemez. Etrafımızdaki dünya (coğrafyalarımız) köklü biçimde yeniden biçimlendirilmek zorundadır; toplumsal ilişkilerimiz de, doğa ile ilişkiler de, ortak devrimci sürecin bütün öteki alanları da. Birçoklarının bütün bunlarla aktif biçimde yüzleşmeyi gerektiren bir politika yerine bir inkâr politikasını tercih etmesini bir yere kadar anlamak da mümkündür.

Öte yandan, bütün bunların barışçıl ve gönüllü biçimlerde gerçekleştirilebileceğini, bugün sahip olduğumuz, ama toplumsal bakımdan daha adil bir kararlı durum toplumsal düzeninin yaratılmasının önünde engel olan şeylerden sanki kendi kendimizi mülksüzleştireceğimizi, bir bakıma çıplak kalana kadar soyunacağımızı düşünmek rahatlatıcı olurdu. Ama bunun böyle olmasını, içinde bir miktar şiddetin de olacağı aktif mücadelelerin verilmeyeceğini hayal etmek sahteliği sırtan bir saflık olurdu. Marx'ın belirttiği gibi, kapitalizm dünyaya tepeden tırnağa kan ve ateşe batmış halde gelmiştir. Kapitalizmden çıkışın girişte olduğundan daha temiz bir iş olmasını sağlamak mümkün olsa

da, olasılıklar vaatedilmiş ÷lkeye yalnızca barışçıl tarzda geçilmesinin aşırı derecede düşük bir ihtimal olduğunu gösteriyor.

M÷lksüzleştirmenin daha olumlu değışikliklere vazgeçilmez bir öncü olabileceğini kabul etmek, sosyalizm ve komünizm koşullarında m÷lksüzleştirme politikasının ne olacağını taşır gündeme. Marksist/komünist devrimci gelenekte, kapitalist gelişmenin henüz başlamamış olduğu ÷lkelerde modernleşme programları uygulamak amacıyla m÷lksüzleştirmenin örgütlenmesi çoğu zaman gerekli görülürdü. Bu bazen, Sovyetler Birliği'nde Stalin'in tarımı zorla kolektifleştirmesinde (kulakların tasfiyesinde) olduğu gibi akıllar durduran bir şiddet içeriyordu. Bu politikalara kolay kolay başarı öyküleri olarak bakılmaz. Mao'nun (ortalama yaşam sürelerindeki hızlı artışı geçici olarak durduran) Büyük İleri Atılımı'nın büyük bir açlığa ve bazı örneklerde acımasızca ezilen politik direniş hareketlerine yol açmasında olduğu gibi büyük trajediler yaratabiliyordu bunlar.

Dolayısıyla, emek süreci dışında m÷lksüzleşmeye karşı isyan hareketleri son dönemlerde genellikle anti-komünist bir yol tutturmuşlardır. Bu bazı durumlarda ideolojik nedenlerle olmuştur, ama başka durumlarda sadece pragmatik ve organizasyonel nedenlerle, bu tür mücadelelerin geçmişte ne olduğu ve günümüzde ne olacağına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Kapitalist m÷lksüzleştirme biçimlerine karşı mücadelelerin çeşitliliği insanın aklını durdurur. Bunların arasında varolan bağları hayal bile etmek zordur: Nijer deltasında Ogoni halkının Shell Oil'ın topraklarının kalitesini düşürdüğü gerekçesiyle verdiği mücadeleler; biyo-korsanlığa ve toprak yağmasına karşı köylü hareketleri; genetik olarak değıştirilmiş gıda maddelerine karşı, yerel üretim sistemlerinin otantikliği uğruna mücadele; yerli halkların orman rezervlerine erişiminin devamı ve kereste ticareti yapan şirketlerin faaliyetlerinin kısıtlanması uğruna mücadeleler; özelleştirmeye karşı siyasi mücadeleler; gelişmekte olan ÷lkelerde işçi sınıfının veya kadınların haklarının sağlanması uğruna mücadeleler; biyoçeşitliliği korumak ve habitatların imha edilmesini önlemek için düzenlenen kampanyalar; IMF'in dayattığı kemer sıkma programlarına karşı yüzlerce protesto ve Hindistan ve Latin Amerika'da Dünya Bankası tarafından

desteklenen baraj inşa projelerine karşı uzun süredir verilmekte olan mücadeleler. Bunların hepsi 1980’li yıllardan bu yana dünyanın dört köşesinde ortaya çıkmış olan ve artan ölçüde manşetlerde yer alan inişli çıkışlı bir protesto hareketleri bileşiminin parçasıdır. Bu hareketler ve isyanlar, çoğunlukla “düzen ve istikrar” adına hareket etmekte olan devlet güçlerince sık sık acımasız şiddete başvurularak bastırılmıştır. Emperyalizmin koruması altındaki devletler (başta ABD olmak üzere, Britanya ve Fransa’nın ikincil bir rol oynadığı bir çerçevede) askeri olarak destek görerek veya bazı durumlarda en önemli orduların eğittiği özel kuvvetlerle, mülksüzleştirme yoluyla birikime meydan okuyan aktivist hareketleri aman vermeden kontrol altına almak için kurulan bir ezme ve tasfiyeler sisteminde öncülüğü ele almış bulunuyor.

* * *

Mülksüzleştirmenin her iki biçimine karşı hareketler de yaygındır ama hem coğrafi bakımdan hem de örgütlenme ilkeleri ve politik amaçları açısından henüz tam oluşmamış karakterdedir. Çoğu zaman birtakım iç çelişkiler sergilerler. Örneğin, çevre gruplarının biyoçeşitliliği korumak bakımından hayati kabul ettiği bölgelerde yerli gruplar hak talep ederler. Ve kısmen de bu tür hareketlerin doğmasını sağlayan özgül coğrafi koşulların etkisi altında, politik yönelişleri ve örgütlenme tarzları arasında hatırı sayılır farklar görülür. Meksika’daki Zapatista isyancıları kendi toprakları üzerinde kontrollerini yitirdikleri için ve kültürel tarihlerine saygı gösterilmediği için kızgınlık içinde idiler, ama devlet iktidarını üstlenmek ya da bir politik devrim gerçekleştirmek niyetinde değildiler. Bunun yerine, bir kültürel oluşum olarak kendi özgül ihtiyaçlarına yanıt verebilecek ve onurlarını ve özsayıgılarını kendilerine iade edecek alternatifleri sivil toplumun bütünü içinden daha açık ve değişken biçimde aramaya girişiyorlardı. Hareket öncücülük yapmaktan kaçınıyor, bir siyasi partinin rolünü üstlenmeyi reddediyordu. Bunun yerine, devlet çerçevesinde bir hareket olmayı, yerli kültürlerin siyasi iktidar düzenlemelerinde çeperde değil merkezde yer alacakları bir siyasi iktidar blokunu oluşturma yolunda ça-

lışmayı tercih ediyordu. Bu yoldan, Meksika devletinin hâkimiyetindeki teritoryal iktidar mantığının içerisinde pasif devrime benzer bir şeyi başarmaya çalışmış oluyordu.

Bu tür hareketlerin genel etkisi, siyasi örgütlenmeyi geleneksel siyasi partilerden ve fabrikalarda işçileri örgütlemekten uzaklaştırmak (tabii işçi örgütlenmeleri de devam ediyor), bunun yerine toplam olarak sivil toplumun bütün yelpazesi üzerinden yürütülecek bir toplumsal eylemin daha az odaklanmış siyasi dinamiğini geçirme sonucunu yaratacak bir yaklaşımı benimsemek oluyordu. Ortaya çıkmakta olan, tarihsel olarak işçi hareketinin çevresinde inşa edilmiş olandan çok farklı bir örgütlenme modelidir. Yani iki mülksüzleştirme biçimi birbirine ters düşen özelemler ve örgütsel biçimler doğuruyor. Sivil toplumu boydan boya kesen daha geniş hareket, odaklaşmamaktan dolayı yitirdiğini, tam da özgül coğrafi bağlamlarda günlük hayatın politikası ile o kadar doğrudan bir ilişki içinde olduğu için hayata değmekten kazanıyor.

Solda, günümüzde karşı karşıya olduğumuz sorunların nasıl ele alınması gerektiği konusunda çeşitli büyük ve hırçın düşünce akımları mevcut. Her şeyden önce, solun eylem tarihinden ve sol siyasi teorisinin dile getirilişinden doğan alışıldık sekterlik var. Tuhaf biçimde bellek yitiminin çok yaygın olmadığı tek yer solun kendi içinde (ta 1870'li yıllarda anarşistlerle Marksistlerin arasındaki, Trotskistler, Maoistler ve ortodoks komünistler arasındaki, devlete kumanda etmek isteyen merkezîyetçiler ile devlet karşıtı otonomistler ve anarşistler arasındaki bölünmeler). Argümanlar o kadar keskin ve hırçın ki, bazen insan biraz daha bellek yitiminin iyi bir şey olacağını düşünüyor. Ama bu geleneksel devrimci sektler ve siyasi fraksiyonlar dışında siyasi eylemin içinde yer aldığı bütün alan 1970'li yılların ortalarından beri köklü bir dönüşüm geçirmiş durumda. Siyasi mücadele ve siyasi olanaklar alanı hem coğrafi olarak hem de örgütsel olarak kaymış bulunuyor.

Günümüzde, 1970'li yılların ortalarından önce pek az görülen bir biçimde siyasi bir rol oynamakta olan muazzam sayıda sivil toplum kuruluşu mevcut. Bunlar hem devlet hem de özel çıkarlarca finanse ediliyor; idealist düşünürler ve örgütçüler burada yer alıyor (bunlar dev bir istihdam olanağı yaratıyorlar); çoğu zaman da tek sorun çev-

resinde odaklanıyorlar (çevre, yoksulluk, kadın hakları, kölelik ve kaçakçılıkla mücadele çalışmaları vb.); ilerici fikir ve davaları destekleseler de düpedüz kapitalizm karşıtı politikalar gütmekten kaçınıyorlar. Ne var ki, bazı örneklerde bunların aktif olarak neoliberal olduklarını, devletin refah işlevlerinin özelleştirilmesinde veya marjinalize olmuş birtakım kesimlerin piyasayla bütünleştirilmesinin kolaylaştırılmasında ve teşvik edilmesinde (düşük gelirli kesimler için mikro kredi ve mikro finans programları bunun klasik örneğidir) faal olduklarını görüyoruz.

Her ne kadar bu STK aleminde birçok radikal solcu ve adanmış aktivist varsa da, yaptıkları iş en fazlasından iyileştirmelere yöneliktir. Toplu olarak bakıldığında, ilerici başarılar bakımından çok ikircikli bir sicilleri olduğu söylenebilir. Gerçi kadın hakları, sağlık ve çevre koruma gibi konularda insanlığın durumunun iyileşmesine hatırı sayılır katkılarda bulunduklarını kabul edilebilir tarzda savunabilecek durumdadırlar. Ama STK'lar yoluyla devrimci değişim olanaksızdır. Kendilerine bağış yapanların siyasi tavırları ve izledikleri politikalar bunları çok ağır kısıtlamalar altında tutar. Dolayısıyla, her ne kadar yerel düzeyde ezilenlerin güçlendirilmesini destekleyerek içinde anti-kapitalist alternatiflerin mümkün hale gelebileceği birtakım alanlar açıyor ve hatta bu tür alternatifler konusunda deneyler yapılmasını destekliyor olsalar da, bu alternatiflerin yeniden hâkim kapitalist pratiğin içinde eritilmesini engellemek için hiçbir şey yapmazlar. Hatta bunu teşvik bile ederler. STK'ların ilerici başarılar bakımından çok ikircikli bir sicilleri olduğu söylenebilir. Günümüzde sahip oldukları kolektif güç, bir küresel adalet hareketinin, neoliberalizme küresel bir alternatifin oluşturulması çabalarının son on yıldır üzerinde odaklanmış olduğu Dünya Sosyal Forumu'nda oynadıkları hâkim rolde yansır.

Muhalefetin ikinci büyük ailesi, anarşist, otonomist ve taban örgütlerinden kaynaklanır. Bunlar dış finansmanı reddederler. Gerçi bazıları alternatif bir kurumsal tabana yaslanır (örneğin Latin Amerika'da "taban toplulukları" girişimleri olan Katolik Kilisesi veya ABD'nin iç kentlerinde siyasi hareketlere kilisenin verdiği daha gevşek destek). Bu grup homojen olmaktan uzaktır (aslında, bunların arasında çok sert tartışmalar vardır; örneğin sosyal anarşistler ile onların yerden yere

vurduğu, yalnızca “hayat tarzı” anarşisti olarak andığı akım arasında). Ancak, devlet iktidarı ile müzakere konusunda ortak bir antipati ve değişimin gerçekleştirilebileceği alan olarak sivil topluma bir vurgu görülür. İnsanların içinde yaşadıkları günlük durumlarda kendi kendilerini örgütlenme güçleri her tür anti-kapitalist alternatifin temeli olmalıdır. Yatay ağların oluşturulması bunların tercih ettiği örgütlenme modelidir; takasa, kolektiflere, yerel üretim sistemlerine yaslanan “dayanışma ekonomileri” adı verilen ortamlar tercih ettikleri siyasal iktisat biçimidir. Tipik bir yanları, herhangi bir merkezi yönetimin gerekli olabileceği fikrine karşı çıkmaları ve geleneksel siyasi partilerin yanı sıra hiyerarşik toplumsal ilişkileri de, hiyerarşik siyasi iktidaryapılarını da reddetmeleridir. Bu tür örgütleri her yerde görmek mümkündür; bazı yerlerde de epeyce dikkat çekici bir nitelik kazanmışlardır. Bazıları konumları bakımından radikal bir biçimde anti-kapitalisttir ve devrimci amaçları savunur; bazı durumlarda da sabotaj ve başka türden sarsıntı yaratacak biçimleri de savunurlar (İtalya’da Kızıl Tugaylar’dan, Almanya’da Baader-Meinhof Çetesi’nden, ABD’de Weather Underground’dan esintiler). Ama daha şiddete yatkın uç örnekler bir yana bırakılırsa, bütün bu hareketlerin etkililiği, aktivizmlerini, küresel sorunlarla başa çıkmaya uygun örgütsel biçimlere sokma konusundaki isteksizlikleri ve yeteneksizlikleri dolayısıyla sınırlı kalır. Yerel eylemin değişimin tek anlamlı düzeyi olduğu ve hiyerarşi kokan herhangi bir şeyin devrimciliğe karşıt olduğu varsayımı, iş büyük ölçekli meselelere gelince hareketin kendisi önünde bir engel yaratması anlamına gelir. Yine de bu hareketler hiç kuşkusuz anti-kapitalist politika alanında yaygın bir deney tabanı sağlamaktadır.

Üçüncü büyük aile geleneksel işçi sınıfı örgütlenmesinde ve sosyal demokratik geleneklerden daha radikal Trotskist ve komünist siyasi parti örgütlenmesine kadar uzanan sol siyasi partilerde yaşanmakta olan dönüşümden kaynaklanır. Bu akım devlet iktidarının fethine ya da hiyerarşik örgütlenme biçimlerine düşman değildir. Aslında bu sonuncusunu, siyasi örgütlenmeyi bir dizi farklı siyasi ölçek arasında bütünleştirmek açısından bir zorunluluk olarak görür. Sosyal demokrasinin Avrupa’da hegemonik bir güç olduğu, ABD’de bile etkili olduğu yıllarda, artığın bölüşümü üzerinde devlet kontrolü, eşitsizlik-

lerin azaltılması bakımından belirleyici bir araç rolü görüyordu. Artığın üretimi üzerinde toplumsal bir kontrol kurmakta, böylece de kapitalist sınıfın iktidarına gerçekten meydan okumakta sergilediği eksiklik, bu politik sistemin Aşıl topuğu idi. Ancak, kaydettiği ilerlemeleri unutmamalıyız. Her ne kadar bugün, toplumsal refah harcamaları ve Keynesçi ekonomisi ile bu tür bir politik modele geri dönmenin yetersiz olduğu açık olsa da.

İleri kapitalist dünyada son otuz yılda hem örgütlü işçi sınıfı, hem de sol siyasi partiler epeyce bir darbe almış bulunuyor. Her ikisi de genel bir anlamda neoliberalizasyona destek vermeye ya ikna edildi, ya da zorlandı, daha insani bir yüzle olsa da. Daha önce de belirtildiği gibi, neoliberalizme artığın özelleştirilmesi ya da en azından daha da fazla toplumsallaştırılmaması uğrunda çalışan büyük ve epeyce devrimci bir hareket olarak bakılabilir (başındaki önder de kendi kendini devrimci olarak ilan eden bir şahsiyettir, yani Margaret Thatcher).

Her ne kadar hem işçi sınıfı örgütlenmesinde, hem de sol politikada toparlanmaya dair bazı işaretler görülüyorsa da (bunu Britanya'da Tony Blair yönetiminde Yeni İşçi Partisi'nin yücelttiği ve Avrupa'da birçok sosyal demokrat partinin felaket sonuçlarla kopya ettiği "üçüncü yol"a karşıt görmek gerekiyor), dünyanın farklı yerlerinde daha radikal sol siyasi partilerin ortaya çıktığına dair işaretler de görülüyorsa da, yalnızca bir işçi sınıfı öncüsüne yaslanma düşüncesi de, siyasi iktidara şu ya da bu şekilde adımlarını atmış sol partilerin kapitalizmin gelişmesi üzerinde esaslı bir etki yaratma ve birikimin krizlere eğilimli sarsıntılı dinamiği ile başa çıkma kapasitesi de sorgulanıyor. Alman Yeşiller Partisi'nin iktidardaki performansı, iktidar dışındaki siyasi konumu ile karşılaştırıldığında hiç de parlak görülemez; sosyal demokrat partiler ise hakiki bir siyasi güç olarak yollarını bütünüyle yitirmiş durumdalar. Ama sol siyasi partiler de, işçi sendikaları da hâlâ önem taşıyor. Bunların Brezilya'da İşçi Partisi veya Venezüella'da Bolivarcı hareket örneklerinde olduğu gibi iktidara geçişi, sol düşünüş üzerinde açık seçik bir etki yaratmış bulunuyor. Bu, Latin Amerika'ya özgü de değil. Komünist Parti'nin Çin'deki rolünü ve gelecekte politikalarının ne olabileceğini yorumlamak çok karmaşık bir mesele ve çözmesi kolay değil.

Daha önce sergilemiş olduğumuz ortak devrimci teori, devlet iktidarı ele geçirilmeksizin, köklü biçimde dönüştürülmeksizin, halen özel mülkiyeti, piyasa sistemini ve sonsuz sermaye birikimini desteklemekte olan anayasal ve kurumsal çerçevenin yeniden düzenlenmesi sağlanmaksızın kapitalizm karşıtı bir toplumsal düzen kurulmasının olanaksız olduğunu gösterir. Devletler arası rekabet de, ticaret ve paradan hegemonya meselelerine kadar her şey üzerine jeoekonomik ve jeopolitik mücadeleler de yerel toplumsal hareketlere bırakılamayacak ya da fazl büyük olduklarını için bir kenara bırakılamayacak kadar önemli meselelerdir. Devlet-finance bağının mimarisinin nasıl yeniden düzenleneceği, paranın sağladığı ortak değer ölçüsü konusundaki yıkıcı sorunla birlikte, kapitalist siyasal iktisada alternatifler oluşturma arayışı içinde görmezlikten gelinemeyecek şeylerdir. Yani, devleti ve devletler arası sistemin dinamiklerini görmezlikten gelmek herhangi bir anti-kapitalist devrimci hareketin kabul edemeyeceği kadar gülünç bir fikirdir.

Dördüncü büyük aile, kılavuzu herhangi bir özgül siyasal felsefe ya da eğilim olmayan, (mutenalaşma, sanayinin gelişmesi, baraj yapımı, suyun özelleştirilmesi, sosyal hizmetlerin ve kamu eğitimine ilişkin olanakların tıpanlanması vb. aracılığıyla) yerinden edilme ve mülksüzleşmeye karşı direniş gibi pragmatik bir ihtiyaca cevap veren bütün toplumsal hareketlerden oluşur. Bu durumda, odak noktası, kenttir, kasabadır, köydür ya da devletin politikalarının ve kapitalistlerin çıkarlarının zayıf durumdaki halk kesimleri için oluşturduğu tehdite karşı neresi siyasal örgütlenme bakımından maddi bir temel sunuyorsa orasıdır.

Burada da, bu tür toplumsal hareketler çok geniş bir yelpazeye yayılır. Bunların bazıları zaman içinde, sorunların tikel ve yerel olmaktan ziyade sistemle ilgili olduğunu farketdiği ölçüde radikalleşebilir. Bu tür toplumsal hareketlerin toprak konusunda (Brezilya'daki toprak-sızlar hareketi ya da Hindistan'da kapitalist şirketlerin toprak ve kaynaklara el koymasına karşı köylü hareketleri gibi) ya da kentsel bağlamda (Brezilya'da ve ABD'deki kenthakkı hareketleri gibi) ittifaklarda bir araya getirilmesi, mutenalaşmanın, baraj yapımının, özelleştirmenin ya da konu her neyse onun tikelliğinin altında yatan

sistemik güçleri tartışmak ve onlarla mücadele etmek için daha geniş ittifaklar yapmanın önünün açık olduğunu düşündürüyor. İdeolojik ön kabullerden ziyade pragmatizmin yönlendirdiği bu hareketler, yine de kendi deneyimlerinden hareketle sistemi kavrama noktasına ulaşabilirler. Birçoğu aynı mekânı, mesela bir metropolü paylaştığı ölçüde, (iddia edildiğine göre sanayi devriminin ilk aşamalarında fabrika işçilerine olduğu gibi) ortak bir davanın peşine düşebilir ve kendi deneyimleri temelinde yavaş yavaş kapitalizmin nasıl işlediğine ve toplu halde neler yapılabileceğine ilişkin bir bilinç geliştirebilirler. Yirminci yüzyılın başında Marksist yazar Antonio Gramsci'nin çok önemseydiği, dünyayı ilk elden acı deneyimlerle anlamaya başlayan, ama kapitalizmin kavrayışını daha sonra genelleştiren, kendini yetiştirmiş "organik aydın" önder figürünün çok şey katabileceği alandır bu. Brezilya'da MST'nin liderlerini veya Hindistan'da toprak işgali hareketinin liderlerini dinlemek ayrıcalıklı bir eğitimidir. Bu örneklerde, eğitilmiş hoşnutsuzun görev madunun sesini büyütmektir ki sömürünün ve baskının koşullarına ilgi çekilebilsin ve yanıtlar bir antikapitalist program içine yedirilebilsin.

Toplumsal değişim için beşinci merkez kimlik sorunları etrafında oluşmuş özgürleşme hareketleridir: kadınlar, çocuklar, geyler, ırksal, etnik ve dini azınlıklar, bunların hepsi güneşin altında kendilerine de bir yer aramaktadır. Bütün bu meselelerde özgürleşme talebiyle ortaya çıkan hareketler coğrafi olarak eşitsiz ve ihtiyaç ve özlemleri bakımından coğrafi olarak bölünmüş durumdadır. Ama kadın hakları (1985'te toplanan Nairobi, 1995'te Pekin deklarasyonuna giden yolu açtı) ve ırkçılık (Durban'da 2009'da düzenlenen çok daha tartışmalı toplantı) üzerine küresel ölçekli toplantılar ortak bir zemin bulmaya çalışmakta. Hiç kuşku yok ki, dünyanın hiç olmazsa bazı yörelerinde, toplumsal ilişkiler bütün bu boyutlarda değişim geçirmekte. Özcü bir felsefe temelinde dar çerçeveler içinde biçimlendiklerinde bu hareketler sınıf mücadelesine düşman görünebilirler. Hiç kuşkusuz denilebilir ki, akademik alanda öncelik kazanmaları sınıf analizinin ve siyasal iktisatın geriletilmesi temelinde olmuştur. Ama küresel işgücünde kadınların artmakta olan ağırlığı, hemen her yerde yoksulluğun bir kadın olgusu haline gelmesi, cinsiyet farkının bir emek denetim

mekanizması olarak kullanılması, kadınların üzerlerindeki baskılardan özgürleşmesini (*emancipation*) ve nihai olarak kurtulmasını (*liberation*) sınıf mücadelesinin odağını keskinleştirmesi için gerekli bir koşul haline getirmektedir. Aynı gözlem, ayrımcılığın ve açık baskının bulunabildiği bütün alanlardaki öteki kimlik biçimleri için de geçerlidir. Irkçılık ve kadınların ve çocukların ezilmesi, kapitalizmin yükselişinin kurucu öğeleri idi. Ama bugün oluşmuş olan haliyle kapitalizm, ilke olarak bu ayrımcılık ve ezme biçimleri olmaksızın da ayakta kalabilir. Tabii daha birleşik bir sınıf gücü karşısında siyasi direnme kapasitesi, ölümcül bir yara almasa bile, keskin biçimde zayıflayacaktır. Multikültüralizm ve kadın haklarının, özellikle ABD’de, büyük şirketler dünyasında ılımlı bir tarzda benimsenmiş olması, kapitalizmin toplumsal değişimin bu boyutlarını içselleştirebileceğinin bir kanıtı gibi görülebilir, ama aynı zamanda sınıf bölünmelerinin siyasi eylem için esas boyut olarak önemini de yeniden vurgulamış olur.

Bu beş büyük aile siyasi eylem için örgütsel birer şablon olarak ne birbirlerini dışlar, ne de liste tüketicidir. Bazı örgütler ilginç biçimde her beş eğilimden de bazı boyutları bir araya getirir. Ama bu farklı eğilimleri her şeyin altında yatan aynı mesele etrafında birleştirmek için yapılması gereken çok iş vardır. O mesele şudur: Dünya, yalnızca toplumsal ve doğal ilişkilerin o kadar çok yörede karşılaşılan korkunç durumuyla değil, sonsuz bileşik büyüme sürdürülmesiyle de hesaplaşacak biçimde maddi, toplumsal, zihinsel ve siyasi olarak değişebilir mi? Hoşnutsuzların, bir yandan acıyı doğrudan çeken ve bileşik büyümenin korkunç sonuçlarına karşı direnişleri o denli ustalıkla örgütleyen insanlardan öğrenirken, bir yandan da tekrar ve tekrar ve ısrarla sorması gereken soru işte budur.

* * *

Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*’da sergiledikleri ilk yaklaşımlarında komünistlerin herhangi bir siyasi partisi olmadığını ileri sürüyorlardı. Komünistler yalnızca, her zaman ve her yerde, kendilerini, bir yandan kapitalist düzenin sınırlarını, başarısızlıklarını ve yıkıcı eğilimlerini, bir yandan da kapitalistlerin ve onların özürçülerinin o benzersiz sınıf iktidarlarını sürdürebilmek için (özellikle medyada)

ürettikleri ideolojik maskeleri ve sahte meşrulaştırmaları kavrayan insanlar olarak ortaya koyarlardı. Komünistler, dur durak bilmeksizin, kapitalizmin öngördüğünden farklı bir geleceği yaratmak için çalışarlardı. Bu ilginç bir tanımdır. Geleneksel kurumsal komünizmin çoktan ölmüş ve gömülmüş olduğu söylenebilir, ama bu tanıma göre aramızda, faal olarak çalışan, kavrayışları temelinde eyleme girişen, yaratıcı tarzda antikapitalist görevlerin peşinde yürümeye hazır milyonlarca kişi fiilen komünistlik yapmaktadır. Şayet 1990'lı yılların sonunun alternatif küreselleşme hareketinin ileri sürdüğü gibi "başka bir dünya mümkün" ise, o zaman neden "bir başka komünizm mümkün" de demeyelim? Eğer temelden bir değişim yaratılacaksa, kapitalist gelişmenin günümüzdeki koşulları böyle bir şeyi gerektiriyor.

Maalesef bugün kimilerinin yapmak istediği gibi komünizmi siyasi söyleme yeniden sokmaya çalışmak zor, çünkü komünizm çok yük taşıyan bir terim. Bu, ABD'de, diyelim Fransa'dan, İtalya'dan, Brezilya'dan, hatta orta Avrupa'dan çok daha zor olur. Ama bir bakıma isim önem taşıyor. Belki de hareketi, hareketimizi, antikapitalist olarak tanımlamalı ya da kendimize Wall Street Partisi ve onun hem-paları ve özürcüleri ile her yerde mücadele etmeye ve onları yenilgiye uğratmaya hazır olan Öfkeli Partisi adını vermeli ve meseleyi böyle çözmeliyiz. İnsanlığın bekasını adil biçimde gerçekleştirme uğruna mücadele devam etmekle kalmıyor. Yeniden başlıyor. Görünüşte her şeye kadir bir kapitalist sınıfın çıkarlarına o kadar katkıda bulunan mülksüzleşme ekonomisi konusunda öfke ve ahlaki kızgınlık yükseldikçe, birbirinden kopuk siyasi hareketler zorunlu olarak zaman ve mekân engellerini aşıp kaynaşmaya başlamaktadır.

Bunun siyasi gerekliliğinin kavranması her şeyden önce sermaye denen mummanın çözülmesini gerektiriyor. Bir kez sermayenin maskesi çekilip alındığında ve sırları çıplak biçimde sergilendiğinde ne yapılması gerektiğini ve niçin ve nasıl yapılması gerektiğini görmek daha kolaydır. Kapitalizm asla kendiliğinden göçmeyecektir. İtilmesi gerekiyor. Sermaye birikimi asla durmayacaktır. Durdurulması gerekiyor. Kapitalist sınıf iktidarını asla gönüllü biçimde teslim etmeyecektir. Mülksüzleştirilmesi gerekiyor.

Yapılması gereken şey, sömürücü bileşik büyümenin gezegenimiz üzerinde, insanlar olsun, diğer varlıklar olsun yaşamın tüm renklerine yaptıkları konusunda ahlaki bir öfkeden doğan, siyasi mücadeleye ateşli bir bağlılığın yanı sıra, azim ve sebat gerektiriyor, sabır ve açık-gözlülük gerektiriyor. Geçmişte böyle bir görevin gerektirdiği nitelikleri haiz politik hareketler ortaya çıkmıştı. Bu tür hareketler yeniden ortaya çıkabilirler ve hiç kuşku yok ki çıkacaklar. Bence geç bile kalmış bulunuyoruz.

Sonsöz

*Sınıf savaşı var, tamam, ama savaşı veren benim sınıfım,
zenginler sınıfı. Ve de kazanıyoruz.*

Warren Buffett

Ekonomi politikaları konusunda kararları verenler ve uzman iktisatçılar kapitalizmin kriz eğilimli karakterinden bu kadar tasasızca habersiz görüldüğünde, ortalık uyarı işaretleriyle kaynarken bunları görmezlikten gelip 1990'lı yıllardan itibaren yaşanan çalkantı ve hengame dönemini şen şakarak “büyük ölçülülük” dönemi olarak nitelendirdiğinde, kriz gelip çattığında reel ekonomide faal insanların kendilerini sarsanın ne olduğu konusunda kavrayışlarının bu kadar kıt olmasına ve kendilerine sunulan uzman açıklamalarına bu kadar az güven duymalarına şaşırmamak gerekir. İktisatçılar şimdi serbest piyasa kapitalizmine içkin “sistemik riskler”i anlamamış olduklarını itiraf etmiş bulunuyorlar, ama bunların ne olduğunu ya da bunlarla başa çıkmak için ne yapılabileceğini hâlâ anlamış görünmüyorlar. IMF’in eski bir baş ekonomisti şöyle diyor: “Sistemik riskin ne olduğunu ve bununla ilgili faktörleri şöyle böyle biliyoruz. Ama bunun şu aşamada enikonu gelişmiş bir bilim dalı olduğunu iddia etmek biraz abartmak olur.” 2010 yazında yayınlanmış resmi bir belgede, IMF sistemik risk araştırmalarını “emekleme döneminde” olarak niteliyordu. Miyop neoklasik ekonomi teorisinden veya finans teorisinden farklı olarak, Marksist teoride sistemik risk sermaye birikiminin temel çelişkilerine tekabül eder. IMF bu konuyu öğrense epeyce zahmetten kurtulurdu. Bu kitapta kapitalizmin krize eğilimli doğasına, (şu anda içinden geçmekte olduğumuz türden) krizlerin kapitalizmin yeniden üretimindeki

rolüne ve sermayenin gezegenimizdeki hayat için yarattığı uzun vadeli sistemik risklere elimden geldiğince açık biçimde ışık tutmaya çalıştım.

Ulaştığım sonuç, sermayenin kriz eğilimlerini hiçbir zaman çözmediği, bunları yalnızca oradan oraya taşıdığı oldu. İkili bir anlamda: dünyanın bir yerinden başka bir yerine taşımak ve bir tür sorundan başka tür bir soruna taşımak. Örneğin, ABD'nin güneyinde ve güneybatısında (ve bunun yanı sıra Britanya'da, İrlanda'da ve İspanya'da) konut piyasalarında patlak veren kriz, önce New York ve Londra'daki finans piyasalarını etkiledi, ardından (İzlanda bankalarından, Dubai World'den, Litvanya iflasından, Kaliforniya'da bütçe felaketinden ve önce Yunanistan, sonra da İrlanda krizlerinden geçerek) dünya çapında hemen hemen her yerde finansal faaliyetleri tehdit altına soktu. Her ne kadar bazı ulusal bankacılık sistemleri, örneğin İrlanda, Portekiz ve İspanya, krizden önceki hayali gayrimenkul piyasası yükselişinden arta kalan yüksek miktarda toksik varlık dolayısıyla daha da fazla kurtarma faaliyeti gerektirecekse ya da gerektirebilirse de, küresel finansal sistem devlet müdahalelerinin karmaşık bir bileşimi sonucunda istikrara kavuşmuş görünüyor. Sonuç, krizin yükünün bankalardan kamu borcuna aktarılması oldu. Kuzey Amerika'da ve Avrupa'da şişen kamu borcuna yanıt, borcun, acımasız kemer sıkma önlemleriyle kamu hizmetlerini kısararak, halkın esenliğini tehlikeye atarak azaltılmasının önce önerilmesi, sonra da uygulamaya konulması oldu.

Ama dünyanın bazı yerlerinde kriz çoktan geride kalmış bulunuyor. ABD'de bile resesyonun 2009 Haziran'ında istatistiki anlamda sona ermiş olduğu açıklandı. Brezilya'da, Arjantin'de, Hindistan'da ya da Avustralya'da "ekonomik kriz"i sorun, alacağınız cevap "Ne krizi? O sizin sorunuz, bizim değil" olur. Tabii coğrafi miyopluk yaygın bir sorun. 2004 Aralığında, Hint Okyanusu'nda yaşanan tsunaminin kurbanları için Batı Avrupa'da ve ABD'de birçok insan cömertçe katkıda bulundular ama 1997-98 ekonomik çöküntüsünde işlerini yitirmiş olan 15 milyon Endonezyalıya ya da 2001-2002 krizinde Arjantin'de işsizliğin fırlamasına hiç mi hiç aldırmamışlardı. O onların ekonomik kriziydi, onların kabahatıydı, bizim değil.

Bu satırlar yazılırken (Aralık 2010) krizin ABD’de ve Avrupa’nın büyük bölümünde hâlâ bizimle olduğuna dair derin bir his kadar epeyce de elle tutulur kanıt var. Büyük sorun işsizlik. IMF ve Uluslararası Çalışma Örgütü ILO’nun Eylül 2010’da yayınladığı ortak bir tartışma belgesinde 2007-2009 ekonomik durgunluğunda dünya çapında istihdamdaki net azalma 30 milyon olarak tahmin ediliyor. Resmi istatistikler temelinde belgelenebilen 20 milyon iş kaybının dörtte üçü ileri ekonomilerde: ABD’de 7,5 milyon, İspanya’da 2,7 milyon, Britanya’da 900 bin. Net istihdam kaybı yükselen piyasa ekonomilerinde çok daha az dikkat çekici düzeyde: Çin’in devasa işgücü piyasası göz önüne alındığında, bildirdiği 3 milyon rakamı ciddi olabilir, ama felaket olmaktan uzaktır. Tuhaf bir şekilde bazı düşük gelirli ülkelerde küçük istihdam artışları gerçekleşmiş bulunuyor (kısmen istihdamın Çin’den güney ve güneydoğu Asya’da daha da düşük ücretli ülkelere kayması dolayısıyla).

2007’de başlamış olan finansal kriz dünyanın birçok yerinde pek az kalıcı etki yarattı. Çin’de (büyüme hızı 2009 başında yüzde 6’ya kadar düştükten sonra 2010’da yüzde 10’u aştı) ve Hindistan’da (yakında Çin’i bile geçebilecek bir büyüme hızı söz konusu) büyümedeki canlanmaya paralel olarak dünyanın Çin ile ticarete dönük olan bütün yörelerinde yüksek büyüme hızları görülüyor. Çin’e hammadde sağlayan Avustralya ve Şili gibi ülkeler krizden görece olarak az etkilen-diler. Başka örneklerde ise ticaret kalıplarında adaptasyon görülüyor: Brezilya ve Arjantin’in Çin ile ticareti 2000’den bu yana on katı artmış durumda. Bunun sonucu, Latin Amerika’nın çeşitli bölgelerinde büyümenin sağlam biçimde toparlanması oldu (hem Arjantin’de hem Brezilya’da yüzde 8’e yakın); ama bunun bedeli toprakların büyük bölümünü bir büyük soya fasulyesi plantasyonuna dönüştürmek ve böylece gelecekte çevreye potansiyel olarak zarar yaratmak. Çin’e yüksek teknoloji teçhizat satan ülkeler ve en başta Almanya da oldukça iyi durumda.

İşsizlik ve istihdam kaybı büyük ölçüde ABD’de ve eşitsiz biçimde olmakla birlikte Avrupa’da yoğunlaşıyor. Resmi işsizlik oranları, İspanya’da 11, İrlanda’da 9, ABD’de 5, Yunanistan, Portekiz, İspanya,

Britanya, İsveç ve İtalya'da ise 3 ila 4 yüzde puanı arasında değişmiş bulunuyor. Ama işsizlik oranı Hollanda'da düşük kaldı, Almanya'da üstelik düştü (bunun nedeni kısmen Almanların daralan bir piyasa karşısında işçi çıkartmak yerine çalışma saatlerini azaltma politikalarıdır), Güney Kore'de ve Çin'de (2008 için açıklanan yüzde puanı 3 milyonluk istihdam kaybına rağmen) hemen hemen hiç değişmedi.

ABD'de ısrarla sürmekte olan istihdam kaybı, o ülkede daha önceki iki ekonomik durgunluk (1990-92 ve 2001-2002) sonrasında yaşanan ve "istihdamsız toparlanma" adı verilen süreci tekrarlamış oluyor. Belki fark, bu seferkinin "istihdam kaybı yaratan toparlanma" olmasında. Ayrıca, "uzun süreli" işsiz kalmış olarak değerlendirilenlerin (altı aydan uzun) oranı, geçmişte toplam işsizlerin dörtte birini hiçbir zaman geçmemişken, şimdi yarıdan fazlaya çıkmış durumda. İş aramaktan umudunu kesmiş işçiler ile rızası hilafına yarı zaman çalışan işçiler, yüzde 10 olan resmi orana eklendiğinde ABD nüfusunun beşte birinin uygun bir işe sahip olmadığı ortaya çıkıyor. Bu kadar büyük bir yedek işçi ordusunun mevcudiyeti, bir işte çalışmakta olanların ücretleri ve çalışma koşulları üzerinde aşağıya doğru bir baskı yaratıyor. General Motors'ın pazarlıklarla gerçekleştirilen iflası, iki katmanlı bir çalışma sistemi yarattı: İşgücüne yeni katılanlar, eskiden çalışmakta olanlardan daha düşük ücret almaya razı oluyorlar. Bu iki katmanlı sistem şimdi ABD'nin birçok yerine yayılmış bulunuyor. Bunun sonucunda kârlar, 2008 sonundaki düşük noktadan hareketle, ekonomi basınında "baş döndürücü" olarak betimlenen bir hızla artmaya başladı. Bu da borsada bir toparlanmaya ve Wall Streetçilerin savurgan hayatlarına geri dönmelerine olanak sağladı. Ama bütün bunlar ücretlerde ta 1970'li yıllarda başlamış olan gerilemenin daha da ileri gitmesi pahasına oluyor. Ücretlerin ulusal gelir içindeki payı azalmaya devam ederken, kârların oranı kriz öncesi düzeylere doğru yükseliyor. İşsizliğin bir yan ürünü, 2007'de çöküşü tetiklemiş olan konut hacizlerinin hiç yavaşlamaksızın devam etmesi ve varlık portföylerinin toksik niteliğinin daha da kötüleşmesi. Başlatılmış olan haciz işlemlerinin aylık temposu 2009 Nisan'ındaki 142 binlik en yüksek düzeyinden 2010 Ağustos ayında 100 binin az üzerinde bir düzeye gerilemişti, ama fiili el koymalar o ayda tarihin en yüksek düzeyi olan

95 bine ulaşıyordu. Finansal kuruluşlar 2010 yılında bir milyondan fazla konut hukukun devralmış oldular. Tüketici güveninin toparlanmasının yavaş olmasına, tüketim piyasasının durgunluk içinde olmasına şaşmamak gerek.

ABD'deki bu durum (ve Avrupa'nın belirli yerlerinde ona benzer durumlar) bir ekonomik zorunluluk mudur yoksa bir siyasi tercih mi? Cevap biraz o, biraz bu olmalıdır. Ama işin politik yanı şimdi geçen yıl olduğuna göre daha açıkça ortadadır. İleri kapitalist dünyanın önemli bölümünde, başlangıçta Keynesçiliğin yeniden canlandırılmasıyla kısa bir dansın ardından, kapitalist sınıf tarafından refah devletinden ne kaldıysa, kemer sıkma politikasıyla onu da ortadan kaldırmak için kamu borcu krizi bir gerekçe olarak kullanılıyor. Sermaye, toplumsal yeniden üretimin maliyetlerini (çocukların, hastaların ve sakatların bakımı, sosyal güvenlik, eğitim ve sağlığın maliyeti) içselleştirmekte hep sıkıntı yaşamıştır. 1960'lı ve 1970'li yıllarda bu maliyetlerin çoğu ya doğrudan (şirketlerin sağlık ve emeklilik planları) ya da dolaylı yoldan (halkın bütününe vergi ile finanse edilen hizmetler sunulması) içselleştirilmişti. Ama 1970'li yılları izleyen neoliberal kapitalizm döneminin tamamına, sermayenin bu tür yüklerden kurtulma ve bu hizmetlerin bir şekilde edinilmesini ve bunların maliyetlerinin karşılanmasını halkın kendisine bırakma yolunda verdiği mücadele damgasını vurmuştur. Siyasetin ve medyanın sağdan güçlü sesleri, kendimizi nasıl yeniden üreteceğimizin kendi sorumluluğumuz olduğunu, devletin bir yükümlülüğü olmadığını söyleyip durmuştur bize.

Bazı önemli alanlar hâlâ özelleştirilmeyi bekliyor. en başta da sosyal güvenlik ve devletin yaşlılara ödediği emeklilik maaşları (ama Şili her ikisini de çoktan beridir özelleştirmiş durumda). Demek ki, şu sırada kemer sıkmaya yapılan vurgu toplumsal yeniden üretimin maliyetlerinin kişiselleştirilmesi yolunda bir adam daha ileriye gitmek oluyor. Halkın esenliğine yapılan bu taarruz, birçok ülkede devleti sendikaların gücünün son mevzileriyle, kamu emekçileri sendikalarıyla, ama aynı zamanda devlet hizmetlerine en dolaysız biçimde bağımlı olan kesimlerle (Atina'dan Paris'e, Londra'dan Berkeley'e öğrenciler) bir çatışma yoluna sokmuştur. Bu taarruz öyle isyan çal-

kantılarına yol açmıştır ki, IMF bile en hoyrat sağ hükümetleri büyük ölçekli toplumsal kargaşaya yol açma riski ile karşı karşıya oldukları konusunda uyarmaya çalışmıştır. Avrupa'da 2010 sonbaharından itibaren boy atmaya başlayan huzursuzluk işaretleri, IMF'in haklı olabileceği izlenimini uyandırıyor.

Kemer sıkmanın ekonomik gerekçeleri en hafifinden bulanık olarak nitelenmelidir, en kötüsünden ise yapmak istediğinin tersi sonuca yol açtığı belirtilmelidir. Sorumlu birtakım analistler, yeni seçilmiş olan Muhafazakâr ağırlıklı Britanya hükümetinin Ekim 2010'da açıkladığı önlemlerin önümüzdeki üç yıl içinde 1,6 milyon insanı işinden edeceğini hesaplamaktadır: 500 bine yakını kamu sektöründen, geri kalan bir milyonu ise özel sektörün devlete iş yapan kesiminden. Boşluğun hiç destek görmeksizin özel sektör tarafından kapatılacağı düşüncesi, bu sektörün en iyi performansının Britanya'da yılda 300 bin kişiye istihdam yaratmak olduğu göz önüne alınırsa, en hafif deyimle, hüsnükuruntudur. ABD'de Cumhuriyetçilerin yakın dönemde Temsilciler Meclisi'nde kazandığı zafer, "bütçe açığı şahinleri" adı verilen politikacıların, nüfusun en zengin kesimlerine verilmiş olan ve kaldırıldığı takdirde açığı ciddi şekilde geriletecek olan vergi indirimleri hariç her şeyi ağır bir şekilde etkilemesini garanti altına almıştır. Ama bütün kontrolü ellerinde tuttukları dönemde bile, Demokratlarda bütçe açığı şahinlerine karşı çıkıp halka yardım etme cesareti yoktu. Benim kullandığım deyimle "Wall Street Partisi" fazlasıyla güçlü, çünkü hem Demokratların hem de Cumhuriyetçilerin seçim çalışmalarını finanse ediyor. Ve zaman geçtikçe Başkan Obama'nın da o partinin mensubu olduğu acı bir şekilde belirgin hale geliyor.

Bugün ABD'ye yapılmakta olan, aslında 1980'li yılların başlarından beri hem içeride hem dışarıda tekrar tekrar yapılmış olanın aynısı. Örneğin 1982'de birçok gelişmekte olan ülkede borç krizi patlak verdi. New York'un yatırım bankacılarına ağır şekilde borçlanmış olan Meksika baş rolde idi. Meksika'nın iflas ilan etmesi New York'un bankacılarını da mahvedeceği için ABD Hazinesi ve IMF bankacılara paralarını ödemek amacıyla Meksika'yı kurtardılar, ama karşılığında ülkeye o kadar ağır dozda kemer sıkma uyguladılar ki yaşama standartları yüzde 25 geriledi. "Bankaları kurtar, halkın canına oku", o za-

mandan beri standart reçete haline geldi. 2010 yılının başlarında Yunanistan'a, sonbaharında ise İrlanda'ya olan işte bu oldu. Yunanistan söz konusu olduğunda risk altında olan Alman ve Fransız bankalarıydı. İrlanda'da ise risk esas olarak Britanya bankalarındı. Yunan halkının yaşam standardındaki düşüş gözle görülür düzeydedir. İrlanda'nın da ondan pek aşağı kalır yanı yoktur. Geçen yıl ABD'de bankalar kurtarılmıştı; öyleyse şimdi federal yönetimin halkın canına okumasının vakti gelmiştir. Dünyanın dokuzuncu en büyük kamu bütçesine sahip olan Kaliforniya'nın Yunanistan ve İrlanda'nın kaderini paylaşmaması, ancak vahşi bütçe kısıntıları ve sosyal güvenlik, Medicare ve benzerlerini ayakta tutmak için federal bütçeden vergi gelirlerinin aktarılması yoluyla mümkün olmuştur. Federal yönetimin halkın canına Kaliforniya'nın zaten yapmakta olduğundan daha da fazla okuması beklenir. Yatırımcıların Aralık 2010'da yerel yönetimlerin ve eyaletlerin vergi bağımsızlığı tanınmış olan tahvil piyasasından çekilme hızı, ABD'de ekonomik finansal krizin bir sonraki dalgasının burada olabileceğini düşündürüyor. Yerel yönetimlerde ve eyaletlerde yaygın temerrütlerin yaşanıp yaşanmayacağı federal yönetimin ve Federal Reserve'ün tutumuna bağlı olacaktır. Ama bu tür bir krizin çözüme kavuşturulması, kısmen derinliği ve yaygınlığı dolayısıyla, kısmen de siyasi nedenlerle bankacılık sektöründeki krizden çok daha güç olacaktır.

Hemen hemen kesinlikle söylenebilir ki, Yunanistan ve İrlanda temerrüt ilan etselerdi daha iyi olurdu. O zaman bankalar ve tahvilleri ellerinde tutanlar halkın sıkıntısını paylaşmış olurlardı. Finansal çevrelerde kullanılan terimle tahvil sahipleri bir "saç kesme" işlemine maruz kalırdı. Arjantin 2004'te fiilen temerrüt uyguladı. Ürkütücü sonuçlar öngörüldü: Arjantin'e "uluslararası yatırımcılar bir daha yüzünüze bile bakmaz" dendi. Ama birkaç yıl sonra, sermaye fazlaları için kârlı pazarlar aramakta olan yabancı yatırımcılar, ülkede, 2007-2009 arasındaki sarsıntılı dönemde bile çok küçük sıyrıklarla devam eden bir hızlı iktisadi büyüme dalgasını besliyor oldular. Hem Yunanistan'da hem İrlanda'da, kemer sıkma bu ülkelerin durumlarını kötüleştirdi, hiç bitmeyecek bir kemer sıkma yönünde, aşağı doğru bir sarmal harekete geçirdi. Bu deneyimin ışığında, ana akım medyada

etkili sesler (bunların arasında *New York Times*'ın bir başyazısı da var) temerrütün (terbiyeli söylendiğinde yeniden yapılandırmanın) daha iyi bir seçenek olup olmadığını sormaya başladılar. Alman şansölyesi Angela Merkel bile 2013'te Avrupa kurtarma fonu devreden çıktıktan sonra tahvil sahipleri için "saç kesme" işlemlerinin beklenmesi gerektiğini ifade etti. Bunun etkisi, krizin yükünün hiç olmazsa bir bölümünün yeniden bankalara iade edilmesi olur. Özellikle bankacıların hiç yüzleri kızarmadan kendi kendilerine dev boyutta primler verme eğiliminden dolayı halkın birçok kesimi zaten bu yükün bankaların sırtında olması gerektiğine inanıyor. Yunanistan söz konusu olduğunda yük aynı zamanda coğrafi olarak Fransız ve bir ölçüde zayıf olan Alman bankacılık sistemlerine, yani son tahlilde Fransız ve Alman hükümetlerine iade edilmiş olur. Yunanların çoğu da yükün onların sırtında olması gerektiğine inanmaktadır.

Ama büyük sermayenin yararına halkın canına okumak sağ partilerin ve sermayenin daima gündeminde olmuştur. Ronald Reagan 1980'li yıllarda Sovyetler Birliği ile bir silahlanma yarışı içinde devasa bir bütçe açığı yarattı. Aynı zamanda, en yüksek gelir diliminin vergi yükünü yüzde 72'den yaklaşık yüzde 30'a kadar düşürdü. Reagan'ın Bütçe Direktörü David Stockman'ın daha sonra itiraf ettiği gibi, planlanan, borcu arttırmak, sonra bunu mazeret olarak kullanarak sosyal korumayı ve sosyal programları azaltmak ya da ortadan kaldırmaktı. Kongre Cumhuriyetçilerin kontrolü altındayken görev yapan bir başka Cumhuriyetçi başkan, oğul Bush, Reagan'ın örneğini harfi harfine izleyecekti. Kendisinin vermeyi seçtiği iki savaş yaparak, büyük ilaç şirketlerine hediye niteliğinde bir Medicare ilaç paketini yasalaştırarak, zenginlere büyük vergi indirimi sağlayarak 1990'lı yılların sonunda ortaya çıkmış olan bütçe fazlasını 2001-2009 arasında devasa bir açığa çevirdi. Bush yönetimi yetkilileri, vergi indiriminin yatırımı hızlandırarak kendi kendini karşılayacağını söylüyorlardı. Savaşların maliyetini de Irak petrolü karşılayacaktı. 2003 yılında savaşın 200 milyar dolara mal olacağı hesaplandığında, tahmini yapanlar yurdunu sevmeyen, her şeye hayır diyen insanlar olarak eleştirildi. Şimdi bu savaşların maliyeti 2 trilyon dolar, hatta daha fazla olarak hesaplanıyor, ama Bush yönetimi döneminde buna kimse aldırılmıyordu, çünkü

Başkan Yardımcısı Dick Cheney'nin pek keyif alarak söylediği gibi, "Reagan bize bütçe açıklarının önemi olmadığını öğretmiştir."

Tabii ki, bütçe açıklarının önemi vardır, ama bunları kapatmanın en iyi yolu büyümeyi teşvik etmektir. Cari açıkların önemli bir kısmı ekonomik durgunluk ve artan işsizlik dolayısıyla gelirlerin düşmesindendir. Bununla karşılaştırıldığında kurtarmaların net maliyeti o kadar da yüksek olmamıştır. Bazı durumlarda kurtarma parası faiziyle geri ödenmektedir. Ekonomiyi canlandırıp iktisadi büyüme sorununu çözdünüz mü, yükselen gelirler sayesinde bütçe açığı sorununu tedavi etme yoluna girdiniz demektir (1990'lı yıllarda Clinton yönetimindeki hızlı büyüme döneminin kanıtladığı gibi). Daha önce de belirttiğim gibi, kemer sıkma politikaları ekonomiyi bunun tersi yöne götürür. Hem ABD'de hem Britanya'da hem de Avrupa'nın her yanında halihazırda yaşanan ekonomik güçlükler ekonomik zorunluluktan çok esas olarak siyasi bir nedenle derinleşmektedir. Bu siyasi neden, sermayenin toplumsal yeniden üretimin maliyetlerini karşılama sorumluluğundan kurtulma arzusudur.

Kitlelerin toplumsal esenliğine yapılan bu ~~taarruz~~, durumları zaten iyi olanların servetlerini koruma ve artırma yönündeki hiçbir engel tanımayan güdüsünden kaynaklanır. Warren Buffett'ın açık biçimde teslim ettiği budur. ABD'de gelir eşitsizlikleri 1970'li yıllardan bu yana öylesine artmıştır ki Amerikan vatandaşlarının en alttaki yüzde 90'ı günümüzde servetin sadece yüzde 29'una sahipken, yüzde 10 gelirini kontrol etmekte, en tepedeki yüzde 1 ise servetin yüzde 34'üne sahipken, gelirin ise yüzde 24'ünü elde etmektedir (1970'e göre üç katı daha fazla). Bütün işaretler gösteriyor ki, bazı istisnalar bir kenara bırakılırsa, en zengin kesimler son olan bitenden çok fazla zarar görmemiştir. Aslına bakılırsa, önde gelen hedge fonu yöneticileri güçlerini hatırı sayılır ölçüde arttırmışlardır (örneğin George Soros ve John Paulson, her ikisi de 2008'de 3'er milyar dolar kazanmışlardır). Toplumda kemer sıkma ve bütçe açığını azaltma yönünde büyük bir gürlüğü patırtı yaşanırken, Cumhuriyetçiler Bush'un vergi indirimlerinin süresini uzatmayı başarmışlardır. Bu, ABD'nin vergi mükelleflerinin en zengin yüzde 0,1'ine yılda 370'er bin dolar hediye etmek ve önümüzdeki on yıl boyunca bütçe açığını 700 milyar dolar arttırmak de-

mektir. Bu arada, bazı belediyeler para yokluğu dolayısıyla polis ve itfaiye hizmetlerini kapatmış, bazı durumlarda sokak ışıklarını dahi söndürmüşlerdir. Bu tür acımasız bütçe kısıntıları, halkı zaten huzursuz olan büyük kentlere gelse ne tür bir kargaşa doğacağını bir hayal edin. Bu, plütokrazi¹ siyasetinin en kötü halidir.

Zaten avantajlı konumda olanların korunması politikası devletler arası ilişkilerde de geçerlidir. Son sarsıntıları dış ticaret fazlaları sayesinde oldukça iyi atlatan ülkeler (özellikle Almanya ve Çin) rekabet konusundaki üstünlüklerini azaltabilecek herhangi bir tedbire sert bir biçimde direnmektedir. Dünyanın geri kalanında tüketim düşüklüğünün artması pahasına servet hortumlamaktadır bu ülkeler. G-20'nin yaşadığımız sıkıntılara eşgüdümeye dayanan küresel bir yanıt getirememiş olması, hemen hemen bütünüyle hangi ticaret açığı ya da fazlasının, döviz kurunun ve benzerlerinin uygun olduğu konularında varolan farklılıklara bağlıdır. Almanya şansölyesi Angela Merkel, canlandırma politikaları yerine evrensel bir ilke olarak kemer sıkmayı teşvik etmektedir, çünkü bu Almanya'nın ihracat üstünlüğünü korumaya yaramaktadır. Merkel'in maliye bakanı, son dönemde ABD Federal Reserve'ünün iktisadi faaliyeti canlandırma ve işsizliği azaltma yönündeki çabasına "hiçbir şey anlamıyorum" diye tepki verdi. Hem Almanlar hem ABD'deki Cumhuriyetçiler ABD ekonomisinin gelecek seçime kadar durgunluk içinde kalmasını istemektedir. Cumhuriyetçilerin Senato'daki lideri Mitch McConnell, ilk önceliğimiz Obama'nın seçilmesini engellemektir, diyor. Bunu yapmanın en iyi yolu acımasız bir kemer sıkma politikası izlemek, mali disiplin adına ekonomik canlanmayı engellemektir. Ama en zenginler için vergi indirimlerini muhafaza etme uğruna verdiği savaşı kazandıktan sonra Wall Street Partisi'nin aklı başına geldi. İki yıl boyunca mutlak bir kemer sıkma programının biraz fazla olduğuna karar verdi. Şirket kârlarında görülen canlılığı devam ettirme umuduyla, seçimde zafer kazanmış olan Cumhuriyetçi Parti'yi genel anlamda açık finansmana dayanan bazı canlandırma önlemlerine para ayırmaya ikna etti.

Ne var ki, kemer sıkma dogması her yerde kabul edilip uygulanmıyor. Dünya, Kuzey Amerika ve Avrupa'da bütçe açığı paranoyası

1 Zenginler yönetimi (ç.n.)

ile Asya'nın doğusunda Çin öncülüğünde uygulanan Keynesçi bir genişleme politikası arasında ikiye bölünmüş durumda. Orada politikalar çok farklı ve sonuçlar daha da çarpıcı biçimde farklı. Çin'in merkezinde olduğu dünya ile Hindistan ve Latin Amerika'da toparlanma hızı dikkat çekici olmuştur. Ne Brezilya'nın eski başkanı Lula, ne Arjantin başkanı Cristina Kirchner, ne de elbette Çin cumhurbaşkanı Hu Jintao kemer sıkımadan söz ediyor. Her ne kadar bu sonuncusu, reel jeopolitik mantığıyla ABD'nin izlemekte olduğu intihar politikalarını desteklemekten gayet mutlu olsa da.

Muazzam fazlalara ve merkezi hükümet tarafından kolayca manipüle edilebilen sorunsuz bir banka sistemine sahip olan Çin daha safkan bir Keynesçilik yapma bakımından olanaklara sahipti. İhracata yönelik çöküşü, kitlesel işsizlik tehdidi ve 2009 başının toplumsal olayları, hükümetin elini zorladı. Benimsenen canlandırma paketinin iki ayağı vardı. 600 milyar dolara yakın para büyük ölçüde altyapı projelerine harcandı: ABD'nin 1960'lı yıllardaki eyaletler arası karayolları sistemini gölgede bırakan bir ölçekte karayolları yapımı, yeni havalimanları, dev su projeleri, yüksek hızlı trenler, hatta baştan aşağı yeni şehirler. İkincisi, merkezi hükümet, bankaları yerel yönetimlerin ve özel sektörün projeleri için kredileri gevşetmeye zorladı (merkezi hükümete kafa tutmak Çin bankacıları açısından mümkün değildir).

Esas soru, bu yatırımların ulusal verimliliği artırıp artırmayacağıdır. Çin ekonomisinin mekânsal bütünleşmesinin (özellikle de iç bölgelerin kıyı bölgeleriyle bütünleşmesinin) tamamlanmış olmaktan uzak olduğu düşünüldüğünde, bunun böyle olabileceğini düşünmek için nedenler var demektir. Ama borçların vadesi geldiğinde ödenip ödenemeyeceği ya da Çin'in bir başka çöküşün merkezi haline gelip gelmeyeceği ucu açık bir sorudur. Olumsuz yöndeki etkiler, enflasyonun yükselmesi (bu, Keynesçi politikaların uygulanmasında sık sık bir Aşıl topuğudur) ve konut türü varlık piyasalarında artan spekülasyondur (Şanghay'da gayrimenkul fiyatları 2009 yılında iki katına çıkmıştır, aynı yıl ulusal ölçekte ise değer artışı yüzde 10'un üzerinde olmuştur). İmalat sanayiinde ve altyapıda aşırı kapasite türü başka kaygılandırıcı işaretler de vardır (Çin'in merkezinde inşa edilmiş olan koskoca bir şehre hâlâ kimse yerleşmemiştir). Birçok bankanın da aşırı

kredi vermiş olduğuna dair söylentiler vardır. Yabancıları çekmek üzere Amerikan basınına verilmiş parlak reklamlara bakılırsa, Çin'in iç bölgelerinde yeni inşa edilmiş olan şehirler, uluslararası kapitalizmin bu yeni sınırına deli gibi yabancı yatırımcı aramaktadır (burada insana gayrimenkul geliştirmede göz kamaştırıcı bir aşırı atılımın iflasla sonuçlandığı Dubai World'ün sıkıntılı tarihçesini hatırlatan işaretleler yok değil).

Bir de düzenleme dışı kalmış bir "gölge bankacılık sistemi"nin, tezgâh üstü varlık ve kredi alışverişinin varlığına dair bazı bulgular mevcut. Bu, ABD bankacılık sisteminde 1990'lı yıllardan itibaren yapılan bazı yanlışları tekrarlıyor. Ama Çinliler batık kredilerle daha önce de başa çıkmayı bildiler: 1990'lı yılların sonunda bunlar varlıkların yüzde 40'ına kadar yükselmisti. Döviz rezervlerini kullanarak bunları defterlerden sildiler. ABD'de 2008'de başkan Bush döneminde Kongre tarafından gönülsüz biçimde kabul edilen ve o günden bu yana halkın tepkisini çekmiş olan Sorunlu Varlıklar Yardım Programı'ndan (TARP) farklı olarak, Çin hükümeti banka sisteminin sermaye yapısını değiştirmek üzere derhal önlem alabilir. Gölge bankacılık uygulamalarını sıkı önlemlerle kontrol altına alıp alamayacakları ise biraz daha ucu açık bir soru gibi görünüyor. Son aylarda enflasyonla ilgili kaygıların hızla tırmanmakta olduğu hissediliyor. Enflasyonu kontrol altına alabilmek amacıyla büyümeyi yavaşlatmak için, banka kredilerini dizginlemek de dâhil önemli çabalar gösterildiği anlaşıyor. Bu tür kısıtlayıcı politikalar, tahmin edilebileceği gibi, dünyanın borsalarında ürpertiler doğuruyor.

Çinliler zaman içinde Keynesçi bir programın başka yönlerini de benimsemiş bulunuyor: iç pazarın, işçi sınıfını güçlendirerek ve toplumsal eşitsizlik sorunlarına el atarak canlandırılması. 2010 yazının başında, merkezi hükümet, Toyota, Honda ve FoxConn gibi büyük işletmelerde (bu sonuncusunda bir dizi işçi intiharı ücretler ve çalışma koşulları konusunda bir skandal yaratmıştı) Komünist Partisi'nin kontrolü altındaki resmi sendikalarca örgütlenmemiş kendiliğinden grevlere birdenbire hoşgörü ile yaklaşmaya (ya da engel olamamaya) başladı. Bu grevler dikkat çekici ücret artışlarıyla sonuçlandı (yüzde 20 ila 30 arasında). Ücretlerin bastırılması politikası tersine dönü-

yordu, her ne kadar enflasyon göz önüne alınıncaya kadar kazanımlar çok şaşırtıcı değilse de. Ama Çin’de ücretler yükselirken sermaye de ülke dışına, Bangladeş, Kamboçya ve güneydoğu Asya’nın daha da düşük ücret ödenen başka ülkelerine kayıyor.

Hükümet sağlıkta ve sosyal hizmetlerde yatırımları arttırarak toplumsal ücreti yükseltti. Çevre teknolojilerinin gelişmesi konusunda da o kadar gayret gösterdi ki Çin şimdi bu alanda küresel çapta bir lider. ABD’de siyasi etkinliğin başına bela olan sosyalist veya komünist olarak etiketlenme korkusu Çinlilere komik geliyor. Amerikalıların ekonomide sadece özel girişimciliğin başarılı olabileceği dogması, Çin’in ve onun yanı sıra Singapur’un, Tayvan’ın ve Güney Kore’nin devlet tarafından yönlendirilen göz kamaştırıcı büyümesi ile karşılaşılırıldığında boş, hatta gülünç duruyor.

Açıktır ki Çin krizden her ülkeden daha hızlı ve daha başarılı olarak çıkmıştır. İç efektif talepteki artış sadece Çin’de işe yaramamış, aynı zamanda başka ekonomileri de peşinden sürüklemiştir, özellikle (Singapur’dan Güney Kore’ye) komşularının ve hammadde üreticilerinin (örneğin Avustralya) ekonomilerini. General Motors Çin’de her yerden daha fazla otomobil ve kâr üretmektedir. Çin uluslararası ticarette ve kendi ihracat mallarına talepte kısmi bir canlanmayı tetiklemeyi başarmıştır. Genel olarak ihracata dönük ekonomiler, özel olarak da Asya’nın doğusu ve güneydoğusu ile Latin Amerika’da başka ekonomilerden daha hızlı canlanmıştır. Çin’in ABD borcuna yapmış olduğu yatırımlar, her ne kadar yavaş yavaş portföyünü çeşitlendirmekte olduğuna dair bazı işaretler olsa da, o ülkede kendisinin düşük maliyetli ürünlerine efektif talebi ayakta tutmuştur. Bunun etkisi, küresel ekonomide ekonomik gücün Batı’dan Doğu’ya doğru kaydığı bir hegemonya değişimini başlatması olmuştur. Kasım 2010’da Seul’de Obama’nın yalıtılmış ve göreceli olarak güçsüz olduğunun ortaya çıktığı G-20 toplantısında berrak biçimde görüldüğü gibi, ABD, hâlâ açıkça ana oyuncularından biri olsa da, artık ipleri elinde tutmuyor.

Çin’in hammadde açlığı, ticaret hadlerini hammadde üreticilerinin lehine çevirmekle kalmadı (1990’dan önce bunlar genellikle negatifti), aynı zamanda devletler, şirketler ve yarıklı bireyler arasında toprak, doğal kaynaklar ve rant gelirinin başka önemli kaynakları (örneğin

fikri mülkiyet hakları) üzerinde kontrol konusunda uzun vadeli bir rekabet yoğunlaşmasının temelini oluşturuyor. Afrika kıtasının büyük bölümü ile Latin Amerika, Orta Asya ve Asya'nın güneydoğusunda boş bölgelerden geriye ne kaldıysa oralarda devasa bir küresel toprak kapma anlamına gelen gelişmeye bağlı mülksüzleştirme siyaseti, hiç tartışmasız biçimde, bu büyük güçler ve şirketler arası rekabet sahnesine yeni çıkmış olan Çin'in öncülüğünde yürümüştür. Ama ülkelerin kendi içinde bile, Hindistan'ın merkezinin ve kuzeydoğusunun mineral zengini bölgelerinde olduğu gibi koskoca halk kesimlerinin mülksüzleştirilmesi, yerli halklardan gördüğü öfkeli direnişe rağmen aynı tempoda sürüyor. Öyle görünüyor ki, bazı çıkar odakları gelecekte yaşanabilecek bir ekonomik çöküntü tehlikesine karşı kendilerini hayvanlar yerine bir takım hazinelerin doldurulduğu Nuh'un gemileriye güvence almakta kararlılar.

İhracata dönük ekonomilerin canlanması, ilginç bir biçimde, Almanya'yı da içeriyor. Ama bu bizi Avrupa Birliği içinde krize çatışmalı tarzda yanıt verilmesi sorununa getiriyor. Başlangıçta bir doz canlandırma politikası izledikten sonra, Almanya, kendisinden daha gönülsüz olan Fransa'yı da sürükleyerek, enflasyonu kışkırtacağı korkusuyla Avro bölgesini bütçe açıklarını azaltmayı amaçlayan bir para politikasına yöneltti. Günümüzde Britanya'nın Muhafazakârların öncülüğündeki koalisyonu da bu politikayı tekrarlamakta. Bu yöneliş başka ülkelerde kamu maliyesinin aniden kötüleşmesiyle çakıştı. İngilizce-deki baş harfleriyle PIGS² olarak anılan ülkeler (Portekiz, İrlanda, Yunanistan ve İspanya) kendilerini finansal bir darboğazda buldular. Bu kısmen kendi kötü yönetimlerinden kaynaklanıyordu, ama daha da önemlisi, ekonomileri kredi çöküşü ile gayrimenkul piyasalarında ve turizmde ani düşüş karşısında özel olarak kırılıyordu (bu ekonomiler büyük ölçüde kuzey Avrupa'nın spekülâtif sermayesi tarafından finanse edilmişti.) Almanya gibi ülkelerin sanayi tabanı bunlarda olmadığı için kendilerini boydan boya saracak olan mali krize karşı yeterli bir yanıt veremiyorlardı.

Açıktır ki, siyasi strateji bakımından büyük bir bölünme yavaş yavaş ortaya çıkıyor. Batı'nın büyük kısmı kemer sıkma yoluyla bütçe

2 İngilizce "domuzlar" anlamına geliyor. (ç.n.)

açıklarını azaltınayı kutsal bir emanet gibi baş yere koyuyor (bu da yaşam standartlarında gerileme yaratıyor), Doğu ise Güney'in yükselen piyasalarıyla birlikte, genişlemeci bir Keynesçi strateji izliyor. Şayet küresel büyüme canlanacaksa, bu, Doğu'nun Keynesçi canlandırma yolu baskın çıkacağı için olacaktır.

Ama burada bir sorun yatıyor. Bu kitapta izah etmeye çalıştığım gibi, kapitalizmin tatmin edici işleyişi için hem ampirik hem de geleneksel olarak gerekli görülen sonsuza dek sürecek asgari yüzde 3 bileşik büyüme gittikçe daha az sürdürülebilir hale geliyor. Çin'in kendini karayolları ve otomobillerle kaplaması, baş döndürücü bir hızda yeni kentler inşa etmesi ve uydukentleşme veya en başta boydan boya Afrika olmak üzere, elinin erişebildiği her yerde, örneğin Latin Amerika'da kaynaklara erişme amacıyla küresel ölçekte dev bir toprak yağmasına katılarak etkisini her yere yayması bizi pek de rahatlatmamalı. Çin'in yükselişinin çevre açısından sonuçları muazzamdır. Ama bu Çin'le sınırlı değildir. Çin'in petrol, kömür, çimento, soya fasulyesi ve benzeri maddelere hızla artmakta olan talebi, Afrika'nın, Latin Amerika'nın, Orta Asya'nın büyük bölümü ile Avustralya gibi ülkeleri toprağın bozulmasına ve kaynakların tükenmesine hiç aldırmayan uydu üreticiler haline getiriyor. Bu konuda doğu Asyalılar tabii yalnızca Batı'nın refaha ve kudrete giden sıkıntılı ve çoğu zaman barbarca yolunun haritasını takip ediyorlar. Ama eğer biz bu işi böyle yaptıysak, kim oluyoruz da onlara bu uygulamayı durdurmaları için ihtarnameler çekeceğiz? Özellikle de çevre sorunlarına cevaben kendi hayat tarzlarımızı kontrol altına almakta bu kadar gönülsüzken.

Keynesçi canlandırma programları sürekli olarak uygulanmak üzere değil kısa vadeli ekonomik durgunlukların üzerini kapatıp koşullar iyileşince açıkları telafi etmek üzere uygulanır. 1960'lı yıllardaki sorun, telafi etmenin siyasi bakımdan çok güç olmasıydı. Ya da bir zamanlar Federal Reserve'ün başkanlığını yapmış olan William McChesney Martin'in söylediği gibi, siyasi iktidarın görevi "tam parti kıvamına girerken içki şişelerini toplamak"tı. Şimdi 1990'lı yılların ve 2000'li yılların başının altın çağı esnasında, Federal Reserve'ün güya Delfi kâhini yeteneklerine sahip başkanı olan Alan Greenspan

bunu yapmadığı için sıkıntı çekiyoruz. Çinlilerin içki şişelerini doğru anda toplayıp toplayamayacağı, yanıtı belli olmayan bir sorudur.

Soğukkanlı gözlemciler açısından bakıldığında, kendi çıkarları doğrultusunda çalışan bireysel kapitalistlerin, kapitalizmi toplu olarak daha derin bir krize sokacak tarzda davranmaya yatkın olduğu gözle görülür bir gerçektir. Aynı şey siyasi ve iktisadi iktidara dönemsel olarak hâkim olan kısmi çıkarlar açısından da söylenebilir: günümüzde Washington'da ve Londra'da gündemi büyük ölçüde belirleyen bankacılar ve finansçılar; sadece topraktan, gayrimenkulden ve kaynaklardan değil, aynı zamanda gittikçe artan oranda fikri mülkiyet haklarından rant alan yeniden yükselen rantıye sınıf; Wal-Mart ve Ikea gibi, üreticileri kendi takvimlerine ve sipariş defterlerine, onları üreticiler olmaktan çıkarıp yalnızca birer piyon haline getirecek kadar sıkı sıkıya bağlayan tüccar kapitalistler. Kendi tikel çıkarlarının peşinden koşan bireyler ve hizipler, hasta bir kapitalist sistemi, bırakalım canlandırmayı, istikrara bile kavuşturacak mantıklı ve tutarlı bir siyasi gündemi oluşturmakta hemen hemen her zaman başarısız kalmışlardır. Bunun bu sefer de böyle olduğuna dair mebzul miktarda belirti mevcuttur. Aksi takdirde, ABD'de en zengin bireylerin ve finans ve medya dünyasının en kudretli hiziplerinin Tea Party hareketinin başı sonu belirsiz siyasetine verdiği muazzam finansal desteği nasıl izah edeceğiz?

Daha da kaygılandırıcı olan, servet ve kudret uğruna devletler arasında rekabet ve rekabete dayalı iktidar bloku oluşumudur. En azından şu nedenle: devletlerin hâlâ şiddet araçları üzerinde belirli bir tekel iddiası vardır ve teker teker ya da (NATO türü ittifaklar aracılığıyla) toplu olarak bu tekeli bir ölçüde ellerinde tutmaktadırlar. Siyasi-askeri dünya, sermaye birikiminin çelişkilerini yatıştırmak bir yana, sık sık azdırmaktadır, hem de herkesin aleyhine, sadece en zenginlerin ve en kudretlilerin lehine. Bu tür tehlikeler ta eskiden beri kavranmıştır. Britanyalı siyaset felsefecisi William Thompson'ın 1824'te belirttiği gibi: "(Servetin) bu varolan bölüşümünün muhafazası söz konusu olduğunda tüm insan soyunun, hep tekrarlanan sefaleti ya da mutluluğu hiç dikkate değer görülmemiştir. Zorun, sahtekârlığın ve talihin yarattığı sonuçların sürdürülmesine güvenlik adı verilmiştir; ve bu sözde güvenliğin desteklenmesi için insan soyunun bütün üretici güçleri

amansızca feda edilmiştir.” İşte kemer sıkmanın sözde güvenliği ile sonsuz bileşik büyümenin sözde güvenliğinin bize verdiği tam da budur.

Geçmişte bu denli tutarsız bir kapitalist politikayı gemleyen, sömürülenlerin ve mülksüzlerin geniş bir yelpazeye yayılan mücadeleleri olmuştur: işçilerin kapitalistlere karşı, yurttaşların rantiyelere ve vurguncu tüccara karşı, bütün bir halkın sömürgeciliğin ve emperyalizmin vurgunlarına karşı mücadeleleri ve bunların yanı sıra adalet, haklar ve daha etik ve demokratik bir toplumsal düzen uğruna daha belirsizliklerle dolu ama daha az etkili olmayan mücadeleler. Son kırk yıldır, sermayenin uygarsızlaştırma misyonuna karşı bu tür direnişin kurumsal çerçeveleri paramparça olmuş durumdadır. Bunlar ardında, eski ve yeni birtakım kurumların bu kitabın son bölümünde betimlemiş olduğum türden tuhaf bir karışımını bırakmıştır. Bu kurumlar, uyumlu bir muhalefeti bir araya getirmek ya da tutarlı bir alternatif programı oluşturmak bakımından güçlükler çekmektedir. Bu durum halk için kötüye işaret olduğu kadar sermaye için de kötüye işarettir. “Benden sonrası tufan” türü bir politikaya götürür bizi: Zenginler iyi silahlanmış ve tıka basa erzakla doldurulmuş gemilerini emniyet içinde yüzdürüp gidebilecekleri fantezisini kurarlar (toprak yağması-nın anlamı yoksa bu mudur?), geride kalan bizleri tufanla başa çıkmak üzere terk ederek. Ama zenginler asla sermayenin oluşturduğu dünyanın üzerinde gemilerini yüzdürebilecekleri bir yer bulmayı ummamalıdır, çünkü şimdi kelimenin gerçek anlamında kaçacak delik kalmamıştır.

Günümüzde sermayeyi kendinden kurtarmak ve Thompson’ın betimlediği sonucu engellemek için bir dizi başka kurumu birbirine bi-tiştirmek mümkün müdür, göreceğiz. Ama bu tür bir siyaset ve bununla bağlantılı kurumlar yaratılabilse bile, bunların sadece geçmiştekilerden çok farklı görünmesi yeterli olmayacaktır. Bunların daha uygar bir kapitalizm yaratabilmek için mücadeleden çok daha fazlasını yapması gerekecektir. Etik olabilecek bir kapitalizm kurma yolundaki çaba Don Kişotça’dır; düpedüz vazgeçmek gerekir bundan. Adam Smith’in pi-yasanın gizli elinin insan davranışlarını düzenleme konusundaki kud-retini teslim ederken işaret ettiği gibi, iyi niyetli ve etik yöneliş içinde

mi davrandığımız, yoksa kendimizi ihtirasın kollarına terk etmiş ve rekabet düşkünlüğünden yıkıcı hale mi gelmiş olduğumuz bir damla bile fark etmez. Sonsuz sermaye birikimi ve sonsuz büyümenin mantığı bizi hiç terk etmez. Piyasanın görünmez elinin sadece birini oluşturduğu gizli buyrukları içselleştirir: Biz bunlara, etik eğilimlerimiz ne olursa olsun, ya gönüllü olarak, ya da farkına bile varmadan uyarız. İncelikle yerleştirilmiş siyasi öznellikleriyle birlikte hâkim praksis işte budur: Şayet dünyamızı esaslı bir biçimde değiştireceksek, yapıcı tarzda isyan etmemiz gereken şey budur. Sonsuz sermaye birikimi aracılığıyla sonsuz bileşik büyüme ile yüzleşmek ve bunu aşmak gerekecektir. Çağımızın siyasi zorunluluğu budur.

Bu uzun vadeli perspektiften, kapitalist büyümeyi Asya'nın doğusu ve güneyi ile örneğin zengin Körfez ülkeleri gibi başka bölgelerde, Amerikan hayat tarzının ("hayatta kalmak için araba kullan ve düşüp ölene kadar alışveriş yap") abartılmış bir versiyonunu kurarak yeniden canlandırma çabası köklü biçimde yanlıştır. Halihazırda devam etmekte olan küresel toprak yağması hiç kuşkusuz bu yanlıştın canlı kanıtıdır. Uzun vadeli gerekler ışığında Kuzey Amerika'yı ve Avrupa'yı yavaş büyümeye ve sonsuz kemer sıkmaya mahkûm etmek sapık bir biçimde uygun görünse de, bu yalnızca bir plütokrasinin ayrıcalıklarını savunma adına yapılmaktadır ve yapılacak iş sonsuz bileşik büyümenin olanaksızlığı yerine insanın yetenek ve güçlerinin geliştirilmesi açısından sonsuz olanakların ikame edilmesi olunca, hiçbir yere gitmez. Kapitalizmin Asya'nın doğusu ve güneyinden Latin Amerika'ya kadar yükselen piyasa ekonomilerindeki kısa vadeli patlaması, servet ve kudretin küresel dağılımını yeniden dengeye sokmaya yardım edebilir ve böylece daha rasyonel biçimde örgütlenmiş bir küresel ekonomiye ulaşılabilmesi için daha sağlıklı ve daha eşitlikçi bir temel yaratabilir. Büyümenin kısa vadeli canlanması, artan ızdıraba karşıt olarak, planlanacak geçiş için bulunacak uzun vadeli çözümlere zaman kazandırabilir. Ama kazanılmış zaman ancak iyi kullanılırsa yararlıdır.

Bir alternatifin bulunması gerekiyor. İşte küresel bir ortak devrimci hareketin önemi burada hayati önem kazanıyor: Sadece kendi kendine zarar veren kapitalist davranışlar dalgasını kırmak için değil (bu, kendi içinde az buz bir başarı olmazdı), aynı zamanda kendimizi yeniden ör-

gütlememiz, yeni kolektif örgütsel biçimler, bilgi bankaları ve zihinsel kavrayışlar, yeni teknolojiler ile üretim ve tüketim sistemleri geliştirmeye başlamamız, bir yandan da yeni kurumsal düzenlemeler, yeni toplumsal ve doğal ilişki biçimleri ve gittikçe daha kentsel hale gelen bir yaşamın yeniden tasarlanması üzerinde deneyler yapmak için de.

Sermaye bize antikapitalist değişim görevini ele alırken kullanabileceğimiz bir araçlar bolluğu sağlamıştır, ama kapitalistler ve avaneleri, koşullar bunu ne kadar gerektiriyor olursa olsun bu tür bir değişimi engellemek için ellerinden ne gelirse yapacaklardır. Ama değişim görevi bizim üzerimizdedir, plütokratların değil. Shakespeare'in bir zamanlar uyardığı gibi, "Şayet eziksek, kabahat (...) yıldızlarda değil, kendimizdedir." Warren Buffett'ın belirttiği gibi, şimdilik onun sınıfı kazanıyor. Bizim derhal yerine getirmemiz gereken görev, Buffett'ın yanıldığını kanıtlamaktır.

David Harvey
New York, Ocak 2011

Ek 1: Büyük Borç Krizleri ve Kurtarma Operasyonları, 1973-2009

- 1973-75** ABD ve Britanya'da emlak piyasası çöküşü; ABD'de federal devlet, eyalet ve yerel yönetimlerin mali krizi (New York Belediyesi iflasın eşliğine gelir); petrol fiyatında artış ve resesyon.
- 1979-82** Enflasyonun fırlaması ve Volcker'ın faiz oranı şoku, Reagan Resesyonu'nu getirir, ABD'de işsizlik yüzde 10'un üzerine yükselir, bunun etkileri başka ülkelerde hissedilir.
- 1982-90** Gelişmekte Olan Ülkeler Borç Krizi (Meksika, Brezilya, Şili, Arjantin, Polonya vb.), faiz oranlarını yükselten "Volcker şoku" sonucunda ortaya çıkar; ABD Hazinesi ve (Keynesçilerin uzaklaştırılması temelinde ve "yapısal uyum" programı silahı aracılığıyla) yeniden canlandırılmış bir IMF tarafından düzenlenen borçlu ülkelere yardım sayesinde ABD yatırım bankaları kurtarılır.
- 1984** Continental Illinois Bankası, Federal Reserve, Hazine ve Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC)¹ tarafından kurtarılır.
- 1984-92** Gayrimenkule yatırım yapan ABD tasarruf ve kredi kuruluşlarının iflasları. 3.260 finansal kuruluş kapanır ve FDIC tarafından kurtarılır. 1987'den itibaren Britanya'da emlak piyasasında resesyon.
- 1987** Ekim 1987'de menkul kıymetler borsalarında yaşanan kasırgaya, Federal Reserve ve Bank of England² büyük ölçekli likidite ile yanıt verir.
- 1990-92** İskandinavya ve Japonya'da emlak piyasası temelli banka krizleri. ABD'de Citybank'in ve Bank of New England'ın kurtarılması.
- 1994-95** Elinde yüksek riskli Meksika borcu bulunan Amerikan yatırımcılarını korumak amacıyla Meksika pesosunun kurtarılması. Türev ürünlerde yüksek zararlar sonucu Orange County³ iflas eder, benzer yüksek riskli yatırımları olan belediyeler de büyük zarar görür.

1997-98	Asya Para Krizi (kısmen emlak piyasası temelli). Likidite yokluğu yaygın iflaslara ve yüksek işsizliğe yol açar, cezalandırıcı IMF kurtarma operasyonları (Güney Kore, Endonezya, Tayland vb.) sonrasında yağmacı kuruluşlar için çabuk kâr fırsatları doğar.
1998	ABD’de Federal Reserve Long Term Capital Management yatırım fonunu kurtarır.
1998-2001	Rusya’dan (1998’de iflas eder) ve Brezilya’dan (1999) sermaye kaçışlarından kaynaklanan krizler, Arjantin Borç Krizi ile (2000-2002) doruğuna ulaşır. Pesonun devalüasyonunu kitlesel işsizlik ve siyasi çalkantılar izler.
2001-2002	Dot.com balonu ve borsa çöküşleri, Enron ve WorldCom iflasları. Federal Reserve varlık değerlerini yükseltebilmek için faiz oranlarını düşürür (gayrimenkul balonu başlar).
2007-2010	ABD, Britanya, İrlanda ve İspanya’da emlak temelli krizleri finansal kuruluşlar için zorunlu şirket evlilikleri, iflaslar ve kamulaştırma operasyonları izler. CDO’lara ⁴ , hedge fonlarına vb. yatırım yapmış olan kuruluşlar dünya çapında kurtarma operasyonlarına konu olur. Bunu resesyonlar, işsizlik ve dış ticaretin çöküşü izler. Yanıt, Keynesvari birtakım canlandırma paketleri ve merkez bankalarının likidite sağlaması olur.

1 Federal Mevduat Sigortası Şirketi. Türkiye’deki Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu’nun (TMSF’nin) ABD versiyonu. (ç.n.)

2 Britanya’nın merkez bankası. (ç.n.)

3 ABD’nin Kaliforniya eyaletinde bir ilçe belediyesi. (ç.n.)

4 “Collateralised debt obligation”: Bir tür teminata dayalı borç enstrümanı. (ç.n.)

Ek 2: ABD’de Finans Alanında Yenilikler ve Türev Piyasalarının Yükselişi, 1973-2009

1970	Mortgage temelli menkul kıymetler ilk kez görülür.
1972	Şikago Vadeli Döviz Borsası açılır.
1973	Şikago Ticaret Borsası Opsiyon Piyasası; Vadeli hisse senetleri alışverişi başlar.
1975	Vadeli Hazine Tahvili ve mortgage temelli tahvil alışverişi.
1977	Vadeli Hazine Bonosu alışverişi.
1979	Özellikle vadeli dövizde ikinci el ve düzenlemeye tâbi olmayan alışveriş sıradan hale gelir. “Gölge bankacılık sistemi” ortaya çıkar.
1980	Döviz swap’ı.
1981	Portföy sigortalaması başlar; faiz oranı swap’ı; vadeli avro-dolar, Mevduat Sertifikası ve Hazine enstrümanı piyasaları.
1983	Döviz, hisse senedi ve Hazine enstrümanları opsiyon piyasaları; teminata dayalı mortgage senedi ilk kez kullanılır.
1985	Opsiyon ve vadeli piyasalarının derinleşmesi ve yaygınlaşması; bilgisayara dayalı alışveriş ve piyasaların modelleştirilmesi gerçek anlamda başlar; istatistiki arbitraj modelleri ilk kez kullanılır.
1986	Big Bang: Dünya çapında hisse senedi, opsiyon ve döviz alışverişinin birleşmesi.
1987-88	CDO (Teminata Bağlı Borç Senedi), CBO (Teminata Bağlı Tahvil Senedi) ve CMO (Teminata Dayalı Mortgage Senedi) ilk kez kullanılır.
1989	Vadeli faiz oranı swap’ları.
1990	Hisse senedi endeks swap’larının yanı sıra kredi temerrüt swapları başlar.
1991	Özel amaçlı birimler ya da özel yatırım araçları olarak bilinen “bilanço dışı” araçlara izin.
1992-2009	Bütün bu enstrümanlarda alışveriş hacminde hızla büyüme. 1990’da ihmal edilebilir düzeyde olan alışveriş hacmi, 2008’e gelindiğinde yılda 600 trilyon doları aşmıştır.

Kaynaklar ve Daha Derinlemesine Okuma

Metin boyunca verdiğim ayrıntılı bilgi konusunda basındaki haberlere yaslanmış bulunuyorum. *New York Times*'ın yanı sıra *Guardian* ve *Financial Times* gazeteleri ana kaynaklarım oldu. Aynı zamanda, gerek teorik içgörü, gerekse yapısal kavrayış açısından krizi anlatan başka çalışmalara, özellikle de 2008 yazı öncesinde yazılmış olanlara yaslandım. Memnuniyetsizler ile mülksüzler arasında bir ittifak kurulması fikri Peter Marcuse'den alınmıştır; bu formülasyon dolayısıyla kendisine müteşekkirim. Ayrıca, Margit Mayer'e ve gerek City University of New York'un Lisansüstü Merkezi'nde gerekse Berlin'de Freie Universität'te verdiğim lisansüstü seminerlerin metnin ilk taslaklarını okuyarak fikirlerini belirten katılımcılarına teşekkür etmek isterim.

Aşağıdaki yapıtları hem teorik kılavuz olarak hem de ayrıntılı bilgi kaynağı olarak özellikle yararlı buldum:

Arrighi, G., 1994, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, London and New York, Verso. [Uzun Yirminci Yüzyıl Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri, 2000, İmge Kitapevi Yayınları, çev. Recep Boztemur]

Arrighi, G. and Silver, B., 1999, *Chaos and Governance in the Modern World System*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Bellamy Foster, J. and Magdoff, F., 2009, *The Great Financial Crisis: Causes and Consequences*, New York, Monthly Review Press.

Bookstaber, R., 2007, *A Demon of Our Own Design: Markets, Hedge Funds, and the Perils of Financial Innovation*, Hoboken, NJ, John Wiley.

Brenner, R., 2002, *The Boom and the Bubble: The US in the World Economy*, New York, Verso.

Cohan, W., 2007, *The Last Tycoons: The Secret History of Lazard Frères & Co.*, New York, Doubleday.

Dicken, P., 2007, *Global Shift: Reshaping the Global Economic Map in the 21st Century*, fifth edition, New York, The Guilford Press. Son yirmi-otuz yıldır küresel ekonomide ortaya çıkmış olan muazzam coğrafi kaymalar hakkında fikir edinebilmek amacıyla, bu kitabın, ilki 1986'da yayınlanmış olan daha eski edisyonlarına göz gezdirmeye değer.

Durnénil, G. and Lévy, D., trans. D. Jeffers, 2004, *Capital Resurgent: Roots of the Neoliberal Revolution*, Cambridge, MA, Harvard University Press.

Eichengreen, B., Yung Chul Park and Wyplosz, C. (eds.), 2008, *China, Asia and the New World Economy*, Oxford and New York, Oxford University Press.

Galbraith, J. K., 2008, *The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*, New York, Free Press.

Galbraith, J. K., 1975, *Money: Whence it Came, Where it Went*, Boston, Houghton.

Galbraith, J. K., 1993, *A Short History of Financial Euphoria*, Knoxville, TN, Whittle Direct Books.

Gautney, H., 2009, *Protest and Organization in the Alternative Globalization Era: NGOs, Social Movements, and Political Parties*,

New York, Palgrave Macmillan. Greider, W., 1989, *Secrets of the Temple: How the Federal Reserve Runs the Country*, New York, Simon and Schuster.

Harvey, D., 2005, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, Oxford University Press. [Yeni Emperyalizm, 2004, Everest Yayınları]

Harvey, D., 2007 edition, *The Limits to Capital*, London, Verso.

Helleiner, E., 1994, *States and the Reemergence of Global Finance: From Bretton Woods to the 1990s*, Ithaca, NY, Cornell University Press.

Klein, N., 2007, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, New York, Metropolitan Books. [Şok Doktrini (Felaket Kapitalizminin Yükselişi), 2011, Agora Kitaplığı, çev. Selim Özgül]

Maddison, A., 1982, *Phases of Capitalist Development*, Oxford, Oxford University Press.

Maddison, A., 2007, *Contours of the World Economy, 1–2030 ad: Essays in Macro-Economic History*, Oxford, Oxford University Press.

Mertes, T. (ed.), 2004, *A Movement of Movements: Is Another World Really Possible?*, London, Verso.

Milanovic, B., 2005, *Worlds Apart: Measuring International and Global Inequality*, Princeton, NJ, Princeton University Press.

Panitch, L. and Konings, M. (eds.), 2008, *American Empire and the Political Economy of Global Finance*, New York, Palgrave Macmillan.

Partnoy, F., 2003, *Infectious Greed: How Deceit and Risk Corrupted Financial Markets*, New York, Henry Holt.

Peet, R. and Watts, M. (eds.), 2004 edition, *Liberation Ecologies*, New York, Routledge.

Phillips, K., 2006, *American Theocracy: The Peril and Politics of Radical Religion, Oil and Borrowed Money in the 21st Century*,

New York, Viking. Phillips, K., 2009, *Bad Money: Reckless Finance, Failed Politics, and the Global Crisis of American Capitalism*, New York, Viking.

Pollin, R., 2003, *Contours of Descent: US Economic Fractures and the Landscape of Global Austerity*, London, Verso.

- Porter, P., Sheppard, E. et al., 2009 2nd edition, A World of Difference: Encountering and Contesting Development, New York, The Guilford Press.
- Santos, B. de Sousa, 2006, The Rise of Global Left: The World Social Forum and Beyond, London, Zed Books.
- Santos, B. de Sousa (ed.), 2006, Another Production is Possible: Beyond the Capitalist Canon, London, Verso.
- Silver, B., 2003, Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization since 1870, Cambridge, Cambridge University Press.
- Smith, N., 2008 3rd edition, Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space, Athens, GA, University of Georgia
- Turner, G., 2008, The Credit Crunch: Housing Bubbles, Globalisation and the Worldwide Economic Crisis, London, Pluto.
- United Nations Development Program, 1989-2009, Human Development Report (yillik yayın), New York, Palgrave Macmillan.
- Walker, R. and Storper, M., 1989, The Capitalist Imperative: Territory, Technology and Industrial Growth, Oxford, Wiley-Blackwell.
- Wang Hui, 2003, China's New Order: Society, Politics and Economy in Transition, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Wolf, M., 2008, Fixing Global Finance, Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press.
- Wolf, R., 2009, Capitalism Hits the Fan: The Global Economic Meltdown and What to Do about It, New York, Olive Branch Press.
- The Worldwatch Institute, State of the World 2009, New York, Norton. (Geçtiğimiz 25 senenin raporlarını karşılaştırmak ilginç.)

Yararlı internet siteleri

- Thomas Piketty ve Emmanuel Saez ABD'de gelir ve servet eşitsizliğini ele alıyor: <http://elsa.berkeley.edu/~saez/>
- Realtytrac ABD'de konut hacizleri konusunda ulusal ve yerel verileri derliyor: <http://www.realtytrac.com>
- Mortgage Bankers Association ABD'de mortgage ödemelerinde gecikmeler ve mortgage başvuruları konusunda bilgi sağlıyor: www.mbaa.org/
- David Harvey'in Marx'ın *Kapital*'i konusunda konferansları ve krizin kentsel kökenleri konusunda: <http://DavidHarvey.org>
- Uluslararası Para Fonu (IMF) küresel raporları ve verileri: <http://www.imf.org>
- Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS) devam eden çalışmalar ve raporları (özellikle krizin farklı coğrafi etkisi konusunda): <http://www.bis.org/>
- Dünya Bankası dünya çapında karşılaştırmalı veriler ve raporlar: <http://www.worldbank.org/>

Asya Kalkınma Bankası bölgede olan biten konusunda bilgi ve raporlar bakımından bir hazinedir: <http://www.adb.org/Economics/>

Brad de Long'un internet sitesi kendisinin iddia ettiği kadar adil ve dengeli olmaktan uzak olsa da ana akımdan gelen bir iktisatçının bakış açısından kriz üzerine canlı bir tartışma sunuyor: <http://delong.typepad.com/>

New York Times yazılarının arşivi: <http://www.nytimes.com/ref/>

Le Monde Diplomatique alternatif küreselleşme hareketinin dünya çapında gerçekleştirdiği şeylerin yanı sıra, topluma, siyasete, çevreye ve ekonomiye dair geniş bir yelpazeye yayılan bir dizi konuda eleştirel tartışmalara yer veriyor: <http://www.monde.diplomatique.fr/>

Socialist Register yıllar boyunca burada ele alınan konuların birçoğunu tematik sayılarında araştırmış bulunuyor. Arşivi: <http://socialistregister.com/index.php/srv/issue/archive>

Monthly Review eleştirel görüşlerin ve güncel bilgilerin canlı biçimde aktarıldığı bir sitedir: <http://www.monthlyreview.org/mrzine/>

Japonya'da toprak fiyatları konusundaki materyal şu kaynaktan uyarlanmıştır: G. Turner, *The Credit Crunch: Housing Bubbles, Globalisation and the Worldwide Economic Crisis*, Pluto Press, 2008, Londra. Birinci bölümde dünyanın ve ana bölgelerin büyümesi konusunda aktarılan verilerin kaynağı ise şu kitaptır: A. Maddison, *Contours of the World Economy, 1-2030 AD: Essays in Macro-Economic History*, Oxford University press, Oxford, 2007.

KAVRAMLAR DİZİNİ

11 Eylül saldırıları, 49, 51
21. Yüzyılın Soykütüğü, 211

A

ABD Ulusal İstihbarat Konseyi, 45
açık finansman, 46, 229, 278
adaptasyon, 103, 146, 158, 271
Adelphia, 110
Afganistan: ABD müdahalesi, 163, 216-7
Afrika
 iç savaşlar, 155
 nüfus artışı, 151, 153, 155,
 toprakların satın alınması, 227
 yeni sömürgecilik 213, 215-6
Afro Amerikalı, 11, 16, 43, 156, 178
ahlak, 130, 193, 248,
ahlaki tehlike, 21, 29, 225, 243, 267-8
Académie Française, 101
Amerika Birleşik Devletleri (ABD), 11,
 15, 17, 25, 30, 38-9, 42-6, 71, 89-90,
 137-8, 147-9, 163, 195-6, 207, 213,
 217
anarşistler, 260-1
Anglo-sakson, 226
antikapitalist devrimci hareket, 235, 264
anti-Semitizm, 72
alkolizm, 158
altın, 213
Athabaska, 93
après moi le déluge, 74, 81
Arizona haciz dalgası, 11
Arjantin Borç Krizi (2000-2002), 17, 254

ASEAN (Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği), 207
askeri kurum, 58
askeri-sınai kompleks, 101, 209
Asya
 büyüme, 40, 46-7,
 finansal kriz, 16, 46-7, 59, 148, 213
 ihracat pazarlarının çöküşü, 48, 147
 kentleşme, 193
 nüfus artışı, 153
aşırı birikimi, 55
Avrupa
 Doğu Avrupa, 16, 37, 48, 68
Avrupa Birliği, 16, 48, 147, 172, 201, 207, 229, 233, 282
azınlık, 178, 255-6, 265

B

Baader-Meinhof Çetesi, 262
Bangkok, 185, 251
bağımsızlık, 206, 212, 219
Bank of England
 menkul kıymetler borsalarına büyük ölçekli likidite sağlanması, 63-4
Bank of New England, 288
bankacılık
 banka hisselerinin neredeyse bütün değerini yitirmesi, 15
 bankacıların ücret ve primleri, 66
 Berlin: sınır aşırı leasing, 149
 bölgesel Avrupa bankaları, 14
 butik yatırım bankaları, 22
 City of London, 46, 55, 226
 Fransız bankalarının kamulaştırılması, 205

“gölge bankacılık” sistemi, 280
kredi verme 34, 41
kurtarma operasyonları 15, 21, 41, 55
merkez bankalarının esrarlı çalışmaları, 64
sorumsuz davranış, 21
yatırım bankaları, 12, 22, 29, 39, 61, 197, 226
ulusal kurtarma, 41

Big Bang (Büyük Patlama), 30, 35, 47
bireysel özgürlük, 19, 138, 167
bireysel tüketim, 166
birikim krizi, 55
Blair hükümeti, 204
Bolivarcı hareket, 263
borç
borca dayalı finansman, 138, 148, 177
borçtan kurtulma, 41
borsa ve hisse senedi, 31, 36, 50, 56, 60, 180
boş zaman sınıfı, 189
bölgesel yönetimler, 201, 209
Bretton Woods Anlaşması (1944), 42, 61, 179
Brezilya
otomobil sektörü, 26
sermaye kaçışı krizi (1999), 16
topraksızlar hareketi, 264-5
kent hakkı hareketi, 187
İşçi Partisi, 263
Britanya, 16, 39, 47-8, 68, 89-90, 99, 100, 135, 143, 148, 167, 189, 215, 263, 270-7
British Academy, 8, 242
British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze, 75
bulaşıcı açgözlülük, 36, 54
burjuvazi, 58, 99, 104, 174, 184
butik yatırım bankaları, 22
Büyük İleri Atılım, 144-5, 258
Büyük Toplum, 43

C
CAFTA, 207
Capitalism, Nature, Socialism dergisi
cep telefonları, 7, 104, 159
City of London, 46, 55, 226
CIA (Merkezi Haberalma Ajansı), 176, 262
coğrafi bağlam, 66, 260
coğrafi dinamik, 150
coğrafi farklılık, 65, 155-6, 169, 247

Ç
çalışma hakkı, 75
çalışma süresi, 69
çevre dostu teknolojiler, 228
çevre hareketi, 88
çevre krizi, 84, 86
çevre teknolojileri, 88
çevrimsel ve yığılımlı nedensellik, 203
Çin
ABD’ye borç verme, 45
Büyük İleri Atılım, 144-5, 258
Deng’in açıklaması, 167
ihracat pazarlarının çöküşü, 48, 147
komünizmin çöküşü, 26
Kültür Devrimi, 145
Latin Amerika ile iki taraflı ticaret, 180
ucuz perakende mallar, 74,
çıplak ayak doktorlar, 145
Çin Merkez Bankası, 14
Çin Komünist Partisi, 207
çokkültürlülük, 139, 183, 239, 245, 266,
Çoklu Fonksiyonlu İdari Kent, 132

D
dayanışma ekonomileri, 141, 262
değersizleşme
banka sermayesinin, 15
önceki yatırımların, 102
sermayenin, 55-7, 251-52
demiryolları, 52, 59, 94, 106, 108, 166, 174, 184, 198

Demokrat Parti (ABD), 22
Detroit
otomobil sanayi, 16, 26, 101, 202
konut hacizleri, 11
Deutsche Bank, 30
devalüasyon, 42
dekolonizasyon, 218-9
devlet
devlet desteği, 229
devlet-finans bağı, 58, 61-2, 64-5, 66-7, 95, 102, 107, 138, 212, 264
devlet politikası, 41, 47, 254,
devlet sermayesi, 58, 97
dışsal ekonomi, 169
diplomasi, 220
doğa
doğanın intikamı, 192
ilk doğa, 191
ikinci doğa, 83, 96, 190-2, 194
nadir toprak metalleri, 195
yeşil devrim, 192-3
doğa ile ilişki (insan etkisi), 84, 87-8, 94, 129, 131, 134, 140, 142, 144, 165, 178, 192-3, 203, 220, 235, 237, 241-2, 245, 257
doğal çevre, 191
doğal dünya, 85
doğal kaynaklar, 40, 81-3, 87, 91, 166, 195, 252, 281
doğal sınırlar, 57, 81-2, 87-8, 104,
Doğu Asya, 45, 52, 72, 74, 209, 224, 283
dönemsel kriz, 57
döviz
döviz swapleri, 290
opsiyon piyasaları, 110, 290
vadeli piyasaları, 35, 42, 290
Dünya Bankası, 16, 37, 46, 61, 65, 79, 200, 207, 258
Dünya Ticaret Örgütü, 65, 79, 89, 207, 234, 253

E
eğilim
yaratıcı eğilim 56
yıkıcı eğilim 56
eğitim, 39, 59, 69, 73-5, 103, 109, 135, 156, 159, 177, 229, 131, 264-5
eğlence sektörü, 105
ekosistem 84, 86, 193,
ekolojik sorunlar, 84
ekonomi danışmanı, 25, 54
elektronik sistemler, 77
Elli Yıl Yeter kampanyası, 65
emegücü, 50-1, 58, 68, 167
emegücünün maliyeti, 72, 74, 166
emegücü arzı, 73
emeklilik fonu, 14-5, 147, 227, 239, 253
endüljans, 54
enerji tüketimi, 87
enflasyon, 23, 25, 36, 58, 90, 148, 223, 229, 279, 280-2
enformel sektör, 152, 250
eşi görülmemiş coğrafi kayma, 45
eşit işe eşit ücret, 71
eşitsiz coğrafi gelişim, 76, 103, 155, 162, 205, 215, 218-20
eşitsiz gelişme, 103, 135-6, 140, 150, 206, 230, 233
ev hizmeti köleliği, 26

F
faaliyet alanları
bilim ve teknoloji, 129-146, 165-6, 176, 195, 203, 209
doğayla ilişkiler, 129-146, 165, 178-9, 190
günlük hayat ve türün yeniden üretimi, 129-146, 157, 178, 197, 200, 204, 214, 220
kurumsal ve idari düzenlemeler, 129-146, 204-6, 210,
toplumsal ilişkiler, 129-146, 159, 204, 209

üretim ve emek süreçleri, 129-146,
 158, 203-6, 216, 220, 242-7, 266
 zihinsel kavrayışlar, 131-133,
 faaliyet alanları arasındaki ilişki örün-
 tülere, 129, 131, 146, 203-4, 214, 236
 faaliyet alanları arasında eşitsiz ge-
 lişme, 137, 142
 fabrika, 16-7, 44, 52, 56, 60, 68, 76, 85,
 90, 94-7, 112-4, 127, 135, 144, 155,
 157, 169, 172-3, 189, 193, 240, 249,
 250-1, 260, 265
 Federal Mevduat Sigortası Kurumu
 (FDIC), 19
 Federal Reserve, 12, 22, 29, 226, 243,
 255, 275, 278, 283
 feminizm, 178, 255
 Financial Times, 22, 291
 finans kapitalistleri, 50
 finansal kriz, 17, 22, 35, 42, 46, 63, 95,
 154, 156, 176, 213, 242
 finansal mimari, 22, 26, 47, 61, 65
 Forbes dergisi, 39, 230
 Fordlandia, 195-6, 199
 Fortune dergisi, 18
G
 G8 ve G20, 61, 207
 gayrimenkul piyasası, 179, 270
 gecekondu mahallesi, 154-5, 158, 160,
 181, 185-6, 200, 252
 geleneksel, 16, 26, 44, 53, 102, 127,
 145, 158, 190, 210-1, 237, 246, 251,
 260, 262, 267, 283
 gelişmişlik, 49, 70, 138, 154
 General Motors Acceptance Corpora-
 tion, 34
 global ekonomi (küresel ekonomi), 39,
 44, 56, 102, 180, 209, 223-4, 237,
 247, 281, 286
 Göç ve Vatandaşlık Yasası, 23
 göçmen işçi, 48, 158
 gümrük, 52, 66, 74, 78

H
 habitat, 84, 128, 30, 150, 192, 258
 hayali finansal sermaye, 27
 hayırseverlik faaliyetleri, 54
 HIV/AIDS, 85, 130, 136
 hispanik, 11, 16
 haciz, 11, 139, 225, 272,
 hammadde, 16, 26, 48, 50, 52, 68, 87,
 111, 127, 147, 151, 164, 168, 180,
 188, 195, 200, 216, 242, 271, 281
 hayvani güdüler, 63, 164, 167
 Hedge fonu, 54, 155, 164, 277
 hissedar, 14, 46
 hizmet sektörü, 250
I
 ırkçılık, 248, 265
 ırkçılık karşıtlığı, 211, 248
İ
 iç savaş, 155
 ikamet hakkı
 kent hakkı 187
 İkinci Dünya Savaşı, 17, 101, 145, 177,
 221
 ikinci el, 17, 34-5, 109-10
 ilim cemiyetleri, 101
 ilk birikim, 68, 74, 256
 imaj mühendisliği (imagineering), 201
 imalat sanayi, 16, 75
 insan kaçakçılığı, 53
 inşaat, 154, 156, 176, 181
 ipek yolu, 170
 istihdam, 52, 58, 69, 77, 112-3, 133,
 147, 154, 157, 173-4, 209, 226, 250,
 260, 271-2, 274
 istihdamsız toparlanma, 226, 272
 işçi sınıfı
 işçi hareketi, 66, 112
 sınıf bilinci, 239, 249, 250-1
 sınıf iktidarı, 21, 22-3, 138, 188, 223,
 224, 240, 267
 sınıf örgütü, 72

işgal, 187, 265
işgücü
düşük maliyetli işgücü arzı, 26
işgücü arzı, 57, 69, 71-2, 74-5, 129, 203
işgücü ithalatı, 23
işgücü kıtlığı, 70
işgücü piyasası, 75, 103
işgücü talebi, 69
potansiyel işgücü, 71
işsizlik, 176, 271, 277
iyi bir yatırım ortamı, 211

J

Japonya, 16, 37, 40, 42-3, 46, 55, 78,
102, 153, 161, 189, 209, 217
just-in-time, 78

K

Kaliforniya, haciz dalgası, 12
kalkınmakta olan ülkeler borç krizi 21,
29, 39, 274
kalkınmakta olan ülkeler: günlük hayat-
ların dönüşümü 104
Kapital, 63, 80, 98, 127, 245
kapitalizm
bileşik oranda genişlemesi, 80, 95,
96, 137, 152
coğrafi akışkanlığı, 169, 220
coğrafi gelişmesi 103, 155, 162, 205,
215, 218-20
evrimi 21, 61, 84, 106, 128-130, 134-
7, 142-6, 156, 158, 161, 192, 203-5,
211, 214-5, 235, 240
iç çelişkileri, 81, 259
irrasyonallitesi, 81, 222
koşullarında toplumsal ilişkiler, 37,
105, 150, 173, 212, 241, 258
küresel, 46, 177, 180, 219
sanayi kapitalizmi, 68, 249
sonu, 82
tarihsel coğrafyası 55, 57, 64, 86,
129, 168, 182, 188, 207, 209, 256
"yaratıcı-yıkıcı" eğilimleri 56

yükselişi 68, 76, 142, 169, 189, 211,
256
kapitalist gelişme, 106
kapitalist sömürü, 104, 113, 256, 265,
285
kapitalist yeniden yatırım, 38, 51, 53,
55, 69, 76,
kâr
kâr sıkışması, 75-6
kârlılık, 40, 104, 138
kat mülkiyeti tipi konut, 11
Katolik Kilisesi, 54, 99, 202, 261
kemer sıkma programları, 252, 258,
270, 273, 275-8, 282
kent
kentsel alan, 153
kentsel kriz, 178
yeni kentçilik, 183
kesintili denge, 137-8
kesintisiz birikim, 68
Keynesçi moment, 233
kırsal ayaklanma, 49
kira, 91-2, 142, 251
kredi
kredi borcu, 12, 33-4
kredi temelli ekonomi, 41
küresel kredi, 12
mortgage, 12, 14-5, 27, 30, 34, 47,
52, 95, 157, 177, 181, 182, 197
kredi sistemi
krizi, 62
rolü, 58-9,
toplumsal ve ekonomik iktidar, 252-3
ve günümüz krizi, 56, 61, 205
ve efektif talep sorunu, 229
kredisıkışması, 147
kredi temerrüt swapleri, 290
kriz
1997-98 finansal krizi, 17, 19, 46, 59,
148, 205, 213, 254, 270
2008 finansal krizi, 12, 15-6, 44, 55-
6, 64, 78, 139, 147, 179, 230, 254
doğu Asya, 45, 213

eksik tüketim krizi 147, 273
 finansal Katrina, 12
 güneydoğu Asya (1997-98), 17, 19, 46, 59, 213
 kriz eğilimi, 40, 50, 229, 269
 meşruiyet, 224
 orantısızlık krizleri, 80, 103
 tasarruf ve kredi kuruluşları krizi (ABD, 1984-92), 288
 kolonizasyon, 40, 215, 218-9
 komünizm
 çöküş 73, 234
 devrimci, 99, 107, 114, 128, 134, 141, 143, 145, 176, 184, 214, 233, 235, 238-9, 244-5, 247-8, 251, 257-8, 260-1, 264, 286
 ortodoks komünistler, 260
 çok yük taşıyan bir terim, 267
 sosyalizmle karşılaştırma 231-2
 Komünist Manifesto, 99, 134, 164, 245, 266
 Kondratyef çevrimleri, 106
 Kore, 16, 19, 44, 46, 102, 132, 140, 156, 206, 213, 219, 272, 281
 kömür rezervleri, 88
 Körfez ülkeleri, 16, 46, 48, 61, 154-6, 181, 286
 küresel (global)
 küresel ekonomi, 16, 39, 44, 56, 102, 180, 209, 223-4, 237, 247, 281, 286
 • küresel para, 43, 45, 217
 küresel politika, 46
 küresel uluslararası ticaret (küresel ticaret), 42

L
 Liberalizm, 19, 21, 76, 138, 141, 225, 261, 263
Limits to Growth, 82
 Likidite, 15, 38, 41, 64, 94-5, 213, 253
 Londra Büyükşehir Belediyesi'nin lağvedilmesi, 204
 Long Term Capital Management, 17,

110
 Ludist makine kırma hareketi, 105
 Lübnan, 147, 209
 Lüks, 80

M
 makas değiştirme krizleri, 103
 maliyet, 23, 26, 39, 56, 61, 69-70, 72-3, 78, 82, 91, 97, 104, 166, 169, 1713, 186, 190, 198, 203, 222, 252, 273, 276-7, 281
 Marksizm, 56, 66, 75, 87, 111, 140-1, 176, 187, 190, 232, 249, 258, 260, 265, 269
 mekânsal engel, 52, 128, 162, 196-8, 206
 menkul kıymet, 14, 27, 30, 47, 52, 56, 95, 226
 merkantilist, 58, 213
 merkezi sinir sistemi, 64
 meta, 26, 51, 56-8, 4, 67, 78, 111, 134, 152, 154, 166, 182, 200, 242, 252, meta üretimi, 26, 57, 79, 111, 222
 meta hareketlerinin önündeki engeller, 78
 mikro işletmeler, 152
 milliyetçilik, 201, 211
 Modern Sanatlar Müzesi (MoMA), 33
 Modernizm, 178
 modern sanayi, 98-9
 monotonik ayrışma, 80
 Montreal Protokolü, 86, 194
 muz cumhuriyeti, 196
 mülksüzleştirilme/mülksüzleştirme, 58-60, 68, 199, 249, 251, 253, 255, 256-9
 mülksüzleştirme yoluyla birikim, 59-60, 199, 251-3, 256
 müzakere, 52, 57, 194, 262

N
 neokolonyal ilişkiler, 213, 219
 neoliberalizm, 19, 21, 76, 140, 225, 261, 263
 New Labour (Yeni İşçi Partisi), 55

nihai ürün, 77
niş pazar, 139, 182
Nobel Ödülü, 17

O
Offshore, 72, 138
optimal zamanlama, 78-9
Orantısızlık krizleri, 80
ormanların tahribi, 84
Orta Amerika Serbest Ticaret Birliği
(CAFTA), 207
Ortaçağ, 57
ortak evrim, 132, 136, 138-146, 156,
158, 160, 175, 192-3, 203, 211, 214,
235, 240
Osmanlı İmparatorluğu, 202
otomotiv sektörü, 77, 87, 101, 202
otonom hareket, 114, 240-1, 260-1

Ö
özel çekme hakları, 43, 45
özel ekonomik alan, 47
özelleştirme, 19, 39, 241, 258, 264
özgürlük, 163, 182

P
paragücü, 57-9, 62, 66, 211-4, 257
para iktidarı (paranın iktidarı), 54
Paris, 56, 59, 64, 97, 108, 156, 170,
174-8, 181-5, 218, 232, 250
patlamalı salınımlar, 80
pazar yokluğu, 27
perakende, 15, 56, 74, 175, 186, 240
petrol üreticisi ülkeler, 16, 90
pik petrol formülü, 90
piyasa, 15, 30, 33, 35, 40, 48, 50, 52-7,
78, 90-8, 112, 152, 158, 171, 210,
227, 231, 240, 252, 254, 264
serbest piyasa, 49, 100, 135, 138,
206, 224-5, 269, 285
Ponts et Chaussées, 101
Potlaç, 54
Prekarya, 250
Protesto, 59, 65, 178, 258

R
Rant, 44, 50, 91, 188, 190, 228, 281
farklılaşma rantı, 91-2
mutlak rant, 91
Reagan resesyonu, 70
reel ekonomi, 226
rekabet
devletler arası 42-4, 75, 101, 163,
205-6, 209, 215, 218, 264, 284
içselleşmiş 31,
finans merkezleri arasında, 30
küresel ekonomik
kapitalistler arası, 37, 53, 74, 80, 100,
128, 171,
mekânsal, 172
teritoryal birimler arası, 202, 237
ve işgücü, 71, 154
ve fiyatların düşüşü, 40,
ve üretimin genişlemesi, 62
ve yenilikler 23, 102
zorlayıcı yasaları, 53, 81, 100, 105,
165, 167, 209
risk 15, 19, 21, 27, 35, 52, 62, 87, 89,
90, 95, 107, 110, 147, 182, 242, 269,
274

S
Saint-Simoncu finans, 97
sanat piyasası, 31
sanayisizleşme, 44, 98, 155, 157, 164,
236, 250
sahtecilik, 53, 57, 59, 252
Secrets of the Temple (Tapınağın Sır-
ları), 64
sermaye
bileşik oranlı büyüme, 80, 95, 96, 137,
152
değersizleşmesi, 15, 55-7, 102, 251-
52
dolaşımı 50, 130-1 166, 204
genişlemesi, 37, 51, 53, 55, 59, 69,
77, 78, 96, 107, 156, 205, 279, 283
ihracı, 29, 166

likid para, 26
merkezileşmesi, 21, 60, 62, 105
sanayi sermayesi, 66
sermaye grevi, 70
sermaye fazlası ve sermaye fazlasını
emmeme sorunu, 37-44, 52, 55, 61-2,
86-7, 95-7, 104, 166, 174-7, 180, 183,
190, 213, 221, 224, 227, 230
tarımsal sermaye, 57
yeniden üretimi, 68, 80, 168, 202
sermaye-emek ilişkisi, 87
sermayeler birliği, 59
Sessiz Bahar, 194
sınai üretim bölgesi, 169
sınıfsal eşitsizlik, 56
sınıraşırı leasing, 150
sigorta, 33, 39, 47, 50, 70, 149, 207,
227,
silah kaçakçılığı, 53
Silikon Vadisi, 169i 203, 223
Singapur, 34, 46-7, 78, 102, 110, 163,
199, 206, 213, 232, 281,
Soğuk Savaş, 42, 45, 49, 101-2
Sovyetler Birliği 163, 176, 215, 234,
258, 276
soygun, 53, 57, 66
sömürgecilik, 178, 165, 199, 219
spekülasyon, 16, 40, 63, 94, 139, 175,
185, 189, 192i 184i 196, 224, 279
stok, 7, 253-4

Ş

Şikago Okulu, 254
Şili, 29, 180-1, 210, 271, 273
şok piyasa terapisi, 40

T

tarım
azalan getiri, 82
kolektifleştirme, 258
sübvansiyonlar, 89
yeşil devrim, 192-3

Tarihin Coğrafi Eksenini, 216
tarihsel coğrafya, 55, 57, 64, 86, 129,
168, 182, 188, 207, 209, 256
Tayvan, 16, 44, 46, 61, 102, 156, 191,
206, 213, 219, 281
tedarik zinciri, 77, 79, 81, 100,
tekelleşme, 23, 44, 53, 61-2, 78, 101,
104-5, 109
tekelci devlet kapitalizmi, 62
teknoloji 23, 44, 51, 57, 70, 73, 77, 80,
92, 98, 101-11
Teminata Bağlı Borç Senedi (CDO),
47, 149
Teröre Karşı Savaş, 45, 102
ticaret
dış ticaret fazlası, 278
emisyon kotası ve ticareti, 278
ticaret anlaşması, 231
ticaret savaşları, 218
toplumsal coğrafya, 155
toplumsal hayat, 52, 214
toplumsal ilişkiler, 129-146, 159, 204,
209
toprak, 152, 158, 162, 164, 172, 186-
221
toprak sahibi sermayesi, 58, 152
tüccar sermayesi, 57
tüketim
eksik tüketim, 147, 273
işçi tüketimi, 74
kredi temelli, 41
niş, 139, 182
tüketim biçimleri ve olanakları, 127,
130,
tüketim düşkünlüğü, 182-3, 278
tüketim toplumu, 105
tüketimde aşırılık, 150
tüketim coğrafyası, 169, 173, 175,
196, 247
tüketimin hızlanması, 166
türev piyasaları 40, 95, 166, 227
türün yeniden üretimi, 131

U
ulaştırma sistemleri, 26
ulus devlet, 44, 154, 201, 208
Ulusal Ekonomi Konseyi, 22
ulusal kurtarma operasyonu, 41
Uluslararası Para Fonu (IMF), 15, 16,
29, 38, 43, 46, 55, 61, 65, 79, 207,
230, 254, 258, 269, 274,
United Fruit Company, 196,
uydukent, 11, 71, 83, 86, 153, 156, 160,
177-9, 183, 188-9, 199-200, 283,
uyuşturucu, 158
uzmanların hakimiyeti, 108
uzun dalga, 106
Uzun Yirminci Yüzyıl, 46

Ü
ücret, 23, 69, 70
 ücretlerin baskı altında tutulması, 27,
 31, 138
 ücretli emek, 62, 68, 70, 168
 ücret farkları, 61, 72
 ücret malları, 74, 77, 80, 103, 170
üniversite, 36, 75, 96, 102, 105, 177,
244, 246
üretim
 üretim araçları, 50, 57, 75-7, 80, 99-
 100, 103-4, 166, 199
 üretimin dolambaçlılığı, 77
 üretim süreci, 76, 98, 134

V
vakıf, 54, 65, 193, 228
varlık değerleri, 31, 33-4, 36
varlık yağması, 59
Vatikan, 65, 202

vergi, 75, 97, 149, 152, 156-8, 170,
177, 186, 190, 207, 224, 227, 231,
273, 275
verimlilik anlaşmaları, 70
Vestfalya Antlaşması, 101

W
Wal-Mart sendromu, 100
Wall Street
Wall Street Partisi, 22, 31, 55, 207, 243,
267, 274, 278
Washington Post, 242

Y
yaratıcı yıkım, 110, 183, 191, 193, 209,
221-2, 227, 228, 254
yatırım, 14-22, 29-41, 55,
yapılandırılmış uyuşma, 202
yapısal uyum programları, 29
yaşanabilir düzeyde ücret, 73
yedek sanayi ordusu, 25, 68, 70, 104
yeni ekonomi, 31, 106
yeni merkantilizm, 213
yeni türev piyasaları, 40
yenilik, 26-7, 44, 51-2, 60, 64, 70, 77,
85, 95, 99-107, 112, 132, 137, 140,
166, 181, 206, 227, 228, 238,
yeryüzü günü, 82
yüksek çiftçilik, 92
yükselen burjuvazi, 58
yükselen emtia fiyatları, 82

Z
zaman-mekân sıkışması, 165
Zürih cüceleri, 66

ADLAR DİZİNİ

A

Allen, Paul, 108
Allende, Salvador, 210
Arrighi, Giovanni, 46, 211

B

Bush, George W., 15, 51, 55, 276-7, 280
Buffett, Warren, 180, 269, 277, 287
Brown, Gordon, 38, 55
Budd, Alan, 25
Borlaug, Norman, 192
Bloomberg, Mayor Michael, 31, 108, 181
Blair, Tony, 204, 263
Black, Fischer, 109
Bernanke, Ben, 243
Baucus, Max, 227
Baran, Paul and Sweezy, Paul, 62
Bakunin, Michael, 234
Balzac, Honoré, 164

C

Clinton, Bill, 22, 29, 54, 277
Clausewitz, Carl von, 220
Carson, Rachel, 194
Carnegie, Andrew, 54, 108, 203

D

Domar, Evsey, 80-1
Dickens, Charles, 100
Diamond, Jared, 140, 162
Descartes, René, 164
Deleuze, Gilles, 136,
Darwin, Charles, 128, 134, 136

E

Engels, Friedrich, 99, 108, 164, 184-5, 245, 266
Elizabeth II, Kraliçe, 242-3, 246

F

Friedman, Thomas L, 140
Foucault, Michel, 141
Ford, Henry, 54, 74, 108, 168, 193, 196

G

Greenspan, Alan, 283
Greider, William, 64
Gramsci, Antonio, 265
Grandin, Greg, 195-6
Gould, Stephen Jay, 108, 137
Goethe, Johann Wolfgang von, 164
Glyn, Andrew, 75
Gehry, Frank, 210
Geithner, Tim, 22
Galilei, Galileo, 99
Gates, Bill, 54, 107-8, 180, 228

H

Hubbert, M. King, 89-90
Holloway, John, 141
Hitler, Adolf, 148
Helú, Carlos Slim, 39
Heidegger, Martin, 241
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 140
Harrison, John, 101
Harrod, Roy, 80-1
Harvey, David, 287
Harvey, William, 10
Haushofer, Karl, 216

Hausmann, Baron, 175-6, 178, 181,
183-4

Hawken, Paul, 141

Hayek, Friedrich, 240

I

Isaacs, William, 19

J

Jacobs, Jane, 178, 184

K

Krugman, Paul, 243

Krieger, Andy, 35

Kohl, Helmut, 74

Keynes, John Maynard, 42-3, 45, 63, 65,
97, 167, 175, 190, 244-5, 263

L

Locke, John, 100, 240

Lenin, Vladimir, 56, 144, 234

Leeson, Nicholas, 47, 110, 197

Lefebvre, Henri, 136

M

Moses, Robert, 176, 178, 184

Morris, William, 168

Mitterrand, François, 205

Merton, Robert, 109

Mellon, Andrew, 21, 108

Meadows, Donella H., 82

Marx, Karl, 56-7, 63-4, 68, 77, 80, 82,
90-1, 94, 98-9, 103-5, 108, 110-2, 127,
134-5, 140, 142, 162, 164, 167, 198,
232, 240-1, 244-5, 256-7, 266

Marshall, Alfred, 169

Marcos, Imelda, 53

Marcuse, Herbert, 176

McVeigh, Timothy, 255

Maddison, Angus, 37

Mahan, A.T, 216

Mackinder, Sir Halford, 216

N

Napolyon III, Imperator, 174,176

O

O'Connor, Jim, 87-8

Obama, Barack, 22, 38, 45, 88, 129, 216,
255, 274, 278, 281

P

Putin, Vladimir, 40, 90

Pope, Alexander, 164

Pinochet, General Augusto, 12, 15, 74

Philips, Kevin, 213

Partnoy, Frank, 36

Palley, Thomas, 243

R

Rubin, Robert, 108

Rockefeller, John D, 54, 108, 138, 193

Robinson, Joan, 245

Ricardo, David, 82, 103-4

Roosevelt, Franklin, 81

Reagan, Ronald, 11, 23, 25, 29, 74, 81,
138, 148, 276-7, 288

S

Sweezy, Paul, 62

Stiglitz, Joseph, 54

Soros, George, 54, 107-8, 227-8

Smith, Adam, 45, 100, 171, 285

Scholes, Myron, 109

Sanford, Charles, 108

Schumer, Charles, 22

Schumpeter, Joseph, 56

Samuelson, Robert, 242-3, 246

Sandino, Augusto, 196

Saint-Simon, Claude Henri de, 59, 97,
175

Saddam Hussein, 217

Stalin, Joseph, 143-4, 258

T

Thatcher, Margaret, Baroness, 23, 25,
49, 74, 81, 138, 204, 231, 263

Tronti, Mario, 111

V

Volcker, Paul, 12, 243, 288

Veblen, Thorstein, 189

W

Wriston, Walter, 29

Wilson, Harold, 66

Whitehead, Alfred North, 85

Welch, Jack, 108

Weill, Sandy, 108

Watt, James, 99

Wasserstein, Bruce, 108

Z

Zola, Émilé, 63, 175

Zedong, Mao, 69, 144-5, 258

DAVID HARVEY

Sermaye Muamması

KAPİTALİZMİN KRİZLERİ

Türkçesi: Sungur Savran

Beden için kan dolaşımı neyse, günümüz toplumunun “politik bedeni” için sermaye akışı da odur. Bu akış yavaşladığında, kesintiye uğradığında ya da durduğunda gündelik hayat da duruyor. Ancak kapitalizmde krizler yalnızca kaçınılmaz değil, aynı zamanda ‘gerekli’. Dolayısıyla her an patlak vermeye hazır olsalar da, ekonomi politikalarına yön verenler tarafından nedense asla ‘öngörülemiyorlar’. Sermaye akışının nasıl sürdüğü ve neden kesintiye uğradığı ise kavrayış yoksunu burjuva iktisatçıların makaleleri, raporları, öngörüler, analizleri ve ekonomi haberleri arasında kaybolup gidiyor. Teşhis yok, tedavi de.

Bu esnada kapitalizm toplumların ve bireylerin yaşamında yıkımlar yaratarak dünyaya egemen olmaya devam ediyor. Peki, anti-kapitalist hareketimizi nereden başlatmalıyız? Zihinsel kavrayışlardan mı? Doğa ile ilişkilerden mi? Toplumsal ilişkilerden mi? Teknolojiler ve organizasyonel biçimlerden mi? Emek süreçlerinden mi? Kurumların ele geçirilmesi ve devrimci biçimde dönüştürülmesinden mi? David Harvey, krizlere rağmen sermayenin hâkimiyetini nasıl sürdürdüğünü sorgularken “ne yapmalı?” ve “kim yapacak?” sorularına da cevap arıyor. Hem sermayenin egemenlik kurduğu hem de kapitalizme karşı mücadelenin gelişeceği ‘faaliyet alanları’nın haritasını çıkarıyor.

22 TL

www.selyayincilik.com

ISBN 978-975-570-567-5

9

789755 705675

*SEL